

Р. МЛИНОВЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

54714cp

Procyon *kurba* *Monseeseni*
Aucipiter *gambelii* *chrysopterus*
Turdus *americanus* *americanus*
Turdus *americanus* *americanus*
1953

130 900

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

Портрет переховується в Грінгольмській галерії в Штокгольмі
під ч. 497.

Копія з фрески
на стіні одної
з церков
Києво-
Печерської
Лаври

Копія зі старо-
винного портрета,
що належав
Бутовичам

Копія портрету Гетьмана Мазепи на стіні вівтаря
Києво-Печерської Лаври.

Всі подані копії зберігаються в Українському Музею В.
Гарновського в Чернігові.

Р. МЛИНОВЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

В СВІТЛІ ФАКТІВ

I

В ДЗЕРКАЛІ „ІСТОРІЙ”

Видання третє, доповнене
в 2 книгах.

1976

ТЗ (48кр) 462-8

Мажено И.

С

ИЗДАНИЕ: Удмуртский язык
ИЗДАТЕЛЬСТВО: ИСР

А. н. 199 5

№ 409 м - 10

Printed by the Basilian Press

286 Lisgar Street, Toronto, Ontario, Canada M6J 3G9

жас можливим викривлювати правду в угоду "видавцям") ляже сидючи працю на цикльостилі.

Далеко від рідної землі, а також від архівів, що в них зберігаються потрібні матеріали, з окрема ж у тих виняткових обставинах, в яких доводиться працювати авторіві цієї книжки, — не могло бути мови про написання справді наукової монографії та ще й такої, яка б не була тільки цілком безкритичною компіляцією з уже існуючих на цю тему праць. Виступити ж з "імітацією" такої наукової монографії, використовуючи широко, як де-хто це робить, "Малоросійський гербовник", (без подавання джерела!) та відписані з других рук цитати — автор не міг собі дозволити...

Тимчасом ряд питань, пов'язаних з особою Великого Гетьмана, що їх "наші" й не наші історики розв'язували цілковито неправильно, зі шкодою не лише для українського народу, але й для науки, чинив настирливо їх висвітлення. Однак розгляд таких окремих фрагментів не може задовольнити нашого пересічного читача. Сумний досвід довів автора до переконання, що навіть "старокрасів" наші визначніші діячі (яким доводилося здобувати освіту в школах держав заінтересованих у похованню українського народу) найчастіше не знають гаразд нашого минулого. Тому вони, не розуміючи величезного політичного значіння історії, як чинники, що впливає на формування сучасного і майбутнього, ставляться до найбільш неправильного і шкідливого наświetлення подій і статей цілком байдуже.

Згадане зробило конечним дати одночасно загальний популярно-науковий нарис про особу й діяльність гетьмана Івана Мазепи і то у можливо найбільш приступній для широких кол формі.

Не бажаючи наслідувати імітаторів наукових праць, автор цієї книжки не подас "джерел" та не наводить "використаних праць". Для нефахівця — одне й друге є зайве, а фахівець знатиме й так, які джерела й літературу автор використав.

На остаток — кілька слів про долучені фотокопії.

Іх не трактував автор як "ілюстрації", а рівнож не мав наміру ними "зробити вражіння", — вони були конечні в заістнувавших умовах.

Справа в тому, що московські приплентачі, які "Україну прасили", виховуючи "спеців" для поборювання націоналізму, вивчили їх також без найменших скрупулів, коли їм є в тому потреба, фальшувати все: факти, тексти, документи, малюнки і т. д. Вишчені були того вже всі співтворці т. зв. "ренесансу 20-х років", які не раз з винятковим цинізмом до того признавалися. Так напр. коли в 1930 році появилася основно зфальшований проф. О. Поповим "Малий Кобзар", то було з нагоди появи того фальсифікату в кн. I-II "Літературного Архіву" написано дослівно: "Здебільшого поезії "скорочено" та змінено подекуди окремі слова (як "Бог")

та інші... такі операції над текстом деяких Шевченкових поезій слід уважати за можливі і потрібні. З цим завданням упорядчик (О. Попов) упорався добре.

Коментарі зайві.

Більшість наших "шановних науковців", "літературознавців" і "публіцистів" совєтського хову не забули тої "науки" і, працюючи серед нас, стало з таким "завданням упоруються добре"! З фальсифікатами, пофальшованими цитатами, текстами і фактами ми німні зустрічаємося на кожному кроці! Згадати хоча б зфальшоване основно автсбурзьке видання "Сина України", зфальшовані тексти поезій Сосюри (книжка Гришка), зфальшований текст "Вальдшнепі" Хвильового і його статей (вид. Багряного), а нарешті фальсифікати Ю. Шереха ("Думки проти течії") і "наукові" видання такі, як "Енциклопедія Українознавства" (пофальшовані навіть передруковані без подання джерела статті з "Загальної Енциклопедії"), "Статут" т. зв. "Кирило-Методієвського Братства" (вид. 1947 р. "Укр. Музей-Архіву" при "У.В.А.Н."), зфальшований текст листів С. Петлюри (С. Петлюра "Статті, листи, документи" видання У.В.А.Н. 1956 р.) та багато іншого.

Все згадане викликає у здумливого читача узасаднене недовіря до автентичності кожного тексту, кожного документу, що його наводить автор, особливо в тому випадкові, коли читач про існування документу, книжки чи того факту не чув. Саме тому довелося тут, відфотографувавши де-які уривки чи сторінки з невідомих нашому загалу праць і малюнків, долучити ті фотокопії до книжки.

Усе наведене разом визначило характер цієї книжки та її зовнішній вигляд. Чи вона скоро появиться видана так, як би хотів її видати автор, — це залежить від багатьох причин, а в тому й від оцінки її читачем.

Автор буде щасливим, коли ця праця бодай у малій мірі спричиниться до усунення брудних вигадок, якими спотворили в нашій свідомості москвини нашу уяву про Великого Гетьмана і його трагічну добу.

У інших щасливіших народів учені мусять не раз працювати над "відбронзовуванням" минулого з метою висвітлення правди — ми, тимчасом, мусимо дбати ще про "відчищення" його від наліпленого ворогами болота!

^{*)} До характеристичних фактів, що ілюструють стан еміграції, слід зарахувати, що хоча два роки пізніше по виході автсбурзького фальсифікату "Сина України" з протилежними ідеями, повився оригінал (фотокопія) справжнього "Сина України", з поясненням, для чого був пущений в обіг москвофільський фальсифікат, — у 1974 році переважано знова фальсифікат.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання, видруковане дуже малим тиражем (250 примірників) поволі розійшлося і виникла потреба його поновити. За той час понадходили авторіві де-які спізнені відписи матеріялів, що їх він хотів мати, друкуючи перше видання, а також де-які тексти шведських авторів і т. п. В звязку з цим нове видання довелось де-що поширити, не одно твердження вже можна було підперти текстом і цитатами і при цій нагоді виправити кілька дрібних помилок та зробити незначні зміни.

Все сказане змусило автора розділити нове видання на дві книжки. Додано портрети гетьмана Мазепи і мапки.

Випускаючи в світ цю працю, уважасмо своїм присмним обовязком скласти щирю подяку проф. Ю. Пичу, д-ру Богдану Кушнірові та А. Горакові, які відшукали потрібні видання й уможливили авторіві використання книжок, які важко дістати, а також д-ру В. Луцієву, який поділився де-якими відписами з праць опублікованих іншими авторами, що він їх зробив, підготовляючи свою працю, яка певно скоро вийде.

Одночасно складаю подяку всім, хто допоміг у виданню цієї книжки, хоч би допомігши розпродати попереднє видання.

АВТОР

“КРИК У ПОРОЖНЕЧУ”

або

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Друге видання (кількість 500 примірників) розійшлося, але не викликало жодного “резонансу”. Це був “крик” у цілковиту майже “порожнечу”, в якій виключені будь-які вібрації. Видаючи третє доповнене видання, слід сказати про причини такого стану.

“Бригадир” бригади, яка займалася і займається “промиванням мозків” української еміграції, вимиваючи з них усе, що не на руку Московщині і має бути обережно і поступово замінене мішанкою виготовленою в Москві, дав таку (на жаль правильну) стислу характеристику тої еміграційної маси, яку “обробляли” і “обробляють”: “вона має в собі певну кількість Дон-Кіхотів, має гнітючу масу Санчо Пансів і майже не має людей розуму” (Ю. Шерех, “Думки проти течії”, стор. 64).

Самозрозуміло, що “Дон Кіхоти” не в стані, задивлені у свої мрії, бачити реальну дійсність і можуть “битися з вітраками”, але не зі справжнім ворогом, який провадить підкопи і закладає непомітно міни! Санчо Панси зайняті своїми справами (набивання кишень, набування домів і “реальностей”, авт і предметів комфорту) та ще намаганням одержати “губернаторство”, це б то — як не очолювання якоїсь установи, то бодай включення їх в число “жертводавців Гарварду”. Ця частина української еміграції не цікавиться і цікавиться не спроможна, чим є справді те, що вони підтримують, бо для того треба бути не лише “людиною розуму”, але й мати потрібні знання.

Тут не зашкодить нагадати явище притаманне не лише тим нашим “Санчо Пансам”, але майже всім, хто живе в ХХ віці, і що є наслідком спеціалізації нашого покоління.

Іспанський філософ Хосе Ортега І. Гассет у своїй цікавій праці “Бунт мас” пише: “Сучасна маса (до неї автор зачисляє і тих, котрі себе звать “інтелігенцією” — Р. М.), “це в дійсності примітивні, що через лаштунки закралися на старовинний кін цивілізації” (ст. 66).

“Раніше можна було поділити людей просто на освічених і неосвічених, на більш-менш освічених і більш-менш неосвічених”. “Спеціаліст” — “учений неук”, а це дуже поважна річ, бо це

сзначас, що цей пан буде поводитися в усіх питаннях, на яких він не розуміється, не як неук, а з усією зухвалістю людини, що в своїй спеціальності є знавцем", а тимчасом "він буквально не знає нічого, що лежить поза його спеціальністю" (стор. 87).

Глибоку правдивість наведених тверджень не так давно підтвердили 10 професорів різних університетів, що "з усією зухвалістю", як каже згаданий філософ, виступили в справі викладів історії України в Гарварді, згідно з якими Київська Князівська Держава була створена не українцями, тільки московськими предками, які потім усі переселились на Московщину і там створили "Царство Московське".

"Вважасмо" — пишуть ці 10 "з усією зухвалістю", — що немає в науці бездискусійних питань... Це все відноситься і до суперечних питань української історії".

Лишається додати до цієї загальникової фрази, що для людей так обізнаних хоча би з біологією, як названі професори з українською історією, може здаватися "дискусійним" питання, чи в клітині взагалі відбуваються будь-які біохемічні процеси, і вони можуть, покликавшись "з винятковою зухвалістю" на свої становища у чужих університетах, становища, які не мають нічого спільного з проблемою, в якій вони з виглядом "авторитетів" висловили свою думку, яка свідчить, що вони є тільки ляками.

Ось прізвища і спеціальність:

Юрій Борис — відділ політичних наук

Петро Воробей — відділ економіки

Всеволод Ісаєв — відділ соціології

Манолій Лупул — відділ основи педагогіки

Юрій Луцький — відділ славянознавства

Петро Потічний — відділ політичних наук

Ярослав Розумний — відділ славянознавства

Олександр Баран — відділ історії

Олег Герус — відділ історії.

Тимчасом, коли мова йде про ідеї з української історії ширені Гарвардом, то з підписаних, нічого спільного з тим періодом нашої історії з 10 професорів не мають вісім, а два — невідомо чи мають. Три з них викладають "політичні науки", два — "славянознавство", один — "економіку", один — "соціолог", один — основи педагогіки і лише два — історію, але невідомо яку.

По друге, вони, навіть коли є "найкультурнішими людьми", то відзначаються ще в більшій мірі тим же, чим відзначаються люди цієї категорії інших націй, а Хосе Ортега твердить, що найкультурніші люди нині страждають на неймовірне незнання історії (там же, ст. 73).

Але люди державних націй бодай у загальних рисах вивчали у середніх школах історію власної нації, тимчасом як 90% тих усіх наших "спеціалістів" і "інтелігентів" вчилися у чужих школах і тому цілковито не вчилися української історії, ті ж 10%, коли й вчилися. — то з підручників написаних для колишньої першої класи середньої школи або — для школи початкової (Д. Дорошенко, "Історія України", передрукована в Німеччині). Тому найфантастичніші вигадки, які появляються в нашій пресі, приймаються за "добру монету", а коли хтось і помітить, що статті на історичні теми часто не лише суперечать одна одній, але не бракує в них і самозаперечень. — роблять один з наступних висновків: 1) що історія — це взагалі не наука і що все опубліковане — це тільки суб'єктивні "погляди" істориків і вони "однаково добрі", 2) що історія є наукою, але правильність тверджень залежить тільки від "титулів" історика та його популярності.

Кожен з наведених висновків звільняє читача від обов'язку і труду думати самому.

А тимчасом, хоча безперечно історик не може звільнитися від певного суб'єктивізму, однак, ксли він сумлінно ставиться до своєї праці, він не повинен базувати свого викладу на непевних даних. Його "суб'єктивізм" може однак піти задалеко. Так напр. можна, хоча і не промовчати цілком того, що подав наш літописець про зруйнування за Андрея Боголюбського Києва, але можна розбити опис на кілька фрагментів і ті фрагменти подати окремо, на різних сторінках, зменшуючи так до мінімуму те вражіння, яке робить цілість, і не подати цілком згадки про цю ж подію московського літописця, в той спосіб затираючи національний момент, а потім — "забути", що коли Батий здобув Київ — уже не існувало Київської Держави, а Київ був провінційним містом Галицько-Волинської Держави. Така "операція" (пророблена Василенко-Полонською в її "Історії України") дає змогу написати таку вигадку: "Київську Князівську Державу зруйнували в 1240 році татари", що, звичайно, не відповідає правді.

Але "людина розуму", коли буде думати над прочитаним. — може без сумніву помітити пророблену маніпуляцію з фактами і зайняти до автора належне становище. Знайомість з добою Мазепи та його роллю і плянами має величезне політичне значіння і саме тому нашим завданням, поминаючи вже чисто науковий момент, є допомогти читаючим "людям розуму" зорієнтуватися в намірах ворога та пізнати "фарбованих лисів", яких, на жаль, серед нас надто багато. Доказом того є праця, про яку мова в кінці книжки другої.

Виконання цього завдання є нашим обов'язком, а обов'язком тих нечисленних "людей розуму" є дослідити уважно справу і зайняти становище. Лише тоді, коли ця мета буде досягнена, — це третє видання не буде "криком у порожнечу".

КНИГА ПЕРША:

**ГЕТЬМАН МАЗЕПА
В СВІТЛІ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ**

ГЕТЬМАН МАЗЕПА
В СВІТЛІ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ

*"Ясне Вельможний Мосці Пане Іоанне
Предостойний Гетьмане, Богом дарований.*

*Успівай і державствуй в премногіс літа,
За труди насладишся небесного світа."*

*"Дом Мазепов іздревле Діва возлюбила
Небесними знаменни зіло прославила,
Звіздою от свося Глави украшает
Луною к творенню діл добрих орошает
Іоанна при Кресті прийял в місто Сина
Любит і возлюбит тя, як свого Єдина.
Возносит Діва Мати, твою везді славу,
Вінцем нетлінним в Небі увінчаєт Главу."*

(*"Зерцало от писанія Божественного"*
Чернігів, 1705 р.).

I. БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОХОДЖЕННЯ, ЮНАЦЬКІ Й МОЛОДЕЧІ РОКИ МАЙБУТНЬОГО ГЕТЬМАНА.

Відомості про юнацькі й молодечі роки майбутнього гетьмана Івана Мазепи не лише дуже скупі, але надто часто суперечні й не завжди вірогідні. Навіть року його народження установити з цілковитою певністю не можливо!

З огляду на сказане і на характер цього нариску, ми не будемо подавати тих біографічних відомостей, які є більше чи менше сумнівні або лише не цілком певні, обмежуючися до того, що жодних сумнівів не викликає. Зрештою, всі ті сумнівні біографічні відомості, безперечно дуже цікаві й не позбавлені ваги для історика, не мають рішачючого значіння для оцінки гетьмана, більше того: часто мають на меті внести плутанину, або бодай кинути тінь на цю велику постать.

Безсумнівним фактом є, що Гетьман Іван Мазепа походив зі старої української шляхецької родини з Білоцерківщини,^{*)} що була віддавна відома своїм патріотизмом. Не виключено, що далекі предки гетьмана, як то припускає де-хто, були князівського походження, або були пов'язані родинними зв'язками з нашими старими князівськими родами. Натомість цілком певним є, що члени родини Мазеп-Колединських (чи — Колодинських) ще перед українською національною революцією, що її підняв і очолив Хмельницький, брали активну участь у козацьких повстаннях (одного, напр., з родини Мазеп поляки засудили на кару смерті за участь у повстанню Наливайка). Предки гетьмана Мазепи не лише також брали активну участь в українсько-польській війні під проводом гетьмана Богдана, але й брали участь пізніше в драматичній обороні української державности від московських "союзників" під проводом гетьмана Виговського. Жінки з цієї родини відзначалися рівнож великим патріотизмом і релігійністю та своєю діяльністю увіковічили свої імена в історії української православної церкви. Мати й сестра майбутнього гетьмана відомі не тільки своїми дарами церквам та монастирям, не лише будовою одної з укра-

^{*)} У родинному селі — Мазепицях (12 кілометрів від Білої Церкви) колись стояв на Мазепиній горі — замок.

їнських православних церков (мати гетьмана — Марина, яка належала до луцького православного братства, побудувала в Києві муровану церкву Флорово-Вознесенського монастиря), але й вславилися побожним життям, яке завершилося прийняттям чернецтва.

Як мати (яка дістала гідність ігумені), так і сестра гетьмана, виявляли, як черниці, велику діяльність та відданість українській православній церкві. Вже той факт, що сестра гетьмана, ще перед вступленням до монастиря, коли її чоловік прийняв католицизм — відповіла на цей його вчинок розводом, вказує, що в родині майбутнього гетьмана панував не лише український дух, але й велике привязання до своєї релігії. Це й не дивно, коли ми приймемо під увагу, що ця шляхецька родина з давен була тісно повязана з козацтвом і не один із предків гетьмана Мазепи боровся під січовими прапорами.

В такій родині народився (між 1629-1632) малий Івась, якою доля судила стати гетьманом України. Майбутній гетьман, що був надзвичайно здібною й розумною дитиною, здобув добре виховання ще вдома, а потім винятково добру освіту.

Освіту здобув Іван Мазепа у створеній свого часу заходами Петра Могили Братській Колегії, відомій за пізніших часів під назвою Києво-Могилянської Академії. Де-які хроніки твердять, що по закінченню Колегії він студіював філософію у Варшаві. Продовжувати студії у Варшаві (чи як де-хто з дослідників думає — на Заході) було тим легшим, що за тих часів в Києво-Могилянському Колегіумі викладовою мовою була мова латинська. Батьки бачили його розум і здібності та дипломатичний хист і певно тому подбали про те, щоб він навчався більшої світської оглади, досвіду і придивився до дипломатично-політичної діяльності при дворі польського короля.

Здібний, освічений і вихований юнак стає джурою ("пажем") польського короля, а потім добивається того, що король висилає його в 1656 році разом з Марціном Концьким до Голландії для студіювання артилерії.

Підчас своєї подорожі Іван Мазепа побував у Голландії, Німеччині, Франції та Італії, пізнаючи культуру й звичаї тих країн, а в додаток до чудового знання мов латинської й польської опанував там ще мови німецьку, французьку та італійську. Іван Мазепа протягом тих кількох років науки на Заході прочитав багато корисних праць, зокрема захоплювався писаннями Макіявелі.

*) За середньовіччя це відповідало джурі, лише той джур мусів бути шляхецького роду, але за часів Мазепи — це вже було одне з молодших станових при королівському дворі.

В 1659 році повернувся І. Мазепа до Польщі.

Він був високо-обдарованою (писав вірші, грав на кобзі, знався на мистецтві) сильною індивідуальністю, був європейцем у найкращому розумінні цього слова, освіченим, вихованим і лицарським. Пізніше, коли вже І. Мазепа був гетьманом, його відвідав француз Жан Балюз, що знав його ще за тих часів, коли Іван Мазепа був при дворі польського короля, і власне він занотував у своїх записках, що за часів своєї молодости був гетьман "гарним і струнким юнаком" і він же підкреслював його знання чужих мов. Особливо добре володів Мазепа, як ми вже казали, мовою латинською, та любив оздоблювати й ілюструвати свою мову добірними латинськими цитатами й висловами.

Від 1659 року був Іван Мазепа при польському королі.

Літом 1663 року він супроводив польського короля в його поїзді на українські землі, що тоді належали до Польщі. В околицях Білої Церкви покидає Іван Мазепа польського короля і за його згодою лишається при хворому батькові.*) По смерті батька затверджує польський король Івана Мазепу на становищі підчашого, на якому він лишається де-який час.

Року 1669 вступає Іван Мазепа на службу до українського гетьмана "козака з діда-прадіда" — Петра Дорошенка.

Таким чином перебування на королівській службі сприяло закінченню й вивершенню освіти майбутнього гетьмана (перебування в Західній Європі й наука в Голляндії), набуттю двірської оглади й знання світа, а також познайомило його з політикою (різноманітні доручення короля, який не раз через Мазепу провадив переговори з козаками й правобережними гетьманами.)

Ряд пізніших хроністів та істориків пов'язує з перебуванням Мазепи при дворі короля різні любовні інтриги, спираючися на записки вороже настроєного до Мазепи одного з польських королівських дворян — Яна Пасека. Той факт, що фантастично-неймовірна любовна пригода описана була Яном Пасеком в його спогадах значно пізніше, а набула популярності більше, ніж пів віку по написанню спогадів, завдяки творам Вольтера, Гюго, а потім — Байрона, може бути доказом того, що ті вигадки не стояли в жодному безпосередньому зв'язку з перебуванням в юнацьких роках Івана Мазепи при королівському дворі.

Можна скорше припускати, що власне період між 1663 роком і роком 1669, період, коли молодий, освічений і вродли-

*) Батько гетьмана, як і гетьман Хмельницький, мав два імена (Степан-Адам). Цей звичай давати по кілька імен був поширений серед української шляхти.

ний юнак жив у своєму маєтку на Україні, міг бути багатий у любовні пригоди, але й це припущення поки що лишається тільки припущенням. Докладніше відоме нам пізніше життя гетьмана не дає підстав для того, щоб йняти віру тим історіям, а натомість вивчення ряду спроб пізніших "істориків" і письменників обтяжити, не журачися відсутністю доказів, гетьмана відповідальністю за найржижюманітніші злочини, спроб, диктованих їх злою волею і несумлінністю, змушує нас поставитися до тих всіх "сторій" з найбільшим критицизмом. Всі вони не дають нічого для висвітлення постаті Мазепи, як гетьмана і українського патріота, а тому ми спокійно можемо залишити їх без розгляду, відмітивши хіба, що власне ті романтичні історії, зокрема образ голого юнака привязаного до спини коня, що жене степами, втікаючи від зграї вовків, забезпечив гетьманові Мазепі широку популярність серед письменників, малярів, композиторів і навіть парижської вулиці. Західня Європа, що ще й нині майже нічого не знає про Україну (а те, що знала за його часів — давно забула), знає про існування "козацького гетьмана Мазепи" тільки завдяки тим неймовірним історіям.

II. НА СЛУЖБІ В ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ.

Заслуговує на увагу те, що Іван Мазепа вступив на службу до гетьмана Дорошенка не в хвилину його найбільших успіхів, тільки тоді, коли становище гетьмана вже де-що захиталося. Це дозволяє припускати, що керувався Іван Мазепа не егоїстичним бажанням здобути собі становище, лише мав намір прислужитися рідній землі, підтримуючи того, хто боровся за її визволення.

Гетьман Дорошенко розгорнув широку дипломатичну акцію і намагався стягнути в боротьбу і використати для визволення України протилежні інтереси тогочасних держав. Майже всі великі держави тих часів виявляли не аби-яке зацікавлення Україною та хотіли мати її гетьмана своїм союзником.

Іван Мазепа починає свою службу як сотник одної з сердюцьких сотень, але незабаром займає становище генерального осавула, а потім генерального писаря. Гетьман Дорошенко послав Івана Мазепу в ролі свого посла вести переговори з Самойловичем, а потім з Кримським ханом.

Саме за тих неспокійних часів одружився Іван Мазепа з удовою полковницею Фридрикевич, що була донькою білоцерківського полковника Половця.

Чи справді Іван Мазепа перед своєю подорожжю до Криму в характері посла гетьмана Дорошенка хотів відійти і для того

просив у нього відлустки додому — не знати, але підчас по-дорожі до Криму його перейняли запорожці і забрали на Січ, звідки Самойлович забрав Мазепу за допомогою пресії з бо-ку москвинів.

По розмовах з Самойловичем, треба думати, Іван Мазепа згодився прийняти у нього службу. Самойлович вислав Івана Мазепу до Москви.

Щоб зрозуміти поступовання Івана Мазепи, слід підкресли-ти, що становище гетьмана Д. Дорошенка, завдяки спритній політиці московській, хитанням ласого на "дарунки" Сірка і биняtkово несприятливим міжнародним обставинам, стало в ту пору майже цілком безнадійне. Усю безнадійність свого ста-новища розумів і сам гетьман Дорошенко, мусив усе це добре знати й І. Мазепа.

У Москві Мазепа зумів зеднати собі московських бояр, які керували політикою московською в Україні, і вони його стали намовляти прийняти службу у Самойловича, що був тоді ліво-бережним гетьманом.

Самойлович безперечно вів шкідливу політику для України, бо був ставлеником Москви і спирався головню на московську підтримку. Звичайно, і він хотів зберегти де-які автономні пра-ва й привілеї, хоча б тому, що лише в тому випадкові міг мати якесь значіння, але про жодну самостійну українську політику він і не думав.

Іван Мазепа на службі у Самойловича міг добре пізнати методи московської політики, мало того, мусів він побачити усю глибину морального упадку козацької старшини з геть-манського оточення, яку потрапила Московщина цілковито розкласти й здеморалізувати.

Власне при дворі Самойловича мусів Іван Мазепа прийти до переконання, що смішно й думати про боротьбу за визво-лення України з такими помічниками. Або треба було спира-тися на народні маси і з тих низів висувати нові особистості, або треба було зайнятися повільною реорганізацією і зміцнен-ням моралі старшинської верстви. Усю важкість першого шля-ху мусів розуміти І. Мазепа краще за будь-кого іншого. Вла-сне, завдяки своїй освіті, він розумів, що без активної участі освічених одиниць, таких, як Немиричі, Кричевські, Мрозо-вицькі та інші — всяка спроба збройної боротьби кінчиться поразкою. Отже, поки-що не лишалося нічого іншого, як слу-жити "гетьману-половичу", що був забавкою в руках москов-ських, а про реорганізацію старшинської верстви лише мріяти.

При Самойловичеві Іван Мазепа, як один із генеральної старшини, стояв близько до різних справ і рівнож виконував спеціальні доручення гетьмана Самойловича.

У 1682 році займає Іван Мазепа становище генерального осавула, яке займає протягом шости років.

В році 1686 підписує Московщина союзу умову з Польщею, приступаючи до протитурецької коаліції.

Гетьман Самойлович був дуже невдоволений цим кроком Московщини, а навіть перед підписанням союзу намагався вплинути на москвинів, відраджуючи його. Наслідком цього союзу був спільний невдалий похід московського й українського війська весною 1697 р. на Крим. До невдачі походу спричинилася також степова пожежа.

Цю обставину використав тодішній керівник московської закордонної політики фаворит царівни Софії — Голіцин, який був головним комендантом тих військ і шукав на кого зіпхнути відповідальність за свій неуспіх. Він спонукав українську старшину до підписання доносу на Самойловича, якого оскаржувано в тому, що наче б то він був у контакті з татарами і підпалив траву в степу.

Мазепа участі в цій, скерованій проти Самойловича, акції не брав.

Донос, у порозумінню з Голіциним підписав першим полковник Дунін-Борковський, людина надзвичайно багата і ласка до грошей,* а крім нього старшини Солонина, Вуєхович, Кочубей,**) Райч, Лизогуб і Прокопович. Донос відіслав Голіцин до Москви, а по одержанні ним бажаної відповіді, Голіцин оточив військом московським шатро гетьмана. Потім генеральна старшина малз зорганізувати проти Самойловича "демонстрацію обурених військових" і заарештувати Самойловича. Самойловича разом із старшим сином запроторено на Сибір, а молодшого сина, за спротив підчас арешту, закатували москвини в Сєвську.

*) У Чернигові старі люди розповідають перекази про полк. Дунін-Борковського, який мав запродати свою душу чортові і по своїй смерті разом із своїми товаришами гулянок бешкетував: і страхав мешканців міста. Нарешті, підчас одної такої появи його з гуртом інших упирів — рүшнів проти нього хресний хід на чолі з архиєресом, який перестрів усю кумпанію на Красному мості (через річку Стримень). Молитви і знак хреста зробили своє. Дунін-Борковський з товариством, кіньми і каретою провалилися і зникли. Після цього хресний хід рүшнів до домовини. Відкривши тіло побачили, що воно багряно-червоне і лежить лицем до долу. Вбили тоді в нього осикового кола і закопали. З того часу він більше не з'являвся. Подія ця була вимальована на стіні у церкві. Така згадка лишилася про полк. Дуніна-Борковського.

**) Кочубей і раніше на доручення сєвського воєводи Нєплюєва — стежив за гетьманом Іваном Самойловичем.

Москвини арештували одночасно з Григором Самойловичем: Леонтія Полуботка, Івана Сулиму, Михайла Самойловича, Данила Апостола і Григора Гамалію, але їх у Москві виправдано, однак позбавлено становищ.

Московські історики, наші москвофіли й просто підлабузники намагаються, з метою кинути тінь на постать великого гетьмана, приписати йому участь у складанню того доносу, а то й інспіровання його (Борщак), але, як слушно вказував автор відомої монографії — Уманець, не лише не може бути й мови про участь І. Мазепи в цій брудній справі, але й взагалі аналіза редакції тексту доносу дозволяє твердити, що то доноса уклали самі москвини.

III. ВНУТРІШНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ НА ПЕРЕДОДНІ І НА ПОЧАТКУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

За винятково несприятливих обставин дісталася Іванові Мазепі гетьманська булава! Майже всі кращі співробітники гетьмана Богдана Хмельницького або загинули від рук, якими керувала Москва, або були москвинами закатовані чи заслані на Сибір. Так скінчили полковники Немирич, Нечай, Гуляницький, Д. Виговський, Жданович, В. Золотаренко, Я. Сомко і багато, багато інших.

У всіх в пам'яті зберігався спогад про долю героїчних обронців Конотопа і про безуспішність українських перемог часів Виговського і Дорошенка.

Українська старшина, а краще сказати — та її частина, що пішла "для лакомства нещасного" на співпрацю з ворогом і тому займала становища та багатіла, бачила наочно, що ті, які дбали про добро українського народу, згинули марно і безславно, а лише ті, що підлабузнювались, що думали тільки про себе і "за шмат гнилої ковбаси" готові були продати дві матері і батька на додачу, — ті жили в розкошах і в гонорах!

Свідомість того стану річей утворювала атмосферу, в якій чудово могли діяти московські воеводи, але в якій і думати не можна було про активну боротьбу за визволення України!

Московщина свідомо й пляново штовхала старшину на шлях особистого збагачування і заохочувала до ступневого запровадження кріпацьких відносин. Сама Московщина була деспотичною державою, в якій панувало кріпацтво, і вже тому гона воліла, "щоб не було спокуси" московським "холопам", добиватися до встановлення таких же відносин в Україні.

До того ж московські політики чудово розуміли, що ефективний спротив московській загарбницькій політиці може ста-

вити українська старшина, лише спираючися на власний на- рід, на військо козацьке і на Запоріжжя. "Даруючи" ласкаво українській старшині українські ж землі та ще й заселені віль- ними людьми, москвини тим самим зручно вибивали ґрунт з під ніг української старшини і та ставала цілком залежною від підтримки й ласки московського уряду. Замість боротися за національно-політичні "привілеї і вольності", як щось належ- не, мусіла та старшина, позбавлена підтримки свого народу, ізольована і зненавиджена, жебрати тих "привілеїв", але вже як ласки у чужої влади.

Таке становище потрапила утворити Московщина в Україні гже за Дорошенка, а гетьманування Самойловича вкрай зде- моралізувало ту старшину, яка коло нього гуртувалася.

Іван Мазепа був свідомий трагедії, яку переживав покину- тий і осамітнений гетьман Дорошенко, людина безперечно ідейна і здатна на самозречення, що випробувала всі можливі способи звільнення України, що намагалася втягнути в дер- жавне будівництво не лише старшину, але й народні маси, що частійше за всіх інших скликала козачі ради, що дослухову- валася до голосу освічених верств і щиро прагнула опертися на власний нарід і для нього все ставила на карту, — а проте залишилася сама, покинута, зацькована. У хвилину відчаю, як оповідали про Дорошенка, він думав сісти на бочку з порохом і, запаливши її, так трагічно закінчити свої змагання!

Пізніше Мазепа за свого урядування під проводом Самой- ловича міг добре придивитися до генеральної старшини, міг пізнати її егоїзм, продажність, інтриганство та моральний за- непад.

А разом з тим І. Мазепа чудово розумів, що повторення зриву Хмельницького, цим разом проти Московщини, було за- суджене на неуспіх без активної участі і організаторської пра- ці освічених (старшинських) верств і Церкви

Майбутній гетьман розумів, що за таких обставин найменше необрережне посунення гетьмана могло довести тільки до його особистого упадку.

Сказане визначило політику Мазепи вже від першої хвили- ни його обрання і тому не можемо погодитися з закидом, який зробив Мазепі І. Крип'якевич, пишучи: "Мазепа не вмів, чи не хотів здобувати собі щирого послуху й популярності в масах, а це остаточно помстилося" ("Велика історія України", стор. 813)

Не може бути й мови ані про брак "уміння", ані про брак "доброї волі", тільки про повну, цілковиту неможливість щось зробити в тих невимовно важких обставинах. Але вертаймося до справи обрання нового гетьмана після усунення Самойло- вича.

IV. ОБРАННЯ І. МАЗЕПИ І ПЕРШІ КРОКИ.

Голіцин дав до зрозуміння, що він годиться, щоб кандидував на гетьмана як Дунін-Борковський, так і Мазепа. На скликанні 25 липня 1687 року недалеко річки Коломаку військової раді, на яку було допущено не більше 2000 козаків, військо обрало величезною більшістю голосів на гетьмана І. Мазепу. Цей вибір треба пояснювати величезною перевагою Івана Мазепи над другим кандидатом, перевагою не лише в ділянці освіти, але й розуму, досвіду та патріотизму.

Де-хто з хроністів розповідає про те, що наче б то Голіцин жадав з того, хто буде гетьманом, хабаря у висоті 10.000 карбованців і що наче б то Мазепа такого хабаря погодився дати і виплатив ту суму, позичивши від Дунін-Борковського. Існують дві відмінні редакції цього оповідання й ні одна з них еластиво не заслуговує на довіря, хоча незаперечним є, що Голіцин таку суму одержав від гетьмана Мазепи рік по обранню його на становище гетьмана. Однак тут слід згадати, що під гетьмана Мазепи крім того одержував він різні коштовні "дарунки", як рівно ж одержував їх пізніше й цар московський Петро І. Як видно з документів ("Малоросійской Колегії", Дела за 1689 г., номер 17), Голіцин діставав від гетьмана Мазепи "дарунки", які разом досягали 20.000 рублів.

Козацтво розуміло, що всі ці перевороти й зміни обертаються на шкоду Україні та її народові, і було обурене на старшину за те, що вона йшла на руку москалям, була зняряддям у московських руках, продаючи за особисті користи свою Батьківщину. Були й інші причини (соціального характеру) крайнього невдоволення козацтва на старшину.

Не минуло й тижня від ув'язнення Самойловича, як вже почалися бунти у війську і по полках. Діставалося особливо тим, хто користався ласкою у Самойловича й тішився його приязню. Ці розрухи скерувалися головню проти старшинської верстви та її особливо зненавиджених представників. Розрухи мали кривавий перебіг. Напр., у прилуцькому полку, козаки вкинули свого полковника й свого полкового суддю у вогонь і засипали їх землею, а і в інших полках не ліпше діялося. Оренда, захоплювання старшиною козацьких земель, намагання обернути козаків, що не були внесені до реєстру, "у послушенство", несправедливі суди — все це тепер пригадувалося в кривавий спосіб.

Новому гетьманові випала невдячна роля бути особою, з наказу якої ліквідуються бунти і вибухи, здебільша узасадненого козацького гніву. Та перед гетьманом не було іншого шляху: він мусів приборкати бунтівників, а шойно тоді міг обережно взятися за якісь заходи, які б обмежили старшин-

ську сваволю. Та й ці заходи не могли бути радикальними, бо, самозрозуміло, московська влада могла лише підтримувати старшинські забаганки, що деморалізували нарід і вносили розбрат, а не заходи, які могли б зміцнити народній організм. Та й гетьманська влада стала по цьому обранны ще меншою.

Ми знаємо, що кожні нові вибори використовувала Московщина до все нових і нових обмежень суверенних прав України. Використала, звичайно, Московщина і ці вибори, ініціатором і головною пружиною яких був Голіцин, що мав тут же до диспозиції московську армію. Не дивниця отже, що та "військова рада" підвищила військові ранги всім, хто брав участь у змові проти Самойловича, а в "статті", що підписувалися новим гетьманом, внесено дальші обмеження гетьманської влади, позбавляючи гетьмана права без згоди Московщини призначати чи усувати генеральну старшину, позбавляючи права безпосередніх дипломатичних зносин з чужими державами, а з другого боку заборонено без згоди Москви обирати гетьманів. Резиденцію гетьманську перенесено ближче до московського кордону (до Батурина), де мав стояти "для охорони гетьмана" полк московських стрільців. При гетьмані, для наглядання за ним, стало знаходився московський полковник Ізмайлов.

Одночасно обмежено кількість сталого українського війська (реєстрових) до 30.000. Там же зобов'язано старшину тайно дбати про підтримку мішаних українсько-московських шлюбів. Тут ясно визначено московську асиміляційну політику, яка мелася вже й за Самойловича. Згідно з пунктом XIX зобов'язувано було старшину "народ малоросійській всякімі мірами і способи с велікоросійскім народом соединять і в нерозривное і крепкое согласие приводить супружеством і иним поведением... і нікто б таких не іскушал, што малоросійській край гетманскаго регіменту". Отже цим пунктом також заперечувано окремішність української державної організації.

Старшину наділено новими маєтностями і захоочувано до збільшування ріжних обтяжувань поспільства.*)

Той стан, до якого довела свідомо Україну Московщина був причиною, чому новий гетьман в жодному разі не міг зваятисся на те, щоб викликати невдоволення розбещеної й деморалізованої старшини жодним заходом, який би таке невдоволення міг викликати. Не міг рівнож якимись необережними своїми словами чи наказами викликати недовіря у москвинів, бо лише за підтримкою москвинів міг не бути іграшкою в руках тої ж старшини. Жодної сили іншої, на яку він міг

*) Див. примітку ч. 1 в кінці книжки.

спертися, ще не існувало. Її ще треба було спробувати створити.

Гетьман Мазепа знав про твердий намір москвінів продовжувати боротьбу з Кримом і про їхні пляни краще підготуватися до нової акції. Тому, хоча безумовно і Мазепа розумів, що цілковита поразка татар за тих обставин була не на руку Україні, проте мусів підтримувати московські пляни й здійснювати доручення будування лінії укріплених городків вздовж татарсько-українського кордону. Ця акція викликала слухне невдоволення у запорожців, тим більше, що в закінченому Новобогородському городку розміщується московська залога і москвінів же спроваджується туди в характері кольтоністів. Це є початок московської кольтонізаційної політики, яка має, крім інших завдань, ще й завдання відтяти Україну від Чорного моря і від контакту зі світом.

Гетьман не може, звичайно, перешкодити цим московським намірам і лише, щоб зеднати собі запорожців, які не розуміють усієї безвихідности становища, запевняє кошового, що це лише тимчасове укріплення,^{*)} а при цьому передає запорожцям великий грошовий дарунок. Нічого іншого зробити гетьман не в стані, а будь-які ексцеси з боку запорожців за тих обставин могли принести лише жертви і поглиблення безнадійности.

Новий похід московський (1689), в якому мусить брати участь і 50.000-не українське військо, кінчається з вини Голіцина нічим, що не перешкодило останньому влаштувати урочистий свій візд до Москви в ролі переможця. Безперечно, Голіцин для надання більшої урочистости своему власному візду в Москву, хотів, щоб у ньому взяв участь і гетьман Мазепа з козацькою старшиною і пишним почотом, але це бажання Голіцина вийшло на користь гетьманові Мазепі.

Гетьман Мазепа, завдяки тому, в супроводі генеральної старшини і великого почоту опинився в тих рішачючих днях у Москві, де саме тоді відбувся державний переворот. Голіцин закінчив кар'єру на засланні, владу захопив у свої руки молодий цар — Петро, а гетьман Мазепа, який, як ми вже казали, відзначався не лише дипломатичними здібностями, але й якимсь винятковим вмінням зеднувати собі людей, використав своє перебування там на те, щоб побачити нового царя і під час короткої розмови забезпечити собі на довгий час його прихильність, яку він потім поглибив і зміцнив.

Тоді ж старшина дістала цілий ряд нових "надань" і маєтків.

^{*)} Рокі 1700 перейшло воно під управу Гетьмана.

Тимчасом в Україні було далі неспокійно. Ми знаємо, що бунти і розрухи виникли в Україні ще перед обранням Мазепи на гетьманство і що йому довелося почати своє гетьманування з придушення тих розрухів. Одною з причин незадоволення козацтва були шинки, які ставила козацька старшина, одночасно обмежуючи хатній виріб горілки. Гетьман Мазепа після приборкання бунтів ще в 1688 році своїм універсалом забороняє козакам шинкувати, бо, мовляв, "рицарському чину з тих шинкарських промислів діється нагана", а тим, хто не послухає, погрожує усуненням з реєстрів козацьких.

Крім того гетьман Мазепа робив уже на самім початку декількі кроки і в напрямку обмеження старшинської сваволі в справі використовування праці поспільства. Однак, як ми вже казали, він не міг відразу виступити з рішучими заходами.

Наслідком того неспокої і розрухи невгавали, а підчас довгої відсутности Мазепи, спричиненої його подорожами й перебуванням у Москві, наказний гетьман Вуяхевич не міг собі дати ради. В порозумінню з старшиною писав він до Москви гетьманові, щоб той скорше вертався, взявши з собою на допомогу ще й московське військо.

Москвини, природно, знали про це бажання Вуяхевича і старшини, але гетьман не звертався до них і вирушив до Батуріна без московського війська, а прибувши в Україну негайно написав до Москви, що всяка присялка московського війська є зайва, бо він, мовляв, бачить усюди лад, послух і спокій.

Гетьман не поділяв погляду старшини, яка хотіла удержувати бажаний їй лад терором, спираючися на чужу військову силу, тільки навпаки, хотів усунути ті причини, які викликали бунти.*)

До таких причин в першій мірі належало стремління старшини до загарбування чужих, козацьких і селянських земель собі на власність. Старшина знала, що після повстання Хмельницького і усунення поляків з України, козаки займали вільно ті землі, які належали полякам, і користалися ними за згодою всього українського народу, як власними. Знала вона також, що дрібніше козацтво і поспільство уважало свою власність

*) Самозрозуміло, що, як московські джерела, так і московські та москвофільські історики (напр. О. Оглоблін на стор. 18 і 19 першого видання своєї праці про гетьманування Мазепи і на стор. 119-120 нового видання) дуже спритно приписують Мазепі керування "жаркими відділами", які жорстоко мстилися на селанах учасниках розрухів 1687 року і нібито з наказу гетьмана — ламали їм руки й ноги та відрубували голови, а також просто грабували селани.

за правом признану і не дбало здебільшого про формально-правне закріплення цієї власності за собою. Вивідуючи про ті чи інші земельні простори, формально не закріплені за новими власниками, виводила старшина або у гетьманів або й у москвинів "надання" тих маєтностей собі на власність. Після цього такий новий власник починав трактувати вільних селян, а де-коли й козаків, що тими землями володіли, як підданих і домагатися від них "виконання повинностей".

Москвини охоче підтримували в цьому старшину, мало того, вони не хотіли гуртом підтвердити майбутні гетьманські надання чи акти куплі землі, щоб кожного разу окремо, вижебруючи у москвинів підтвердження цих надань, старшина мусіла їм вислугуватися.

В цілій цій московській політиці й була та перешкода, з якою мусів рахуватися гетьман Мазепа, стремлячи до охорони козацтва і поспільства від захланности і зазіхань старшини. Однак гетьман робить усе від нього залежне, щоб оборонити нарід. Зокрема гостро виступає в своєму універсалі проти описаної нами практики старшини. У 1691 році видає гетьман універсал, яким підкреслює безсумнівні права козацтва і селян на ті землі, що їм дісталися за Хмельниччини, і забороняє старшині й монастирям накладати на козаків додаткові тягари та силувати до праці. Про всякі подібні утиски утиски наказує полковникам негайно його повідомляти для покарання винних.

У випадку ж, коли старшина, читаємо в універсалі, "вивідуючи о давніх ґрунтах, полях і сіножатях панських, якіє за лядское держави при дворах бивали, а од першого войны славное памяти гетьмана Хмельницького пришли под область козацькую, сміють ониє от козаков стнимати й приворочати під свою владу" — наказує того не допускати, а коли й згоджується на признання де-яких давніх панських земель старшині, то лише після докладного ствердження, що ті землі справді "пусто, а не в поділу й заживанню козацтва знайдовалися."*)

Становище гетьмана Мазепи в цій справі ясне, і за тих складних і важких обставин більш нічого гетьман зробити не міг!

*) Уривки з універсалу гетьмана Мазепи з 1691 р. в перекладі:

"Нам стало відомим, що де-які духовні і світські особи, що з ласки царя і нашої дістали маєтк, не уважають на місцеві українські звичаї й лад, який завело козацтво. Вони... тяглих селян без міри обтяжують повинностями, а козаків приневолюють іти в селяни, або викидають їх з маєтків. Де-які пани, довідавшись, що те чи інша козацька земля була за Польщі панською, забирають цю землю собі.

Таке поступовання панів противне і військовому праву і нашій гетьманській волі."

Другою причиною невдоволення було обтяжування людей, що сиділи на старшинських землях віддавна і дістались старшині разом з "наданою" землею, підданськими обов'язками.

Гетьман і в цій справі не мав вільної руки, бо мусів рахуватися з московською політикою, чого, звичайно, козацтво не розуміло, і тому, напр. запорозький кошовий Гусак дорікав Мазепі в листах, що на Гетьманщині "кому й не треба і той завів собі підданих, щоб йому сіно й дрова возили, в печах палили, стайні чистили." Однак і той, хто так дорікав Мазепі, визнавав, що "Хто по милости військовій знаходиться в старшині генеральній — такому можна і підданих мати, нікому не досадно. Так і за небіжчика Хмеля бувало." Та це були піддані не особисті, а такі, які мали повинності до особи, що займала становище, піддані рангові.

Гетьман в цій справі хотів усталити лад і норми, а тому вимагає в своєму універсалі з року 1691, "щоб ніхто з власників не мучив великими роботами й видуманими поборами людей, але щоб володіли ними в міру, а не понад міру накладали, й щоб задовольнялися обиклими повинностями". Що звав гетьман "володінням в міру", видно також з універсалу, виданого значно пізніше, бо аж в 1701 році, в якому гетьман визнає право жадати від підданих роботи не більше двох днів на тиждень і пів осьмачки вівса річно від "робочої тварини". Жодних інших повинностей не вільно накладати. В універсалі з 1692 року грозив гетьман Мазепа старшині й шляхті карами за утиски і накладання нових тягарів. Де-яким з полтавських державців за таке надмірне обтяжування гетьман відібрав маєтки, а сотник Верківський одержав нагану за збільшування повинностей посполитих. Тоді ж зменшено було всюди панщину, яка була наложена самовільно, до двох днів тижнево. Гетьман дбає про добро селян. Так напр. у 1689 р. виступив гетьман з нагоди будови Новобогородської твердині перед царатом в обороні селян, яких хотіли москвини вжити до безплатної праці при будові. Гетьман писав: "На посполитих вже і так наложено завеликі тягарі... більше тягнути з селянина не можна!"

Ми вже вказували на те, що не лише більше зробити не міг гетьман з огляду на політику Москви, а й того не завжди міг допильнувати, чого сам вимагав універсалом. Це не перешкоджає московським історикам нині намагатися всякими можливими способами вибілювати москвинів і скидати всю відповідальність на старшину та гетьманів (напр. В. Мякотін "Очеркі соціальної історії України" т. I-III, Прага, 1924 р., або знова "Великая Реформа" т. I, Москва, 1911 р.) Тимчасом Мазепа робив усе для тодішніх обставин можливе для облегшення тягарів, для стримання жадібності старшини і консолідації укра-

їнського народу. Однак він мусів бути обережним, коли хотів у майбутньому визволити Україну з московського ярма. Та чи вже тоді хотів того Мазепа?

У. ПОЛІТИЧНЕ "ВІРУЮ" ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ І ЙОГО ПОЛІТИКА В ПЕРШІЯ ПОЛОВИНІ ГЕТЬМАНУВАННЯ

Московські історики і ті "малоросійські", які наслідком свого москвофільства ставляться з ледве прихованою зневажливостю до гетьмана Мазепа, щоб кинути на нього тим більшу тінь, з особливим запалом доводять, що гетьман Іван Мазепа протягом довгих років свого гетьманування був найщирішим і найвірнійшим прихильником Москви. Така теза з одного боку, робить т. зв. "зраду" тим "чорнішою", а з другого, — подекуди московських політиків, які таки не пізналися на політиці Мазепа, які не вміли її розгадати, виправдує від закиду немудрости і недалекозорости.

Доводити, що Мазепа був прихильником Москви, або бо-дай вірним слугою, тим легше, що гетьман не лише сам, щоб не розкрилися його пляни, вживав заходи до того, щоб всіх переконати довкола у своїй відданості Москві, але й знаючи, и що обернулася українська старшина, знаючи її своєкористність, егоїзм та інтриганство, ховав свої наміри і почування у найглибшій таємниці. Навіть найближча до нього людина — генеральний писар Пилип Орлик, як це він стверджував уже ставши гетьманом, до останньої хвилини не знає нічого конкретного про пляни і заходи гетьмана Мазепа. Найближчі люди де-коли лише чули якісь вислови гетьмана, якісь кинуті ним думки, які однак важко було сконкретизувати, бо гетьман кидав їх або щоб почути думку інших, або щоб вони згодом і то непомітно діяли й кільчилися в свідомості української старшини.

Ми могли б, отже, не мати взагалі жодних доказів того, що гетьман не був тим, за кого сам себе подавав, коли б не збережені в архівах "обтяжуючі" матеріяли з доносу Кочубея. Серед тих матеріялів є вірш надзвичайно важливий для з'ясування поглядів Івана Мазепа, автором якого є гетьман Іван Мазепа.

Тут треба згадати, що гетьман Мазепа був надзвичайно обдарованою людиною і в додатку до вже згаданих якостей розумівся на мистецтві і взагалі його любив, сам грав добре на бандурі та відзначався поетичним хистом, який виявлявся не лише в тому вірші, про який мова, але й в його листах до Мотрі, що зберегла їх доля. Техніку віршовання за тих часів

вивчали в Києво-Могилянському Колегіумі і його вихованці повинні були вміти віршувати.

Вірша Мазепи, якого текст далі подаємо, де-хто зве "дукою", а де-хто "піснею". Написаний був цей твір, як подають дослідники, ще в 1685 році,^{*)} це б то за тих часів, коли автор ще не був гетьманом, тільки генеральним осавулом.

На це, що автор не був ще гетьманом, вказують також і тих вісім рядків вірша, які М. Грушевський у своїй "Ілюстрованій історії України" пропустив (одначе позначивши крапками цей пропуск), а якого часто пропускають тепер, не відмічаючи нічим того пропуску. Пропуск вигідний, звичайно, для наших москвофілів.

Тому, що в найновіших виданнях текст вірша спотворений, а недбальство авторів, які часто передруковують його з niepевних джерел, спричиняється до повстання і ширення "нових редакцій", подаємо далі повний текст:

Всі покою щиро прагнуть,
А не в один гуж всі тягнуть.
Той направо, той наліво,
А всі браття — тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати.
На корабель поглядимо,
Много людей налічимо,
Однак стерник сам керует,
Весь корабель управует.
Пчулка бідна матку маєт
І оноє послушает!
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єдин живєт із погани,
Кличе: "Сюди, Отамани!
Ідім Матки рятовати,
Не даймо їй погібати!"
Другий ляхом за грош служить,

^{*)} Але Уманець в своїй монографії "Гетьман Мазепа" подєє, що Кочубей зізнав на допиті, що одержав текст "Думи" від архімаєдрита Нікона, більш десяти років тому.

По Україні і той тужить:
"Мати моя старенькая?
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в кінець сил не міла!"
Третій Москві юж голдуєт
І їй вірно услугуєт.
Той на Матку нарікаєт,
І неволю проклинаєт:
"Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руйнують.
От всіх немаш зичливости,
Ані слухной учтивости:
Мужиками називають
А подданством дорікають".
Мати моя, старенькая,
Чом ти вельми слабенькая,
Чом ти братов не учила,
Чом от себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю:
"Геґ панове-енерали,
Чому єсьте так оспалі?
І ви панство полковники,
Без жодної політики,
Озфмітися всі за руки,
Не допустіт гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!"

Як ми вже казали, цілі вісім рядків "Думи" пропушено в "Ілюстрованій історії України". Пропущені ось які рядки:

"Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая,

Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю."

Цей уривок доводить наочно, що Іван Мазепа розумів, що український нарід, Україна, не молодий дебютант, а стара нація, що має за собою історію, але, що її сила дуже підупала. Розумів Мазепа і те, що багато його "братів" (козацької старшини і шляхти української) "не навчила"мати-Україна бути її синами і "від себе пустила". І ось тому Мазепа, який ще тоді, як писав цю "Думу", й гетьманом не був, був "сам". Не маючи влади і сили, не може Україні допомогти, може лише "заволати", звертаючися до старшини, до провідників військових "Гей, панове-енерали..."

Отже, як бачимо, ці вісім рядків є важливі і випускати їх не вільно.

Текст "Думи" в цілому ясно доводить, що гетьман Мазепа був патріотом-державником, який іривав про об'єднання всіх сил для збройної боротьби з усіма ворогами України (турками, поляками і москвинами) та про цілковите визволення матері України.

Та ж "Дума" доводить, що гетьман Мазепа передумовою такого визволення уважав з'єднання всіх сил українських і орієнтувався в першу чергу на власні сили.

Досвідчений політик і дипломат розумів, що єдиною гаранцією незалежності є власні сили, а шляхом — збройна боротьба!

Але служба у польського короля, доручення його до провідників козачих, дипломатичні зносини гетьмана Дорошенка і стосунки з москвинами навчили Мазепу одної істини: важко знайти доброго союзника, це-б-то державу, якої інтереси надовшу мету збігаються з інтересами України, зате легко мати запевнення в приязни від тих, хто потребує ослабити хвилево для якихось власних цілей свого сусіда (в даному випадку — Московщину), часто хоч би для того тільки, щоб сторгуватись з нею і більше виторгувати. Ця "наука" була цінною наукою, і коли напр., гетьман Мазепа в 1689 році відхилив пропозиції польського короля Яна Собеского перейти на бік Польщі, зроблені гетьманові в Москві через Невіля, — то це було не наслідком симпатії до Москви, тільки наслідком тої "науки", наслідком розуміння справжніх цілей польської політики і наслідком свідомости невідготованости здеморалізованої і роз'єднаної старшини України до ролі самостійного політичного чинника.

VI. ПОВСТАННЯ "ПЕТРИКА" (ПЕТРА ІВАНЕНКА).

Можна, однак, припускати, що козацькі розрухи, невдоволення старшиною, невдоволення Запоріжжя тим, що діялося на Гетьманщині, могли викликати у гетьмана певні, малоузагадані, слабенькі надії на можливість, як за Хмельницького, почавши повстання з Січі, підняти до збройної боротьби цілу Україну і нарешті відновити втрачену державність.

Та Мазепа мусів розуміти, що шанси на успіх такого загального повстання за тих обставин були значно менші (а може навіть зникломо малі), ніж ті, які існували за Хмельницького.

В "Думі", в настроях гетьмана і бажанню визволити свій нарід можна знайти докази того, що все ж така перспектива, не зважаючи на всі "проти", могла бути для нього надто споклива. Враховував він і те, що послідовна московська політика, скерована проти Криму, робила з татар більш певного союзника.

Але, з другого боку, всі "проти" були такі поважні, що гетьман з певністю міг уважати немудрим особисто заангажуватися у таку спробу, невдача якої перекреслювала всі інші можливості. І не вигадана "полтавська опозиція", тільки сам гетьман, імовірно, був ініціатором інсценізації втечі "Петрика", який в 1691 році зробив спробу підняти українське повстання в опертю на Січ і татарського хана.*)

Канцелярист гетьманської канцелярії — Петро Іваненко, людина освічена, енергійна і талановита, що був споріднений з Кочубеями, жонатий, мав у Батурині власний дім і вважався за людину статечну, був не поганим кандидатом на провідника і організатора такої справи, і є підстави думати, що був небожем Мазепи.

Виїхав він формально в службову поїздку в лютому 1691 р. — мав передати гетьманські листи й царські дарунки полтавському полковникові. Приблизно місяць пізніше опинився П. Іваненко на Січі і навіть став там за писаря. Він не виступав початково проти Мазепи (є докази, що в певних випадках навіть запевняв, що діє з його доручення), але почав агітувати за повстанням проти Москви і союз з Кримом. Петрик казав: "Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих. Богдан Хмельницький визволив нарід з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі — від москвинів і своїх панів."

*) Величко твердить, що повстання Петрика було інспіроване Мазепою.

"Я, пане кошовий, горло своє ставлю — велить мене на сугави порубати, коли вся Україна від самої Полтави почавши, не поклониться тобі, — аби тільки хоч шість тисяч Орди вляв, тай ходім!"

Не можемо мати певности, чи наведені слова були цілком автентичні, як і цілість, з якої вони взяті, бо маємо й інше навітлення того, як Іваненко намовляв запорожців до виступу. Він подавав себе за приятеля голоти, але сам аж ніяк до голоти не належав. Ми не можемо знати, чи він просто бажав тим притягнути безперечно більш рухливу і охочу до ризика голоту, чи в тому крилося й щось інше.

Та часи вже були не ті, і Січ, як цілість, не послушалася іамов Петра Іваненка. Запорожці, цей праобраз сучасної демократії, "крутили". З усім кошом — не пристали, мітінгували і сварилися. Як пише Костомаров, запорожці, у відповідь Троцинському — посланцеві Мазепи кричали: "Нехай хан нам дасть плату і коней, то ми будем служити і кримській державі", торгуючи з Кримом "ми з солі та риби будемо ситі і пняні".

Звичайно, що до Петрика пристала лиш частина, потім пристали й склали присягу всі, потім змінили свою постанову, потому — знову і т. д. Коротко: за рік з гаком змінилося 8 (вісім) кошових і стільки ж орієнтацій! Природно, що спираючися на такий елемент, Петрик виграти не міг, це побачив відразу Мазепа і відсунувся від цієї справи, але певно добре зацікавив собі цю практичну лекцію і більше не пробував опиратися на такі здеморалізовані маси.

Як ми вже казали, він літом 1692 року дістав згоду січової ради набирати охочих з поміж козаків-запорожців та допомогу від хана, який послав трохи татар під проводом калги. Такий зворот справи спричинився вже на початку до того, що охочих знайшлося не надто багато, а кошовий Гусак обмежився до гострих листів з докорами, які він вислав гетьману Мазепі, в яких, проте, одночасно запевняв, що він із запорожцями не підтримають цієї акції П. Іваненка.

Як стверджував пізніше писар Петрика на допиті, Петрик мав якісь листи від гетьмана Мазепи до кримського хана. Тоді досить поважна група старшинська на чолі з Жученком (полковник полтавський), митроп. Гедеоном, Полуботком, Артимовичами і Кочубеями прихилились до спілки з татарами проти Москви. Мазепа більше місяця покривав втечу Петрика перед московським урядом так, що пізніше мусів з того виправдуватися. Не слід нехтувати й тим, що Петрик склав умови з татарами не від свого імені, а від імені уряду "Князівства Удільного Київського, Чернігівського і всього війська Запорожського і городового народу по обох боках Дніпра живучого

і жить маючого." Хоча вся справа велася в глибокій таємниці, однак дослідники (згадані вже вище та **Яворницький** і інші) стверджують, що є підстави вважати Петрика виконавцем волі Мазепи. Коли так, то це була спроба Мазепи ще року 1691-го здобути незалежність Україні, спираючися на маси та Запорожжя.

Коло пів тисячі запорожців під проводом Василя Бузького, що згодилися піти з П. Іваненком, пристали наче б то без відома кошового. Бузький тому не одержав полковницьких клейнодів. "Петрик" і татари спинилися на Кам'яному Затоні і зараз же там на скликаній раді обрано П. Іваненка гетьманом, а калга вручив йому гетьманську булаву, бунчук та корогву.

Прикордонні українські містечка й села без спротиву піддавалися Петрикові, тільки обсаджений москвинами й москвинами ж заселений Новобогородськ — не піддався, а Петрик його не міг без артилерії взяти і мусів лишити позаду.

Дійшовши до Маячки, послав він заклик до полтавців перейти на його бік. Але часи були не ті, та й усі знали, що з Петриком є тільки жменька війська, а московські сили, з якими довелось б боротися, були не малі. Певно тому відповідь з Полтави надійшла гостра, відмовна.

Гетьман Мазепа бачив, що з повстання нічого не буде і мусів вислати проти Петрика війська, бо заховуватися пасивно він не міг, тим більше, що й москвини вже запитували його, чому він відразу не алярмував Москву і не повідомив про все, що сталося і готується.

Татари, почувши про наближення гетьманських військ, втікли, і тоді не лишилося нічого іншого Петрикові, як відійти до Гірекопу.

Тимчасом в Криму прийшов до влади хан Селім-Герей, що свого часу був союзником Дюрошенка. Петрик поїхав негайно до нього. Тут цікаво згадати, що московський представник при Кримському уряді в реляції до Москви, подібно, як згадуваний вже писар Петрика, запевняє, що Петрик привіз і доручив ханові тайного листа від гетьмана Мазепи та казав визначним татарам з оточення хана, що діє з доручення гетьмана.

Як ми вже згадували, Петрик склав умову з татарами не від свого імені, а від імені "Князівства Удільного Київського, Чернігівського і всього війська Запорожського і городового народу по обох боках Дніпра живучого і жить маючого".

Таке означення "української сторони" вказує на цілковиту імовірність припущення, що Петрик діяв початково в імені гетьмана (на що доручив ханові уповноваження), а також доводить, що і повстання трактували його організатори не як соціальний рух, тільки як нову спробу відродити в цілості суверенну київську державу наших предків.

З другого боку було відомим, що в своїх перших універсалах Петрик не виступав проти гетьмана, а лише проти Москви, відомо також, що гетьман про це повстання кілька місяців не повідомляв москвинів, аж поки вони самі не запитали про нього. Щойно тоді відписав московському урядові гетьман Мазепа, наче канцелярист Петрик "вкрав" у нього з канцелярії "якісь папери" та й втік.

Мазепа міг припускати, що Москва могла довідатися про його тайного листа до хана, а тому на всякий випадок хотів себе забезпечити, щоб можна було твердити, що був украдений з канцелярії аркуш паперу з гетьманською печаткою, але зміст написаний був самим Петриком потім.

Далі відомо, що коли вже нарешті мусів гетьман на домагання Москви і частини старшини виступити проти Петрика, то так посувався, що ні разу не натрапив на війська Петрика. Нарешті відомо, що родина Петрика жила в Гетьманщині спокійно і не мала з боку Мазепи жодних неприємностей.

Однак новий похід Петрика (1693), підтриманий більшими татарськими силами (до 30.000), рівно ж закінчився невдачою. Запорожці, до яких звернувся Петрик, пишучи: "Не спокушайтесь, браття, що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви... вона робить з вами те саме, що вже попередю робила з тими, кого ще перше прибрала в свої руки...", — не приєдналися до нього. Петрик вже 15 січня наблизився до Переволочної, та вона йому не піддалася. Петрик рушив на Полтаву, але татари, почувши, що посуваються назустріч гетьманські війська, втікли.

Мазепа, звичайно, мусів подякувати Січі листом за нейтральність.

Коли в 1695 році москвини знова пішли походом на Крим (з ними, звичайно, мусіли виступати й українські війська), то на Україну рушила татарська орда, а з нею був і Петрик, однак його універсали не мали впливу, і коло нього створився тільки маленький козачий загін.

Це, природно, не може бути доказом будь-яких промосковських настроїв українців, — тільки свідчило про те, що не лише політики, але й народні маси бачили наочно, що за таких обставин немає найменшої змоги виграти боротьбу з Московщиною. До чого ж веде безуспішне змагання, всі знали, бо від часів такої кривавої боротьби, яка принесла Україні лише ослаблення й руїну, не минуло навіть і 20 років!

Нарід ненавидів москвинів, але й знав, що треба не лише чибивати з твердинь московські залоги, не лише доведеться боротися з московськими військами, які надтягнуть з Московщини, та її союзниками, але й здеморалізована старшина буде зраджувати, хитатися, а то й явно тягнути за Московю. На

єдиного ж спільника — татар, не можна було поважно числити. Це й були причини, чому Мазепа мусів бути не лише дуже сбережним, але й навіть під натиском Москви призначити нагороду за голову Петрика.

Те, що Петрика дійсно вбив (випадково, чи поласившись на ці гроші?) якийсь невідомий (і то правобережний) козак Вечірка, якого самого тут же наче б то вбили татари, не може вважатися доведеним і певним. Те, що Петрик більш не виступає з своїми універсалами, може бути наслідком не його смерті, а цілковитої безуспішності його спроби з року 1695.

В кожному випадку немає найменших підстав відкидати тайну участь гетьмана Мазепи в акції Петрика на самому її початку, навпаки: є підстави добачити в ній дуже обережно і зручно проведену спробу переконатися, чи можливо лише з таким спільником, як татари, підняти Україну до нової боротьби з Московщиною.

Тут слід підкреслити, що цілий виступ Петрика має величезне значіння для оцінки діяльності гетьмана Мазепи. Московські і московфільські історики, для приниження особи гетьмана Мазепи, вперто і завзято (але безпідставно) ширять погляд, немов гетьман аж до 1705 року, це б то більш 18 років, був московським запроданцем і щиро служив Московщині, а для підкріплення цієї вигадки переносять написані гетьманом т. зв. "Думи" з року приблизно 1687 на рік 1698. З тою ж метою роблять вони Петрика "противником Мазепи", "антигетьманом" (друге, незначно змінене видання праці Оглобліна "Гетьман Іван Мазепа та його доба", стор. 183).

VII. ШЛЯХОМ ОЗДОРОВЛЕННЯ, КОНСОЛІДАЦІ ТА ВІДБУДОВИ.

"Дума" Мазепи є одним з найбільш переконуючих доказів того, що гетьман Іван Мазепа, як і родина, що з неї походив, гаряче любив Україну і мріяв про її визволення з московських лабет.

Ставши гетьманом, Мазепа побачив, як невимовно важко здійснити ті мрії. Він одержав владу обмежену ще стислішою московською контролею, вищу старшину здеморалізовану, згідну вислуговуватися за особисті користі й здатні продати ворогові кожного, за кого тільки той ворог схоче заплатити, країну цілковито зруйновану майже безупинною 35-літньою війною (спочатку — з Польщею, потім — з Московщиною, а потім з ними обома та їх принагідними союзниками) і мирною деструктивною акцією московською протягом 15 років на Лі-

побережжі, яку їй допомагала вести старшина, що сама пішла на обмеження суверенності України (зафіксоване в т. зв. "контотпських статтях"). Отже, Україна, над якою номінальну владу обняв гетьман Мазепа, була зруйнована морально (ідеологічний хаос, зміщення штучно створених москвофільських течій, упадок чеснот і моральних норм), економічно і стратегічно (зубожіння війнами, зменшення чисельності козацького війська та його боєздатності при одночасному збільшенню кількості стаціонарного в ній війська) і демографічно (величезні втрати в населенню, особливо в південно-західній її частині). До того всього долучилося спричинене московською політикою надзвичайне штучне загострення соціальних відносин.

Грунту властиво під ногами не було і, щоб мати змогу знову відновити боротьбу за визволення, треба було починати від поступової заміни "трясовини", що була під ногами, на "твердий" ґрунт, при чому це "зміцнювання ґрунту під ногами" треба було провадити так, щоб пильні московські обсерватори нічого не помітили.

Спроба зміни відносин шляхом народнього повстання (Петрик) не дала наслідків, а тому лишався цей довгий і важкий шлях.

Мазепа, знаючи, що Многогрішного допомогла москвинам знищити українська старшина, що та ж старшина приклала свої зрадницькі руки ще перед тим до знищення Немирича, Виговського, Сомка, а потім — навіть вірного Москві Самойловича, розумів добре, що йому вдасться лише тоді щось досягнути, коли йому пощастить забезпечити себе від подібного кінця, якщо йому вдасться, ударемнюючи всякі можливі спроби старшини спокусити москвинів на новий "переворот" і зміну особи гетьмана, стабілізувати "владу" в Україні і забезпечити собі можливість хоча часткового керування українським життям на довший час.

Єдиним способом, що лишався ще до диспозиції Мазепи, було викликання у москвинів цілковитої певности, що Москва не може знайти серед українців більш відданої собі людини за Мазепу. Ця певність мусіла бути настільки великою, щоб об неї розбилися всякі старшинські спроби захитати становище гетьмана або ж і підготувати новий переворот.

Все це визначило заздалегідь поступовання гетьмана, який, з одного боку, повинен був переконувати москвинів у своїй відданості і час до часу давати якісь докази того, а з другого боку, не міг зрадити хоч би словом ні одному зі старшин своїх плянів і мрій.

Трудність цього шляху полягала ще й у тім, що, йдучи ним, гетьман, здавалося б, не міг сприяти наростанню анти-

московських настроїв без одночасного викликання невдоволення проти себе самого, а їх зміцнення було знову конечною передумовою можливості відновлення збройної боротьби.

Гетьман, з поданих попереду причин, мусить ряд років підтримувати московську загарбницьку закордонну політику, беручи активну участь у московських походах і військових операціях. Однак, підтримуючи закордонну політику московську, гетьман намагається використати кожен найменшу можливість скерувати московські потягнення так, щоб з того, як не користь вийшла для України, то бодай не було шкоди.

Розпочата ще за Самойловича боротьба Московщини з Туреччиною та Кримом точиться далі, і гетьман не міг би її жодним способом стримати, та він цього й не пробує. Хоча не в інтересі України опановання москвинами чорноморського узбережжя і Криму, але й не в інтересі України татарські набіги. Тому Мазепа більш прихильно ставиться до будови вздовж татарського кордону малих укріплень, аніж великих баз, які були б запорукою московського пановання на півдні України.

Одночасно намагається гетьман, в рамках цієї московської акції, зміцнювати також українські твердині і взагалі збільшувати військову міць України. Коли гетьман, напр. пропонує у 1696 році дати гроші запорожцям на будову чайок на 2000 козаків, то цим він хоче спричинитися до зміцнення військових засобів Запоріжжя. Справу збільшення й удержання в доброму стані флоту запорожської що-року підіймав гетьман на з'їздах старшини, хоча в цьому старшини виразно стояли йому на перешкоді.

Відбудовує й зміцнює гетьман українські твердині й на північному кордоні України, а ті твердині, як побачимо далі, могли відограти величезну роль в справі боротьби за відновлення державности.

Українське військо загартовується у численних війнах, в яких йому доводиться змагатися з татарами, турками, поляками, шведами, але одночасно ті війни не лише лягли тягарем на український нарід, а й викликати ще більше озлоблення на москвинів. Сам гетьман бере участь у походах сухопутних і морських та не раз командує військом підчас боїв.

Що-до старшини, то веде гетьман таку політику, щоб, з одного боку, переконати старшину в тому, що в своїх слушних стремліннях і заходах вона завжди може числити на підтримку гетьмана, а з другого, що всякі доноси чи змови кінчаються завжди зле для тих, хто на таке пуститься.

Гетьман Мазепа чим може допомагає і сприяє розвитку промислу українського і торгівлі, розвитку ремесла і забезпеченню хліборобської праці.

Розвивається виробництво поташу, скляне гутництво, розростається ліярництво, зростає кількість рудень, повстають численні фабрики паперу, ткацький промисел виростає в по-важне виробництво. Одночасно наладжується експорт продуктів рільництва. Годівля і продаж волів набирає великих розмірів. При цьому слід відмітити, що за часів Мазепи не лише рільництво, але і промисловість та торгівля були в українських руках. Крім численних архівних матеріалів, і інших архівних-документальних даних про це свідчить також і подане далі спостереження сучасника.

На початку XVIII віку проїздив через Київ московський піп-старовір Лукьянов Іван і він власне стверджує, що "...Все мешчане-хахли, все торговне люди... А стрельцам в ніжнем городе не дают хахли в лавках сидеть, только всякіе на себе тарари в разнос продают."

Таким чином за часів Мазепи міське населення Києва було українське і міщани ще могли жити більш-менш можливо і почувалися до певної міри господарями в своїх містах.

Та гетьман не лише дбав про створення конечних передумов економічного розвитку, але з великою увагою ставився до ширення освіти, сприяв розцвіту мистецтва і культури взагалі. Гетьман Мазепа розумів, що лише нарід освічений і свідомий своєї культурної вищости матиме тверду волю скинути з себе ярмо менш культурних чужинців, до того ж він сам, як високо освічена людина, цинив освіту і знався на мистецтві.

Гетьман Мазепа спричинився до реорганізації (1700) Києво-Могилянського Братського Колегіуму на зразок західньо-європейських високих шкіл, перетворюючи його у Києво-Могилянську Академію. У тому ж 1700 році засновано за допомогою гетьмана Мазепи Українське Колегіум, середньо-шкільний заклад, в якому за шостирічним курсом навчалосся понад 200 осіб. Це Колегіум було в Чернигові.

За часів гетьмана Мазепи Академія Київська вважалася найкращою високою школою на всьому Сході Європи, і тому природним було, що в ній вчилосся до 2.000 студентів, серед яких було досить і різних чужинців. Студенти (спудеї) походили з різних верств українського суспільства, бо на перешкоді навчанню в ній не стояли жодні станові привілеї. Викладано там природничі науки, математику, будівництво, астрономію, медицину (зокрема — анатомію) та мови: латинську, грецьку і німецьку

Самозрозуміло, що велику увагу приділялося навчанню філософії й богословія.

Підтримував гетьман також видавничу діяльність, літературу, театральне мистецтво, малярство, граверство і архітектуру.

Спеціально щиро дбав він про українську православну Церкву і рівнож підпомагав православних Сходу. Сліди його дбайливості можемо знайти навіть в Єрусалимі, у храмі Гроба Господнього, де досі, як подав М. Грушевський, зберігається срібна таріль мистецької роботи та гравірований на міді антимін з його написом.

Він же фундував друкування в Алепо арабською мовою Євангелія, яке вийшло в 1708 році з присвятою гетьманові та його гербом.

Мазепа ж прикрасив Україну чудовими будовами, а серед них у першу чергу величавими церквами.

Безліч пам'яток нашої архітектури й мистецтва є наслідком діяльності або підтримки великого гетьмана. Зокрема слід згадати, що в 1704 році було закінчено перебудову з одноповерхового на двоповерховий будинок, будинку Академії. Коштом гетьмана Мазепи побудовано чудові під оглядом мистецьким геркви: Миколаївську — на Печерську в Києві, та "Братську" — на Подолі і церкву Всіх Святих над Економською брамою Печерської Лаври. Крім того коштом гетьмана реставровано ґрунтовно ще кілька величавих церков,*) збудовано палац у Батурині та доконано ряд менших будов.

Коли б який провідник чи володар іншого народу стільки б побудував, то з певністю дістав би назву "Будівничого", або якусь подібну. Та ми і в цій ділянці "відзначилися" тим, що в одній з найпопулярніших історій України поспішили так "пояснити" діяльність гетьмана Мазепи на цьому полі: "Немов щоб заглушити всякі поговірки ворогів, що він чоловік чужий, окатоличений "лях", заходиться Мазепа коло величних, як на той час, будівель, головно церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, ріжними дорогими річачи, записуючи на кождім місці перед очима й уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі..." (М. Грушевський, "Ілюстрована Історія України", ст. 367.)

Чи тоді, перед Полтавою, треба було гетьманові Мазепі, якого рід брав активну участь у боротьбі проти Польщі, якою мати і сестра пішли в черницю, "доводити" комусь, що він не "людина чужа", не є "лях"? У цьому можемо дуже сумніватися! Коли б сучасники гетьмана не мали до нього більш, ніж стовідсоткового довіря, саме що-до його антипольського настановлення, — не приятелював би з ним С. Палій, не конспірував би з ним проти поляків, не зверталися б до нього інші,

*) Разом — 12 церков. Про деревані гетьманом в Переслав Євангелія — див. у лянці другій.

правобережні полковники по таємну допомогу (таємну не лише від поляків — але й від москвинів) в боротьбі з католицькою Польщею.

Наведена ж нами попереду цитата вказує на виразне бажання її автора, навіть говорячи про той рід діяльності великого гетьмана, якого незнищимі сліди до нині промовляють проречистою мовою, применшити його заслуги, кинути тінь на цю надзвичайну постать нашої історії.

Гетьман Мазепа, безперечно, хотів бачити свою Україну прикрашеною пишними будовами, хотів підняти народню гордість і почуття вартости свого народу, і своєї культури у своїх сучасників. Чи при тому хотів він рівнож увіковічнити своє ім'я — це не має істотного значіння. Певно й Перикл, що прикрасив чудовими будовами Ацени, що сприяв розвиткові мистецтва, хотів, щоб не лише Ацени були славними, але й він, Перикл записав своє ім'я в книгу слави.

Безперечним фактом є, що ні один з гетьманів України не зробив стільки для української культури, скільки зробив гетьман Мазепа. Під його владою Україна лівобережна загоїла свої рани, зміцніла і розвивалася економічно й культурно.

VIII. СЕМЕН ПАЛІЙ ТА ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Правобережна Україна на підставі московсько-польського порозуміння залишилася під Польщею, а рештки населення її Москвини (вже без порозуміння) перегнали на Лівобережжя.

Польський король Ян Собеский відновив козащину, а під її охороною почало поволі Правобережжя заселяватися. Це дало змогу висунутися кільком правобережним полковникам (Абазину, Іскрі, наказному гетьману Самусю), а серед них — Семену Палієві. Семен Палій, осівши в Хвастові, взявся енергійно до відбудови й заселювання землі і в цій справі дуже багато досягнув. Він пізніше писав Мазепі: "Я застав цей край пустелею і працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям... Божі церкви побудував я, прикрасив..." — і це все було щирою правдою.

В заселеній ним Хвастовщині встановлював Палій козацький устрій і зі своїми козаками ходив навіть походом проти татар та турків.

Коли земля стала загосподарованою, а жити стало там під охороною козацької шаблі безпечно, почали вертатися туди ті поляки, яких вигнало звідти повстання Хмельницького, і відбирати "свої" маєтки. З того, звичайно, повстав конфлікт між козацтвом і польською державною владою. Мало того, українці від тої хвилини, коли роздерто було москвинами й

поляками Україну на дві частини і ті частини включено до різних держав, мріяли про об'єднання України в одне державне тіло. Тому Палій не тільки не хотів пускати поляків туди, але й в 1688 році звернувся до гетьмана Мазепи з проханням прийняти Хвастівщину під свою владу.

У 1690 році ходило шість полків гетьмана на татар спільно з козаками Палія і гетьман доручив своїм полковникам слухати порад Палія, що "будучи лицар добрий, досвідчений і вже має вправу як поступати у воєнних промислах."

У 1691 році Палій просив листовно гетьмана не забувати його козаків при виплаті платні. Гетьман же вистарався й дарунка для Палія від московського царя (80 соболів та 10 ар. оксамиту).

Та Мазепа, як ми знаємо, хоча й сам мріяв про приєднання Правобережжя, був безсилий це зробити. Московщина не хотіла на це погодитися і заявляла, що не може допустити до порушення "вічного миру", підписаного з Польщею.

Польща реагувала на діяльність Палія і заходи до об'єднання — арештом Палія та висилкою до Хвастова польської залоги. Палій втік з ув'язнення, зібрав своїх козаків, вибив з Хвастова поляків і далі намагався приєднати цю землю до Гетьманщини. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Польща по замиренню з Туреччиною вирішила скасувати козацтво, а це вдарило не лише по Палієві, але й змусило вхопитися за зброю ціле Правобережжя. Правобережний козацький гетьман Самусь розіслав універсали з закликом до повстання, бо поляки хотіли збройною рукою ліквідувати козацтво. В універсалах він говорив ясно про те, що він сам склав присягу гетьманові Мазепі, визнаючи його владу над цілою Україною.

Гетьман Мазепа почав себе звати гетьманом "обох боків Дніпра",*) але явно допомагати не міг, не лише тому, що Московщина домагалася у нього висилки все нових відділів для участі у північній війні (зі шведами), але й тому, що млячи в цій війні Польщу своєю союзницею, не хотів викликати її невдоволення.

*) Де-хто, а в тому числі і проф. О. Оглоблін, перевидаючи твори, незаче змінилим виданням, свою працю про Мазепу, писану в 1940 році, вжив для маскування популярний нині вираз "соборність", який в цьому випадкові є виразним анахронізмом і не відповідає своїм змістом. Це слово позавилося після V Універсалу і за ним хриється ідея окремистости Галичини, бажання зберегти для неї окремий уряд. І. Фрашко не був "соборником", бо у своєму вірші написав: "Україна вірна і від Сана до Кубані єдна, нероздільна". Мазепа і його сучасники боролися за об'єднання України і цілковиту єдність (а не "соборність") українських земель.

Саме тому всі заходи гетьмана Мазепи намовити Московщину погодитися на приєднання Правобережжя не лише не дають ніяких наслідків, але й гетьман дістає суворий наказ пильно уважати, щоб навіть припущенням про якусь підтримку правобережцям не поспусти добрих московсько-польських відносин.

Тимчасом поляки здобули в кривавій боротьбі частину покинутого напризволяще Правобережжя. Поляки здобули Немирів, а потім Ладизин, що героїчно боронився. Полковника Абазіна замучено на palі, а мало не 10.000 мешканців Ладизина — вирізано.

Пізніше, по здоланню повстання, поляки сімнацяти тисячам людей, що брали участь у повстанні, повідрізували уха. Московщина знала про те все і не лише не інтервенювала, але й унеможлиблювала Мазепі уділення будь-якої допомоги.

Лише Палія не могли перемогти поляки, і він тримався далі в Білій Церкві.

Гетьман Мазепа все це бачить і мусить лишатися безчинним, хоча гетьман, як і всі українські патріоти того часу, мріє про об'єднання цілої України, але... але розуміє, що всяка спроба повести в цій справі незалежну політику викличе явний конфлікт з Москвою, до якого Україна ще не готова і в яку не могла рахувати на жодну підтримку якоїсь з держав.

Розуміючи це, гетьман починає дуже складну дипломатичну гру, якої метою є об'єднання України.

У 1701 році Мазепа, коли до нього звернувся московський уряд з запитом, чи не має якихось уваг що-до проєктованої московсько-польської умови, уділяє таких порад, які не лишають сумнівів що-до стремління Гетьмана об'єднати в майбутньому Україну та що-до його довіря до здібности полковника Палія зберегти цю землю до слушного часу для України.

Але Москва вперто вела політику прихильну до Польщі і бажала додержуватися стисло польсько-московської умови, яка признавала Польщі ті землі, а тому суворо забороняла далі, не зважаючи на всі заходи Гетьмана, давати Палієві будь-яку допомогу. Пояснюється це, звичайно, не якимись симпатіями москвинів до Польщі, ані тим більше бажаннями (надто неприродним для москвинів) чесно додержуватися взятих зобов'язань, лише вимогами моменту, вимогами, які впливали з важкої Північної війни, яку вела Московщина зі Швецією. Шведи мали намір підпорядкувати собі Польщу, і Московщина хотіла, з одного боку, підтримати антишведські кола Польщі й уряд, а з другого — мати спільника у боротьбі зі шведами. Страждання ж чужого москвинам українського народу — не обходили Московщину.

Мазепа добре розумів усю трудність досягнення своєї мети, але, використовуючи всі свої здібності, вперто прямував до об'єднання України. Тому не міг він, не зважаючи на всю погану ситуацію і безпосередні жні накази Москви, залишити Палія цілком без всякої допомоги. Польський мемуарист запевняє, що в осени 1700 року послав Гетьман під Хвастів на допомогу Палієві 10.000 козаків. Тоді ж поляки (як і пізніше) урядово оскаржували перед Москвою гетьмана Мазепу в тому, що він допомагав Палієві. Ми не маємо, однак, вистарчаючих підстав твердити, що поляки розпоряджали певними відомостями у цій справі, але відповідь Гетьмана на викликаний ними скаргами запит московського уряду, показує, що щось таке справді було, бо в цій відповіді признався гетьман Мазепа в тому, що він послав правобережним полковникам порох і олово.

Таким чином не підлягає найменшому сумніву, що в той момент, коли правобережні полковники ставили розпачливий і героїчний спротив полякам, гетьман Мазепа, не зважаючи на дуже суворі й рішучі московські домагання, не тільки не допомагати українцям Правобережжя, але й не висловлювати будь-якого співчуття, — таки не лишився безциним. Гетьман, ризикуючи, як своїм майбутнім, так і своїми визвольними планами, чим міг допомагав козацтву в його боротьбі з поляками. Більше того: хто знає, чи таки не було правди і в словах Отвінського про допомогу Палієві військом і чи не ця допомога дала Палієві змогу втриматися?

Тоді ж Гетьман вперто намагався інспірувати москвинам думку про те, що варто було б військову допомогу потайки дати. Москвини на це не погодилися і тому Мазепі довелося обмежитися до концентрації війська на західних кордонах, щоб хоча цим допомогти Палієві.

Польщі не вдалося досягнути більших військових успіхів у боротьбі з Палієм, навпаки, він захоплює без бою замок в Білій Церкві.

У 1703 році просить гетьмана польська військова влада (коронні гетьмани) послати Палієві жадання припинити дальшу боротьбу (Палій заявляв, що він слухає наказів гетьмана Мазепи) та щоб гетьман зайняв майно Палія*) в Києві. Гетьман згоджується послати таке упімення, але рішуче відмовляється зачіпати Палієве майно!

У березні ж 1703 року гетьман відписує московському урядові на московську пораду, що він, гетьман, "не може взяти на свою душу гріха" за намову Палія, Самуся та Іскри до

*) Палія, всупереч уяві про нього, був людиною заможною.

послуху, з тим, щоб потім їх віддати у польську неволю, яка, мовляв, невідомо чим може скінчитися для них.

Слід згодитися з М. Андрусяком, який у своїй праці слушно звертає увагу на те, що Костомаров і Соловйов подали лише ті уривки з листів, які могли утворити вражіння, немов гетьман був незичливий Палієві, та що цілість листів міняє характер тих уривків.

У тому ж 1703 році писав гетьман Мазепа до Головіна, що керував московською закордонною політикою, таке: "Про Палія, Самуся та Іскру доношу . . . що сидять вони спокійно й ніяких з ляхами не чинять зачіпок . . . але тайно зносяться з кошовим запорожським К. Гордієнком."

Вправді москвинам не могли подобатися й зносини з Гордієнком, але все ж це не могло їх так роздражнювати, як антипольська акція Палія.

Ще влітку 1703 року гетьман, пересилаючи Палієві царську грамоту, яка жадає, щоб Палій піддався волі польського короля, доручає устно порадити чекати від царя "виразнішого" жадання поєднання з поляками. Сам же гетьман уживає всього свого впливу, щоб намовити москвинів не налягати на передачі полякам Білої Церкви.

Але Петро I таки в 1704 році домагається від Палія рішучого звороту полякам Білої Церкви, погрожуючи дати наказ московським і гетьманським військам силою здобути її для Польщі. Року 1704 Самусь та Іскра, віддавши Богуслав та Корсунь, переходять на Лівобережжя, а Палій не звертає уваги на жадання Московщини.

Так повстає досить складна ситуація: або треба Мазепі, дочекавшись московського наказу, спільно з москвинами здобувати Білу Церкву для поляків і тоді спільна дія з московським військом унеможливила б затримання Правобережжя в своїх руках, або виступити проти москвинів, не дочекавшись наближення шведської армії, яка, як ми знаємо, наблизилася пару років пізніше, або, нарешті випередити московське рішення, наче б то в московському інтересі, і поставити Москву перед доконаним фактом.

Гетьман вибрав це останнє, але, щоб це не викликало конфлікту з Московщиною, доводиться пожертвувати Палія для реалізації ідеї об'єднання України. Отже гетьман починає залякувати в своїх листах москвинів тим, що Палій немов би зноситься зі "шведською партією", і в наслідок тої політики гетьман дістав довгождану згоду на обсадження своїми військами Правобережжя.

Він арештує Палія й обсаджує в 1704 році українським військом (коло 40.000) Правобережжя та уживає всіх заходів, щоб москвини прийняли думку конечности з огляду на "швед-

ську небезпеку" удержувати Правобічну Україну в своїх руках, бо, мовляв, невідомо, чи поляки можуть справді оборонити ті землі.

Щоб краще собі з'ясувати політику гетьмана в справі Правобережжя, треба ще згадати: 1. Протягом кількох років від року 1694 одержував полк. Палій від гетьмана що-року по 1.000 ефимків, але одержував одночасно в роках 1694-95 і від Московщини та Польщі платню. 2. Гетьман вже на початку 1690 року робив спроби переконати москвинів у konieczності приєднати Правобережжя. 3. Польські джерела твердять, що підчас облоги Хвастова вислав Мазепа на підтримку Палієві 10.000 козаків. 4. Року 1701 гетьман у листі до "Приказа Малой Росії" пропонував подати тайно військову допомогу Самусеві, однак московська влада на це не згодилася, а в 1703 році наказує гетьманові окремою "грамотою" розставити вздовж Дніпра сторожу і карати смертю всіх, хто б хотів іти на допомогу Палієві й Самусеві, яким мав гетьман послати, на вимогу поляків і москвинів, остереження. Сконфіскувати в Києві Палієве майно гетьман відмовився. 5. В цьому періоді знов намовляє гетьман москвинів замість допомагати полякам приборкати Правобережжя — зайняти самим Білу Церкву й з листах до московського боярина Головіна з 1703 року, властиво намагається виправдати Палія. 6. Паткуль, що був на московській службі, ствердив, що Палій зайняв у переговорах з поляками 1703 року безкомпромісове, неприєднане становище за намовою "Мазепиного козака "Степана". Пізніше де-що Палій вже погоджувався на мирне поладження конфлікту і обіцяв шляхті охорону і безпечне володіння маєтками. Ці переговори вів Палій всупереч порадам гетьманським. Вони були на перешкоді здійсненню об'єднання України. Тоді Мазепа пропонує москвинам звабити Палія до Києва і захопити Білу Церкву. 7. Коли нарешті в червні 1703 року Палій, Самусь та Іскра, одержавши московські домагання скоритися польському урядові, пересилають їх гетьманові й питають у нього поради, — гетьман на письмі радить їм виконати домагання, а устно передає таємну раду "дожидати дальшого виразнішого указу". 8. В тому ж році Мазепа, якого цар викликав до Москви на тайні наради, певно прихилив москвинів до думки зайняти Білу Церкву, що імовірно досягнув, лякаючи москвинів зноснами Палія з Любомирським (який очолював шведську партію). Нарешті в квітні 1704 року одержує гетьман вимріяний наказ йти на Правобережжя, щоб його "охоронити від шведів". Та вже 1705 року, згідно з порозумінням московсько-польським, одержує гетьман наказ передати полякам Правобережжя, проти чого протестував гетьман у листі до Головіна і доводив, що умова 1686 року признала Польщі Правобереж-

жя лише тимчасово. В листі Головіну писав гетьман: "Коли вже така воля великого монарха, щоби віддавати Білу Церкву й інші українські міста, то принаймні нехай би міністри царського величества із польськими міністрами ствердили й ухвалили, щоби поляки не цікавилися городами й містами, які є близько Дніпра — Каневом, Черкасами, Чигирином та іншими"...

9. Концепція гетьмана, щоб затримати Правобережжя, була нарешті прийнята Московщиною щойно 2 вересня 1707 року, коли цар дав тайний наказ не віддавати його полякам та вже в січні 1708 року московини міняють своє становище і гетьман дістає наказ віддати полякам Білу Церкву.

Московини в 1707 році приймають нарешті концепцію гетьмана і починають свідомо "крутити", з метою затримати ті землі в своїх руках, а практично — в гетьманських.

Звичайно, вступивши на Правобережжя, гетьман у двох універсалах запевняв шляхту польську і взагалі поляків, що робить це для оборони їх інтересів з єдиним наміром передати цю землю Польщі, але кількілтія політика гетьмана на цих землях рішуче заперечує правдивість цих слів, які слід розглядати тільки як дипломатичний маневр, і московські історики розуміють це, але використовують слова тих універсалів у власних антиукраїнських цілях.

І Палій і Мазепа, звичайно, поборювали розрухи грабіжницького характеру, але це робилося не в інтересі польських магнатів, лише для заведення ладу. А лад, як Палій, так і Мазепа, встановлювали там козацький, такий, як і в Гетьманщині. Покозачення тих земель під владою гетьмана Мазепа посувалося швидким темпом і за його "рейменту" створено було там сім козацьких полків, при чому де-які полки одержували полковників і частину адміністрації з Гетьманщини. Рівно ж підтримував гетьман Мазепа колонізаційний рух українського населення, яке сунуло на Правобережжя, поляків же... потішав обіцянками! Так виглядала дійсна політика гетьмана Мазепа що-до Правобережжя, яку в антиукраїнських цілях представляє проф. Оглоблін, як "активне допомагання" польським панам придушувати на Правобережній Україні народне повстання під проводом Палія.

Вправді в новому виданні праці, якої перше видання появилося в 1941 році, отже вийшло за цілком інших обставин, Оглоблін усунув наведене речення і взагалі намагається, в основному зберігаючи антимазепинське навітлення відносин і роблячи Мазепу ініціатором ув'язнення Палія, усувати надто драстичні фрази на адресу гетьмана, які могли б насторожити читача. Аджеж він і далі заперечує писання і появу того пер-

шого, схваленого урядом Сталіна, видання, хоча в новому виданні передруковує дослівно 9/10 попереднього.

Нарід остаточно був зрозумів наміри свого гетьмана, і довго зберігалася в пам'яті правобережних українців "Мазепина границя" та показувано висипану під Любаром величезну могилу, яка означувала нову межу Гетьманщини.

Ціла політика гетьмана Мазепи що-до Правобережжя і Полья доводить лише як великий патріотизм Мазепи, так і його надзвичайний дипломатичний хист, бо фактом є, що за тих обставин, які змушували Москву бути рішуче настроєною навіть проти приєднання тих земель до московської імперії, гетьманові вдалося їх, майже без пролиття крові, фактично приєднати до Гетьманщини! Але доконав цього Мазепа, власне, ховаючи свій патріотизм.

ІХ. ГЕТЬМАН МАЗЕПА І МОТРЯ КОЧУБЕЙВНА.

У 1702 році померла дружина гетьмана Мазепи, з якою він жив більше 15 років, але дітей не мав. Інші джерела кажуть, що мав доньку, яка швидко вмерла.

Два роки пізніше гетьман-вдівець закохався у доньці генерального судді Василя Кочубея. Про це кохання ми могли б і не згадувати, як про подробицю з приватного життя гетьмана, коли б воно не мало з одного боку поважних політичних наслідків, а з другого — не було донині використовуване для очорнювання гетьмана.

Як можна було усталити на підставі документальних даних, — гетьман Мазепа бував у генерального судді досить часто і між ними існували назверх приятельські відносини, хоча гетьман знав, що москвини користалися де-коли інформаціями Кочубея про його діяльність.*) Сам Кочубей перебував під великим впливом своєї жінки, яка була лихої вдачі, жадібна ще більшого багатства, почестей і значіння. І ось гетьман Мазепа покохав доньку Кочубея.

Донька Кочубея — красуня Мотря, бачила, що гетьман її любить і сама відповідала йому тим же. Безперечно, як кохання гетьмана до Мотрі, так і Мотрі до гетьмана, було щире і сильне.

Гетьман Мазепа, покохавши Мотрю, хотів з нею одружитися, але Кочубей (певно в першу чергу під впливом своєї

*) Як знаємо. Кочубей з доручення севського воєводи Неплюєва стежив за діяльністю Самойловича, а пізніше, як це ствердив Устрялов у II-ому томі своєї "Історії царствования Петра Великого" 1858 р. — на доручення дяка Є. Українцевського стежив за гетьманом Мазепою.

жінки) відкинув сватання, мотивуючи свою відмову тим, що Мотря є похресницею гетьмана і що "великим гріхом" було б її одруження з гетьманом.

Природно, і за тих часів при добрій волі з боку Кочубея, можна було б одержати на такий шлюб дозвіл духовної влади, але власне з боку батька Мотриноного такої доброї волі не було. Можемо припускати, що Кочубеїха вже тоді мріяла стати гетьманшею, таке ж споріднення з гетьманом закрило б шлях до досягнення цієї мети.

Так чи інакше, але гетьман і Мотря мусили зректися думки про одруження. Та свідомість неможливості за згодою батьків і благословенням церкви зеднатися шлюбом загострила ще більше їхню любов.

Після відмови батьків вони не могли бачитися, але Мотря могла далі любити гетьмана і мріяти про нього, а одночасно не виявляла наміру одружитися з ким-небудь іншим.

Таке міцне кохання доньки завзялася "вибити їй з голови" Кочубеїха, яка для цього вживала всіх засобів і не дурно ж пізніше зве її гетьман в одному з листів до Мотрі "твоя катівка".

Для закоханих лишилися, отже, тільки таємне листування і рідкі зустрічі в присутності свідків.

Важко з певністю усталити причину, чому нарешті Мотря Кочубеївна вирішила втекти вночі з батьківської хати і зявиться в гетьманському палаці.

Всупереч, однак, твердженням ворожих гетьманові Мазепі "істориків" (московинів або москвофілів) і просто обмовників — не тільки гетьман не затримав Мотрі у себе, а тим більше не використав цієї нагоди, але негайно відправив її в супроводі відділу почесної сторожі до батьків.

Мотря, як це показують документальні дані, не могла вбачити гетьманові того, що він її не затримав у себе, а звернув батькам, мало того, Мазепа мусів їй докладно пояснювати свій вчинок, який Мотря трактувала як доказ браку справжньої любови.

Гетьман в листах, яких автентичний відпис зберігся в московських архівах, ще й ще мусить запевнювати Мотрю про щирість і силу своєї великої любови до неї і що власне з тої любови, думаючи не про себе і своє бажання, а про добро укоханої дівчини, він мусів її негайно повернути до батьківської хати.

Він пише: "Уваж сама, що б з того вирросло: Першая: що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі квалом і держить собі у себе місто подложниці.

Друга причина: же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жодною мірою витримати да і Ваша Милість так же;

мусілибисьмо із собою жити так, як малженство кажет, а потім пришло би неблагословеніє од церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Где ж би я на тот час поділ і мні б же через тоє В. М. жаль, щоб єсть на потом на мене не плакала."

Ці автентичні слова гетьмана (і то написані в таємному листі до Мотрі) показують, якими шляхетними мотивами керувався гетьман і яким чистим було його кохання!

Адже ж в його роки це кохання було тим дужчим, що воно було безсумніву останнім, а таке кохання буває де-коли сильніше за перше.

Гетьман Мазепа займав тоді не лише високе становище, але й користувався ласками з боку московського царя. За таких обставин міг гетьман собі багато де-чого дозволити, коли б був егоїстом, коли б він думав лише про себе.

Тоді він мав у своєму житті безперечно останню "нагоду" і... не скористався нею, стримав своє почування і пристрасть, думаючи не про себе чи свою насолоду, а про майбутнє любові йому дівчини.

Отже, кохання не штовхнуло гетьмана на жодний лихий вчинок і він, звернувши доньку батькам, далі її любить і думає про неї.

Та цей випадок спричинився до загострення відносин з Кочубеем, а в першу чергу — Кочубеїхою, яке послужило зайвою заохотою Кочубееві до зради України, зради гетьмана і доносу на нього.

Гетьман незважаючи на все, що сталося і на ставлення до себе Кочубея, удержує з ним і після того такі ж стосунки, як і перед тим, в справах державних, і підчас відсутности гетьмана (в 1706-1707 рр.) обов'язки наказного гетьмана виконує з його доручення Кочубей.

Це кохання до Мотрі Кочубеївни використовують і нині москвини та москвофіли для компромітовання гетьмана Мазепи, що й до нині являється більш-менш одіозною постаттю в очах ворогів українського національно-державного руху.

Мотря потім погодилася зі своє долею і вийшла заміж за одного з палких прихильників гетьмана Мазепи і ворогів Московщини, якого власне за це і заслали москвини. Мотря пішла з ним на заслання, де й закінчила своє життя.

Х. ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ВІЙНА

Нешаслива для України Переяславська умова, яку гетьман Богдан уважав лише одною з тимчасових умов, що мали завданням допомогти відновити Україні суверенну державу предків, спричинилася до важливої зміни співвідношення сил на Сході Європи. Ця умова, даючи змогу Московщині надзвичай-

но поширити свою державу, зміцнити її матеріальними і людськими засобами, втягнути до співпраці значно культурніші за москвинів українські освічені кола, виховані на культурі Заходу, штовхнули Московщину у вир тих конфліктів, які тоді розв'язувала Європа у війнах, що обхоплювали величезні терени від Іспанії й Англії до Туреччини й України.

Московщина, наблизившись, наслідком тої фатальної для нас і Заходу умови, на півночі до Балтику, а на півдні — до Чорного моря, почала змагатися за опанування узбереж тих морів. Війни проти татар і турків за часів Самойловича, які були наслідком приступлення Московщини до антитурецької ліги, були одним з проявів намагання москвинів дістатися до моря, а одночасно були одним з наслідків того ж "Переяслава".

Та боротьба з Туреччиною не була легка. Чорне море було надто далеке від московських земель, а його вихід (Дарданельську притоку) надто міцно тримала в своїх руках Туреччина.

Самозрозуміло, що Балтик під цим оглядом був у багато разів більш привабливий для москвинів і не можемо дивуватися тому, що Московщина лише чекала нагоди, щоб приєднатися до тих держав, які хотіли б виступити проти Швеції, що тоді панувала неподільно над Балтиком.

Така нагода трапилася в 1700 році.

У Швеції після смерті короля Карла XI став (у 1697 р.) королем його п'ятнадцятилітній син, якого малоліття спокусило сусідів до нападу на шведські володіння. Королем польським був тоді Август II з династії саксонської і власне він охоче піддався намовам втікача з Ливонії — Райнгольда Паткуля, який заохочував до походу на Ливонію. Паткуль обіцяв, що ціла Ливонія повстане при наближенні саксонсько-польських військ. Був, справді, час, що Ливонія належала до Польщі, але поляки не спішилися за неї воювати зі шведами. Та Август II мав, зрештою, при собі саксонські війська і війна за Ливонію усправедлилювала їх дальше перебування в Польщі.

Август II порозумівся з Петром I, що вертався із подорожі до Голландії, і уклав союз, до якого ще приступив Фридрих IV, король данський. Війна почалася в 1700 році з того, що саксонські війська Августа II напали на Ригу, данський король напав на гольштинсько-готторпського князя (швагра Карла XII) і зайняв майже всі його володіння. Московський цар Петро, заохочений їхніми успіхами, обложив Нарву.

Та Карло XII виявився не-аби яким стратегом і, розбивши блискавичним ударом данців, підійшов до столиці Данії, приневолюючи Данію підписати мир у Травендалю, яким Данія зобов'язувалася не тільки вернути всі зайняті землі, але й

зобов'язалася не приступати до жодних ворожих Швеції союзів... Після того рушив Карло XII з невеличким військом у Ливонію і в бою під Нарвою розторожив у пятеро більші числом*) московські війська, змушуючи їх до зложення зброї. Саксонські війська, почувши про переможний похід Карла XII, не чекаючи його наближення, втікли з під Риги.

Хоча польський сойм відмовлявся від участі поляків у нападі саксонських військ на Ригу, Карло XII рушив на Варшаву, яку здобув, і в 1702 році побив під Клішовом саксонські війська та дійшов до Кракова.

Посуваючися по польській території, шведи грабували населення, і це улегшило Августові II створення т. зв. Сандомирської конфедерації польської шляхти для дальшої боротьби зі шведами. Та у Варшаві під проводом кардинала Радзейовського створилася інша, варшавська конфедерація, яка стояла за шведами. Під тиском шведів і прихильники Августа II вибрали польським королем Станіслава Лещинського, з яким тоді підписав Карло XII союзню умову (1704 р.).

У військових операціях на терені Польщі поляки приймали дуже малу участь, обмежуючися до наскоків нечисленних партизанів, які стояли по боці одного або другого короля. Боротьба велася головню між шведськими військами з одного боку і саксонськими та московськими з другого.

Карло XII, щоб ізолювати Московщину, вирішив змусити до капітуляції Августа II і з цією метою раптом ударив, незважаючи на протест Німецького Союзу і спробу москвинів головню українськими силами підтримати в Польщі прихильників Августа II, на Саксонію. Перемога була повна, і Август II приневолений був у 1706 році підписати мир у Альтрандштаті під Ляйпцігом, зректися польської корони, визнати королем Станіслава Лещинського і розірвати союз з Московщиною.

Карло XII мало не рік ще лишався у Саксонії, готуючися до боротьби з Московщиною.

Коли б Московщина не використовувала в цій війні не московських військ (українських та інших народів) імовірно й вона б капітулювала цілком. Та величезні території, якими москвини розпоряджали, як рівнож чужі людські й економічні засоби, заохочували москвинів до дальшої боротьби, бодай з метою добитися почесного миру.

Українці мусіли в цій війні складати голови свої за зміцнення і поширення московської імперії, за зріст могутности свого ворога, а тим самим за зміщення тих кайданів, які душили Україну.

*) Шведські джерела.

Гетьман Мазепа ще не міг тоді піти на відвертий конфлікт з Московщиною і мусів висилати українські війська туди, куди їх скеровували москвини. Наслідком того українські війська такі конечні в Україні, мусіли битися тоді під Варшавою і по цілій Польщі. Українські війська спільно з генералом Брандтом перемогли шведського генерала Льонгельма, але в 1706 р. загинув під Несвижем полковник Миклашевський, а під Ляховичами ж, боронячи інтересів ворогів України, — дістався в шведську неволю Мирович.

А тимчасом, поки шведи боролися в Польщі і в Саксонії, москвини, здобувши два невеличкі шведські замки над Невою, будують там твердиню Шліссельбург, місто Петербург та морську твердиню Кронштадт. Ці твердині й місто збудовано знов же на трупах українських, бо майже всю важку працю навалено було на козаків, а трактовано було їх, як справжніх рабів.

Правда, і москвини билися в Польщі (туди ходив Петро, щоб допомогти Августові II і стримати похід Карла XII на Саксонію), але, коли Карло XII, перемігши Августа II, рушив знов на схід, москвини спішно почали відступати, і Московщина запропонувала Карлові XII мир. Але Карло XII не хотів тимчасового миру й, відкинувши пропозицію (листа від Петра I звернув не розкриваючи!), рушив в напрямку на Москву.

Петро I гарячково шукав посередників, які довели б до замирення. За таке посередництво, напр. герцогові Марльборо обіцяв дати князівство Київське або Володимирське.

Та з того нічого не вийшло. Карло XII саме тоді був на гершку своєї слави і могутности.

Така, отже, була ситуація, що над нею вже слід було подумати й Україні, яка могла кожної хвилини сподіватися перенесення військових операцій не лише на московські, але й українські землі.

Становище було тим трагічніше, що можна було сподіватися не лише того, що Московщина заплатить українськими землями за підтримку, але й можна було припускати, що й Карло XII намагатиметься купити собі прихильність польську та вірність королеві Станіславу поляків тими ж українськими землями.

XI. ЗРІСТ АНТИМОСКОВСЬКИХ НАСТРОІВ В УКРАЇНІ І ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Тимчасом в Україні антимосковські настрої зростали чим раз більше не лише серед козацтва і широких народніх мас, але й серед старшини.

Причин для наростання тих настроїв було досить.

По перше: почавши від 1700 року, Україна мусіла майже що-року виправляти своїм коштом усе нові й нові полки в

далекі походи, де вони билися за чужу справу, зміцнюючи ворога України — Московщину. В тих походах гинули козаки не лише від рук тих, з ким мусіли воювати, але й від важких умов життя, до яких треба зараховувати: незвичне підсоння, тяжку службу, погані харчі і хамське відношення москвинів до українського війська.

Ще коли почалася облога Нарви і мало під нею прийти до бою, викликав Петро I і туди 12-тисячну українську армію. Москвинів розбили шведи ще до її приходу, але важкий похід на далеку північ і лихий харч спричинив такі великі втрати й дезорганізацію, що це військо стало цілком небоєздатним. Москвини мусіли відіслати рештки цієї армії додому, але на її місце змусили гетьмана прислати інше, семитисячне військо.

Не один успішний бій зі шведами завдячують москвини українцям. Напр., перемогу над армією шведського генерала Штайнбаха у Лівонії завдячують москвини українському війську.

Та дяка українцям за те була така, що москвини, щоб прихилити до себе Польщу, згодні були віддати полякам навіть і ті правобережні землі, які ще належали до Гетьманщини.

У 1703 році на московське жадання мусів рушити на Білорусь полковник Миклашевський на чолі 12-тисячної армії.

У 1704 році мусів Мазепа виступити на допомогу Польщі з наказу тої ж Московщини, на чолі 40-тисячної армії.

Про те, як поводитися москвини з українським військом, можуть свідчити хоч би численні скарги комендантів українських військ. Так напр. з північного фронту писали гетьманові про те, що воякам видали лише по три і по чотири шапки житньої муки на місяць, не даючи ні соли, ні крупи, ні тим більше — сала. Коней козацьких, виснажених піврічним походом, не було рівно ж чим годувати, а козаки обдерлися в дорозі і, не маючи грошей за що купити взуття та одяг, хворіли і вмирили.

Знов же полковник Горленко, який був наказним гетьманом військ українських, що оперували на Литві й Білорусі, скаржиться, що з-під його проведу забрали москвини 1000 козаків для служби у військовій пошті. Москвини, послуговуючися тою поштою, у тих козаків відбирали коні й кидали їх, використавши, напризволяще, й доводилося ті коні розшукувати. Навіть самого Горленка москвини зтягли з коня і повідбирали у нього та його старшин коней.

Знова Герцик скаржився гетьманові на Паткуля, який просто відібрав у миргородському полку коней, призначених для гармат та табору, та й пропродав їх у Франкфурті над Одрою.

Бувало, що наслідком такого поступовання козаки мусіли потім піхотою, обдерті, без харчів вертатися в Україну.

Другою причиною зросту зненависти було використання козаків для важких земельних робіт, підчас яких ті козаки граювали під зверхністю москвинів.

При будові укріплень Азова, Петербурга, Шлісельбурга, фортифікаційних роботах у Києві — всюди важко працювали наші козаки.

Як їм було там працювати, можемо зміркувати хоч би на підставі рапорту полк. Черняка, який пише, що підчас будови Петербургу мусіли козаки працювати і в неділі та свята. На полк було видано по 15 заморених коней, що й порожнього воза не могли витягнути, а тому мусіли козаки самі на плечах, за кілька кільометрів носити опал. Московські офіцери немилосердно бють, грошей належних не платять, хвороби десяткують людей. Що ж дивуватися тому, що в Україну звідти вернулись тільки коло третини тих, що були на тій праці.

Та й у Києві собі москвини дозволяли не лише збиткуватися над козаками при фортифікації, а їхні старшини відрубували козакам вуха і іншу наругу чинили.

Третьою причиною зросту зненависти до москвинів було те, що москвини поводяться в Україні так, як у здобутій ворожій землі.

Зразком московського поступовання може бути хоч би заховання московського відділу, який під командою Івана Павловича Зикова переходив через Городню (Чернігівський полк).

Москвини вдиралися там до хат, відмикали комори, грабували кожухи, убрання, а гусей і курей різали в дворі самого сотника, якого дім у часі його відсутности зайняли, а коли він вернувся, хотіли його вбити, й він врятувався, заховавшись в криницю. Дяка витягли москвини з крилоса й побили. Ганялися вони там за людьми, кололи їх шпадами. Відходячи позабирали зі собою багато майна й коней.

Описів такого московського поступовання можна навести дуже й дуже багато, тут подаємо ще один:

Так напр. московський підполковник Левашов, посуваючися з москалями в 1702 році повз Кишенку, зажадав "контрибуції", обіцяючи за те не грабувати міста. Кишенці вивезли багато бозів з хлібом, гусями, качками та іншими харчами і самому Левашову дано було хабаря грішми. Москвини це все забрали, а потім таки грабували міщан і козаків, попалили багато хат і клунь. Це тяглося кілька день. Вийшовши, — від Переволочної вислав Левашов москалів назад, з наказом відібрати від кишенців плуги та волів і тамті мусіли їх у нього за гроші «ікупляти».

Того ж року москалі з відділу Скотова немилосердно знущалися з українського населення, бючи, грабуючи, раничи ножами і забираючи в неволю.

Гетьман не раз скаржився московському цареві, але останній одного разу просто наказав так "потішати" українців: "Без цього не можна обійтись. Ті прикрості треба терпіти для державного добра!"

Гетьман Мазепа в тих умовах, які тоді існували, маючи з одного боку над собою москалів на чолі з їхнім деспотом-царем, а з другого боку єдину підпору — українську старшину (народ без неї не міг вести боротьбу), серед якої завжди були охочі до доносів, не міг належно протидіяти тим безчинствам і бешкетам. А однак гетьман Мазепа пробував протестувати та скаржився тому ж московському цареві, хоча з причин самозрозумілих убрав ті скарги й жалі в таку форму, щоб не викликати до себе недовіря.

Ще в 1698 році скаржився гетьман на труднощі, втрати і руїну, яку доводилося терпіти цілій Україні. Кілька ж років пізніше писав гетьман у Москву: "...і козаки і посполиті — всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, заїдять нас москалі".

Отже, він представляв справу московському урядові так, немов би то у всьому лихому, що діяли москвини на Україні, обвинувачує нарід не лише москвинів, але й його, гетьмана. Лише так ставлячи справу, міг він, з одного боку, пробувати стримувати москвинів, а з другого — такими реченнями, як остатке, що не лишалися невідомими українській старшині, — хотів відповідно настроїти її та вказати, що жде Україну під Москвою.

І робив він такі заяви не раз. Вже тоді, коли гетьман Мазепа приготувався до зрвання з Москвою (1706), писав він до Головкина: "З усіх сторін доходять до мене скарги на своєвільство москалів".

Поза тим усім українська старшина, освічені верстви і свідоміше козацтво, бачили не лише цілість московської кольоніальної політики, але й ставало їм все яснійше, що Україну в разі перемоги Московщини чекає лише і тільки неволя, позбавлення і тих автономних прав, які ще їй лишилися.

Під впливом з одного боку, зросту антимосковських настроїв, а з другого — шведських перемог і очевидного поденервовання самих москвинів, які гарячково готувалися до оборони, старшина все більше починає задумуватися над konieczністю зрвання з Московщиною.

Старшина знає про спроби як шведів, так і поляків нав'язати контакт з гетьманом, знає тому, що гетьман Мазепа восени 1705 року схопив посланця від короля Станіслава Лещинського, який до нього приїхав з таємними пропозиціями, заарештував, допитував і зізнання з допиту разом з надісланим королівським листом переслав московському цареві. Робить

подібно гетьман Мазепа і з кількома іншими пропозиціями з боку польського короля. Рівно ж гетьман Мазепа, довідавшись про таємні переговори Міклашевського зі Станіславом Коцьолом, в яких обговорювали й "Гадяцькі пункти", покарав Міклашевського.

Згадане покарання стародубського полковника М. Міклашевського, який в 1703 році вів таємні переговори з троцьким каштеляном С. Коцьолом, одним з визначних прихильників Августа II, про приєднання України до Польщі на засадах Гадяцької унії, не лишає найменшого сумніву в тому, що 1) гетьман Мазепа аж ніяк не належав до прихильників ідеї зєднання України з Польщею хоч би й на основах Гадяцьких пунктів і 2) що приватні таємні переговори полковника стародубського, ведені за згодою кількох його однодумців, у жодному випадкові не можемо трактувати, як "секретні українсько-польські переговори". Міклашевський не лише не мав на їх ведення уповноваження чи дозволу України в особі її гетьмана, але й був покараний за пробу їх ведення.

Так заховувався гетьман Мазепа, як бачимо і в 1689 році і в 1707 р.!

Гетьман, здавалося, твердо стояв по московському боці не лише на словах, але й тому давав докази, які й були причиною, чому численні доноси на нього москалям (а такі весь час були) — не мали жодних наслідків. Все це українська старшина знала, але не знала нічого про те, що гетьман сам навіязав контакт зі шведами. Тимчасом гетьман безперечно від 1705 року вже мав звязки з шведським королем.

Гетьман Мазепа, як знаємо, пильно стежив за подіями, приглядався до успіхів шведів, добре бачив, до чого прямує Московщина, та певно не раз пригадував собі шведсько-український союз, підписаний після переяславської умови Богданом Хмельницьким, з ворожою вже тоді Московщині Швецією.

Але доводиться припускати на основі відомих нам фактів, а також листів, що збереглися, одне: гетьман Мазепа не мав охоти складати будь-якої умови з Польщею, тільки намагався навіязати безпосередній контакт з Карлом XII.

Але гетьман Мазепа тримав свої заходи в глибокій таємниці, знаючи, якою безпринципною була українська старшина, знаючи, що можна бути майже певним, що серед неї знайдуться продавні душі і спробують "вислужитися" перед московським царем.

Гетьман уважав за користнійше вести так справу, щоб старшина думала, немов він орієнтується на Москву або, коли й підозрювала, що гетьман не є прихильником Московщини, то не мала жодних конкретних доказів слушності своїх підозр. Але одночасно гетьман хотів, щоб у старшини, немов без його

участі, зростала свідомість конечности відновлення боротьби з Московщиною, неможливости погодити свої інтереси з московською політикою, свідомість страшної небезпеки для українських "вольностей" у випадковій перемогі Московщини та бажання використати нагоду, що її дає історія. Гетьман хотів, щоб старшина все більш часто згадувала шведсько-український союз часів гетьмана Богдана, але з певністю не ставився прихильно до зацікавлення старшини гадяцькими умовами.

В тому, що гетьман Мазепа не укладав жодної умови з королем Станіславом Лещинським, найкраще переконають нас деякі листи самого короля.

Вправді, король Станіслав Лещинський писав до Франції, наче б то він співпрацює з гетьманом Мазепою від 1703 року і представлявав справу так, немов би він, польський король, може говорити і про Україну, як частину своєї держави і то за згодою самих українців.

Однак треба пам'ятати, що таке свідоме фальшовання правди було корисним для Польщі та її короля і було можливе тільки тоді, коли гетьман не мав безпосереднього зв'язку з Карлом XII. Можливо однак, що польський король знав щось про зносини гетьмана зі шведами, а може лише про те, що гетьман намагався зв'язатись з Карлом XII.

Станіслав Лещинський прекрасно знав, що поляки мріють про загарбання України, і знав, що король Август II, його противник, може похвалитися зобов'язанням Московщини передати Польщі цілу Правобережну Україну.

За таких обставин, щоб здобути собі так йому потрібну прихильність поляків, мусить Станіслав Лещинський перспективою загарбання цілої України здобувати собі популярність. Для того він ставить справу так (хоч би в своєму універсалі до українців), немов би річчю певною є, що гетьман Мазепа погодився на "гадяцькі пункти", а в листах до Карла XII представляв усе так, наче б Мазепа визнає суверенітет Польщі.

Ці вигадки мали в першу чергу переконавати самих поляків, а універсал був одночасно спробою короля передіришити справу.

Самозрозуміло, що додані до праці Адлерфельда зізнання якогось аноніма — шведського старшини ("Umstaendlicher Bericht von der Schlacht bei Poltava") не може братися повністю в рахунок, хоча власне з нього черпав свої компромітуючі відомості проф. Оглоблін. Той анонімний автор, хоча сам твердить, що зміст поданої ним таємної умови між гетьманом Мазепою та Карлом XII і Станіславом був нікому невідомим, бо умова була заключена так спритно і таємничо, що "про неї ніяка людина не знала, лише королі шведський і польський, граф Пінпер, якийсь польський сенатор, ім'я якого я

собі не пригадую, та один архієпископ із Сіверщини чи Болгарії, що був вигнаний зі свого краю" проте... наводить кілька фантастичних пунктів цієї умови, а саме, "Пункт перший. Гетьман зобов'язується прийняти шведського короля з його військом в герцогстві Сіверським (в північній Україні — Гетьманщині) і йому там відступити такі укріплення як Стародуб, Новгород-Сіверський, Блин, Брянськ і інші.

Подруге: Шведи могли б там так довго мати зимовий постій, доки Мазепа не зібрав би цілого війська й не притягнув би на свій бік білгородських і донських козаків, незадоволених московським царем з приводу обтинання і позбавлення їх свобод та прав.

Потрете: Мазепа воліє прикласти всіх старань до того, аби притягнути на свій бік також калицького хана Аюка, огірченого на московського царя.

Почетверте: Коли Мазепа ці три пункти виконає, шведський король рушає тоді із своїм та його прилученим військом прямо на Москву.

Що тичиться постачання шведського війська, то Мазепа зобов'язується спроваджувати для нього провіант з південної України — Гетьманщини й Білгородщини. У зв'язку з таким плануванням московський цар буде змушений відступати в бік своєї столиці Москви й ріки Волги. Тому, що він не відважиться у відкритім полі вступити з шведським військом у бій, якщо не матиме при собі війська в трое більше за нього, то тоді шведське військо буде встані приписувати йому свої закони."

У четвертому пункті тієї мітичної "умови" між королем Станіславом і гетьманом Мазепою знаходимо між іншим, як слушно пише Д. Олянчин, таку фантастичну вигадку: "Ціла Україна, рівнож герцогства Сіверське, Київське, Чернигівське і Смоленське повинні знову прийти під польське панування й бути до корони прилучені. Зате обіцяно Мазепі надати в винагороду титул князя, йому відступити також воєвідства Витебське й Полоцьке на кшталт, як герцог Курлянський володіє своїм краєм. Нарешті був визначений день, на який Мазепа мав скликати своїх полковників, їм умову переказати та їх вговорити добровільно на те погодитися, чого можна скорше сподіватися, як-що він зясує їм незаперечливі вигоди, які вони з того очікували б, осягнувши знов свою попередню свободу, з якої москвини залишили їм не щойнше, як тіль".

Наведене взяте, як ми вже казали, з доданого до праці Адлерфельда звідомлення аноніма ("Umstaendlicher Bericht von der Schlacht bei Poltava"), у примітці до якого додане, що воно походить від одного значного і заслуженого шведського старшини, який хоче заховати в таємниці своє ім'я.

Звичайно, всі інші відомості (і то не анонімові), матеріали, документи, листи доводять, що жодної подібної умови не існувало і існувати не могло.

Те, що король Станіслав Лещинський знав ціну тих фантазій, доводить слідує: згадані вигадки ширить король в роках 1706 і 1707, це-б-то тоді, коли ця справа має, так би мовити "академічний" (чи краще сказати — пропагандовий) характер. Коли ж похід в глиб України починає набирати реальних зарисів і треба над тим думати поважно, це-б-то у вересні 1708 року, вже в листі до Карла XII той самий польський король цілком поважно приймає під увагу повну можливість збройного виступу гетьмана Мазепи проти нього. Цей лист є переконуючим доказом того, що між Станіславом Лещинським і гетьманом Мазепою не було жодного порозуміння, не було жодної конкретної умови і що сам король не знав і в 1708 році, яке становище може зайняти гетьман Мазепа!

В листі короля Станіслава читаємо таке: "Мазепа прислав до мене кількох гінців з підтвердженням раніше даних обіцянок. Він просив мене про допомогу, запевняючи... що при мійому наближенні відновить зі мною звязок і вживе його на користь своєї країни... Коли мені вдасться... армію воеводи чернути до послулу силою, то матиму можливість боротися з Мазепою, на той випадок, коли він не дотримає обіцянок."

Як бачимо, С. Лещинський не був певний того, яке становище займе Мазепа до нього. Тому мусимо погодитися з думкою С. Томашівського, який каже, що подане в "безімennій реляції про полтавську битву... має всі ознаки апокрифічного джерела".

А тимчасом, безперечно, гетьман був у зносинах з шведським королем і з ним мав якусь умову, невідому його оточенню.

Коли і мав якісь зносини з королем Станіславом — то хіба лише початково, шукаючи через нього безпосереднього контакту з шведським королем. На це могли б вказувати такі уваги: Г. Нордберга, який у жовтні 1707 року нотує: "Гетьман або вождь козаків України Іван Мазепа" послав посла зі згодою перейти на його бік "як-що він одержить запевнення в підтримці і допомозі шведського короля" ("Лебен Карль дес XII", 1746).

Про це згадує Г. Нордберг у вересні 1708 року так: "Понадуже вже було сказано, що в минулому році Мазепа запропонував (королеві Карлові XII) свою допомогу проти царя. До того король не хотів нічого знати про те, почасти тому, щоб його не запідозрювано в таємних плянах, почасти особливо тому, що не можна на такий нарід сполягати, який звик охоче вдаватися під охорону, кидаючи в тяжку хвилину своїх

спільників". Наведене підтверджує цілковито думку, що гетьман Мазепа не мав жодного наміру входити в будь-який союз з Польщею, лише зі Швецією.

Зрештою це твердження цілковито згідне з численними іншими матеріалами з тих часів.

Відсутність порозуміння з поляками підтверджує також справа Якуба Улашіна. Першого жовтня 1708 року московський генерал Інфлянт арештував польського шляхтича Улашіна, котрий віз листа від Понятовського, резидента короля Станіслава при шведському королі, в якому було прохання звільнити з полону його брата. Та на тортурах зізнав Улашін, що Понятовський доручив йому передати словесно пропозицію перейти на бік шведський, як тільки шведи ввійдуть в Україну.

Мазепа знав про це все хоч би з листа Головкина, який переслав гетьманові листа, відібраного у схопленого Улашіна, та зізнання, зроблені ним на тортурах, і писав: "Ізволіш, Ваше Сіятельство, сево на крепко предостерегать, даби не било таких прелестників в малоросійском народе, от неприятеля подсланих".

Гетьман, однак, робив усе для того, щоб старшина без його участі була так настроєна, щоб у рішаючу хвилину з радістю і охотою стала при боці свого гетьмана одностайною лавою, спрямованою проти одвічного ворога України — Московщини.

XII. ПЕРЕД ЗІРВАННЯМ З МОСКОВЩИНОЮ.

Наші історики й "мазепознавці" новітніх часів блукають стало серед двох ріжних наświetлень постаті гетьмана і не можуть визволитися з-під впливу московських інсинуацій, а тому навіть наставлені прихильно до гетьмана пишуть хоч би таке: "Гетьман зневірився в царя і союз із Московщиною та вирішує шукати нового союзника".

А звідки випливає, що гетьман Мазепа хоча хвилину вірив у той союз з Московщиною і в московського царя? З заповіть гетьмана, на які він був такий щедрий?

Але ж гетьман запевняв рівно ж і поляків, що на Правобережжі він дбатиме лише про польські інтереси, тоді, як ми маємо документальні дані, що Мазепа вживав усіх можливих засобів для того, щоб Правобережжя не було під Польщею.

Але ж гетьман вже тоді, коли шведи ввійшли в межі України, коли все вже було вирішено, ще й тоді запевняв москвинів у своїй відданості московському цареві. Гетьман Мазепа, щоб москвини не викрили передчасно його намірів, уже після перемоги москалів над шведським відділом під Лісною, послав

свого однодумця — Максимовича просити царя московського затвердити закуп маєтностей у Рильському повіті (Московщина). Неправдивість усіх тих запевнень очевидна кожній об'єктивній людині, і ясно, що на них спиратися смішно!

Всі ці факти, а в першу чергу ціле поступовання Мазепи від перших днів гетьманування і нарешті його "Дума" — з усією переконливістю доводять, що він ніколи не "вірив" у московську приязнь і ніколи не думав лишатися під московською зверхністю, але... але він хотів вибороти Україні суверенність, а це було можливим лише при якнайбільшій обережності і вдаванню зі себе московського прихильника. І для цього влітку 1707 року гетьман дає московському цареві ще один "доказ своєї вірності", відсилаючи йому листа з польськими*) пропозиціями приєднатися до шведської сторони;

А тимчасом рік перед тим, підчас урочистого прийняття, влаштованого гетьманом на честь царя, не хто інший, тільки гетьман Мазепа, після прийняття для царя і бенкету, спровокував п'яного Меншікова заголосно (так, щоб почула старшина) запропонувати гетьманові взятися за винищення старшини, користаючи з того, що є вся царська армія в Україні. Мало того, гетьман Мазепа, коли і цар і Меншіков та інші зі салі вийшли, звернув увагу старшини на ті слова Меншікова, додавши: "Вони мені завжди співають ту пісеньку".

Було б смішною наївністю, знаючи те, що ми знаємо про діяльність, погляди і вчинки Мазепи, вірити московській вигадці, вигадці, що їй вони самі не вірять, про "московську орієнтацію" гетьмана.

Мудрий і досвідчений політик, дипломат і патріот не міг інакше робити. Й саме історія мусить засвідчити, що гетьман Мазепа в складній дипломатичній грі перевершив москвінів, і вони справді до останнього моменту, до хвилини, коли Батурин замкнув перед ними свої брами, не знали нічого про справжні його наміри!

Де-які поважні автори-сучасники твердять, що вже влітку 1705 року гетьман діяв у порозумінні з Карлом XII.

Інші джерела вказують на час перебування гетьмана в Білій Криниці (недалеко Крем'янця) у доньки князя Вишневецького, княгині Дольської, як на час нав'язання переговорів із шведами.

Важко сказати, чи справді княгиня Дольська відіграла роль звязкової в цих переговорах, бо хоча фактом є листування Мазепи з нею, листування характеру політичного, проте можна сумніватися, чи й сама княгиня гаразд розуміла свою справж-

*) Польські пропозиції були зайві, бо гетьман давко вже удержував контакт із шведами.

ню ролю в цій справі! В кожному разі не підлягає сумніву, що гетьман Мазепа мав також інші шляхи, якими послуговувався для своїх зносин.

Та про ті зносини українська старшина не знала нічого, однак завдяки зручній гетьманській політиці вона сама доходила до свідомості конечности виступу проти Московщини.

Частина української старшини влітку 1706 року починає думати над зірванням з Московщиною.

У генерального обозного Ломиковського та миргородського полковника Апостола сходяться не раз потайки старшини й міркують над цією справою, а прилуцький полковник Горленко звертається одного разу до гетьмана зі словами: "Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з-під польського ярма, а твою душу й кости діти наші клястимуть, коли ти залишиш козаків у такій неволі..." Та гетьман нічого конкретного на ті слова не відповів.

Приблизно рік пізніше українська генеральна старшина в Жовкві, в домі Ломиковського, відбула таємну нараду і вирішила налягти на гетьмана, щоб шукав звязків зі шведами.

Гетьман Мазепа перед тим узяв присягу від свого генерального писаря Орлика на хрест у його вірності, а одночасно склав у його присутності сам присягу, в якій заявляв про те, що не для приватної користи, а ради "добра нашої бідної мати України" дбатиме про те, щоб вони "не загинули ні від московської сторони, ні від шведської".

Тимчасом серед генеральної старшини, яка знала про настрої тих зпосеред себе, що збирались у Ломиковського, і припускала, що гетьман може бути з ними, знайшовся вже зрадник. Був ним Василь Кочубей (батько Мотрі), який спільно з полтавським полковником Іскрою скомпонували на гетьмана доноса, що складався з 27 пунктів, і подали його московському урядові.

Так до повені доносів, які напливали до москвинів протягом цілого гетьманування Мазепа, долучився ще один, за яким цим разом стояли люди, що займали визначні становища. Як становище Кочубея та його зорієнтованість у політиці й настроях генеральної старшини, так і близькі відносини з гетьманом були причиною тому, що той донос виглядав поважно і правдоподібно. Але надзвичайна обережність гетьмана, який, навіть присягаючи при Пилипі Орлику, властиво нічого конкретного не сказав, який нікому не відкрив ані своїх зносин зі шведами, ані тим більше про їхній характер, була причиною, чому властиво і Кочубей не міг виказати чогось певного і конкретного, не міг подати якісь переконуючі докази.

У тому доносі є багато ріжних дурниць і дрібничок, які доводять, що Кочубей віддавна займався шпигунством, але ні-

чого властиво не знав, а оперував головно чутками й вигадками. Серед них слід згадати вигадку неюв би король Станіслав хотів зробити Мазепу "чернигівським князем", або що Мазепа зібрав довкола себе 300 сердюків, щоб "відстрілюватися від царя", коли б той хотів забрати його у Москву."

Москвини, згідно зі своїм звичаєм, схопили обох доносчиків, відвезли до Витебська і там узяли їх на тортури, а ті, не можучи дати жодних доказів, відкликали всі свої обвинувачення, але москвини їх засудили на смерть, привезли з Витебська в Україну і виконали під Києвом присуд.*)

Саме під цю пору гетьман покликав до себе кількох із старшин (генерального обозного та полк. прилуцького, миргородського і лубенського), що хотіли боротися за суверенність України, відібрав від них урочисту присягу, що вони все, що їм стане відомим, збережуть у таємниці, а потім присягнув сам. Однак, і після цього гетьман їм імовірно не відкрив усього. Пилип Орлик, безперечно найближча до гетьмана особа, як сам пізніше признався, і в 1708 році ще не мав певности що-до намірів гетьмана!

Вже після Полтавської катастрофи московські політики, історики та їхні приплентачі українського походження охоче використовували найнеімовірніші чутки і вигадки про зносини Мазепи "з ворогами", але в дійсності Орлик мав рацію: ніхто не знав нічого певного про зносини гетьмана.

У меморіалі, złożenім українською старшиною на чолі з Пилипом Орликом та кошовим Гордієнком дня 20 жовтня 1709 року Карлу XII, стверджується що: "до нині не відомі" їм "укриті і таємні наміри ясновельможного гетьмана Мазепи".

Всі протилежні твердження, як і де-які документи, в яких згадується про Мазепу, що зберігаються в чужих архівах, не заслуговують на довіря і подають дуже часто цілком фантастичні відомості. Прикладом того може бути хоч би меморіал короля Станіслава, надісланий ним у червні 1707 року до шведського канцлера — графа Піппера, що його надто поважно трактував проф. Б. Круницький, реферуючи працю шведського вченого — Гільдебрандта.

Цього меморіяла склав винницький староста на основі таємних розмов, які мав (на його доручення) з гетьманом католицький чернець Зеленський.

Кожний, поставившись критично до тексту "меморіялу", легко прийде до єдиноможливого висновку, а саме, що все, що вкладає той чернець в уста Мазепі, є майже фантастичне і цілковито неймовірне.

*) Див. примітку в кінці книжки.

Чудні й смішні "відомості" про отруєні москвинами провіянти, відомості про силу окремих військових груп і плян військових операцій — все є не тільки не відповідаюче правді, але й свідомо фальшиве. Коли ж навіть припустити, що гетьман міг щось подібного сказати тому ченцеві, тоді доведеться трактувати сказане, як переконуючий доказ того, що гетьман не хотів полякам сказати ані слова правди!

Власне ті, часто цілком безглузді відомості доводять, що "меморіал" є документом, негідним найменшого довіря, та що й прийнята наче б то під увагу гетьманом можливість зв'язку України з Польщею є такою ж вигадкою, як і ті відомості. Польському королеві було негідним переконати шведів, немов українці визнають зверхність польського короля, але це йому могло вдатись лише тоді, коли б Карло XII не мав безпосереднього контакту з гетьманом Мазепою.

Для москалів і москвофілів було і є конечним переконати українців, немов гетьман Мазепа вів переговори не зі шведами, а з поляками, і боровся не за самостійність України, тільки за приєднання її до Польщі.

Та цим вигадкам перечить ряд документів, серед яких у першу чергу слід згадати чотири.

Першим таким документом є маніфест Карла XII з грудня 1708 року, в якому він урочисто заперечує вигадки ворогів про намір будь-яким чином узалежнити Україну від Польщі.

Другим документом є подані значно пізніше гетьманом Срликом у його "Дедукиї прав України" пункти умови, підписані Карлом XII та Мазепою. Про них, безперечно, довідався гетьман Орлик від самого шведського короля.

Ось ці пункти:

1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська і коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть Князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірить керування ними Князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постанатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що як виявиться, належало колись народу українському, передасться і задержиться при українському князеві.

3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольності з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи при-своїти цей титул і герб."

Третім і чи не найбільш переконуючим документом є урядове ствердження в московському "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою", що в захопленому після бою шведському архіві канцлер Головкін і підканцлер Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була мова лише про перетворення України в самостійне, ні від кого незалежне князівство.

Четвертим таким документом є лист Меншікова до московського царя з 28 жовтня 1708 року, в якому той радить йому усякими обіцянками прихилити до себе український нарід і очернювати гетьмана, щоб паралізувати вплив гетьманських універсалів, які появляться, "понеже когда Мазепа сее учиня, то не для одной своей особи, но всей ради Украины".

Це ствердження, як бачимо, цілковито збігається з поданим гетьманом Орликом у своїй "Дедукції", а однозгідність цих, так протилежних від себе джерел, є вже сама по собі цілковито переконуючим аргументом у цій і без того ясній справі.

Таким чином, можна з певністю сказати, що гетьман Мазепа в цілковитій таємниці, в надзвичайно несприятливих обставинах для переговорів зумів добитися від шведів визнання суверенітету України і зобов'язання боронити той суверенітет від усіх її ворогів.

Більше в тих обставинах добитися було неможливо.

Таким чином, дипломатичні заходи і політика Мазепи дали надзвичайно добрі наслідки. Решта — залежала від зброї.

ХІІІ. ЗБРОЯ Й ПАТРІОТИЗМ ПРОТИ ОБСТАВИН, КІЛЬКОСТИ І ЗРАДИ.

Коли збройна боротьба шведів і українців з Москвою була закінчена, а події тих років стали "минулими" або й "давньо-минулими", не лише московські історики, але й наші, і то як політичні москвофіли, так і не москвофіли (в тому й такі, які самі потрапили тільки звести на манівці великий ентузіазм українських мас 1917-18 рр., дезорганізувати оборону і на-решті приїхати з поклоном до окупантів), почали уділяти свої

спізені "поради" і "поучення" гетьманові або... трактувати рішення гетьмана як "авантюру".

У зв'язку зі сказаним, перед тим, як перейти до опису подій, мусимо коротко звернути увагу на стратегічні можливості, які відкривалися перед гетьманом, і на що міг числити як Карло XII, так і гетьман Мазепа.

Уважна аналіза рухів шведських військ і наказів короля дозволяє припускати з цілою певністю, що згідно з пляном, виробленим шведським королем, шведи мали перенести війну на Московщину, і шведський король мав намір, подібно до того, як він робив в Польщі й Саксонії, йти швидким маршем на Москву, щоб здобути її, і, розторощивши московську армію, змусити москвинів до капітуляції.

Для того, щоб улегшити собі завдання і заскочити москвинів, плянував Карло XII, зєднавшись під Могильовом з армією Левенгаупта (16 тисяч), яка везла при собі з Риги харчі та інші запаси для об'єднаної армії, амуніцію й артилерію, щойно тоді рушити на Брянск чи взагалі обійти південне крило московської армії, обходячи фортифіковані райони, і з південного сходу вдарити на Москву, маючи за собою Україну, яка могла б не лише підтримати його своєю армією, але й харчовими засобами.

Такий рух позбавляв москвинів можливості використовувати для дальшої боротьби українські багатства і людей.

Гетьман Мазепа, вправді мусів ще перед тим майже всі більші українські сили повідсилати на допомогу москвинам (пише він в листі до московського царя: "При мені городових недолітків на худих конях дві тисячі осталося, дві тисячі сердюків, одна компанійська хоругов, та ще зо дві тисячі московських полків набереться"), однак в Україні тоді й москвинів було небагато. Гетьман зміцнив старі укріплення або фортифікував менші сотенні осередки й міста, в яких були українські залоги, і в опертю на них, підчас успішного посування на Москву шведів, можна було би змобілізувати нові сили, та й запорожці могли би прийти на допомогу.

Мазепа віддавна намагався забезпечити Україну твердинями, з окрема — столицю — Батурин, який хоча б мав вистарчаючу залого, однак не міг би довго триматися з огляду на старі свої фортифікації, які не лише не відповідали новим вимогам, а подекуди й розсипалися. Гетьман заздалегідь хотів їх направити та москвини йому завжди ставали в тому на перешкоді. Вони не хотіли, щоб ті міста, в яких були українські залоги, були добре укріплені, цю нехоть вони тим прикривали, що цар є досить сильний і тому немає пощо на укріплення витрачати гроші.

Збереглися з 1708 року "Статї доносительные гетмана і кавалера, на которіе он требует ево царскаво велїчества указу", які переслав гетьман московському царю через "Войська Запорозького" осавула Дмитра Максимовича.

В них знаходимо такі цікаві "статї":

2. Артилерію войсковую і амуніцію, радї неудобства крепості Батурїнской (понеже она вельма обветшала і вали обалїлись), куда он гетман імеет вивесті? А ежелї его велїчество оную крепость укажет обновіть і укрепіть, то откуду дубового дерева к тому взятъ? (А прежде сего к строению того города за непрестанными войскими кримскими і нынешними походами не было угодного времени). А напред того как та крепость строена прї прежнем гетмане, і тогда по указу царского велїчества на строение оной дано было лесу несколько на десять тысяч дерев дубового іс лутівлских лесов.

3. Ежелї (не дай Боже) неприятель вступіт в Україну, то город із городов і сел, оставя доми свої, врознь розбежітся і збор денежной всюду, із которого по давнему обикновению даются компанії і сердюкам годовіе і месячніе дачи, станет, то откуду на те дачі возметься? А без жалованія, оставя службу, все разойдутся.

4. Будет царское велїчество повеліт Белоцерковскую крепость держать і полякам не отдавать, то надлежіт оную хотя того ж уезду людьми поправіть і укрепіть, і амуніцію учредіть. І откуду оную взятъ?

Але резолюції на "статї" були такі:

2. Куда із Батурина артилерію вивесті во время неприятельскаго сблїжения, о том би господін гетман по ізвестію своему ізволіл подать совет і доношеніе его царскому велїчеству. Також і о строеніи впредь крепості Батурїнской і колїкое чїсло і откуди ко оной лесов потребно, о том би учїня доносительные статї прїслал впредь.

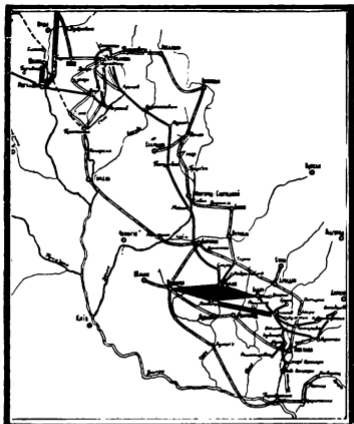
3. О сем будет донесено єго царскому велїчеству. Надлежіт стараніе о том іметь і самому его милості гетману і кавалеру под нынешній военный час.

4. О сем донесено будет его царскому велїчеству.

Як бачимо, і цим разом москвини ухилилися від апробати внеску гетьмана про поліпшення стану українських фортець.

Однак Мазепа і в тих обставинах зробив, що міг.

Викликане тоді ж повстання донців під проводом Булавіна змушувало москвинів і туди кинути частину своїх військ. В таких укріплених містах, як Стародуб, Батурин, Новгородсіверск, Гадяч та інші, були залоги козацькі, на які міг числити гетьман з певністю. В Батурині були зосереджені великі запаси харчів і амуніції. Успішне просування шведів вплинуло б і на

Рух військ Карла XII

УМОВНІ ОЗНАЧЕННЯ:

- Рух головної шведської армії
- Рух армії генер. Лівенгаупта
- Рух московської армії
- Рух шведсько-українських військ після Полтави
- Розташовання шведської й української армії
- Розташовання московських військ

хитку старшину. Вона б також не виявляла наміру за особисті користи продавати Україну ворогові, а народні маси, козацтво і освічені кола були віддавна неприхильні Московщині, і на них міг числити гетьман.

Таким чином, плян боротьби був, безперечно, реальний, добре обміркований і мав шанси на успіх.

Щож привело до трагічних наслідків? Москвини, відступаючи, наказували селянам нищити все своє майно і харчі, а те, що самі селяни не знищили, нищило московське військо і наліло оселі. Таким чином, шведська армія посувалася по цілковито спустошеній території і вже в Могилеві почала дошкульно відчувати голод. Але коли б Левенгавпт надтягнув з величезним табором (до 7 тисяч возів), артилерією і військом, все повинно було змінитися. Та під с. Лісною московські війська заатакували Левенгавпта, який посувався надзвичайно повільно і тому не зустрівся раніше з Карлом XII.

Безперечно, Левенгавпт не виявив ані потрібних якостей, ані рішучості конечної для людини, яка виконувала таку важливу місію. Завдяки безладу, який панував у його армії, вона спізнилася, а завдяки нерішучості ген. Левенгавпта й іншим його помилкам москвинам вдалося одержати під Лісною величезну, і то рішачу, перемогу. Шведи втратили там не лише більш ніж половину убитими, а що є найважливіше — всю артилерію і табори.

Згідно зі шведськими джерелами (Нордберг "Життя Карла XII") події розгорталися так:

Карло XII мав намір, обійшовши укріплені райони, на яких москвини готувалися давати йому відсіч і на них попалили власні села й знищили харчові засоби, вдарити на Москву. Зі своєю добірною армією рушив він з Польщі на схід, а з півночі від Балтика мав надтягнути граф Левенгаупт з військом, амуніцією, харчами й одягом, а що найважливіше — з артилерією. Шведські сили, зєднавшись, мали просуватися на північ від кордонів України і потім з південного сходу рушити на Москву.

Як про це вже була мова, шведський король був ще перед тим у контакті з гетьманом України, хоча цей контакт був імовірно не оформлений в жодній конкретній умові. У зв'язку з черговими пропозиціями гетьмана Мазепи серед дорадників короля повстала певна розбіжність поглядів. Одні, враховуючи труднощі прохарчовання армії й зиму, що наближалася, уважали кращим завернути в Україну і використати її допомогу, а інші — стояли за просування наміченим шляхом. Карло XII все більше прихилився до думки скористатися з прихильності українського уряду й народу. Граф Піпер радив "не рухатися, вичікуючи прибуття графа Левенгавпта або й кілька

миль посунутися йому на зустріч." Але, як каже Нордберг, взяла гору пропозиція інших дорадників, які узасаднювали її тим, що "король одержить... в Україні підкріплення в двадцять тисяч козаків, які хочуть визволитися з московського ярма."

Дня 15 вересня рушив Карло XII з місця свого постою до села Бистриці, а на другий день — до с. Воловники.

В цьому періоді становище гетьмана стало особливо важким: московський цар не лише, як і раніше, домагався все нових і нових відділів війська для включення їх у московські лави, але й наполягав на тому, щоб гетьман сам на чолі українських військ прибув до московської армії.

Кількість українського війська, яке мав до свого розпорядження гетьман, була і так дуже невелика, бо незважаючи на всі заходи й старання, щоб хоча ту кількісь затримати при собі, він мусів, як стверджує Олянич, власне в цьому критичному періоді відіслати до московської армії в напрямі Смоленська коло 10. VIII.: "два городові полки, ніженський і переславський. Вони перебували при дивізії генерал-лейтенанта Ренне. В половині серпня т. р. стародубський полковник Іван Скоропадський знаходився з двома полками — стародубським і чернігівським — коло Пропойська, а відтак при дивізії генерал-майора Інфлянта в районі Стародуба й нарешті в самому Стародубі. Пять інших козацьких полків, як ось миргородський, грилуцький і лубенський, як рівнож ще два компанійні полки, перебували у сей час також при частинах московського війська. Опісля з них три перші полки вернулися в Україну й були зужиті з чотирма сердюцькими полками гетьманом для залоги Батурина."

Наведене цілком згоджується з архівними матеріялами (наказами Петра I і листами Гетьмана Мазепи, що збереглися).

Гетьман не мав жодної змоги ухилитися від висилки жадааних москвинами військ, лише міг пробувати, в межах можливости, їх число зменшувати. Висилаючи все ж, він тим зменшував власні сили, сили, на які він міг опертися.

Вже підчас повстання донських козаків під проводом Булавина надіслав московський цар дня 6 квітня 1708 року листа до гетьмана, в якому писав: "Да против ніх же (Булавина й донців) велено ітіть Белгородкім розрядом і с слободскімі полкамі бліжнему нашему стольніку і воеводе князю... Голіцшну... к которому в слученіе велено послать і подданому нашему гетману Івану Степановічу Мазепе несколько компанійскіх своїх полков..."

Звичайно гетьман постарався вислати можливо менше війська, але зробив це так, щоб не викликати будь-якого підозріння і тому пізніше в листі до царя, після різних побажань і похвал, написав між іншим: "А яко Божією поміччю і щастям

Вашого Царського Величства ординовані от мене полки Полтавський і Компанійський проти вора Булавіна получили над партією його бунтовщиною одоленіє... так і впредь... да покоріт Господь... всякого супостата". Оже вислав не "несколько", а тільки два полки.

Та серпня 1708 року вже доводиться гетьманові у відповідь на царський "указ" писати таке: "Сего дня, августа 1, якого с господіном Соловєвим, капітан-поручником, отправлє с городових полков лутчого перебраного войска 4500 і два полки компанії, 800 товариства в себї заключающих, для дїверсії неприятелю к Пропойску, а особно к Смоленску два полки — Переяславский і Ніженський в 3000 числї, з котрої 2000 доброї піхоти, а 1000 коннітці определїтца і употребїтца."

Отже з наведеного бачимо, що все ж, напередодні рішучих подій довелся гетьманові на категоричне жадання москвитів, вислати їм на допомогу армію у 8.300 вояків. Та на цьому не кінець, далі, як видно з того ж листа москвитини жадали від нього "указом", щоб вислав 3.000 або 4.000 війська у Польщу "к прежней с полковниками кїевским і білоцерковским ординованїй партїї".

На це гетьман відповів: "Тое убо вашего царського величества повеленіє без всякого умедленїя ісполнїть потщуся (намагатимусь), токмо покорнее вашему царскому величеству з доземним поклоненїем дерзаю доносить, что прочїе реїменту моего полки, городовї і компанїйскїї в розлічїє мїста на службу вашего величества розослани, а іменно: Кїївський з тогобочными малолюдными полками перебраными в Польщї, Стародубський і Чернігівський у Пропойську, Полтавський с компанїєю на Дону, Гадяцький у фортеці і при фортеці Печерській, а при менї зосталося пять полков з которих два полки Ніженський і Переяславський отправленї к Смоленську, а полпяти тисячи переборного з тих же пяти полков товариства ординованї с двома полками компанії до Пропойська. при менї же городових самих недорослей і на худейших лошадах осталось 2.800, которїє своїми очима відал господїн Соловєв, да 2000 сердюков і єдина короґва компанії..."

З наведеного бачимо, що й архівні матеріали стверджують правильність наведеного твердження Оляничина, однак не можемо погодитися з висновками його: "з цього слїдує, що наш гетьман підчас свого приходу до шведського короля Карла XII не міг мати великого корпусу свого війська, але лише з нього якусь малу кількїсть, що виносила б від двох до трьох тисяч".

По перше: безперечно, хоча гетьман Мазєпа й опинився в трагічному становищі, про те треба до його зіставлень ставитись з великою обережністю. Він безперечно свідомо й цілево зменшував кількїсть війська, яке ще лишалося в його

розпорядженні і власне тому, підозрюючи, що москвини не будуть тому йняти віри, покликався на те, що "господін Соловев своїми очима відал".

По друге, зі слів самого Олянчина бачимо, що де-які з названих ним військових формацій повернулись в Україну.

По третє: ми не знаємо докладного числа сердюків і компанійців, що були розкидані по містах і укріпленнях України, а їх число безперечно перевищало число подаване гетьманом. І нарешті, найголовнішим аргументом проти висновку Олянчина є те, що шведські джерела згадують про значно більшу кількість війська, що прибуло з гетьманом, і власне те число згоджується з пізнішими відомостями про ті військові сили.

Та, повторюємо: незаперечним фактом є, що в ті рішаччі дні гетьман мав дуже мало війська і що мале число козаків, що прибули з ним до шведського короля, не було і не могло бути показником відношення населення до гетьмана та його плянів, лише було наслідком незалежних від гетьмана й українського народу, обставин.

У додаток до того всього, ще довелось гетьманові на вимогу москвинів, видати універсал з остереженням населення України перед шведами!

Таким невідрадним було становище гетьмана Мазепи напередодні рішаччих подій!

Сам гетьман, як ми вже казали, вдавав тяжко хворого, але не зважаючи на це, все ж одержав від московського царя листовне домагання вирушити на зеднання з московським військом у напрямі на Стародуб. Вправді гетьман на цей наказ московського царя з дня 6. X. відповів, що почалися в Україні повстання*) і він не може залишити Україну, але москвини зрештували так, що дали наказ київському воеводі Голіцину з москалями, взявши й артилерію, рушити в Гетьманщину для затримання України під московською владою, а від гетьмана жадає цар, щоб він особисто прибув "на нараду".

Довше ховати своїх намірів було неможливо і, як стверджує Д. Олянчин на підставі історичних джерел, гетьман, не зважаючи на такі несприятливі обставини, одержавши відомість, що шведський король уже в Панорівці, негайно залишає Салтикову Дівию і виїздить вгору по Десні, а звідти до Борзни. Там, як про це оповідав у своєму листі до митроп. С. Яворського Пилип Орлик, гетьман Мазепа скликав до себе своїх довірених полковників і старшин і їх запитав, чи посилати йому післанця до шведського короля в справі його

*) Що до цих розрухів, то є підстави думати, що наче б то з відому гетьмана намовлено було кількох сотників викликати заворушення на знак протесту проти висилки військ на чужину.

протекції над Україною? На те питання всі присутні полковники і старшини відповіли: "так". По такій їх потакуючій відповіді гетьман наказав закликати до нього свого управителя в Шептаківці, Івана Бистрицького.*) Коли цей до нього прибув, він звелів йому перед усіма присягнути, що триматиме те все, що йому доручиться, в таємниці. І. Бистрицький присягнув і обіцяв, що дотримає це. Тоді гетьман звелів своєму писареві Пилипові Орликові скласти в латинській мові інструкцію до канцлера шведського короля графа Піпера, а своєму аптекареві перекласти її на німецьку мову. Як оригінал так і переклад інструкції, вручені І. Бистрицькому, не мали ні підпису гетьмана ні його печатки. Її зміст: Гетьман доручав І. Бистрицькому передати шведському королеві свою радість з нагоди його прибуття в Україну і просив його оказати йому й цілому українському народові протекцію у справі визволення від важкого московського гнету. Він обіцяв шведському військові свою допомогу і просив короля прислати до нього швидче помічний відділ свого війська для оборони перед московським військом. Для переправи того відділу через Десну, біля Макошинської пристані, він подбає про пором.

І. Бистрицький виконав доручену йому гетьманом місію негайно. В супроводі одного полоненого, з походження лівляндця, але підданого шведського короля, що при військові гетьмана перебував, як каже Г. Адлерфельд, І. Бистрицький був дня 21 жовтня вже у ставці короля Карла XII в Панорівці й передав інструкцію свого гетьмана не його канцлерові графові Піперу, а власне самому королеві. Відправлений королем, згідно з бажанням гетьмана, негайно назад, він був на другий день уже в Борзні. З собою він не приніс гетьманові нічого писаного, лише устне. Шведський король обіцяв гетьманові прибути до Десни в п'ятницю 22 жовтня. Чи під впливом цієї місії І. Бистрицького, чи ні, король Карло вирушив 22 жовтня з своїм військом з Панорівки й подався з ним через Мазову Гуту та Ларинівку до Гірок, куди прибув 25 жовтня. В селі Орлівці, поблизу Гірок, знаходилося два полки шведських драгунів під командою полковників Гіельма і Гілленстірна, що прикривали головне королівське військо від евентуального нападу з боку московського війська.

"Про прихід гетьмана Івана Мазепи до короля Карла XII в Гірки Г. Нордберг переказує дуже мало. Як він каже, гетьман переправився був через Десну з цілою своєю армією. Але

*) Бистрицького іменовано в Бендерах — полковником. Згідно з його власними словами, він був 40 років на службі у гетьмана, з яким був посвячений через свою дружинку, яка звала гетьмана "вуйком".

коли він їй тут відкрив правдиву ціль свого переходу сюди, то більшість полковників з своїми частинами вернулася назад, а при ньому осталося "не більше як сім тисяч люда"

Також Барділі оповідає, як він 5 листопада н. ст. занотував: "сюди (не до Орлівки, а до Гірок) прибуло знов кількох депутатів від Мазепи, щоб повідомити, що їх гетьман знаходиться в дорозі, щоби зі своїми козаками обіднатися з королем і просити його о протекцію над ним. Його візд*) відбувся на другий день в супроводі 1.500 люда."

Зі щоденника Н. Зільмана:

Дня 5. XI. н. ст. він занотував: "Того дня прибув Мазепа з кількома тисячами людей до шведського полку Гіельма", що знаходився в Орлівці, приблизно в трьох милях від Гірок, від постою короля... Мазепа повернув у свою недалеко звідси положену квартиру. Коли він прибув на розташування полковника Гіельма, вмашерував він при згуках сурм і барабанів; так само полковник Гіельм прийняв його повною музикою недалеко квартир". Дня 8. XI.*) вранці прибув Мазепа коло 9 години в головну квартиру до короля; він мав з собою велике товариство з інших визначних козаків: де-які офіцери їхали перед ним, а один за ним; безпосередньо перед ним один з булавою срібно-золоченою й каміннями висаджуваною, а безпосередньо за ним несено бунчук з білою головою, подібною до турецького кінського хвоста: за тим усім поступав цілий відділ. В королівській квартирі прийняв його двірський маршал фон Дібен, обід їв гетьман Мазепа з Р.В. і при столі було тільки 7 з поміж визначніших козаків..." Див. С. Томашівський: "Із записок Каролінців", ст. 74.

"Між іншим, звідси, — пише далі Олячин, — гетьман Іван Мазепа посилав свій відомий лист до стародубського полковника Івана Скоропадського, повідомляючи його, що "за згодою і спільною постановою панів генеральних осіб, полковників і всього війська Запорізького старшин", він відійшов до шведського короля Карла XII, який їх своєю шасливою зброєю завжди від "московського тиранського гніту оборонить і відняті нам права й вольности не лише приверне, але... збільшить, поширить, в чому він нас своїм королівським, ніколи не відмінюючим словом і даною на письмі асекурацією запевнив та затвердив". Далі наказував гетьман своєму полковникові, у згоді з полковниками переяславським і ніженським, московське

*) Отже мова тут лише про почесну ескорт.

*) За шведським календарем.

військо в Стародубі викоринити, а коли б це було неможливо, то "звідти відходити й поспішати з товариством в наш бік до Батурина."

"Тоді залога Стародуба складалася: побіч двох козацьких полків — стародубського й чернигівського (перейславський і чіженський полки знаходилися ще при дивізії Ренне), з одного батальйону московського полка під командою полковника Астафєва, з одного полку під командою полковника Фелія-гзіма, команданта тієї залози, та дивізії генерал-майора Іфлянда, що знаходилася поблизу Стародуба."

Тимчасом у шведському таборі ще до прибуття гетьмана, розгорталися події.

Карло XII вже на початку жовтня (коло Костеничів під Мглином) одержав звістку про перемогу москвинів (23 вересня) під Лісною над армією Левенгаупта і про те, що Левенгаупт потопив важкі гармати в багнах і знищив сам основні запаси та амуніцію.

Як би Карло XII в звязку з тою поразкою повернувся на захід, щоб потім, забезпечившись всім потрібним, продовжувати боротьбу, можливо кампанія скінчилася б для нього добре. Мало того, власне трагічна двохтижнева зупинка в Костеничах дала змогу москвинам випередити шведів. Але й ще сама ця зупинка може не була б такою трагічною для шведсько-українських плянів, коли б не дальший перебіг подій.

Як подає Нордберг, ще в кінці вересня шведський король відправив "генерал-майора Лягеркрону з міцною частиною, як кінноти так і піхоти та кількома гарматами в Україну. Він мав іти вперед, аби опанувати місто Стародуб, обсадити переходи і зробити запаси того всього, що армія потребувала б... Як Лягеркрона персправився через першу ріку (Сож), він дозволив себе звести одному селянинові, через що він кілька миль ішов дорогою іншою ніж йому була приписана. Тому мусів у бік завернути, щоб знова вийти на властиву дорогу. Ворог, що про нього (Лягеркрону) довідався та з того зміркував, які має заміри король, скористав з нагоди, щоб його випередити. Але цього б не осягнув, коли б до цього не долучилися інші помілки Лягеркрони. До Стародуба прибули шведи о шостій годині вечора і змогли б без спротиву увійти в місто. Всі присутні полковники, особливо полковник зідершонців Карло Орістедт, радили це, але Лягеркрона уважав за краще розташуватися в лузі, поза містом. Чотири чи п'ять годин пізніше прибули з другого боку москалі й заволоділи містом, після чого опівночі дали знак трьома гарматними пострілами, що вони вже в місті. Пізніше вони поставили свої залоги, як тут, так і в інших укріплених містах. І таким чином відразу, на початкові, король не міг здійснити своє бажання стримати мо-

скалів перед Україною, бо Стародуб був власне для цього ключем і єдиним шляхом, яким можна було туди дістатися. Через цю помилку (Лягеркрони) довелося королеві обходитися без зимових постойів, які він там для своєї армії передбачував і де б вона могла мати доскоchu харчів, бо села були багаті провіянтами і харчами, а в містах можна було купити, що лиш забажається." (Стор. 88-89).

Рівнож і Адлерфельд подає, що Лягеркрона заблудив і дав змогу себе випередити москвинам. До цього мусимо додати, що лист гетьмана до Скоропадського не лише сумніву в тому, що Мазепа мав підстави уважати його за свого одиодумця і пасивне захоплення Скоропадського можна пояснити лише страхом і егоїзмом, які й довели його до зради України.

В часі, коли це діялося, гетьман почав готуватися до виступу з військом назустріч шведам. Шведи, наслідком затримок, опізнялися й далі, а тому москвини підійшли і до Новгород-сіверська раніше за шведів. Але там була козацька залога, вірна Україні і своєму гетьманові, яка москвинів не впустила б і боронила б місто. Та знайшовся зрадник і запроданець сотник Жоровка-Покорський, який провів потаємно темної ночі до фортеці московські відділи, і москвини, діставшись так неспоміченими до замку, вирізали всю залогу, яка спала міцним сном, нічого не сподіваючися!

Втрати й цієї кріпости не можна було передбачити, бо була вона наслідком, з одного боку, зради, а з другого — запізнення шведів. Карло XII, обминувши Стародуб, щойно тепер пілийшов до Новгородсіверська, щоб 10 жовтня, довідавшись про його втрату, сплнитися.

Дня 24 жовтня гетьман Мазепа попрощався зі своєю столицею, давши перед відїздом наказ, як надїйдуть москвини, її боронити і, пообіцявши прийти на відсіч зі шведами. Дня 28 жовтня прибув гетьман Мазепа до шведського табору в супроді старшини і війська в кількості 5.000.

Нордберг стверджує, що гетьман, переправившись через Десну з цілою своєю армією, відкрив їй тут свої заміри. І тут наче б то більшість полковників покинула його і зі своїми частинами вернулася назад, а при ньому осталося "не більше як сім тисяч душ."

Безперечно Нордберг був зле поінформований про те, що діялося до прибуття гетьмана до Гірок, а може й хтось пустив таку чутку, щоб пояснити, чому з гетьманом прибуло не 20 тисяч, а щось коло 5-6 тисяч.

Оборону Батурина, в якому, крім великих запасів харчів, одягу й амуніції було коло 70 гарнат, які могли б відограти в майбутньому рішаючу роль, доручив гетьман сердюцькому полковникові Дмитру Чечелю, залишивши йому залогу з 3.000 козаків.

Ми вже знаємо, чому в розпорядженні гетьмана не було більшого війська, та й те, властиво він "приховав" від москвинів, бо інакше мусів би і його вислати.

Петро I перед тим скерував частину українських військ до диспозиції головного штабу, іншу — до Шереметьєва, ще іншу — до Сінявського. Кажуть, що для того, щоб спинити дальшу висилку військ з України, піддав гетьман думку кільком сотникам викликати розрухи з приводу висилки українських військ поза межі України.

Гетьман розумів величезне значіння Батурина і тому бажав добитися, щоб шведи негайно рушили до нього.

Тимчасом, як свідчить один із шведських мемуаристів-учасників, граф Ілленстіерна "не менше двох день спізнення спричинив сам Карло тим, що протягом двох день") змусив чекати прибувшого гетьмана Мазепу на окремих кватирах, поки аж наступило урочисте побачення."

Як подає А. Лазаревський ("Описаніє старої Малоросії", 1888 р., т. II, ст. 163), мав про рішення гетьмана об'єднатися зі шведами повідомити москвинів гетьманський канцелярист Михайловський, якого москвини після того вислали до Прилуки, щоб він намовляв зрадити Україну також тамошніх старшин. Дружина Орлика, яка була там, довідавшись про діяльність Михайловського, наказала його замкнути до в'язниці та повідомити гетьмана. Гетьман наказав повісити Михайловського, але зрадник врятував своє життя завдяки швидкому відступу перед московськими частинами!

Саме тоді московський цар на нараді 30 жовтня висунув вимогу обсадити Батурин, куди й рушив негайно Меншіков з великими московськими силами. Ця московська армія вже була тоді за Сеймом, а тому й міг він підійти до Батурина ще 31 жовтня вечером. Батуринці замкнулися. Меншіков, побачивши, що на спробу ввійти в місто українці відповіли гарматним вогнем, почав переговори. Та переговори оборонці навмисне затягали. Тому москвинам не лишилося нічого іншого, як пробувати взяти Батурин штурмом.

Сам Меншіков у листі до царя з 31 жовтня писав: "Ні найменшого нахилу до добра в них немає і всі кажуть, що хочуть триматися до останнього." А що Меншіков мав виразний наїз "князю Меншікову с частью войска іті добивать Батурин, где Мазепи едіномишленнікі полковнік Чечель да генеральний осавул Кенігсен с черкасами (українцями) заселі" то він, побачивши, що переговори не допоможуть, — відступив де-що вниз Сейму, приступив зі своїм військом до переправи, яка тривала протягом цілого дня і дня 2 листопаду о шостій го-

*) А третій — пішов на урочисте прийняття!

днині ранку почав штурмувати Батурин. У штурмах й звірячому знищенню всього населення брали участь не лише війська, що були під проводом Меншікова, але й війська київського воеводи Голіцина, який пізніше одержав від царя з Мазепиних грошей 25.000 рублів за "бившіє прі батуринском штурме труди".

Український комендант Батурина — сердюцький полковник Дмитро Чечель, батуринський сотник Нестеренко і комендант артилерії — німець — Фрідріх Кенігсзон, хоробро боронили місто за допомогою населення, яке їм однодушно допомагало.

Як стверджує шведський мемуарист Гедергельм, москвини "три дні") безупинно штурмували місто Батурин і нарешті, при кінці третього дня, при допомозі одного зрадника — вдерлися до міста." З трьох тисяч залоги, однак, усе ж більше тисячі пробилось завдяки виключній своїй сміливості, через кільце московських військ, дісталось до шведів, а з ними і двох шведів, що кілька літ тому попали в московський полон і власне вони авторові мемуарів оповідали про оборону Батурина.

Тим зрадником, що показав Меншікову підземний хід і провів туди москалів, був сотник прилуцького полку Іван Ніс.

Москвини діставшись тим тайним підземним ходом і вбивши священника та його доньку, які пробували зааярмувати оборонців і стримати їх, по трупах людей, що ставили очайдушний опір, вдерлися в місто і підпалили його та по кількох годинах запеклої боротьби таки оволоділи ним.

Тому, що мішани брали численну участь у завзятій обороні столиці України, москалі вирізали все населення Батурина, не милуючи ні жінок, ні дітей. Москвини ж спалили й запаси, які були зосереджені в Батурині.

Інформації шведа Гедергельма збігаються з тими архівними матеріалами, що збереглися. Так напр. московський цар, щойно 5 листопаду вислав Меншікову наказ, в якому читаємо таке: "І для того артилерію (з Батурина) вивезти, половину в Глухів, а другу в Севск, а Батурин, для остраху зрадникам і другим для прикладу, увесь спалити", а далі сказано "ізволь справітса поспешно ібо враг вчера перейшо л реку і думаю сегодня будет іті к вам".

Ми знаємо, що гетьман не міг мати при собі більше ніж яких шість тисяч, а коли мав дійсно сім і лишив ще в Батурині — три, то і так мусимо подивляти його дипломатичні здіб-

*) Гетьман прибв до шведського табору 28 — отже лише з військ Карла XII москвини не застали вже там шведів.

***) 28. X. передові шведські частини знаходилися менше ніж за 85 кільом. від Батурина і шлях був вільний.

ності, бо лише завдяки ним йому вдалося затримати при собі аж стільки війська всупереч усім наказам Петра I.

Сучасний читач здебільшого не уявляє собі, в якій фактично залежності від московської влади був гетьман Мазепа і що він мусів про все до дрібниць питатися. Тим самим він не був в стані провадити самостійної політики, а підготовляючи свій виступ проти Московщини, не тільки мусів це робити г найглибшій таємниці, але й не міг (хіба — схитрувавши) затримати на Україні майже жодного більшого військового з'єднання.

Ми вже змалювали ясно ситуацію, ситуацію важку, коли не майже безнадійну, яка була перед тим, як старшина вирішила приєднатися до шведів, а тому було б дивним, коли б вона чомусь раптом зі своїми полками покинула свого гетьмана. Більше того! Коли б щось подібне мало місце, то москвини (в тому числі й Петро I) кричали б про це і подавали б назви тих мітичних полків: прізвиська полковників, що вернулися з-за Десни.

Згодом, по тому, як надійшли вістки про нові невдачі і як Петро I почав ширити свої підступні заклики — знайшлося кількох зрадників, які дезертували з української армії і зголосилися до московського царя, але про них буде мова далі.

Безперечно, шведи могли надійти вчас і могли врятувати Батурин, та вони без потреби затримали на два дні зустріч*) з Мазепою короля, дбаючи в першу чергу про урочистість її, сама зустріч мала не діловий характер і, нарешті, коли шведи рушили на Батурин, не звертаючи належної уваги на вказівки гетьмана, звернули на інший шлях, що знова дало понад два дні спізнення (Ілленштєрна).

Коли б шведи наспіли своєчасно — вони виграли б війну, а Україна стала б знову самостійною державою.

Чи ж треба дивуватися тому, що гетьман Мазепа, як стверджує шведський мемуарист Зільтман, одержавши підтвердження вістки про знищення Батурина, зараз "сам повідомив про це короля і виявив з цього приводу своє велике незадоволення."^{**)}

І, додамо, було чого виявляти це незадоволення, бо коли б це помилки шведів — Батурин був би цілий!

Як пише С. Томашівський за щоденником Д. Іі. Зільтманна: "Гетьман не хотів зразу вірити тому і післав козаків розвідати

*) А третій день займали урочистості, четвертий день — обговорювання плянів.

**) Коли б Карло XII розумів повагу ситуації і відразу поговорив з гетьманом, могла б шведська лінійка бути коло Батурина раніше Мещікова, а піхота прибути ще перед здобуттям столиці.

справу. Другого дня (17 листопада) перед походом одержав Мазепа від висланої ним наперед стежі підтвердження звістки про Батурин, він повідомив зараз сам про це короля і виявляв з цього приводу своє велике невдоволення. Цікава тут згадка про невдоволення гетьмана — очевидно не з чого іншого, як тільки зі стратегічного промаху шведської армії."

Проходячи з королем Карлом XII попри зруйнований і спустошений Батурин, гетьман Іван Мазепа казав опісля таке своєму писареві Пилипові Орлику, згідно його листові до митрополита Стефана Яворського: "О злі й нещасні наші початки. Бачу, що Бог не поблагословив мого наміру. Але Бог мені свідком, що я не хотів християнського пролиття крові. Моїм заміром було: Прибуду з королем шведським у Батурин і напишу звідти до царської величності листа вдячного за його протекцію і в ньому випишу всі прежні і теперішні кривди наші, відібрання прав і вольностей наших, скрайню руїну і приготовану загибуню нашому народові, з додачею на прикінці, що ми як добровільно заради східнього одновіря православного, піддалися під руку високодержавної царської величності (1654) так і зараз, будучи свободним народом, добровільно відходимо... Я надіявся досягнути свободу не війною, але миром, через трактат. Я замірявся асякими способами схилити шведського короля до такого миру. Але зараз піде все інакше: Україна, застрашена долею Батурина, буде боятися триматися :. нами за одно."

Щойно 11 листопада надтягнуло шведське військо до Батурина, але перед ними лежали в руїнах лише рештки столиці, руїни подекуди ще димілися і довкола валялося безліч трупів його героїчних оборонців. Мешканців та козаків, яких винищили по звірськи москвини, було до 15.000. Кенігсена москвини, не зважаючи на те, що він був чужинцем, а не московським підданим, і служив він гетьманові, а не царю, тільки тому не могли закатувати, що він вчор по дорозі до московської головної квартири від одержаних ран і мусіли обмежитися до того, що колесували його група. Відважного коменданта оборони Батурина, українського патріота і людину вірну своєму володарю й Батьківщині, — Дмитра Чечеля, москвини, після нелюдських тортур, — колесували.

Так винищували москвини тих, хто був українським патріотом і людиною чести, а не продажним зрадником, що керується гаслом "ibi patria, ubi bene".

Чи ж дивно, що в Україні так поширилося культивоване москвинами від часів перелявської умови, це-б-то більше ніж пів століття, зрадництво?

Можна ширити різні вигадки, використовуючи складані на руки москвинів підчас московського терору заляканим населен-

ням України заяви лояльності, але вже само винищення москвинами усього цивільного населення Батурина є непереможним доказом того, що український нарід солідаризувався з політикою гетьмана Мазепи і мав досить московської зверхності.

І гетьман не помилився, він міг цілковито числити на підтримку українців, лише обставини, незалежні від нього, обставини, яких він не міг передбачити, склалися так, що він не міг мати при собі в момент переходу на бік шведів усього козацького війська, не міг оповістити населення і поінформувати його про те, що слід робити, не міг спонукати шведів до нормального маршу без фатальних для самих шведів довгих зупинок і не міг охоронитися від злочинної акції кількох дрібних зрадників! Коли б не ці останні, трьохкутник фортець (Стародуб, Новгородсіверськ і Батурин) разом з запасами і артилерією могли дати шведам опертя, зброю і самі вже спричинитися до перемоги шведів над москвинами. Безперечним є, що коли б ці фортеці не дісталися в руки москвинів, то й та старшина, яка зі страху чи з підлоти почала перебігати на московський бік, заховувалася б вороже до москвинів.

Адже ж усі зрадники, яким завдячують москвини захоплення тих твердинь, походили не з народньої маси, не з поспільства, яке наче б то, як запевняють москвофіли, мало ненавидіти "старшинського гетьмана", тільки власне зі старшини, який не жилося аж так зле! Це просто були ті, виховані цілим усталеним москвинами ладом, осібняки, з яких одного так плястично і повно змалював М. Костомаров в особі Молявки-Многопіняжного ("Чернигіяка"), типи, шкідливі в кожному суспільстві, поява більшої кількості яких є ознакою розкладу й загнивання.

Тут ще слід згадати про те, як "здобули" москвини ту саму Білу Церкву, яку гетьман з такими зусиллями затримав під українською владою.

Серед численних арештованих москвинами українських патріотів опинилася і сестринниця гетьмана черниця Марта, яку не врятували від жахливих тортурів московських ні мури київського монастиря, ні чернеча сутана. Певно від неї, а може від кого іншого вивідали москвини, що частина майна гетьмана переходується в Білій Церкві.

Вправді Білу Церкву москвини і без того плянували здобути. Московський цар, розуміючи стратегічне значіння Білої Церкви, наказав ще дня 9 листопада 1708 року: "як що захочуть впустити наше військо добровільно, то пішли в ту твердиню більшу кількість наших людей ("пристойно"), а ввійшовши, накажи козаків з цього замку вислати в Київ, а звідти в розпорядження гетьмана Скоропадського. А тоді вели вивезти звідти гармати і амуніцію і твердиню так поруйнувати,

щоб не надавалась до оборони. Як-що ж козаки не захочуть впустити наших людей добровільно, то подбай, щоб це місто силою взяти, а тоді з ними яко зо зрадниками вчинити, а місто цілком зруйнувати."

Київський воевода, князь Голіцин, застосувався до цього наказу і ввів мовськовські війська до Білої Церкви. Ось як дня 21 листопада у своєму донесенню московському царю написав князь Голіцин:

"Пріехав в Київ, я уведомілся, што в Белой Церкві от Мазепи оставлен президіум, полк. сердюцькій с полковником Бурляем, в котором сказивали 800 человек есть і ево Мазепіні пожиткі... Я, — пише далі Голіцин, — "полковника Бурлая уговорі і замок Белоцерковській і пожиткі Мазепіні принял і посажен в замок іс Київскаво гарнізона 300 человек..."

Виникає питання, як Голіцин "уговорі" полковника Бурлая? Відповідь на це знаходимо в листі того ж Голіцина. Ви-являється, що це "уговорювання" зводилося до умови, яка дуже нагадує "умову" Юди з жидівським сінєдріоном! За ганєбну зраду України і свого гетьмана, як пише далі Голіцин, "оному сердюцькому полковніку за отдачу фортеції обещано дать 100 рублей, сотнікам по 40 рублей, козакам по 2 рубля", а пізнійше Аннеикову "велел із Нежіна в Белую Церкву с полком ітти."

Самозрозуміло, ініціатором ганєбної зради були не прості козаки, тільки їхня старшина.

Все, що сталося, поставило шведів і українців у винятково важке стратегічне положення, яке ще ускладнювалося величезною числовою перевагою москвинів. Адже ж, шведи на початку кампанії взагалі мали на Сході Європи 70.000, а москвичи — 140.000. Та наслідком втрат, понесених шведами під Головчином (половина трабантів і до 1000 убитими), коло Молятичів (до 3000 убитими) і під Лісною (коло 9.500 убитими й полоненими), кількість шведів зменшилася до 55.000. При тому слід підкреслити, що в їх числі було багато ранених, кількість вицнх старшин наслідком втрат у попередніх боях також зменшилася, а втома і голод (які змусили Карла XII покинути Могилів, не дочекавшись Левенгаупта), значно ослабили їх боездатність. Таким чином, москвини, які знали терен, мали укріплені міста та амуніцію, переважали числом більш ніж тричі.

Треба думати, що гетьман Мазепа, побачивши руїни своєї столиці і зорієнтувавшись в стані шведської армії, був цілком свідомий того, що шанси на шведську перемогу дуже й дуже впали і розумів, як багато буде залежати від того, чи зможе Україна сказати своє слово, і взагалі від подій, які розгорнуться в найближчих місяцях в Україні.

XIV. ВІД БАТУРИНА ДО ПОЛТАВИ.

Шведи й українці — підійшовши — побачили догоряючі руїни української столиці... А разом там загинули нагромаджені гетьманом і великі запаси харчів, гармат, куль, пороху, одягів і будинки, в яких можна було зимувати. Гетьман Мазепа, відходячи, пообіцяв командантові Батурина на 31. X. шведського стилю привести шведів, однак опізнання, спричинене самими шведами, довело до упадку Батурина, а це знову мало і для шведів страшні наслідки. Знаємо, що гетьман не встиг ні про що попередити населення України, втратив зібрані запаси, а москвини звірською розправою в Батурині стероризували неприготованих до нічого і непоінформованих українців. В стародубському полку більшість мешканців з наближенням шведів утікла в ліси і лише після того, як до населення звернулися і гетьман і король з успокоючими закличками, вернулися назад.

Одначе, як стверджують численні матеріали, населення українське, яке ненавиділо москвинів, само собою без будьякої пропаганди ставилося назагал досить прихильно до шведів. Більше того, як побачимо, навіть тоді, коли вже було можна передбачити поразку шведсько-українських військ, усе ще приєднувалися до шведів окремі українські відділи і не дурно ж московський генерал Інфлянт одержав наказ перехоплювати вози з харчами, які висилало шведам українське населення.

Спочатку дезорієнтовані селяни почали на вістку про наближення шведів кидати все і втікати в ліси, але довідавшись про зєднання Мазепи зі шведами і про їхнє добре поведіння, а також під впливом гетьманських універсалів — перестали тікати і населення почало постачати шведам фураж.

Крман подає, що в Лукнові населення зустріло гетьмана і шведів хлібом, сіллю, рибою і медом та сиром. У пирятинському районі населення продавало усе потрібне шведам за дешеву ціну.

Взагалі на Гетьманщині були дуже рідкі прояви опору, бо населення на загал, аж до виправи на Слобожанщину, ставилося прихильно.

Що-ж до старого гетьмана, досвідченого політика і знавця людей, то вже по упадку Батурина він передбачав, що шведський король може програти боротьбу. Проте він намагався зробити все можливе для перемоги, а також для рятування свого народу від втрат і ще більшої руїни. І хто знає, чи коли б не помилки шведів, жадлива винятково зима та збіг несприятливих обставин (зокрема — продажність турецьких до-стойників) — чи все ж не одержав би Карло XII перемоги.

Тимчасом московський цар Петро I негайно по одержанні повідомлення про перехід Мазепи на бік Карла XII вжив таких заходів:

1) скерував кілька драгонських полків у такі пункти, щоб ні один з гетьманських полків не міг рушити на зеднання з шведами;

2) скликав до себе листом старшину на нараду, оповіщаючи в ньому, наче б то він не знає, де дівся "гаспадін Гетман";

3) послав Куракіна, щоб силою позвозив до Глухова все українське вище духовенство;

4) написав наказ молодому, освіченому кар'єровичу з Галичини — Стефану Яворському, що з волі царя московського виконував в Москві обов'язки патріярха ("местоблюститель престола"). Він був автором панегіриків Мазепі і за його протекцією зробив собі кар'єру. Цим наказом цар звелів у Москві оголосити гетьманові Мазепі церковну анатему;

5) видав пару день пізніше заклик до старшинства, що було при гетьмані Мазепі, вертатися на московський бік, обіцяючи їм за те не лише "прощення", але й ще великі нагороди. (Звичайно, москвини і тоді робили так, як тепер: лише одного-двох перших не покарали, а всіх тих, що пізніше зрадили гетьмана і перейшли до москвинів (ген. суддя Чуйкевич, осавул Максимович, полк. Зелінський, Кожухівський, Андріяш, Покотило, Гамалія і Лизогуб) — всіх арештували і заслали на Сибір);

6) кільком зезеним до Глухова старшинам (де було повно московського війська) "запропонувано" було негайно назвати кандидата на нового гетьмана, при чому московський цар з поданих йому двох кандидатів (Скоропадського і Полуботка) вибрав Скоропадського, не знаючи того, що він був перед тим по боці Мазепи, та уважаючи його, як не надто мудрого, за більш відповідного (пригадай Шевченкове: "нашадок гетьмана дурного"), бо Полуботок, наче б то сказав цар московський, "занадто хитрий, з нього вийти може другий Мазепа";

7) видав маніфест до українського народу (один з найпідлійших документів), в якому обвинувачує Мазепу в тому, наче б то гетьман Мазепа, без відома Москви, для самого себе стягав цілий ряд податків, між ними і таку, зненавиджену народом "оренду" — "будьто на плату войску, а в самом деле раді обогашчення свого". В цьому ж маніфесті заповідав московський цар цілковите скасування податків, яких ніколи, мовляв, не братимуть і нащадки царські, обіцяючи одночасно українців зробити "найщасливішим народом под солнцем", та запевняв усіх, що гетьман Мазепа "переехал к каралю шведскому і Лещинскому, ат шведов избраному на каралю поль-

ского", для того, щоб Україну "паработить па прежньому под владеніє польское і Церкви Божія і святіє Монастирі атдать в Унію". (Так писав не перебираючи в засобах, Петро І.).

Дня 6-го листопада 1708 року був виданий згаданий маніфест, який звався "Приказ всему малоросійському народові", який є властиво довжелезною пропагандовою проклямацією, скерованою проти гетьмана Мазепи і шведів, в якій "інформується" в найбільш несумлінний спосіб про успіхи московські, про заховання шведів у зайнятих ними місцевостях, погрожується тим, хто не буде вірним Московщині, і обіцяється "золоті гори" московським підлабузникам і зрадникам свого народу. Там же закликається нищити все при наближенні шведського війська та ловити, як би десь переховувалися, родини прихильників гетьмана. Щоб читач міг мати уяву про характер цієї проклямації, наводимо уривок з неї: "Те ж, як спершу батько наш (далі йдуть титули московського царя Алексея Михайловича), приймаючи під свою руку малоросійський народ, після даних пактів, дозволив йому зберігати вольності і привілеї та їх затвердив, вони ж і донині великим государем без всякого порушення і ущербу свято придержувані і ні одно місто нашими великоросійськими войсками до цього воєнного случаю не осаджене. А котрі для оборони перед ворогом занято, то по віддаленню ворога, люди великоросійські забрані будуть, як то із Почепа і Погара уже зроблено, а як десь ще й є, то по віддаленню ворога гарнізони великоросійські виведені будуть. І можемо без сорому сказати, що жоден нарід під сонцем такими свободами, привілеями і милостями похвалитись не зможе, як по нашій царського велічества, малоросійській, бо ні одного пенязя в нашу казну у всім малоросійським краю з них брати не велимо." А на остатку призначається нагороди від 2000 рублів (за генерала взятого в полон), до трьох рублів (за кожного мертвого шведа).

Яке "щастя" дали москалі — знаємо, як рівнож знаємо, що на Україні було розташовано 10 московських драгунських полків, які утримувалися коштом України, а податки за Скоропадського зросли в 6 разів.

Ця енергійна пропагандово-наклепницько-інтриганська акція Петра І заслугує на те, щоб подати кілька "перлин" тої рафінованої отрути, якою цей московський володар розкладав і деморалізував українські провідні верстви і народні маси.

У першу чергу засипає Петро І, як казали тоді москвини, "прелестними" (це б то спокусливо-облудними) листами окремих полковників і старшин, що були відтяті від свого гетьмана, з одного боку обіцяючи їм різні нагороди, а з другго — ширячи вигадки, немов гетьман Мазепа має намір "церкви святії і монастирі православні перемінити в римську й уніятську

віру". Рішю ж намагається Петро I викликати недовіря до гетьмана і бажання помсти за приписувані йому вчинки. Так напр. у листі до запорожського кошового К. Гордієнка з дня 30 жовтня 1708 року пише Петро I таке: "...а за вірну вашу службу нам — государю, наша милість від війська запорожського низового ніколи віднята не буде, хоча той проклятий зрадик, бувший гетьман Мазепа, на вас військо запорожське свої ложні клевети (брехливі наклепи) безустанно доносив, наче б то ви не вірні і тому, не знаючи його злости й зради, послані вами в Москву прохання в справі платні були де-який час задержані", та, мовляв, тепер усе буде вам винагороджене. Таких підлих засобів халалися москвини, щоб лише посіяти розбрат в українських лавах!

А ось уривок з листа, написаного в тих же днях (31 жовтня) до митрополита Стефана Яворського:

Гетьман Мазепа "оставивші православіє, пішов до еретиків-шведів, обманувши три особи старшинські і замість оборони, те ж як великий будівничий святих церков, сьогодні проклятий гонитель їм зробився." У тому ж листі далі оповідає московський цар, наче б то шведи в одній церкві коней поставили, а на закінчення пише: "Ради того звольте його за таке діло публічно в соборній церкві прокляттю предати." Ці останні слова були властиво наказом, якого умотивовував московський цар лише вигадками й чутками!

"Приказ" до української старшини подиктований бажанням підступними облудними обіцянками, удаваним довірям, сполученим з підсовуваними викрутками й виправдуваннями спокусити вірних гетьманові й Україні старшин до зради. Ось кілька уривків з цього "документу": "Вас, наших вірних підданих, обманом передав у ворожі руки... всі ви, наші вірні піддані, окружені бувши ворогом, змушені були... піддатися." Далі, мовляв, Мазепа хоче знищити усі вольності українського народу, знищити віру православну і т. д. і т. д., а "того ради" (це б то наче б то в українському інтересі) "ми... напамінаємо... щоб ви вірність показали і від цього зрадника відходили і приходили до нас без усякого страху, бо ми... знаючи вашу неповинність... вас милостиво приймемо і надмірну милість покажемо". Коли ж, мовляв, гепер котрий з вас "забуде страх Божий і в протязі місяця до нас не вернеться, це б то до 1 грудня 1708 року, тих буде оголошено зрадниками "і будуть їхні маєтності і пожитки їхні відобрані і роздані вірним... те ж

*) Самозрозуміло Петро ні хвилини не думав, що так є, лише вдавав зі себе найважого, бо пишучи до Шереметьєва про міргородського полковника, що вернувся до Сорочинець, пише... "який утік з Мазепкою".

їхні жінки і діти будуть забрані і заслані, хто буде спійманий — ті будуть покарані без жалю смертю”.

Ми знаємо, що кілька зрадників лише було "милостиво прийняті" для заохочення інших, але й вони мусли йти на ряд дальших підлот, щоб зберегти своє становище льокаїв "з ласки пана", решта ж була переслідувана. Зате погрози репресій, жахливий терор, конфіскація маєтків, явний грабунок і тортування навіть челяди наших патріотів — не були порожнім словом.

Наведені уривки говорять самі за себе і показують, на який елемент спиралися і яким послуговуватися хотіли москвини в Україні!

Ці всі заходи Петра, переведені в життя надзвичайно швидко, і та увага, яка була до того привязана, поруч з комедією кари над подобою Мазепи в Глухові і "анатемування" його портрету в церкві в присутності Петра, показують, яке велике значіння мала для москвинів позиція України в цій боротьбі!

Петро I своїм "маніфестом" до українського народу, подиктованим московськими політичними інтересами, інтересами московського імперіялізму, маніфестом, що нічого не мав спільного з правдою, мав характер виразно пропагандовий, виявляє, що москвини правильно оцінювали величезне політичне значіння кроку гетьмана Мазепи, і розуміли, що цей крок навіть в разі поразки українців, може будити національну свідомість українців, вказуватиме їм правильний шлях рятунку і ляже в основу національних традицій українського народу. Розуміючи се, Петро I в згаданому маніфесті намагався всіми можливими вигадками обпаплюжити великого гетьмана, захляпати московським болотом його чисті наміри, пустити в обіг наклепи про "продаж України полякам", наклепи, які б зогиджуючи самого гетьмана і його спробу визволити свій нарід, тим самим кидали тінь на всі подібні наміри сучасників і нащадків.

Гетьман Мазепа, властиво, не мав уже змоги розвинути належної протинакції.

В багатьох місцевостях, де стояли москвини, важко було поінформувати мешканців не лише про мету шведсько-української угоди, але й про існування самої угоди. Тому справді добрі відносини з населенням і харчі мали шведи лише в стародубському полку. На Полтавщині бувало різно. В зв'язку з цим зимівля (а зима цього року була винятково тяжка), була важка для голодного шведського війська, хоча, звичайно, не можна було навіть порівняти відношення українського населення до шведів з відношенням москвинів, які на Смоленщині палили все, а самі тікали, лишаючи за собою голу землю. В Україні, там, де не було москвинів, населення і далі охоче

продавало подостатком харчів, а в околицях Батурина і взагалі на Сіверщині, не зважаючи на страшний приклад гетьманської столиці, не оглядаючися на московський терор, зустрічало хлібом-сіллю, медом і яблуками як гетьмана Мазепу, так і шведського короля. Винятково тільки траплялись на Україні випадки або спроби не пустити в місто, однак це мало місце там, де стояли московські залоги (місто Сміла, місто Веприк*), лише, на жаль, в подібних випадках шведи, не входячи в те, чи охоче, чи неохоче помагало населення москвинам, — карали його, трактуючи як підданих союзної держави, що зрадили свою владу. Слобожанщину вони вважали за територію порожньої держави (формально мали рацію, бо вона не належала до Гетьманщини) і там, з наказу короля, підчас зимового рейду (в лютому 1709 року) поруйновано було все, що лише лежало на шведському шляху. Москвинів і козаків перебито, жінок і дітей забрано зі собою, а оселі попалено. Це викликало страшне обурення Полтавщини і щойно тоді почалася навіть спорадична партизанка проти шведів. Застосовані тут масові репресії збільшили ще партизанку. Таким чином карні експедиції пошкодили найбільше таки самим шведам. Гетьман інтервентував у цій справі, та було вже запізно. Та москвини заховувалися ще гірше на багато від шведів. Поруч з облудними обіцянками застосовано терор.

По всій Україні розкидані були московські гарнізони, а це дало можливість московській армії фактично захопити майже всю територію України, ширячи свій нечуваний терор. Козаків, яких лише підозрювано у ворожому відношенні до Московщини, масово вішали на пливучих шибеницях і пускали Дніпром на пострах, ще зараз по зайняттю Батурина, а з наступленням зими — закатованих прибивали до стовпів по шляхах. Лебедині і головну квартиру московського царя, обернено в катівні, в яких закатовано сотки українських патріотів. Там діяла жахлива "Канцелярія амбасадорів", використовуючи нові знаряддя тортур, заведені Петром I. Закатовано було там на

*) Так напр. у Веприку стояла московська залога — 1900 москалів під командою Юрлова і вони змусили населення помагати їм в обороні Веприка. Шведи, здобуваючи його, втратили 600 душ і це підштовхнуло шведів спалити місто, що безперечно було політичною помилкою Карла XII. Слід при цьому підкреслити, що не помилився московський полковник Юрлов, відповідаючи на шведську вимогу здати фортецю, сполучену з погрозою, що вразі спротиву шведи, здобувши твердиню, повісять його на брамі, коли відповів дослівно: "Моя обязаність захищати город... я знаю, що шведській король уважат хабрих і не верю, штовби Сво Велічество проявил в случас поведи такую жестокость".

основі підозрінь в українському патріотизмі не менше 900 душ старшин і козаків. Так повстав у Лебедині окремий цвинтар під назвою "Цвинтаря гетьманців", але перед ним нещасні переходили довгий ланцюг мук. Цей цвинтар — найкраще свідоцтво того, як справді ставилося населення до москвинів.

І переводжено тортур з усією акуратністю, по законам Соборного Уложенія, тобто ступенями й за порядком, кнутом і шиною, то значить, розпеченим залізом, водячи його потихеньку й повільно по тілах людських, які від того кипіли, шкварилися і здималися. Хто пройшов одну пробу, той ішов на другу, а хто всіх їх витримав, того вважали з певністю за винного і провадили на страту. Згнуло таким чином людей, що не перейшли тих прсб тортурями, до девятсот. Число це може й прибільшене, але дивлячись на кладовище відлучене від християнського і звісне під назвою "Кладовища гетьманців", треба думати, що закопаних їх є тут чимало, навіть дуже" (подає Оляничин).

Чому те кладовище в Лебедині було відокремлене, від т. зв. "християнського", то річ ясна: Замучені гетьманці-мазепинці були закопані на ньому без похоронного церковного обряду. В очах московських катів, як рівнож заляканого українського духовенства, вони підлягали анатемі, киненій перед тим на їх гетьмана, й були отож відлучені від церкви та уділення їм її обрядів. Пор. пастирські посланія архієпископа чернігівського Іоанна Максимовича й єпископа переяславського Захарія Корниловича до народу. В них сказано: Хто не коритиметься новому гетьманові Скоропадському, але співчуватиме зраді старого гетьмана Івана Мазепи (московському цареві), той "не токмо от церкви святія восточнія, от общенія тайн святих, но і от сопребиванія православних извержеться и всім чужд будет" (подає Оляничин).

Як подає Нордберг, "Головний замю фельдмаршала Шереметьєва скеровувався проти генера-майора Крайца, який перебував з чотирма полками (кінноти) в Лохвиці, що була серед усіх постів шведського війська найвіддаленішим місцем. При собі він мав найбільші багатства вождя Мазепи і всі козацькі жінки (мазепинців), які прийшли (до Лохвиці) з Прилук... Іван Скоропадський надіслав туди вже один козацький полк під командою полковника-відступника Гната Галагана.

До цього слід додати таке пояснення Оляничина, що його знаходимо в його цінній розвідці: "Головні мазепинці подбали ці свої родини післати до якогось безпечного місця. На їх погляд на таке місце надавалися тоді Прилуки, далекі від Батурина та евентуальних біля нього воєнний подій. І дійсно, там зібралося було з різних місць немало старшинських і козацьких родин, які стурбовано чекали на неминучу, здавалося б,

збройну зустріч шведського війська з московським десь там коло Батурина. Була тоді в Прилуках також дружина генерального писаря Пилипа Орлика й гетьманського господаря Цурки, як казав слідчому в Лебедині якийсь козак Фай.

Знов зі слів одного челядника слуги Івана Бистрицького тому слідчому стало відомо, що до Прилук поїхала була також дружина цього Івана Бистрицького. Але, на жаль, вона туди не доїхала, бо по дорозі чатуючими за нею агентами з глухівської чи лебединської Канцелярії схоплена і відправлена до Ніжена й там тримана "за крепким караулом". "Можна гадати", каже Олягчин, "що таку великомученичу долю дружини І. Бистрицького зазнала також сестрінниця Івана Мазепи, черниця Марта в Києві."

Українські війська на шляху до Полтави здобули важливу твердиню — Гадяч, в якому засіли москвини. Полтави, в якій була велика московська залога, здобути не вдалося і шведсько-українські війська мусли почати облогу.

На додаток до того почалася зима, винятково тяжка того року. Околиці Полтави не могли прохарчувати цілком незабезпечену харчами шведсько-українську армію. Дошкуляв шведам також брак одягу. Ряд твердинь Гетьманщини або здобули москвини завдяки зраді, або вже раніше тримали в них свої залоги і звідти робили наскоки на шведів. Тому шведсько-українська армія не лише не мала жодної бази, придатної до зимівлі, але й була майже оточена ланцюгом ворожих твердинь та опірних пунктів. У кінці зими Карло XII, як ми вже згадували, спробував кинути частину своїх військ на Слобожанщину. Але шведам винятково не щастило: підчас рейду почалася раптова відлига і повінь, яка унеможливувала пересування.

Щойно в середині березня Запоріжжя, незважаючи на облудні листи й обіцянки царя Петра, I, ухвалило підтримати гетьмана Мазепу, і в кінці того місяця прибули під Полтаву запорожці, які по дорозі мусли розбити московські відділи, що намагались перешкодити об'єднанню їх з рештою українських військ.

Слід згадати, що трохи згодом 4.000 запорожців брало участь у блискучій перемозі шведсько-української кінноти над московською кіннотою, коло Нового Саяжаріва.

Однак боротьба затяглася і носила вже характер несподіваних нападів у некорисних для українців і шведів умовах (твердині довкола були в московських руках). Це все змусило короля шведського, армія якого рівно ж була виснажена і зменшилася числом, постановити дати рішучий бій. До цього бою й прийшло дня 27 червня 1709 року під Полтавою.

Карло XII, ранений у переддень бою, не міг сам керувати військами і це спричинилося до поразки шведсько-української армії, яка навіть у тих несприятливих умовах і при дуже нерівних силах могла не наступити.

XV. ВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО ПОДІЯ.

Яке ж було відношення українського населення до гетьмана Мазепи і шведів?

Петро I, який стільки українців закатавав, у тих своїх листах, яких зміст міг стати відомим, запевняв, немов український нарід виявляє до своїх гнобителів і катів найбільшу любов і зворушуючу приязнь. "Здесьній народ", писав Петро I "со слезами жалується на ізменника Мазепу і неопісуємо злостуєт".

В іншому листі він же запевняє, "народ зело твердо стоїт, што больше не надобно ат ніх требовать".

Слідом за своїм царем, звичайно, і Меншіков, ще в жовтні 1708 року, рапортує: "В подлом народе... нікаково худа ні в ком не відеть". Можна було б навести ще кілька таких рапортів.

Та картина міняється, коли ми звернемося до тайних листів, інструкцій, наказів, рапортів і що найважніше, фактів.

Знаючи добре, що справа стоїть цілком не так, московський цар не тільки пише ряд листів до українських окремих старшин і погрожуючи і заохочуючи до вірності різними обіцянками, не лише виявляє надзвичайний поспіх і рухливість та хоче вплинути на сильні релігійні почування українського народу, але пише хоч би такі листи, як до українського київського полковника: "а бувшого гетьмана зрадника Мазепи жодних улешуючих листів не слухати і до нього не приставати — він всенародно обявлений зрадником, відібрано йому всі його уряди і честь, передано соборному прокляттю". (лист з 9 листопада).

Того ж дня в листі до воеводи Голіцина Петро I враховує можливість, що мешканці Білої Церкви й залога можуть залішитися вірними Україні, і тому наказує: "якщо захочуть влутити наше (московське) військо добровільно, то пішли в ту твердиню скільки слід людей (пристойно*) негайно, згідно зі своєю думкою, а ввійшовши прикажи козаків з цього замку вислати в Київ, а звідти — під команду гетьмана Скоропад-

*) Це б то вистарчальку кількість, багато.

ського. А опісля вели вивезти звідти гармати і амуніцію і вали хоча не зовсім зруйнувати, але щоб не надавалися до оборони. Після цього хай наше військо до нас вернеться.

Як що ж козаки не захочуть впустити наших людей добровільно, то подбай, щоб це місто силою взяти, а тоді, з ними, як зрадинками поступити, а город і замок зовсім зруйнувати."

Знова ж Шереметьєву наказував цар забрати в одному з містечок Гадяцького полку хліб і вино, а коли хліба не треба — то хліб спалити!

У листі з 20. XI. до Меншікова, пише Петро I, що мовляв, запорожці обіцяють підтримувати Москву, з того дуже радіє і пише: "Богу Хвала!"

А в наказі до кн. Волконського наказує Петро I йти під Полтаву і намагатися (тщітса) усякими способами "добротою ввести наших людей в город... у випадкові коли б вони замкнуться... штурмувати цей город."

У наказі ж Шереметьєву з початку грудня (це б то, коли вже відношення населення зясувалося) писав московський цар, щоб йти до Переяслава і в контакт з Голіциним переловлювати посланців гетьмана Мазепи, особливо наказано стежити за "задніпровськими" людьми й пильно наглядати над поведінкою оселених українців коло Білої Церкви, як рівно ж "пильно глядіти і других тамошніх жителів, щоб ніхто з них не для чого не переходив на цей бік і про це повідомляти універсалами..." коли ж який спротив або рух виявиться, то наказується негайно туди йти з військом "і усмірять без пощади... і тих бунтівників палити" і також пильнувати щоб Запоріжжя не мало жодних зносин з гетьманом Мазепою.

Наведені інструкції дає московський цар своїм підвладним, а запоріжців "дякує за вірну службу" і пише немов нарід український ставиться до московського так добре і так міцно тримається москвинів, що від нього "большево і требовать нельзя!"

Але картина справжніх відносин українсько московських стане ясною аж тоді, коли ми нагадаємо собі такі факти: 1) ціле майже населення Батурина (за винятком дуже невеликої кількості молодих дівчат, захоплених москвинами в неволю) було вимордовано за той завзятий спротив, який воно чинило москвинам, 2) шибениці з повішеними батуринцями і мешканцями околиць пливли за водою річками, а ще скорше летіли звістки про нелюдський московський терор, — одне й друге змушувало населення, яке не мало де дітися і не мало зброї, щоб боронитися, рятувати життя заявами льюальности, 3) той же Меншіков (як і інші москвини) поносить відловідальність за катовання українського населення не лише в Батурині, але і в інших місцевостях, катовання, яке є річевим,

переконуючим запереченням його власних слів, 4) терор, що скаженів на всіл землях українських, які займали московські війська, і про який знав Петро I, бо він наказав стосувати його до українців, є доказом, що Петро I писав одно, а думав цілком інше, 5) те, що було дано наказ генер. Інфлянту перехоплювати вози з харчами для шведів — вказує, що достава шведам українцями харчів було явищем сталим і 6) "заяви льояльності" від слабших духом одиниць (часто саме тих, які перед тим гостро висловлювались проти москвинів), одержували москвини здебільшого тоді, коли в більшій кількості обсаджували якусь місцевість.

У Полтаві населення було змушене до оборони міста московською залогою, яка за найменший натяк або спробу ухилитися, катувала і вбивала мешканців. Московський підлабузник — Дядиченко пише, що "гарнізон і озброєні мешканці" не перевищували числом шости тисяч. Тимчасом ми знаємо, що московська залога Полтави складалася з чотирьох з половиною тисяч москвинів, до яких весною 1709 року прорвалося переодягнутих у шведські мундури ще 1400 москвинів. Таким чином московська залога фортеці перевищувала 5.500. Отже, яку кількість козаків полтавського полку (бо такі були в Полтаві) змусили москвини битися (включаючи й населення), коли Дядиченко усіх оборонців нараховує до шости тисяч?

Більша частина населення полтавського полку (особливо його південної частини) боролася проти москвинів, а, як знаємо, в жовтні не виконали московського жадання перейти Десну і приєднатися до московської армії саме полки: миргородський, прилуцький і лубенський.

Про саму Полтаву, маючи безперечно для того підстави, доносив у кінці 1708 року московській владі охтирський полковник Осіпов, що "Полтава іздавна нестатечная і тепер з неї добра не сподіватися".

Кожний протимосковський виступ українців на тлі терору московського і тих тягарів, які сполучені були з зимівлею незабезпеченої під кожним оглядом (після втрати шведами обозів і втрати Батурина) шведської армії, треба розцінювати, як особливо важливий факт. До того додаті ще треба, що водою на московський илин було жорстоке поводження шведів підчас рейду в середині лютого 1709 року на Слобожанщину, які, згідно з наказом короля, хоча і мали не вбивати українців, "що втекли туди з України, а пускати додому", однак аруйнували землі, якими проходили, й вибили багато слобожан, яких уважали московськими підданими (вони такими під оглядом правним і були). Вістки про те, як ми вже казали, обурювали українців.

А, проте, запорожці, коли до них приїдять московські послы в супроводі кількох українських зрадників намовляти підтримувати москвинів, відправляють їх з нічим,^{*)} а зрадникам загрожують розправою, на яку вони заслужили.

Коли ж приїдять на Запоріжжя послы від гетьмана, запорожці 12 березня 1709 року однодушно ухвалюють підтримати боротьбу за волю і приєднуються потім до українсько-шведських військ в кількості 15.000 досвідчених у боях козаків. Це число згідно подають, як шведські так і московські джерела.

Все це разом надає величезної і особливо переконливої сили донесенням московських військових та цивільних провідників, які в своїх таємних рапортах пишуть правду, що заперечує наведені попереду вигадки московські. Для прикладу можемо згадати хоча б рапорт тодішнього київського московського воеводи — князя Голіцина (якому ми можемо більше вірити, як московським історикам та їхнім українським прихвостням), який наприкінці 1708 року доносив тому ж Меншікову, що більшість містечок і міст Правобережжя прихильна до Мазепи, "все голдуют ему і за істину признают"

Подібно ж оцінює настрої населення московський генерал Ренне, який у кінці березня 1709 року повідомляв, що "мужікі все атлажілись і уже давно нам неприятели" (мова про сільське населення запорожських земель і півдня Полтавщини).

Далі рапорти стверджували про протимосковське повстання, яке почалося на Слобожанщині. Але московські історики те промовчують і пишуть інше. В повній згоді з тими пропагандовими твердженнями московських істориків, які є висловом московських політичних інтересів, є стремління звести майже до зера збройну участь українців у боротьбі шведів з москвинами. Для цього, між іншими використовується також замовчування ролі українських військ деякими шведськими мемуаристами, учасниками боротьби. Замовчування таке зрозуміле для всіх, хто знає психіку вояка, що, вернувшись з війни, найчастіше розповідає лише про себе і свої частини.

Забувається також, що коли, напр., такий Скоропадський ще перед упадком Батурина не виконав (а навмисне вичікував) наказу гетьмана Мазепи поспішитися зі своїм полком на допомогу Батурину, то справжній патріот, кошовий запорожський Гордієнко, приєднався до шведів навіть аж весною. Це тим більше симптоматичне, коли матимемо на увазі особисте норогування гетьмана з кошовим.

Говорячи про приєднання цілої Запорозької Січі на чолі з кошовим Гордієнком, слід нагадати також про ті повстання,

^{*)} Січ відмовилась від всяких переговорів.

які пов'язують дослідники з виступом запорожців по боці шведів проти Московщини.

Отже, як довідуємося з уже згаданого рапорту московського генерала Ренне Меншікову з дня 25. III. 1709 року, "Онне (це б то запорожці) также і тамошні мужікі, все атлажілись і уже давно нам неприятелі". Мова тут про цілу південну Україну. Тоді з власної охоти, ведені ненавистю до москвинів, приєдналися до українського гетьмана і шведів міста: Келеберда, Новий Сажарів, Царичанка і інші. Московські джерела обчислюють самих діявших там партизанів на яких 12-16 тисяч. Це повстання з Полтавського полку почало ширитися на Слобожанщину, ціле ж Правобережжя (як це подав у рапорті князь Голіцин) рівно ж пішло за своїм гетьманом і шведами. Тому мав рацію генерал Ренне писати алярмуючі листи, твердячи: "Здесь больше агонь разгорается, который надобно заранее гасить".

Ці алярмуючі рапорти мали наслідки, і туди для боротьби з повстанням кинули москвини великі сили, яким, завдяки браковій своєчасної підтримки з боку шведів (що було це одною великою помилкою Карла XII), вдалося боротись за волю затопити в крові українського народу, про це свідчать слова хоч би одного з рапортів: "Посланая наша партія... щастливе нападеніе учініла і многіх запорожцев і мужіков... порубала, : поколола, а несколько живьом узяла, а остальные ушли в замok і залерлись."

Таких звідомлень і рапортів про спроби населення України приєднатися до свого гетьмана і шведів збереглося більше, але вже наведені виявляють усю брехливість вигадки московських істориків, немов український нарід "ненавидів" Мазепу, і пішов не за ним, а за гнобителями України! Було, як бачимо, навпаки, і населення, не зважаючи на захоплення москвинами важливіших стратегічних пунктів, намагається боротися проти москвинів.

З огляду на спроби москвинів і московських підлабузників викривити правду що-до участі українського народу у повстанні гетьмана Мазепи, мусимо подати де-які числові дані, бо числа виказують найкраще всю брехливість московської і подібних "історій".

Шведи, як ми вже про це згадували, на початку цієї кампанії, мали взагалі на сході Європи коло 70.000 чоловіка, а москвини біля 140.000 (враховуючи в це число і ті українські зійська, які діяли в складі московської армії). Одначе, в Україні, в районі Полтави, шведи мали (в наслідок втрат у попередніх боях та інше) — лише 30.000, а в Полтавському бою брало участь здатних — за московськими джерелами — до боротьби шведів — тільки 18.000 проти 42.000 самих регуляр-

них московських військ (до цих останніх саме перед Полтавським боєм, наближалася певно не менша числом, помічна калмуцька армія). Треба зазначити, що шведські джерела подають, що з боку шведів у цьому бою брало участь лише 12 тисяч проти 100-тисячної московської армії.

На тлі цих чисел загальна участь українців не є аж такою малою, хоча у гетьманя Мазепи початково майже не було війська. Перед самим наближенням шведів мусів він, в додаток до тих, що вже билися поза межами України, вислати ще 9.000 (три тисячі в розпорядження прихильників Августа, 3 тисячі до диспозиції московської, а потім ще 3 тисячі на підтримання раніше висланих до Польщі).

З гетьманом прийшло до шведів біля 5.000 козаків,^{*)} покинуто залога Батурина — 3.000, вже хоч би з огляду на дуже великі втрати, що мали москвини підчас штурмів, мусить бути також дорахована, а крім того, з Гордієнком приєдналось ще 15.000 запорожців, це б то разом вже маємо 23.000. Та це ще не все! Треба до них дочислити й залогу самої Січі, бо проти неї мусіли москвини вислати великий кількатисячний відділ під проводом Яковлева.

Проти Запорізької Січі вислано було, як ми вже казали, кілька полків під команду Яковлева. Залишена в Січі залога, як і в таких фортецях як Келеберда, Переволочна (де була велика запорожська фльота, яка забезпечувала комунікацію з Правобережжям) і Новий Кодак. З москалями був зрадник Галаган і приєдналися ще московські війська під проводом князя Волконського.

Московські війська числово багато переважаючи, взяли спочатку штурмом (і то не відразу) Новий Санжарів, у якому була залога козацька коло 1000 запорожців. Згідно з офіційним московським звітом, як їх, так і "мужіков", які їм допомагали, що не полягли в бою — перебито і вирізано. Три дні пізніше взяли москалі Келеберду і вирізали спаливши все населення й козаків (коло 800 душ). По двох днях заатакували москалі Переволочну, якої залога складалася з 3.000 козаків і мешканців, які допомагали боронитись. По кількогодінній гарматній підготовці і штурмові москалі здобули й Переволочну і, як подав у своєму звіті Яковлев, — частину оборонців було перебито і спалено в куренях, з тих понад 1.000 запорожців, що дісталися москалям, а також усіх мешканців, вирізано, хто ж

^{*)} Д. Зільман пише загальною — "кілька тисяч війська" — інші джерела подають інші числа, які дозволяють усталити наведену мінімальну кількість. З окрема Густав Адлерфельд подає, що прибуло 3.000 козаків.

втік — потонув в річках. Живими дісталися в московські лапи тільки 12 старшин. Все, що можна було спалити чи зруйнувати — поруйновано і спалено. Загін запорожців, висланий з Січі до Нового і Старого Кодака, — в наслідок зради — вирізано (дісталися 14 важко ранених козаків, але їх рівнож закатували москалі), а згадані міста, неспроможні поставити спротив, — були зайняті.

На 11 травня наблизилися москалі до Січі, якої залога доходила до 4.000. Перший кількогодичний штурм було відбито з великими втратами для москалів, але зрадник Галаган відомими йому стежками провів москалів плавнями у саму Січ. Запорожці героїчно боронилися. У московські лапи досталися живими коло 300 козаків і багато гармат і амуніції. Скільки прорвалося із Січі, звіт не каже, але усіх живих закатовано звірським способом (відтинано голови, вішано, а навіть мертвих видобувано з могил, відрубано голови і здирано шкіри). Січ цілковито зруйновано і спалено. З наведеного випливає, що крім запорожців, що їх привів Гордієнко, виступило, незважаючи на всі шведські невдачі, ще коло 6.000 по боці гетьмана Мазепи.

Січ же була в даний мент взагалі резонатором настроїв українського народу, а це видно з того, що хоча підчас наближення до неї москвинів, там вже не було ні Гордієнка, ні його найближчих помічників, і хоча Петро I наказав ще раз перед атакою послати до Січі когось, хто б умів "не тільки шпагой, но і ртом действовать", жодна демагогія не помагала! Запорожська Січ не піддалася! З величезними втратами здобули її москвини тільки за допомогою зрадника — полковника Галагана, що перебіг, спокушений обіцяними царем нагородами, від Мазепи до москвинів і тепер, щоб не піти на заслання, вислугував ворогам України. Галаган провів москвинів відомою йому ще з часів перебування на Запоріжжі стежкою у плавнях та багнах. Запорожці, що відбили попередю всі московські атаки, прийняли цей відділ за шведів, ведених запорожцями на допомогу, і вийшли з укріплень назустріч. Побачивши свою помилку, почали розпачливо боронитися. Зрадник Галаган нахилив їх скласти зброю, гарантуючи присягою їм життя. Коли ж вони склали зброю, почалася різня і жахливі катовання. Звичайно з оборонців Січі рівно ж не лишилася ніхто живим. Січ знищили москвини так варварськи, як і Батурин.

Про те, як ставилися запорожці до москвинів і як добре орієнтувалися в подіях, свідчить пізніше писана відповідь кошового запорожського Кириленка і січової ради на універсал Скоропадського, яким він закликав їх вернутися під московську зверхність. Ось уривок: "Вельможний мосьц-пане Скоро-

падський, гетьмане московський! Універсал ваш увещувальний подлисом руки вашої і московської і двома печатями: єдиною військовою, а другою московською утверджений, получили і, по звичаю, на раді вслух всіх вичитаний, нічого нового та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть московська... удивляємося, іж ваша милость не встигдється титулувати війська Запорозького обоїх боків Дніпра гетьманом, кгдаж ми вашей милости ані сами собою, ані через послов наших, ані через письмо військовоє на той уряд не обірали, на який ваша милість возведені zostались под мушкетами московськими внутрі города Глухова..." Далі відкидають закид немов би запорожці приєдналися до Мазепи за підмовою кошового і стверджують, що "за приводом отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної пам'яті Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за наущенієм пана Константія Гордієнка... оборони найяснішого короля шведського шукали". Скоропадського зветься там же "московським похлебцем" і підкреслюється, що "од початку козацького народу і владіння каганов (князів) аж до Хмельницького", московські царі "ніколи не бували природними нам панями."

Отже, коли додати ще й цих українських героїв, то треба вважати, що до боротьби проти Москви під проводом Мазепи виступило не менше 30.000 душ озброєного досвідченого козацького війська, це-б-то мало-що менше, ніж було самих шведів!

Однак і це число, нами тільки з надмірної (і може — зайвої!) обережності применшене, далеко не охоплює всіх тих українців, що зі зброєю виступили в цій боротьбі проти Московщини. Адже ж залога Новгородсіверська (московський учитель новгородсіверської гімназії Сбітньов, у своїй статті опублікованій в 1825 році пише, що в твердині стояли "полкі козаков пріверженних к шведам" і що москвини, діставшись завдяки сотнику Жоравці-Покорському до замку, "ізрубілі сіх ізменнікоф погрузонних в глубокій сон") — була досить численна і її, як і залоги менших замків та укріплень, що або ставили москвинам опір, або, дочекавшись шведів — приймали їх як союзників, слід також дорахувати до тих 30 тисяч. Мало того! Маємо згадку про те, що москвини, по капітуляції шведів при переправі через Дніпро коло Переволочної, залишили живими 2.700 козаків (обериувши їх у поспільство) тому, що як сказано, вони шойно прилучилися до війська гетьмана Мазепи. Нарешті шведські джерела (Кохен) подають, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року пробилось з України до гетьмана не менше 1000 козаків!

Таким чином усі ті залоги укріплених пунктів, залоги Запорожської Січі, Келеберди, Царичанки, Ново-Сайжарів, Новгородсiверська та менших укріплень з певністю разом на дуже багато перевищують ті шість тисяч, які лише з надмірної обережності додали ми до початково усталених 24.000, що й дало 30.000 вояків. Властиво, аж ніяк не перебільшуючи, ми можемо рахувати число козаків, що виступили збройно по боці гетьмана Мазепи, на яких 32-35 тисяч.

Але і це число не вичерпує всіх, хто підтримав гетьмана. Не треба рівнож забувати, що москвинам також довелося з втратами добувати Переволочну, яка мала лише запорізьську залогу і кілька тисяч човнів та чайок.

Втрата Переволочної по полтавській поразці була важкою несподіванкою і утруднила дуже відворот шведсько-українських військ, бо здобувши її, вирізали москвини всіх, хто лише жив у Переволочній, якої залога доходила до 3.600 душ, й знищили велику кількість човнів та укріплення.

Знаємо також і про існування численної української партизанки проти москвинів та ряду народніх повстань, а також участь у цій боротьбі менших козацьких відділів — отже, як бачимо, зважалося зі зброєю визволити Україну з московської неволі в тих безнадійно несприятливих умовах, навіть за найбільш скромним підрахунком, все ж не менше, як 35.000 душ, і то коли не рахувати партизанів, а з ними число українців, що боролися (лише не одночасно) проти москвинів, треба підвищити до яких 55.000, коли не більше. Особливо багато було партизанів на запорожських землях (московські джерела обчислюють їх кількість на 12-16 тисяч). Чи ж могла Україна дати ще, коли поза Україною знаходилося тоді понад 20.000 козаків, висланих попереду з наказу Петра!

Висланий польською шляхтою з Житомира її представник мечник Рибінські стверджував, що на звістку про перехід Мазепи на бік шведів населення відмовлялося виконувати свої "повинности" і почало масово творити козацькі загони для підтримки свого гетьмана.

Такі настрої українського населення між іншим пояснюється, крім уже згаданих причин, також сталими непорозуміннями і ворожнечею між українським і допоміжними військами, з одного боку і московськими — з другого, підчас далеких походів і війн. Ця ворожнеча ще раніше панувала і тепер зміцнювалася що-раз більше.

Нарешті, треба сказати, що запорожці не лише по прибуттю до шведсько-українського табору (а навіть і до об'єднання зі шведами) били московські війська в районі Дніпра і Ворскли. Потім вони брали велику участь і мали поважні втрати в облозі Полтави, де виявили не аби-яку мужність і завзяття.

Мало того, коли нездарний шведський генерал Левенгавпт*) без кінцевої потреби капітулював над Дніпром (підписуючи ганебну умову, згідно з якою мав видати своїх союзників-українців, чого, звичайно, виконати не був у силі), то тільки козацька армія не піддалася.

Над Богом витримало переможний бій з 8.000-ним відділом московської кінноти знову ж наше козацьке військо, а в першу чергу запорожці.

Таким чином українські сили, що оперували в цій визвольній війні проти москвинів, мусимо обчислювати на 50-55 тисяч.

Нині ми звикли до мільйонових армій і тому нам може здаватися, що українці не виступили в цьому змаганні як би то належалося. Москвини, природно, в своєму інтересі переконують усіх, що з гетьманом була лише жменька непевних людей, подібні ж думки ширять наші москвофіли і, на жаль, безкритичні підголоски останніх. Саме тому, кінечним є ще нагадати, що населення Гетьманщини, згідно з переписом 1764 року, рівнялося 1,024.025 душ чоловічої статі, а в 1708 році воно не могло бути більшим за яких 950 тисяч. В це число входять і діти ріжного віку і неповнолітні, й діди, й каліки, а тому таких, що могли вирушити в поле, не було аж так багато. Мало того! Частину велику козацького війська мусів сам гетьман на московські домагання відіслати з України в ріжні загрожені шведами місцевості та до диспозиції московського командування. З наведеного випливає, що брала участь у війні зі зброєю в руках відсотково більша частина населення Гетьманщини, ані ж брало в першій світовій війні німців.

На тлі сказаного, нічим іншим, як лише духовою залежністю від москалів, можемо зясувати хоч би твердження де-яких сучасних українських істориків, які всупереч фактам і правді продовжують запевняти, що "Мазепа не потягнув за собою народної маси, вона залишилася пасивною."

А скільки німців узяло б участь у першій світовій війні, коли б ще перед війною на її території стояли антантські війська? Адже отих 55 тис. відповідає 1 мільйонові 1917 року.

Вигадкою проф. Б. Крупницького є, що Карло XII розчистив на загальне повстання. Не будемо тут спинятися на таких "доказах" настроїв населення, як те, що наче б то "населення в більшості розбігалось, скриваючися по лісах", бо це пізніша московська вигадка оперта на... повідомленню самого гетьмана Мазепи, який ще перед явним переходом на шведський бік про це писав московському царю і зрештою, гетьман же

*) Той же Левенгавпт, по капітуляції зрадив москвинам усі дальші плани і кроки короля.

Мазепа мусів до того закликати населення своїм універсалом!

Все сказане, змушує нас ще раз нагадати про подані тут тайні рапорти московських комендантів, в яких мова про вороже відношення населення і про те, що шведська армія на Україні доходила майже до 30.000, а московська (з українцями, примусово до неї включеними), до 100.000.

Коли прийняти під увагу усі згадані попередю московські зеходи і брак змоги гетьмана порозумітися з власним народом, треба вважати участь українців у змаганні за відновлення української держави, усталену нами з надзвичайною обережністю, за надзвичайно високу, що є, безперечно, дуже неприємним фактом для москвинів, але що є доказом великого патріотизму нашого народу.

Вороже ж відношення українського народу до москвинів і розуміння слушности поступовання гетьмана Мазепи й бажання його активно підтримати, доводять відомості 1711 року, коли то гетьман Орлик пробував зреалізувати плян відновлення української держави.

Отже тоді українське населення намагається всюди підтримувати українські війська і де може — обеззброює москвинів і відмикає брами укріплених місцевостей. Московський губернатор для Правобережжя, князь М. Голіцин писав: "Сейбок (Правобережжя) крім Белоцерковскаво полку*) весь бил в ізмене". Московські ж коменданти доносять "Весьма черкаси нам не безопасни... с доброжелательством неприятелям провиант дают..." Меншіков же писав 3 травня 1711 р. до царя: "Заднепрская Украина вся была... в ізмене".

Не маємо найменшої причини не вірити цим рапортам і донесенням керівників московської адміністрації й війська, які, як бачимо, однодушно стверджують ворожість українського населення до москвинів і намагання допомогти наступникові гетьмана Мазепи здійснити задуми свого великого попередника.

Про те, що український нарід ставився прихильно до плянів гетьмана визволити з московської кормиги Україну, а тому й до шведів, свідчать оповідання пізніших часів з теренів полтавського бою.

Цей терен знаходиться яких 7 кілометрів від Полтави на шляху на Зіньків і на Диканьку. Твердять, що шведи, які дісталися в полон, хотіли поховати вбитих в одній спільній великій могилі, але Петро I мав не згодитися на те, бо боявся, що селяни довколишніх сел і полтавці оточать ті могили поша-

*) Білу Церкву москвини фортифікували й дали туди сильну залогу, яка по здобуттю міста москалями "замкнулась в замку" і, як пишє комендант тої твердині, "несколько козакон" з ними.

ною і вони зв'язуються з нашою традицією, викликати будуть небажані москвиням спомини, і власне тому тіла вбитих перевозили в інше місце і ховали в глибоких ямах по дві-три сотні разом і ті ями позасипали, позарівнювали і позаорювали. Мешканці сусідніх сел зберегли як переказ, що число тих ямів доходило до 20. У 1909 році шведи хотіли за згодою московського уряду поставити на шведських могилах пам'ятник з червоного граніту, але... мусіли його поставити наздогад, бо ніхто не міг вказати, де були ті могили.

Коли в 1911 році випадково натрапили на одну з таких могил — влада заборонила там копати.

Наведені відомості подаємо за статтею Т. Яреська, не беручи відповідальності за їх цілковиту докладність, але навіть коли в них є певний відсоток фантазії, то й тоді вони свідчать про те, що у свідомості нащадків зберігалася віра в анти-московське наставлення українського населення та в наявність у москвинів певності, що це населення ставиться до них вороже.

Так, усе нами подане не лишає найменшого сумніву, що український нарід усією душею стояв по боці гетьмана Мазепи і намагався чим міг підтримати його, та що його участь у боротьбі великого гетьмана за волю України, за тих обставин, більшою не могла бути.

Однак такий фактичний стан справи не відповідає московським бажанням та інтересам. Москвинам треба довести, що наче б то український нарід не бажав визволення і тому наче б то не підтримав виступу гетьмана Мазепи. На окупованих землях у своїх публікаціях вони так одверто й пишуть. На еміграції підлабузники московські не можуть ще собі дозволити висунути таке твердження в цілості і тому обмежуються до "підготовки ґрунту" для таких тверджень. Вони хочуть прищепити й міцно закріпити в українській свідомості вигадку, що український нарід заховувався тоді цілком пасивно. Чому? — Одні пишуть, що тому, немов би Мазепа був "старшинським гетьманом", другі — тому, що "знемощений Мазепа не дбав про освіднення народу" (Холмський, "Історія України" ст. 256).

А коли цій основній вигадці (пасивність народу) повірять українці, — тоді можна буде ту пасивність вже почати пояснювати й "любов'ю до російського народу"!

Реасумуючи сказане і враховуючи московську політику в цьому питанні, стверджуємо, що:

1) вже в ті трагічні роки, москвини свідомо ширили вигадку про пасивне (або й прихильне до москвинів) наставлення українського народу і тому Петро І писав: "Здешній народ со слезами жалується на изменника Мазепу і неопісуюмо злюб-

ствуєт", або "народ zelo твърдо стоїт, што больше не надобно ат нїх і требовать", а йому окселентує Меншіков "В подлом народе... нікаково худа ні в ком не відеть", але це писалося "для лица", це б то для пропаганди;

2) вже в ті рішачі місяці й роки москвини були свідомі дійсного відношення українського народу до москвинів і тому московський київський воевода князь Голіцин рапортує Меншікову, що ціле Правобережжя прихильне до Мазепи. Московський генерал Ренне у своєму звіті про південне Лівобережжя пише, що "мужікі все атлажілись і уже давно нам неприятели";

3) накази такі, як про усунення з Білої Церкви козацької залогн та знищення укріплень (які пізніше москвини зміцнили, ще й поставили тоді там московську залогн), затримування харчів, висланих для шведів, напади на Батурин, Новгород-сіверськ, Запорозьську Січ, Переволочну і т. д. і т. д. — не лишають сумніву, що москвини уважали український нарід народом наставленим вороже, і стосували ті засоби, які стосують для затримання в руках шойно опанованих у збройній боротьбі ворожих теренів; і

4) всяка балаканина про байдужу або пасивну поставу українського народу, з якою нам на жаль, доводиться надто часто зустрічатися і тепер, на еміграції, є "водою на московський млин", є або наслідком незнання авторів, що займають таке становище, або свідомою діяльністю на шкоду українського народу.

Не може бути найменшого сумніву що-до прихильної постави українського народу до визвольних плянів гетьмана Мазепи, а нескоординованість виступів, або й в ряді випадків виимушена пасивність були наслідком низки причин стратегічного й політичного характеру, причин, що їх усунути гетьман не міг, це лежало поза межами його можливостей.

Як ми бачимо, український нарід підтримував гетьмана Мазепу, а коли й були зрадники — то вони були власне зі старшинських лав! Проте й тих зрадників смішно зараховувати до "мазепинців", адже гетьман керував державою і як "рей-ментар" — не питав тих старшин про їхню думку, лише такому Галагану доводилося слухати його наказу. "Мазепинцями" вони не були, українськими старшинами — були; зрадили не Мазепу, а Україну в особі її володаря.

Що б ні казав Скоропадський на своє виправдування, але він зрадив Україну і свого гетьмана, впускаючи до Стародуба москвинів без бою, замість боронити його всіма силами.*)

*) Вправді гетьман, знаючи, що Скоропадський не відзначається характером і військовими чеснотами, в своєму листі і заспокоював, щоб він не боявся поставити чоло ворогові, бо шведи надтягнуть, і

Новгородсіверськ "здобули" москвини також завдяки зраді сотника Жоравки-Покорського, а Батурин, який героїчно оборонявся, впав рівнож завдяки зраді старшини козацького.

Слідуючі зрадники знова є не з рядів "неосвідомленого народу", тільки зі старшини: в листопаді 1708 року, почувши про обіцяну москвинами амністію і навіть нагороди для тих, хто у визначеному часі зрадить Україну і свого гетьмана, старшини: Данило Апостол, Гнат Галаган та І. Сулима втікають з українсько-шведського табору до москвинів і там вислугувуються, зраджуючи Україну ще й ще.

Все це було наслідком плянної акції Московщини, яка протягом пів віка винищувала різними способами (від скрито-ябивства аж до заслання включно) визначніші одиниці з числа нашої козацької старшини, впливала на зміну складу старшинства і деморалізувала, як могла.

Ствердивши численну участь українського народу в боротьбі шведів з Московщиною, участь, яка мала на меті відновлення держави предків, і підсумувавши все попереднє сказане, приходимо до висновку, що причини трагічної катастрофи, яка ударемнила спробу реалізації великих стремлень українського народу, слід шукати не в байдужності чи інертності цього народу, а тим більше не у приписуваному йому московфільстві!

Об'єктивний опис перебігу дальших подій та висвітлення причинної залежності між важливішими з них, сам дає на поставлене питання вичерпуючу відповідь.

XVI. БІЯ ПІД ПОЛТАВОЮ І ТРАГІЧНИЙ ЇЇ КІНЕЦЬ.

По тяжкій зимі (були такі страшні морози, що птахи замерзали на льоту, шведів тоді загинуло наслідком морозів до чотирьох тисяч), проведеній під захистом свого часу укріплених гетьманом Мазепою Гадяча, Ромнів і Прилук, по невдалій виправі на Слобожанщину (зайнятий був Харків, але страшна відлига перетворила шляхи в багна та річки і довелося в важких умовах відступати), коли нарешті настала весна, почав Карло XII готуватися до здобуття Полтави, в якій замкнулася велика, добре озброєна залога (до 6.000 москвинів при 80 гарматах).

дозволяв не боронити міста коли неспромог, але далі виразно і категорично наказував вести підлеглі йому війська до Батурина. Цього наказу навіть не пробував поля. Скоропадський виконати, тільки... і перейшов на бік ворога, зраджуючи Батьківщину (див. "Примітка с. 4" в кінці книжки).

На відсіч надтягла ціла московська армія і помічні війська калмуцькі, донські та інші. Щоб викликати серед українців розеднання (бо ж, як стверджує Барділі, універсали Карла XII, поширені в тому районі, спричинилися до переходу на бік шведів ще 8.000 українців), привозять москвини з Сибіру десь у травні полковника Палія з метою використати його проти гетьмана.

Тут слід підкреслити, що москалі мають дуже багато праць присвячених бою під Полтавою, але ні в одній з них, ні на долучених мапах, ні в тексті немає ані згадки про українські війська, що під проводом гетьмана брали участь у військових подіях. Правда мусить поступитися перед московськими політичними інтересами, а ті інтереси вимагають ширення вигадки, що наче б то за гетьманом не пішов ніхто, крім жменьки "старшин" ("старшинський гетьман") та й та здебільшого вернулася під владу "законного монарха".

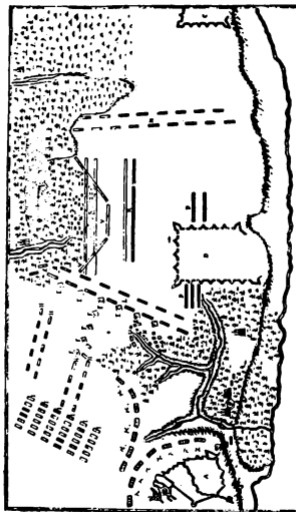
Тому лишається "загадкою", чому ж у тих обставинах величезна московська залога Полтави, яка числово перевищувала одну третину шведської армії — не брала участі в бою під Полтавою? А тимчасом "загадка" розв'язується просто: ту залогу ізолювала цілком не менш численна українська армія, забезпечуючи шведів від удару з боку або зі заду. Природно, що в українських виданнях подано все за московськими вказівками і ціла армія зникла, як пострах північних морів — "летючий голяндець"!

Щоб Туреччина не підтримала шведів і українців, москвини застосували спосіб, яким вони успішно користуються і донині: залякування, сполучене з діяльністю підкуплених впливових осіб. Вони ширять чутки про величезні підготовки до походу на Азов, а підкуплені турецькі міністри і впливові особи використовують той галас про роботи у Вороніжі, щоб добитися від султана згоди на підписання "вічного миру", який був потрібний москвинам лише на дуже коротко. Він не дав Туреччині миру, і Туреччина мусіла воювати з ними, але за гірших обставин. Цей мир, однак, дав москвинам змогу забрати з турецьких кордонів і кинути проти шведів разом коло десяти подків.

За таких несприятливих обставин, ослаблена втратою людей і перевтомсю, шведська армія, без належної артилерії, в кінці першої половини травня приступає спільно з українськими військами до штурмування Полтави.

На підтримку московським військам в оточеній Полтаві спішить з допомогою Шереметьєв, який надтягає в кінці травня, а 1-го червня підходять головні сили московські, очолювані царем Петром I.

Наближалася рішуча проба сил.

Умовні означення — гл. стор. 109

Дня 27 червня 1709 року прийшло до бою під Полтавою, в якому московини мали величезну числову перевагу і перевагу в артилерії, а крім того ранений*) в переддень Карло XII не мав змоги особисто керувати боєм. У полтавському бої українське військо участі не брало: його завданням було держати в облозі Полтаву (Крман подає, що це завдання виконувало 6 тисячне козацьке військо), решта ж козаків прикривала південне крило шведів. Це завдання було досить важким і вимагало поважних сил. Адже ж московська залога Полтави доходила до 6.000 при 30 гарматах!

Усупереч фальшивим відомостям "советських" і взагалі московських і москвофільських істориків, згідно з якими українські війська не Силися проти москалів під Полтавою, німецький історик Гайнц подає докладно розміщення козацьких полків (городових і запорожських) у тому бої.

Однак, як ми вже згадували, в інших боях перед тим, і виконуючи це завдання, українці брали активну участь та мали перемоги (напр., під Нехворощею розбили запорожці московського генерала Шамбурга).

За таких обставин, які витворилися під Полтавою, могло мати місце лише те, що трапилося. Це був трагічний день для України, для ряду майбутніх поколінь українського народу. Полтавська поразка, що припечатала долю України, була, безперечно, як ми вже згадували, не лише наслідком рани Кар-

*) Підчас оглядання становищ війська в переддень бою Карло XII, наче б то контролюючи передові стемі, був невдоволений, що одна висунута українська стема не виявляла належної чуйности і одного з козаків тої стемі застрелив. Обурені козакі відповіли пострілами: Одна з куль поранила важко короля в ногу.

Інші джерела кажуть, що це мало статися за кілька день до бою.

УМОВНІ ОЗНАЧЕННЯ (До шкциу на стор. 108):

А. Місто Полтава. **В.** Шведські обложні спорудження під Полтавою. **С.** Перший московський укріплений табір. **Д.** Головний укріплений табір московських військ. **Е.** Поперечні редути. **Ф.** Додаткові редути. **Н.** Шведська піхота, що йде в атаку. **І.** Шведська кіннота, що йде в атаку. **К.** Розташовання українських військ. **Л.** Московська кіннота, розташована на початку бою за редутами. **М.** Московська кіннота, відведена назад після авангардного бою. **О.** Відірване праве крило шведів. **П.** Атака відірваного крила загоном Меншікова. **Р.** Частина московської піхоти, введена на фронт укріпленого табору. **Q.** Батальйони послані для зв'язу з Полтавою. **В.** Московські війська, вишкучані для генерального бою. **У.** Перша лінія московських військ, атакуюча шведів. **W.** Шведські війська у відступі. **С.** Шведські війська вишкучані до генерального бою.

ла XII, але і величезної числової переваги москвинів (42.000 регулярного московського війська без допоміжних відділів при 72 гарматах — проти 18.000 виснаженого війська при 30 малих гарматах, з яких, як подають шведські джерела, могли бути вжиті лише чотири!). Слід нагадати однак собі, що шведські джерела подають, що зі шведського боку брало активну участь у бою лише 12.000 проти московської сотисячної армії.**)

Таким чином, навіть враховуючи московські дані, на одного шведа випадало більш ніж двох москвинів і проти одної шведської малої гармати — дві і пів гармати московських (в тому й великі). Згідно ж зі шведськими даними, проти одного шведа билосся сім москвинів, а проти одної шведської гармати — оперувало 16 московських гармат. За таких обставин неважко було москвинам здобути перемогу.

Тут доводиться де-що відхилитися від дальшого опису подій, бо кінечним є спинитися над тим, що подано про полтавський бій у т. зв. "Енци. Українознавства". Спиняємося не для "полеміки" (полемізувати властиво нема з ким!), але тому, що всі народи звикли, що в енциклопедичних словниках знаходимо усталені в даній добі відомості, з яких можна сміливо користати. Згадана ж "Е. У." займає особливе місце, як тому, що її непомірно захвалюють, як ті, що серед нас працюють на користь Москви, так і тому, що наївні люди готові бачити "авторитетів" в особах усіх тих, кого захвалює преса, або що мають "титули", хоч і з іншої ділянки знання.

У названій "Енци. Укр.", рівно ж і ця подія представлена в московському навітленню і інтересі, не дуже жураччися правдою.

В московському інтересі є подоланого ворога представити оскільки можливо дужчим. Чим ворог був могутнішим — тим більша слава переможцеві. Рівно ж у московському інтересі переконати світ, а в першу чергу українців, що наче б то гетьман Мазепа діяв у власному егоїстичному інтересі та жменьки старшини на шкоду власному народові, і тому козаки, яких він підступом привів у шведський табір, — покинули його і або порозбігалися, або приєдналися до московського війська. Щоб це виглядало цілком певним, то в московських описах полтавського бою цілком не згадується те військо, яке з гетьманом Мазепою боролосся за визволення України з московського ярма, а на схематичних московських планах бою під Полтавою цілком нема полків гетьмана. Так — неначе вони розплилися у воздуху, а потім впливають з небуття при переправі коло села Кишенки, знова ж перемагають восьмитисяч-

**) При тім ще до бою втрати шведів сягали 3.000 душ.

ний московський відділ над Богом і закладають нову Січ на турецько-татарських землях.

Самозрозуміло, що в газетній частині т. зв. "Е. У.", враховуючи численні голоси про москвофільсько-комунофільський характер цього видання, видавці не могли рівно ж і собі дозволити на цілковиту мовчанку і ані словом не згадати про українців, але згадано так, щоб, як то кажуть, "і вовк був ситий і коза ціла".

Московські джерела, всупереч правді, подають, що шведів було 30.000. "Е. У." (Т. Мацьків) — що шведів було 25.000. Інші джерела (в тому і шведські), що було 18.000, але наслідком тяжкої зими, хвороб (шведам бракувало теплого одягу), наслідком поранень і втрат вбитими — могло взяти участь у бої лише 12.000.

В "Е. У." надруковано дослівно: "шведів — 25 тисяч. Решта шведської армії (6.000) була занята облогою Полтави." Як бачимо, речення зредаговане так, щоб читач додав сам шість тисяч до 25 і так перевершено навіть московські джерела, бо виходить 31.000! Слід зазначити, що шведські джерела кажуть, що облогою Полтави зайнято було 6.000, але... не шведів, а українців!

На видрукованій на тій же сторінці схемі бою, тих легендарних шість тисяч шведів цілком не показано, лише є дві лінії недалеко Полтави (з північного заходу), коло яких написано "шведський табір", з якого мали вийти шведи, щоб атакувати московські війська. Жодних військ, які могли б облягати Полтаву і унеможливити залозі ударити в спину шведам, на схемі взагалі нема. Згаданий нами автор статті про бій під Полтавою правдоподібно не поцікавився схемою, і тому, щоб десь згадати неясно (не подаючи скількості, але позбавляючи всякого значіння) згадати про українців, написав: "Українське військо було частково приділене до охорони шведського обозу, частково брало участь в облозі Полтави, або стояло на позиціях на лінії Ворскли." "Шведський табір" схеми очевидно тотожний з "обозом" статті і його, як твердить автор, треба було охороняти. Але на схемі, на якій позначено шведські війська десятьма (10) чотирьохкутниками, а московські — 14-ма чотирьохкутниками, українські війська позначені лише одним (1) чотирьохкутником, якого встроєно, невідомо чому, на південь від Пушкарівки! Яка його роль — це "секрет винахідника", а отой єдиний чотирьохкутник, в догоду москалям, інспірує думку, що тих козаків було не більше одної тисячі! Очевидно, в тому ж московському інтересі промовчано, що в Полтаві було коло шости тисяч московського війська і 30 гармат, які ще до наближення москалів робили часті випадки. Лише

з загадкою (по схемі), чому ж ці війська не могли заатакувати ззаду наступаючих на московські укріплення шведів?

Атака 6.000 москалів на наступаючі 12.000 шведів, і то ззаду, відразу б закінчила бій. Московські джерела над тим не спляють, бо тоді довелось б згадати українську армію, яка щонайменше рівнялася половині наступаючої шведської.

Шведські втрати вбитими в цьому бої навіть де-які московські джерела подають на 6.176, але "Е. У." подала 10.000! Число полонених шведів рівно ж збільшила до 3.000.

В дійсності москалів було 42.000 та в Полтаві коло 6 тисяч і їхня артилерія разом доходила до 100 гармат, таким чином московські сили в кілька разів перевищували сили шведсько-українські.

Про непотрібну капітуляцію шведів у Переволочній сказано в т. зв. "Е. У." так:

"Армія Левенгаупта мусіла (??? Р. М.) капітулювати і здатися Меншікову", "Козаки, що були в армії Левенгаупта, згідно з 5 пунктом капітуляції, мали бути видані росіянам (??? Р. М.). Багато з них на місці страчено, інші були заслані до Сибіру."

На своєму місці ми говорили вже про цю капітуляцію і підкреслили, чому інший головнокомандуючий не пішов би на це і привів би своєму королеві не менше 8-10 тисяч війська. Як же змогла "Е. У." видати "росіянам" українських козаків, — важко зрозуміти, бо це діялося в 1709 році, коли існувало Московське Царство, заселене переважно москалями, але аж до року 1713 не існувало ні "Росії", ні "росіян"! Тому, хто береться писати на історичні теми і події 1709 року, слід би було про це знати.

Нарешті мусимо з притиском підкреслити, що видавці т. зв. "Е. У." в цілому ряді пропагандових оголошень і закликів підтримувати видання, запевняють наївних жертводавців, що на це б то "Е. У." "продовжує боротьбу за правду України", і тому "в УССР почали видавати "УРЕ", щоб допомогти добити Україну ідейно, вбити її правду."

Тимчасом це є цинічною брехнею, бо "Е. У." є свого рода пропедевтикою до "УРЕ" і ширить в основному ті ж ідеї, лише... підступом.

У передмові до першого тому УРЕ сказано: "УРЕ спрямована насамперед проти українського буржуазного націоналізму..." "Ідейною основою УРЕ є всеперемагаюче вчення Маркса, Енгельса, Леніна..." "УРЕ має показати братську єдність українського народу з великим російським народом..." Сказано ясно, і кожний, хто бере в руки УРЕ, знає зздалегідь, що в ній знайде. Т. зв. "Е. У." замилює очі криком, ніби вона те все поборює, а в дійсності зменшеними дозами дає приукравану ту ж отруту.

Ми зреферували коротко головні користні москалям вигадки про полтавський бій, а тепер подамо докладно, так як подано автором статті, ту літературу, якою він користувався. "Література: Юнаков, "Северная война, кампанія 1708-1709", том II-IV. Петербург, 1909; Крупницький Б. "Mazera und seine Zeit", Ляйпціг 1942; "Полтава" к 250-літтю полтавською сраженія. Москва 1959; "250 років полтавської битви", збірник, Київ 1959; "Полтавская победа — із історії міжнародних отношеній накануне і после Полтави" — Москва, 1959 год." І це вся "література"! Отже, як бачимо, ширить "Е. У." тільки те, що вважала потрібним поширити Москва в своїх пропагандових публікаціях з нагоди ювілею! Не тільки були відкинуті, але і цілком не згадані шведські автори: Д. Зільман, Граф Піпер, Густав Адлерфельд, Нордберг, Тіандер, Крман, невідомий майор — учасник полтавського бою, А. Бисен, А. Стілле, Е. Карльсон, К. Беннедіх та ін. Відкинуто німецького історика Гайнца і польського — Фельдмана.

З советських видань промовчано існування збірника "Полтава", виданого в 1939 році під редакцією О. Оглобліна, в ньому була компромітуюча Оглобліна його стаття і стаття москвички Н. Меншової (Полонської-Василенко). Причина — зрозуміла.

Як бачимо, нам підносить т. зв. "Е. У.", під маркою "української правди", зреферовання того, що в своїх інтересах зволіли написати москалі!

Згідно зі свідченнями шведів по цьому бою доконували москвини масові, звірські езекуції над полоненими козаками, яких там закатовано кілька тисяч.

Під Переволочною шведи не застали човнів для переправи, бо їх понижили москвини, і хоча усе ж залишилася переправа коло села Кишенки, шведи (14.000) капітулювали! Тут той же Левенгаупт, що вже показав себе нездарним комендантом, намовив Карла XII раніше за військо переправитись через Дніпро, а сам напросився на ролю командуючого військом, що ще лишалося по лівому боці. Цей генерал не додумався ні до чого ліпшого, як перед лицем надходячої московської кінноти зробити "плебісцит" серед своїх вояків у справі капітуляції чи продовжування боротьби. Коли підчас урядженого замість контр-атаки "плебісциту" більшість вояків висловилося все ж за дальшу боротьбу, він скликав полковників та генералів і їх таки намовив до капітуляції. Тимчасом москвинів там було менше ніж шведів і інший комендант врятував би для Карла XII його армію.

Під Переволочною, як ми вже казали, переправлялись не було чим, однак, українські козаки, після капітуляції шведів, навіть, коли не змігли плавати, кидалися в річку, волюючи вто-

литися, ніж попасти в руки московських катів. Там із загального числа попавших усе ж в їх руки козаків, тільки 2.700 козакам москвини залишили життя, обернувши їх однак у "по-спільство" і то тому, що вони шойно прилучилися до війська гетьмана Мазепи.

Наведені нами факти показують, як безсоромно брешуть всіма московські підбрехачі, кажучи, буцім то Мазепа не користувався підтримкою українського народу.

Навпаки! Ми могли бачити, що, не зважаючи на терор, а також на брехливі обіцянки, нагороди та гроші, навіть особисті вороги Мазепи, не будучи з ним у змові, без жодних відомостей про умови шведсько-українського порозуміння, всі рвуться разом зі своїм гетьманом до боротьби з Москвою! Всіх їх об'єднувала велика ненависть до москвинів, яка й змусила їх вхопитися за зброю не з примусу — лише з власної волі. Ми з певністю подали значно меншу кількість козацького війська за ту, яка дійсно брала участь у боротьбі з москвинами, хоча б вже тому, що ми не враховували всіх тих менших козацьких залог і дрібних відділів, які ставили або хотіли ставити збройний опір москвинам (напр., хоч би залоги Новгородсіверської, вирізаної москвинами) і взагалі відділів, яких чомусь не згадали ні московські ні шведські мемуаристи.

Тут слід собі нагадати один із ганебних, типово-московських способів грання на людській захланності і жадобі нажири, про який ми вже згадували; москвини (цар) оголосили, що платитимуть за одного взятого в полон і доставленого москвинам шведського генерала — 2.000 руб., за полковника — 1.000 руб., а за приведеного чи замордованого шведа-вояка — по три рублі. Як вірити "Історії Русов" в дійсності такий вбивця одержував чарку горілки "с приветсвієм: спасіба, халььонок!"

Але й це не допомогло!

Український нарід задокументував свою волю до відновлення державности, свою зненависть до москвинів і бажання підтримати свого гетьмана показним числом у приблизно 55.000 душ, яке — не з вини українського народу чи гетьмана — не могло, зосередкувавшись, діяти, як велика армія. Ця велика сила, завдяки розміщенню ще до війни московських залог на українських землях, а також завдяки заходам Петра I, про які була мова, була зліквідована по часткам і тому по поразці під Полтавою лише відносно невеликі сили відступили на турецьку територію.

Не зважаючи на всі втрати по дорозі підчас двох переправ на Дніпрі і на Бузі,^{*)} не зважаючи на те, що певне чи не три чверти простого козацтва, бачучи безвиглядність дальшої боротьби, полишені шведами їх власній долі, — розбіглося, як це буває і після кожного протипольського повстання, все ж крім всієї кращої старшини, дісталось з гетьманом на еміграцію більше 6.000 козаків!

Однак мусимо не забувати й того, що багато запорожців, завдяки зраді Левенгавпта, загинуло під Переволочною, а в серпні 1709 року, коли шведи підчас рейду в бік польського кордону під проводом генерала Ілленкрука знову капітулюють під Чернівцями (цим разом перед переважаючими московськими силами), то лишають на поталу ворогові коло тисячі запорожців, яких в наслідок зради товаришів зброї більша частина заплатила життям.

Шведські джерела занотовують, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року пробивається з України ряд менших козацьких відділів, які за свідоцтвом Кохена досягають разом тисячі козаків. Ці козаки вже бачили поразку українців і шведів, але не могли погодитися з пануванням москвинів і пробивалися до свого гетьмана, щоб продовжувати боротьбу!

Отже, з усього сказаного ясно, що поразка гетьмана Мазепи та Карла XII у жодному разі не була наслідком байдужості широких українських народніх мас та що Україна підчас цього "збройного плебісциту" "голосувала" зброєю "за" політикою гетьмана Мазепи і "проти" московських окупантів!

Безперечно, Петро I, не відзначався військовими здібностями, якими відзначався шведський король, але був кращим політиком за Карла XII і відзначався користою для того безпринципністю та цинізмом.

Натомісць Карло XII у цій війні виразно "не мав щастя" і мав маловартних помішників. Напр., згадуваний Левенгавпт зробив непоправну шкоду своєму королеві, коли всупереч його наказові посувався надто поволі (він виправдувався "розрухами і бунтами у війську", які здебільшого бувають у нездалих

^{*)} Відступ шведського короля прикривали головню українські війська, яким і довелося 6 серпня 1709 року витримати бій з московською кіннотою, яка мала завданням унеможливити переправу через Бог. На лівому березі Богу у селі Троїцькому збереглися аж до 1926 року рештки земляних фортифікацій, відомих серед населення під назвою "редуту гетьмана Мазепи", частина тих валів була зайнята пізніше під троїцьке кладовище, а частина, яка належала селянству Крутицькому й була засаджена садом, в 1926 році була знищена, коли остальній вирубав сад і переорюючи під баштал, поклав рештки валів.

комендантів) і тим спричинив поразку під Лісною, а далі — і полтавську катастрофу.

Очевидно, і з Батурином не пощастило Карлу XII. Треба думати, що коли б Карло XII був поспішив до Батурина, не помогли б москвинам ні їхні залоги, ні терор, ні брехливі маніфести, ні золото!

Успішний рух Карла XII у бік Харкова нівечить несподівана відляга, і т. п.

Настрої ж українців, свідомість мас була така, що коли б не помилки Карла XII та не випадковий збіг обставин, та не винятково важка зима і не кількох зрадників, Україна, безперечно, була б незалежною державою, і історія світу пішла б іншими шляхами.

Петро I був того свідомий, що його імперія висіла на волосочку, і саме тому він так палко бажав помститися на гетьманові, що й від турецького султана і від Карла XII домагався видачі Мазепи,^{*)} а тому, що обидва відмовилися, пробував підлатити великого везіра за 600.000 талерів, але і з того нічого не вийшло.

Не пощастило Петру I, який не відзначався великодушністю,^{**)} мати приємність від закатовання гетьмана Мазепи!

Старий гетьман, зажурений таким закінченням розпочатої справи, не жив по цій поразці надто довго і вже до Бендер прибув тяжко хворим.

Шведське військо зі своїм королем, а також українські війська стали табором під Бендерами, лише гетьманові Мазепі з огляду на його важкий стан здоров'я турецький уряд дав добре приміщення у самих Бендерах.

Шведський король не раз відвідував гетьмана перед його смертю, а також П. Орлик, вернувшись з Яс, де він полагоджував різні організаційні справи, дуже часто подовгу сидів при гетьманському ложі.

Перед наближенням кінця гетьман висповідався у православного священника, спровадженого з Яс, а потім зажадав, щоб Карло XII надіслав до нього гідну довіря людину. Король прислав високого комісаря Солдана, що знав словянські мови. Солдан у своїх спогадах оповідає, що гетьман зустрів його спокійно і зрівноважено, навіть дозволив собі на гіркий жарт

^{*)} Рівном намагався Петро добитися від Карла XII видачі Мазепи взамін за можливий мир, але шведський король з обуренням цю пропозицію відкинув.

^{**)} Цю прикмету вигадав Пушкін, але факти: покарання стрільців, власного сина, терор на Україні — доводять мстивість і жорстокість його.

з приводу своєї долі. В присутності Солдана було знищено документи та листи, які зберігалися в скриньці, що була у гетьмана. Перед смертю наказав гетьман Мазепа спалити всі ті свої папери: "Нехай", сказав він, "один я буду безталанний, а не многіі, о яких вороги і не мисляли, або навіть мислити і не сміли".

"Ці благородні слова і вчинок", — каже проф. Д. Дорошенко, — "стоять у повній гармонії з тою відвагою, з якою понад 70-літній дід поставив на карту все, чим може дорожити в його віці людина, і свідомо взяв на себе величезну відповідальність, аби здобути рідному краю волю і незалежність." ("Нарис історії України", том II).

Помер Великий Гетьман, що стільки зробив для України, дня 21. XI. 1709 року.

Перед самою смертю прийшов до нього попрощатися шведський король в супроводі змбасадорів Англії та Голяндії, але гетьман вже втратив притомність.

Поховано гетьмана спочатку скромно там же, і треба зазначити, що це від смерти гетьмана Богдана перший гідний похорон українського гетьмана — всі інші українські гетьмани або загинули насильною смертю з рук чужинців на рідній землі, або загинули на московському засланні, даючи тим найкращий доказ фальшивости вигадки про існування московсько-української приязні.

Але українське військо хотіло зробити свому великому гетьманові урочистий похорон і перевезти його тіло до Яс.

Підчас перевезення домовини гетьмана до Яс відбулися похоронні урочистості, а похоронну службу правив у Ясах сам митрополит. На чолі жалібного походу йшли шведи з фанфарами та козацькі сурмачі, що грали по черзі. За ними поступала козацька старшина, яка несла гетьманську булаву, прапор та бунчук. За ними на возі, запряженому шістьма кіньми, на яких сиділи козаки з оголеними шаблями, везли домовину, вкриту козацьким звичаєм "червоною китайкою" (в даному випадкові червоним оксамитом з золотою габою). За домовиною посувався шведський король в супроводі найвищих старшин і всіх послів чужих держав, при ньому акредитованих, а також представник султана і волоський та мунтянський господарі. Щойно за ними їхав верхи Пилип Орлик і Войнаровський, а далі з похиленим прапором і спущеною зброєю шведські королівські трабанти, а за ними відділ яничарів у всьому білому. За ними жінки-українки й чоловіки. Жінки голосили по покійному гетьманові, а на очах чоловіків блищали сльози. Далі посувався відділ українського війська, а за ними юрби татар, поляків, вірмен і інших чужинців, що були тоді там.

Тлінні останки гетьмана перевезено згодом до православного монастиря св. Юрія в Галаці.

Що сталося потім з домовиною гетьмана, докладно невідомо, бо були найімовірніші версії того, що далі сталося. Зокрема румунська газета "Універсул" в числі з 9-го січня 1926 року присвятила велику статтю життю на території сучасної Бесарабії шведського короля Карла XII. В Галаці "Недалеко від того будинку, де, до останнього, оборонявся король", — закінчує ту свою статтю її автор — "знаходиться могила князя України, провідника козаків і спільника Карла XII. Цю могилу наші селяни називають шведською могилою". До цієї звістки, передрукованої в "Тризубі" ч. 20 за 1926 р., стор. 27, додана така відомість: "Громадсько-Допомоговий Комітет Української Еміграції в Румунії має на меті зайнятися дослідженням всіх матеріалів та пам'яток, які стосуються до перебування славетних гетьманів України Мазепи та Орлика на території Румунії, де обидва вони знайшли для себе вічний спочинок. Між іншим одна вулиця в Галаці й до цього часу зветься вулицею Мазепи."

Пізніше, українська еміграція робила певні розшуки і згодом виявилось, що москвини і по смерті не лишили великого українського патріота в спокою: по багатьох роках, коли вже давно не було в живих і Петра I, прибув військовий московський корабель до Галацу, і морці того корабля вночі викрали домовину великого гетьмана та правдоподібно вкинули її до моря! Як бачимо, москвини доконали такого ж ганебного вчинку, як і поляки, викидаючи з могили кости Богдана.

Істнує ще й інша версія, з якою виступив у 1959 році Ол. Семененко, який запевняв у "Свободі", що подане ним оповідав йому Степан Матвієнко, що був спочатку асистентом Б. Іваницького в Подєбрадах, а потім працював як інженер в Румунії (подаємо за "Новим Шляхом" ч. 29).

Згідно з цією версією, мав цар Петро I, підчас прутського походу, гатити по могилі гетьмана молотом і розбити плиту на чотири нерівні частинки і так могила мала лишатися до 1877 року. Підчас війни року 1877-78 мали московські старшини розкопати могилу, пограбувати й обласкудити. Кости ж гетьмана було наказано двом бунчужним козацького охоческомого полку вкинути до Дунаю. Це оповів старий священник-болгарин, який був парохом тої церкви і бачив це на власні очі, юрисконсультів українського посольства в Букарешті Модр-Михальському. Ще в 1930 році бачив цей юрисконсульт і інженер Матвієнко уламки розбитої плити в кутку церковної огорожі в Галаці. Кости ж гетьмана, що мали ті бунчужні вкинути до Дунаю, не потрапили до річки, бо вони потайки поховали їх вдруге, біля церкви в оселі бувш. охоческомого козаків у селі Волонтирах. Згодом, наче б то на доручення московської комісії, яка розкопувала могили у Варниці, де був табір Мазепиних козаків, поліційний становий пристав Кірілов

мав розкопати ту могилу, знайти в ній частину костей гетьмана і відвезти їх до Бендер, тому ж, що Комісія вже відїхала, склав їх до скрині і по щось заховав у своїй хаті на горищі, де вони й були до 1925 року, коли наче б то їх забрали урядовці сегуранци і перевезли до генеральної сегуранци в Букарешті."

Ця версія має багато неясностей, а зокрема важко зрозуміти, чому освічені люди, і до того — українці, про неї не писали в тих роках, тільки мусів про це подавати аж хтось третій двадцять років пізніше. Але й ця версія стверджує, що москвини навіть костям гетьмана Мазепи не хотіли дати спокою і в цьому випадкові вчинили так само, як ляхи з кістями Богдана, лише пізніше поляки не спроможні були так заляпати болотом і брудними вигадками пам'яті Богдана, як це спромоглися зробити москвини, що завзято й до нині працюють над зогидженням ясної постаті великого гетьмана.

Скажена ненависть мстивого московського царя^{*)} до гетьмана була зрозумілою, коли ми пригадаємо собі, що він не був певний можливості перемогти шведів і тому бажав замирення з Карлом XII і згоджувався за успішне посередництво заплатити Україною. Петро I був свідомий того, що шведсько-український союз міг, коли б не зрадництво старшини і збіг нещасливих для нас обставин, спричинити упадок московського царства. Ілюстрацією, яка наочно показує силу тої ненависти, є відомість поданз московським підлабузником — советським викладачем історії Ю. Колесниченком, яку й передруковуємо без змін: "Російський цар Петро I в липні 1709 р. наказав викарбувати таку "монету": В указі надісланому з-під Пол-

^{*)} Подасмо в перекладі кілька уривків із характеристики Петра I, яку подає відомий московський історик — проф. В. Ключевський у IV томі свого "Курса русской історії", перевиданого в 1937 році в Москві.

"Петро був брутальним, як цар, що не зник шанувати людинку ні в собі ні в інших" (стор. 37).

"Петро намагався свою гультюю зі співробітниками вдагнути в 'канцелярійну' форму і зробити сталою установою. Так виникла "Колегія понижених або "Навіженнійший, всеблаженнійший всепансійній Собор". Його очолював як голова великий блазень, який мав титул князь-папи або "всегаласливійшого патріарха московського, колуйського і всієї Якузі". При ньому було 12 кардиналів, безпросвітніх паниць і безмірних мєрунів з величезним штабом подібних списютів, архимандритів і інших духовних становищ, що носили привища, котрі ніколи, ні за яких цензурних правил, не pozwalється друком. Петро радувався в цьому Соборі протодіаконом... Першою заповіддю ордену було напиватися що-дня і ніколи не легати спати тверезим" (стор. 39).

Взагалі оточували московського царя пройдисвітки, люди з темним мнєдлом, садисти й розпустиниш.

тави писалося: "Повелеваєм сделать тот час монету сребряную весом в десять фунтов, а на ней визу тридесят сребренников лежашіх і при них мешок, а назаді подпісь — треклят син погібельний Іуда еже за сребролюбіе давтісь".

Цю величезну монету за задумом Петра I мав носити на шні гетьман Іван Мазепа. Втеча від кари і передчасна смерть ерятувала зрадника від цього." (Ю. Колесніченко, викладач історії.)

Москвини розуміли, яке величезне значіння мав крок гетьмана Мазепа, розуміли, що він вказав нащадкам шлях до волі, і тому намагалися і намагаються зогидити його особу і все з ним повязане.

Московська рука по Полтаві переслідувала й далі все, що було повязане з імям гетьмана Мазепа, намагаючися прищепити українському народові до нього осуд і призирство.

Безпосередньо по своїй перемозі москвини всіх, кого підозрювали в найменших симпатіях до гетьмана, карали засланням, а то й тортурами. Опановані шаленою ненавистю до цього українського патріота, який мало не вирвав з московських пазурів багату українську землю, підставу московської могутності в майбутньому, джерело сирівців і обект сталої експльоатації, вони ще за Петра I нищпорили за "мазепинцями" не лише по Україні, але й на Заході. Викрадення з вільного міста Гамбурга небожа гетьмана Мазепа — Войнаровського, а Герцика — з Варшави, могло служити зразком для подібних "подвигів" Чека чи енкаведе.

З церков, побудованих коштом гетьмана або ним реставрованих, було ще зараз же після полтавської поразки наказано поздирати герби Мазепа і написи, з ним повязані. Але навіть ці церкви викликали далі ненависть москвинів, і тому москвини-денікінці в 1919 році обстрілювали з гармат Братську церкву, збудовану гетьманом на місці старої, поставленої ще Сагайдачним, якого кости в ній же спочивали аж до 1937 року. Цього року варвари-москвини розібрали цілком церкви Миколаївську (на Печерську) та Братську, а реставрований гетьманом золотоверхий Михайлівський монастир ще в 1934 році висадили у повітря.

Року ж 1941 підмінували москвини і висадили соборну Успенську церкву Києво-Печерської Лаври, збудовану в XI віці, реставровану ж за Мазепа з його допомогою.

Так нищили і нищать, незалежно від своїх політичних поглядів, москвини все, що вяжеться з особою Великого Гетьмана, намагаючися одночасно зогидити пам'ять про нього.

Московські наміри, звичайно, бачили й розуміли українці, сучасники Мазепа, а також їхні безпосередні нащадки, та ре-агували на них різно.

Ті зі старшини, які не пішли за гетьманом на еміграцію, які не були закатовані, або заслані, були остільки стероризовані, що, виявляючи якусь крихітку українського патріотизму, на всякий випадок відхрещувалися від гетьмана, підкреслюючи своє негативне до нього ставлення. Тому усім подібним виявам антипатії не мусимо обов'язково вірити.

Узасадненість цього нашого критичного відношення до виявів антипатії до гетьмана в наших пізніших пам'ятках можуть ствердити хоча б слова москвина І. Сбітньова (призвище вказує на національність, бо походить від слова "сбітень" — назва московського напою, який продавали москвини по ярмарках), вчителя московської гімназії в Новгородсіверську, взяті з його статті з року 1825, які цитуємо за статтею проф. Оглобіна. Отже згаданий Сбітньов твердить, що ще за його часів люди казали, що відвідини московського царя Петра I восени 1709 року мали бути "карою жителям новгородсіверським" і лише наче б то виблагав їм "пощаду" боярін Шереметьєв, впевняючи московського ката-царя (якого Сбітньов зве "великодушним"), що наче б то лише "сіла і страх принуділі їх **дєйствовать** по злобному наущенію Мазепи".

Так, з оповідання, переказаного нашим ворогом більше ста років пізніше, можна здогадуватися, що 1) мешканці Новгородсіверська не заховувалися пасивно, а "дєйствовали" і 2) що дико й жорстоко могли розправитися москвини під проводом свого садиста-царя з мирними мешканцями міста, залого якого, завдяки зраді підлого запродавця, вдалося їм вирізати до ноги підчас сну!

Наведені слова цілковито узасаднюють наші застереження до писань тих слабих духом сучасників гетьмана і їх безпосередніх нащадків, які в умовах жадливої окупації московської, що її перевершила жорстокістю лише сучасна окупація України, відважувалися щось писати про наше минуле.

Ті ж сучасники (і нащадки тих сучасників) гетьмана Мазепи, які були справжніми українськими патріотами, могли лише на еміграції висловлюватися вільно, але їхні погляди й записки або загинули або, завдяки заходам москвинів і наших москвофілів, невідомі загаломі.

І, згадуючи слова Шевченка: "згадайте праведних гетьманів; де їх могили?", мусимо ствердити, що москвини не лише тлінні останки великого гетьмана знищили, але й зробили все, що може зробити протягом кількох сотень років деспотична держава для знищення доброго імені її лютого ворога.

XVII. ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ДЛЯ НАЩАДКІВ.

Кажуть, що на звернене до Німеччини запитання революційної влади, яка організувалася в Парижі по упадку "малого Наполеона": з ким ще Німеччина воює, — Бісмарк відповів: "з Люї XIV".

Цю відповідь мусимо нагадати собі, коли схочемо з'ясувати, чому донині висвітлення діяльності гетьмана Мазепи і оцінка його, як політика й людини, не є питанням чисто науковим, історичним — тільки справою гостро політичною і надзвичайно актуальною.

Ми бачили, що москвини й наші москвофіли не в стані про гетьмана Мазепу говорити спокійно і писати об'єктивно, і ми, ствердивши цей факт, повинні запитати себе: чи є до того якісь причини? Чи мають вони рацію перейматися так оцінкою гетьмана Мазепи?

Щоб з'ясувати собі цю справу, мусимо кілька слів сказати про виняткове політичне значіння гетьмана Мазепи для нащадків.

Перед тим слід собі пригадати також, що гетьман Мазепа гетьманував довше за всіх українських гетьманів (не рахуючи Орлика, бо гетьман Орлик не мав фактично під своєю владою України), а саме: гетьман Богдан Хмельницький — 9 років, Брюховецький — 5 років, Дорошенко — 11 років, Самойлович — 15 років, Мазепа — 22 роки. Завдяки цьому він, не маючи ані тієї влади, ані тої спроможности, що гетьман Хмельницький, все ж встиг надзвичайно багато зробити для культурно-національного розвитку України, упорядкування відносин та правової організації держави. Гетьмана Мазепу ніхто не спромігся за його гетьманування усунути, а проте Гетьман чудово розумів, що як Московщина ще трохи зміцніє, в першу чергу знищить поступово всі рештки української державности. Всі московські антиукраїнські заходи проте не зачепили б гетьмана Мазепу особисто: він мав величезні маєтки (в тому — й на Московщині, даровані йому московським царем), мав найбільші в московській державі відзначення, і для нього був виготовлений князівський герб та відповідна грамота.*) Бездітний Гетьман, коли б не палке бажання визволити свій нарід з московської неволі, — міг собі спокійно дожити своє життя в пошані, а нащадки, з московського наказу, вихваляли б його, як найбільшого "малоросійського" патріота!

Отже, вже той факт, що гетьман Мазепа пожертвував для України, для її добра, своїм становищем, багатствами і сла-

*) На просьбу московського уряду австрійський цар надав Мазепі гідність "князя римської імперії".

вою, надає його особі величезного значіння, і він для нащадків м'г перетворитися в символ, в уосіблення української державницької ідеї. Москвини (в першу чергу московський цар Петро) оцінили виняткове значіння гетьмана Мазепи і чудово зрозуміли, оскільки для них важливим є так зогидити пам'яті гетьмана, так спотворити його особу, щоб цілковито забезпечити себе від створення довкола його імені легенди і від перетворення його імені в "символ", що вказує шлях для нащадків.

Та виключна зненависть царя Петра I до Мазепи і до всіх українців, однаково з ним думаючих, навіть коли б ми і не знали того, що за Мазепою без мобілізаційного наказу, без вербункової акції, в умовах страшного терору пішло до боротьби за волю України понад 55 тисяч (на ті часи це велика армія), як би ми не знали, що було ще багато тайних його прихильників, які не могли рушитися, повторюємо, що навіть коли б ми всього того не знали, то вже й сама зненависть москвинів служила б достатнім доказом того, що Мазепа був не сам, представляв не інтереси малої групки, лише був речником і заступником української нації.*) Під цим оглядом він дорівнював цілком Богдану Хмельницькому, якого не здійснені до кінця пляни намагався зреалізувати і так завершити відновлення тої української суверенної держави, яка перестала існувати 1340 року.

Б. Хмельницький думав, ризволивши Україну з польського ярма, ще визволити й з нового — московського, спираючися тим разом на шведську державу, яку москвини вже за Богдана поставили в число своїх ворогів.

Те, що московські історики здебільшого цілковито промовчують як союз Хмельницького зі шведами, так і участь висланих Хмельницьким українських військ в операціях шведів (ворогів Московщини), висуваючи тільки спотворену ними (і фактично і в ідеї) переяславську умову, натомість здіймають величезний "крик обурення" з приводу такої ж, як і підписана Богданом, українсько-шведської умови гетьмана Мазепи, це вже саме як не можна краще доводить, що вони керуються не бажанням зясувати минуле, а тільки політичними інтересами московського народу.

З політичного ж погляду гетьман Мазепа, як творець українсько-шведського союзу, як той, хто за прикладом Хмельницького, Виговського, Дорошенка, став нарешті на шлях са-

*) Тут мусимо нагадати вже цитовані слова дорадника і співробітника Петра I — Меншікова з 28 жовтня 1708 року, який у своєму листі до царя радить обідниками намагатися прихилити українців, "понеже нагда Мазепа ссе учініл, то не для одної своєї особи, но всей радї Украини".

мостійної української закордонної політики саме в ту хвилину, в яку вже Московщина уважала Україну "готовою до ліквідації", як той, нарешті, хто знову розгорнув над Україною прапор волі й державної суверенності, як державний муж, що не забув того, що українська нація має всляке право бути суб'єктом міжнародної політики, — гетьман Мазепа виростає в часі й просторі до постаті символу, що персоніфікує українську ідею.

Та чи ж справді це так?

Чи дійсно гетьмана Мазепу можемо уважати за того, хто здійснював завдання, які поставила історія перед українським народом?

Москвини й москвофіли перто намагаються в першу чергу переконати нас, немов Мазепа був самолюбним амбітником, якого тому й не хотів підтримувати український нарід у здійснюванню чужих йому плянів Гетьмана і "купки старшин". Власне тому, кажуть вони, що за Хмельницького піднялася ціла Україна, саме збройна підтримка цілого українського народу уможливила визволення з польського ярма. Коли б, мовляв, пляни Мазепи відповідали стремлінням українського народу — то й за Мазепи вхопився б за зброю цілий наш нарід.

Та наведений аргумент здається переконуючим лише людям, що не звикли самостійно думати.

Тим часом саме в цьому випадкові варто поміркувати над тим, чи справді нарід, підтримавши Гетьмана Мазепу не в тій мірі, як Гетьмана Богдана Хмельницького, виявив тим свою нехоть до боротьби за визволення України?

Міркування виказує нам усю помилковість згаданих "аргументів".

Адже ж ми всі дуже добре знаємо, що перед Хмельницьким були повстання Косинського, Лободи, Наливайка, Павлюка, Остринина і ні одне з них не охопило цілої України, ні одне не перетворилося в українську національну революцію, ні одне не дало таких наслідків, яке дало повстання Б. Хмельницького. Чи це є доказом, що український нарід не солідаризувався з ними? Ні! Зі згаданих фактів не можемо робити таких висновків!

Не було рівно ж і трагічне закінчення боротьби українського народу за відновлення державності у 1708-1709 рр. доказом того, що наш нарід не стремів до свого визволення! Щоб зрозуміти, чому неправильними є висновки з позірної байдужості українських народніх мас, треба собі уявити, що було б, коли б Богдан Хмельницький, замість блискучої перемоги під Жовтими Водами, — потерпів там поразку? Ми знаємо, що лише після блискучої перемоги гетьмана Хмельницького під Жовтими Водами, а потім під Корсунем — почали

підійматися широкі маси українського народу на криваву боротьбу з окупантами.

Щоб усвідомити собі важливість сказаного, перенесемося думкою в часи Мазепи і уявимо собі, що шведи, а не москвини звійшли б до Стародуба, що під Батурином потерпіли б поразку москвини і що в українських руках зостався б Новгородсверськ і Біла Церква.

Безсумніву це все могло статися без загального повстання: безперечно, коли б так почали розгортатися події, не втік би до москвинів Галаган, не знайшлося б зрадників серед старшин і, самозрозуміло, весь український нарід повстав би, як і за Хмельницького.

Коли ми хочемо порівняти повстання Хмельницького з повстанням Мазепи, — не можемо нехтувати значіння початкових успіхів. Мало того! Не вільно забувати, що ті початкові втрати таких важливих пунктів опору, як Батурин, Стародуб, Біла Церква, не були спричинені якими будь помилками Великого Гетьмана! Коли б не все те, про що була попереду мова, безперечно пішли б події іншим шляхом і ніхто б нині не пробував виступати з вигадками про брак підтримки з боку українського народу, про "неорганічність руху" і т. п.

Отже наше твердження, що гетьман Мазепа персоніфікує українську ідею, є узasadнене під кожним оглядом.

Тому постать Мазепи була і досі лишилася чимось значно більшим за постать одного з державних українських мужів — жона була й буде персоніфікацією **НАЙТАКІШИХ** мрій та стремлень ряду поколінь нашого народу, це б то — цілої української нації.

Тому, поки існує реальна можливість, що український нарід знову стане свідомою своїх власних цілей нацією, доти постать гетьмана Мазепи викликатиме у москвинів тривогу і пароксизм люті, спричиненої свідомістю реальности можливости визволення України і повним розумінням того, що визволення України є рівнозначним зі знищенням чи червоної, чи білої московської імперії.

Ця небезпека все викликатиме у москвинів не лише постійний страх, але і таку ж сталу скажену зненависть до гетьмана Мазепи та намагання всякими засобами його скомпромітувати, знецінити, оганьбити.

Спеціальну ворожість до гетьмана Мазепи та палке бажання знищити ясну пам'ять про нього зміцнюється ще свідомістю того, що Богдана Хмельницького, шляхом пофальшовання окремих фактів з його діяльності і документів доби — можна вивести в ролі приятеля Московщини, але з Мазепою того зробити не можливо. Лишається отже, для знищення персоніфікованої в ньому ідеї, лише і тільки один шлях — компромітовання його.

Москвини знають, що компромітуючи Мазепу, вони компромітують в першу чергу українську національну ідею, яку ненавидять і якої бояться. А найтривалішою зненавистю є зневажисть, що її джерелом є страх.

Нині може де-кому здатися парадоксом всяке твердження, в якому приймається за можливий страх нинішньої Московщини ("С.С.С.Р.") перед відродженням "мазепинства", але так може здатися лише людині неглибокій, що не звикла помічати невидимі нитки, які вяжуть позірно відірвані причини з тими різнішими подіями, які в дійсності є наслідками тих причин. Така взаємозалежність стає очевидна лише тоді, коли ми поміркуємо, чи певні пізніші факти заістнували б, коли б у минулому не сталося того, що сталося.

Для кращого з'ясування думки просимо собі хоч би уявити, що було б, коли б напр. Рузвельт із дорадниками не віддали в Ялті москвинам не лише величезних просторів і ряду народів, які після того опинилися "по той бік заслони", але й також не уможливили б перебрання всіх плянів і майстерень та лабораторій (разом з конструкторами!) німецької ракетової зброї?

Причини нинішніх політичних успіхів московських криються в згаданій політиці Вашингтону, яка дала москвинам до диспозиції, як здобутки німецької техніки, так і величезні економічні й людські засоби. Відкинення капітуляційної оферти Деніца, підтримка Тіта, стримання англійського маршу на Суез — це все ті факти, які всумі дали нині змогу москвинам відогравати в світі ту роль, яку вони відобрають, і загрожувати самій Америці!

Та не лише великі люди рішають про долю світу. Часто не меншу роль відобрають нікчемі або й "мертві речі". Хто знає, як напр. уклалася б дальші події, коли б під Ватерлоу наполеонівській кінноті не перетяв шляху невідомий їм яр, яким бігла сільська дорога?

Отже не зашкодить тим, кого більше цікавить "сучасне", "політика" аніж історія, — поміркувати, що могло б бути, коли б таке "ніщо", як Ніс чи Жоравка-Покорський та Бурлай і інші зрадники не зрадили, як Юда за срібняки, москвинам Україну і свого гетьмана та коли б полк. Скоропадський виконав свій обов'язок?

Ми вже знаємо, що народні маси, всупереч вигадкам московським, піднялися на боротьбу з москвинами. Повторюємо, що коли б не згадані зрадники, коли б не москвини, тільки шведи на початку кампанії одержали б до своєї диспозиції твердині Стародуб, Новгородсіверськ, Білу Церкву і Батурин з його запасами — то не лише могла б Україна стати самостійною державою і протягом наступних 250 років відогравати

визначну роль в Європі, але було б не дійшло до того, що колись слаба й дика Московщина, загарбавши численні народи й величезні території, нині загрожує решті світу.

Та москвини свідомі того, що відродження справжнього "мазепинства" може і тепер відограти роль тої тріщини в підмурівку спорудженої облудою, кров'ю і терором імперії, від якої може початися катастрофа. Появи такої тріщини — вони бояться і власне тому з таким завзяттям намагаються спотворити Гетьмана та переконати нас в нереальності його плянів.

На жаль, в цьому допомагають їм і наші яничари!

Але й ми починаємо розуміти все величезне значіння правильного висвітлення діяльності Великого Гетьмана України та всю величезну політичну вагу для нашого майбутнього правильного розуміння його стремлень, усвідомлення винятково несприятливих обставин і особливої ролі, яку відограв у нашій історії цей зневаджений москалями великий український патріот, політик і державний муж.

Як політик, дипломат, державний муж і стратег гетьман Мазепа без найменшого сумніву не лише дорівнював, але, подекуди, й перевищував своїх партнерів — Карла XII і Петра I.

Останнього він не лише зручно довів до того, що Петро I, всупереч своїм намірам і первісним плянам, погодився на фактичне скасування андрусівської умови й об'єднання України, але й переважав у політичній грі.

Гетьман Мазепа зумів, не зважаючи на численні доноси й хмару шпигів, що його оточували, приславши московську чуйність, збільшити військовий потенціал Запоріжжя і приготувати для свого союзника — Карла XII військові бази, артилерію й запаси амуніції. Щодо висоти збройних сил, то самоозуміло, гетьман Мазепа не мав майже жодної можливості їх збільшити. Гетьман Богдан Хмельницький мав при собі наймане прибічне військо, яке складалося з німців і татарської кінноти, а крім того диспонував реєстровим козацтвом, яке доходило до 60 тисяч. Гетьман Мазепа мав тільки 5 полків сердюцьких (піхота) і 5 компанійських, кожен від 600 до 900 душ, це б то разом коло 8 тисяч, і реєстрове козацтво, яке тоді числом не дорівнювало й половині числа, яким розпоряджав гетьман Богдан Хмельницький. Запорожці, яких число*) в'ягалось між 15-20 тисячами, не підлягали безпосередньо гетьманові. З того війська, як знаємо, мусів гетьман багато вислати поза межі України на постійні домагання москвинів. Отже маючи до диспозиції лише вищезгадані військові сили, треба було мати геніяльні дипломатичні здібності, щоб все ж стільки

*) Коломацькими статтями зменшено кількість реєстрових до 30 тисяч.

війська затримати в Україні на той рішучий момент і щоб затримати в своєму розпорядженні майже всю українську артилерію! Гетьман Мазепа, оточений шпигами й зрадниками, контролюваний московськими військами, розташованими в Україні, — потрапив це зробити, і москвини збагнули його наміри шойно тоді, коли українські війська вже йшли на зеднання зі шведами!

Помилки шведських генералів, зрада кількох старшин і винятково важка зима спричинили катастрофу під Полтавою, яка привела до того, що геніяльність Карла XII почали численні історики ставити під знак запиту, а Петра I, що мав під Полтавою майже чотири рази більшу числом і п'ять разів більшу силою вогню армію, наділили москвини титулом "великого". Та ж катастрофа принесла вже ярмо українському народові, а гетьманові Мазепі принесла забуття або й неславу, оперту на спритному фельшованні історичної правди.

Гетьман Мазепа був одним з чоловік борців за відновлення української державности і його ім'я є тісно звязане з цією ідеєю.

Коли ця ідея переможе нарешті, — тоді й гетьман Мазепа займе належне йому місце в історії, яка аж по літах признасть йому по справедливості титул "Великого".

Добре ім'я гетьмана Мазепи невідривно звязане з добрим ім'ям і місцем у світі українського народу. Він усім пожертвував для України і сказав своє слово, тепер — слово за українським народом!

"Іван Мазепа, гетьман, той, що вславився щедротами і творив блага й милости, і він піднісся мудрістю володіння над Україною, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщає в собі славу її і разом є честью для неї; він, що звеличив величність її вище високости небесної..."

(Переклад арабського вірша на честь Гетьмана, вміщеного у виданій арабською мовою в Алепо (Сирія) у 1708 р., коштом "преславного пана Івана Мазепи, гетьмана" Євангелії.)

ВИСНОВКИ :

Дбайлива аналіза приступних джерел, матеріалів і літератури — управнює до зроблення таких висновків:

1. Іван Мазепа, що народився і зріс у шляхетській родині, яка дала досить доказів свого українського патріотизму, яка серед своїх предків мала ряд борців за визволення українського народу з польського ярма і московської "опіки", Іван Мазепа, який відзначався винятковими здібностями, здобув високу освіту і набув великого політичного досвіду, займаючи

ріжні становища в Українській Державі, — мав усі потрібні кваліфікації для того, щоб керувати Україною у ті винятково важкі часи.

2. Україна, на чолі якої воля українського народу поставила гетьмана Мазепу, була мало-що в ліпшому положенню ніж перед повстанням Б. Хмельницького, не лише тому, що московини тримали її міцніше під своєю контролею, ніж поляки, але й тому, що вони потрапили здеморалізувати (а неподатливих знищити) ту козацьку старшинську верству, яку висунула національна революція 1648 року.

3. Гетьман Мазепа в тих надзвичайно несприятливих умовах не лише багато зробив для розвитку української культури, стабілізації відносин та організації державного апарату й війська, але й добився завдяки своїм надзвичайним дипломатичним здібностям фактичного об'єднання Лівобережної і Правобережної України.

4. Союз зі Швецією був цілком реальною, історично узasadженою комбінацією, яка і стратегічно і політично була продумана й оправдана та доводила, що гетьман Мазепа дорівнював або й перевищував своїх партнерів: Карла XII і Петра I.

5. Катастрофа під Полтавою була наслідком поразки Левенгаупта під Лісною, втрати Батурина, Стародуба, Білої Церкви і Новгородсіверська, які не були спричинені якимись помилковими кроками гетьмана Мазепи і не в його спроможності було їх передбачити або їм запобігти.

6) Полтавська катастрофа в жодній мірі не була наслідком інертності українського народу або тим більше — вигаданого московськими істориками москвофільства народніх мас. Участь українського народу в боротьбі за визволення з московського ярма у тих несприятливих обставинах, по втраті передумов перемоги, була дуже великою, однак, коли б вона була навіть такою, якою стала по блискучих перших перемогах Хмельницького, то і тоді вона б не могла надто змінити бігу подій. Як і Шведа, так і українці залишилися майже без артилерії й без іншого кінцевого для успішної боротьби.

Московини, знаючи, як до них настроєні українці, заховувалися в Україні, як у ворожій країні, й тому не могло бути й мови про захоплення слабо озброєним або й цілком неозброєним населенням московської артилерії. Шведам втрату звязку з їх батьківщиною і базами на заході міг заступити тільки Батурин з його запасами й артилерією, але втрата його не була наслідком ані помилки гетьмана, ані браку завзяття і відваги української залоги та населення Батурина.

З огляду на сказане, полтавська катастрофа не зменшує ані військового генія Карла XII, ані тої глибокої пошани, подиву й вдячності, яка належиться Великому Гетьманові.

Ця катастрофа не може применшити величі гетьмана Мазепи, як не могло Ватерльо притемнити славу Наполеона!

7) Як людині — гетьманові Мазепі не можливо зробити жодного закиду, бо по обранню його на становище гетьмана, навіть його вороги не могли знайти доказів неморального життя, а овдовівши і, згодом закохавшись в Мотрі Кочубеївні — повівся він з нею, як личить високо-шляхетній і порядній людині.

Усі спроби приписати Іванові Мазепі жорстоке ставлення до своїх ворогів рівно ж не дали наслідків. Автентичні документальні дані свідчать про те, що гетьман навіть для своїх особистих ворогів не раз безуспішно просив у москвинів ласки. Засуд же зрадника — В. Кочубея не був ділом гетьмана Мазепи, лише москвинів. У всіх випадках заховувався гетьман Мазепа як людина шляхетна і великодушна, що заслуговує на найбільшу пошану.

ЩО ПРИНЕСЛА ПОРАЗКА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ?

По зробленню таких висновків, звертаємо увагу на ті факти, які переконуюче доводять, що український нарід з перспективи історії може оцінювати наміри гетьмана Івана Мазепи лише і тільки позитивно й боляче відчувати наслідки їх нездійснення.

Гетьман Мазепа хотів допомогти побороти Московщину і забезпечити українському народові вільне життя в суверенній державі. Вороги гетьмана Мазепи і його намірів — москвини, в особі їхнього царя, заявляли, що перебування українського народу в складі московської імперії зробить його "найщасливейшим народом под сонцем" (слова маніфеста Петра I, який в ньому ж обіцяв звільнення також від тягарів і податків).

Не судилося гетьманові Мазепі здійснити своїх задумів, по полтавській катастрофі власне москалі, на чолі з автором наведених слів маніфесту, стали повними господарями в Україні. Яке ж "щастя" дали вони українському народові, поза знищенням її державности і військової сили?

А) Старшині козацькій: страшні тортури і смерть для прибізно 2.000 старшин у Лебедині, заслання для багатьох інших і збагачення коштом тих засланих і закатованих для незначної частини, яке вони мусіли оплачувати підлими вчинками проти власного народу.

Б) Міщанству, купецтву і промисловцям: ліквідацію української закордонної торгівлі і ліквідацію українського промислу та ступневе ж усування з торгівлі внутрішньої. За гетьмана Мазепи піп Лук'янов стверджував, що в Києві весь торг внутрішній знаходився в руках міщан-українців, а 60-70 років по

Полтаві, як свідчить Шафонській, вже: "Вся торгівля тканинами й галлятерійним крамом є в руках московських купців... Хоч... у Києві і є ще багацько місцевих природних купців, що торгують усяким дрібним крамом, але в порівнянні з москвинами вони творять дуже малу і незначну кількість... У цілій Малой Росії немає ні одного купця із природних малоросіян, що мав би власного капіталу 30.000 рублів." У чужих підприємствах — працює все більше чужинців-москвинів і навіть перевозку краму доручається москвинам.

Де-які фабрики з цілим урядженням примусово перевозяться на Московщину, а ряд підприємств України — ліквідується.

В) Українській Церкві — повне підпорядкування московській церковній владі, ліквідацію власної видавничої діяльності, конфіскацію старих видань і заборону друкувати книжки "будь у чому з московськими незгідні".

Г) Українському шкільництву і культурі — наказ з 22. XII. 1720 року яким заборонялося друкувати книжки відмінною могою від московських ("даби нікакой розні і асобенаво наречія в ніх не било") на теми релігійні, а "кнігі історіческіє... і політическіє" наказано "ні прежніх ні нових не печатать", а ті, що є, "где появятся — конфісковать".

Шкільництво ж українське підпало повільному ліквідуванню.

Г) Українському рядовому козацтву — ступневе перетворювання на селянство, яке було напівзакріпачене, а в окремих випадках — закріпачення (напр. Скоропадський на жадання, Меншікова закріпачив усе "старшого і меншого чину військове товариство" Почепської сотні).

Д) В ділянці податків — старшині, що не платила доти податків, — обов'язок їх платити, а решті населення — кольосальне збільшення податків (у 1724 році податки вже в шість разів є більші від тих, які платилися до Полтави, а крім того видатки на удержання 10 московських драгонських полків коштували річно в п'ять разів більше за всі видатки на гетьманський уряд та інші українські потреби).

Е) Народу українському — принесла перемога москвинів примусову невільничу працю на московських будовах і смерть або каліцтво у ведених москвинами війнах для половини здатного до праці чоловічого населення і конфіскацію 126.238 штук полів та двічі меншої кількості коней. Розміри того були такі, що самі москвини мусіли спинитися, щоб "тамошніє обивателі не разбежалісь".

Є) Плянину й масову кольонізацію України москвинами.

Такі були наслідки катастрофи під Полтавою і ударемнення плянів гетьмана Мазепи.

КНИГА ДРУГА:

**ГЕТЬМАН МАЗЕПА
В ДЗЕРКАЛІ “ІСТОРІЙ”**

ПЕРЕДМОВА

до

ДРУГОЇ КНИГИ "ГЕТЬМАН МАЗЕПА В СВІТЛІ ФАКТІВ І В ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІЯ"

Перше видання цієї праці значно менше обсягом за друге, було писане ще в 1956 році, а появилось в році 1957. Цей факт робив зайвою передмову до другої частини праці, бо перед автором тоді стояло завдання звернути увагу нашої, дуже, на жаль, нечисленної, читаючої інтелігенції на головніші і найбільш популярні серед тої інтелігенції праці і (як думас та інтелігенція) "джерела", в яких свідомо подана неправильна, або помилково-ісгативна оцінка великого гетьмана.

Нове видання появляється наприкінці т. зв. "року Мазепи" і в звязку з тим, хоч як це парадоксально виглядає, треба було б не лише де-що доповнити зреферовання головніших давніх помилкових насвітлень постаті і діяльності гетьмана Мазепи, але й збити всі нові (в основі своїй, властиво старі, лише повторені в новій формі) наклепи, закиди й вигадки про гетьмана, його чини й добу.

Ми сказали, що маємо до діла з парадоксальним явищем: "рік Мазепи" мав, за своїм задумом, спопуляризувати й звелічити як гетьмана, так і його діла, обективним їх описом, а тимчасом — маємо до діла не лише з обективним переказом фактів та прихильним насвітлюванням постаті, але й з цілою хмарою "регенерованих" вигадок і наклепів, що вплелися в рамці хвалебних слів, або ж намаганням штовхнути читачів до "студійовання", як наче б то "обективних" писань, — книжок і творів виривно анти-українських і "антимазепинських".

Цей парадокс не є ніякою несподіванкою для автора, бо ще в "Передмові" до першого видання автор цієї праці пише: "Є вистарчаючі підстави побоюватися, що і цей сумний ювілей, наша "організована більшість", за участю сучасних "Біллінгіш" вшанувє виданнями, які доведеться уважати скорше за "поцілунок Юди" аніж за спробу покласти перший камінь під нерукотворний пам'ятник Великому Гетьманові".

Чому ж це так? А тому, що серед нас працює зраз також ряд людей, яких ми знаємо лише з ними самими спрепарованих

їхніх "біографій", які надто різняться від справжніх, що не перешкодило їм серед безкритичної, байдужої і легковірної еміграції захопити впливи і, розреклямовуючи один одного, "здобути імя"! Вони, звичайно, й далі (лише в більш чи менш обережній, прихованій формі) не лише продовжують свою попередню московсько-фільську діяльність, але й встигли виховати собі де-яких "наступників".

"Рік Мазепи" ці елементи використали для своєї підривної діяльності, для поглиблення вигадок немов український нарід не боровся і не хотів відновлення своєї державности, а гетьман Мазепа мав, м'яко кажучи, не конче патріотичні наміри.

Та крім посиленої діяльності тих, що їх виступи не можна ніяк інакше означити, як "поцілунком Юди", маємо до діла ще й з іншими працями і статтями, про які тут мусимо сказати кілька слів.

Автори тих праць і виступів не мали тих прихованих намірів, що "кваліфіковані Юди" першої категорії, лише вони: а) кинувшись прихильцем "шукати матеріалів" для своїх виступів і ставлячися з цілковитим довірям до ряду авторів, що були надто далекі від об'єктивности, — довірливо прийняли деякі їх сумнівні твердження за незаперечне "слово істини" і б) користалися не першими джерелами і не познайомилися бодай з усіма головнішими працями з цієї ділянки, а лише перечитали кілька (4-6) книжок і книжечок на намічену тему, — не мали нагоди зіставити написане, помітити суперечності та дослідити й виробити свою думку, бо замість пізнати цілість написаного (або бодай велику частину), — познайомилися лише з малою частиною тої цілості.

Ця друга категорія не була тому встані стати "фільтром", який від чистого напою правди відфільтровує намул вигадок (свідомих і несвідомих), бруду й наклепів, — тільки були рідесеньким "решетом", крізь величезні отвори котрого проскакували цілі грудки болота, а з ними й небезпечні хороботворчі бацили гнилизни й розкладу.

Велика частина представників цієї другої категорії навіть належить до щирих прихильників гетьмана Мазепи.

Щоб з'ясувати, як може поєднуватися прихильність з ширенням де-яких вигадок, наведемо хоч би такий загально-відомий приклад: Б. Лепкий безперечно захоплювався діяльністю й особою Мазепи, а пишучи свою "трильогію", постарався основно познайомитися з усією приступною йому літературою, а в першу чергу (на жаль!) з працею Костомарова. Під впливом тої літератури Б. Лепкий став на становищі, що гетьмана майже ніхто не підтримує, що український нарід навіть у своїй провідній верстві, а тим більше в своїй масі, і не думає про відновлення держави предків.

Ця концепція, наскрізь фальшива, спричинилася до того, що Б. Лепкий зробив у своєму творі головними оборонцями Веприка

українських козаків і міщан, які наче б то відбили мало не десяток кривавих штурмів шведської армії і лише наслідком красномовності й знайомствам Мручка (одного з героїв твору) впустили до твердині шведів! Тимчасом у Веприку московська залога на багато перевищувала числом усе босздатне українське населення міста, штурм був відбитий лише один, а перед другим штурмом — москалі капітулювали. Переговори, штурм і капітуляція разом зайняли два дні часу! В тій же "трильогії" представлено так, немов Полтаву боронили також головно українці, які й дали понад три тисячі міліції, тимчасом в дійсності все населення Полтави (від немовлят і жінок починаючи і старими дідами та бабами кінчаючи) не доходило в ті часи й до 4 тисяч, тоді, як москалі було там понад 5.600 з 30 гарматами! А й те населення Полтави не могло в жодному випадкові прихильно ставитися до москвинів, бо ж не дурно писав у своєму рапорті (1708 р.) московський полковник, з недалекої від Полтави Охтирки, Осіпов: "Полтава іздавна нестатечная і тепер з неї добра не сподіватись".

Власне враховуючи з одного боку стратегічне значіння Полтави, а з другого — настрої її населення, москвини й поставили в ній винятково великі московські сили. Так, безперечно несвідомо, проти власної волі, підтримав і поширив Б. Лепкий фальшиве пропагандове московське твердження про те, наче б то майже цілий український нарід став у ті пам'ятні дні по боці Московщини, а не свого гетьмана.

Отже не всіх, що їх ми віднесли до другої категорії, можна трактувати однаково, але проте не одне з поширеного ними слід було б спростувати во ім'я правди і в інтересі українського вільного руху.

Нарешті є й третя категорія, а саме авторів дрібних статей, що паразитували на публіцистичних виступах інших або зрефериували (як свої), погляди взяті з де-яких публіцистичних виступів репрезентантів першої категорії.

За цей рік було написано того всього стільки, що на само "відвіяння" половини й сміття треба було б зужити до 400 сторінок! Самозрозуміло, що вартість того цілого (пресового головно) "доробку" представників третьої категорії та його значіння є таке, що абсолютно не варто на аналіз тих писань зужити стільки праці.

З огляду на сказане, ми обмежимося до того, що в цій передмові, лише як приклад, що підтверджує наше твердження, згадаємо одну з таких статей, що була друкована в "Свободі" ч. 195 за 1959 рік.

Стаття ("Причини та наслідки упадку Батурина") показує, що автор її, виявляючи належну вдячність до свого вчителя — проф. Оглобліна за науковий ступінь, не виявив навіть стільки уваги до писань свого вчителя, скільки було в цьому випадку ко-

мечним, і тому повторював у своїй статті ті пропагандистні твердження свого вчителя з років 1939-1954, від яких сам учитель відірвався в 1958 році. В короткій відносно статті (на яких 450 рядків) він аж чотири рази згадав свого вчителя, покликаючися на його помилкові твердження, як на безсумнівну істину.

На початку першої тої статті, навівши з записок Лукьянова і з доносу Кочубея їх погляди про застарілість Батуринських укріплень і згадавши про те, що й проф. Б. Крупницький є тої ж думки, додає до останньої таку увагу: "Цей закид у сторону мілітарного мислення І. Мазепи не знаходить жодного підтвердження в сучасних джерелах за винятком наведених вище". Очевидячки лише невідповідним "мисленням" автора статті можна пояснити те, що твердження фактичного стану укріплень Батурина є "закидом у сторону мілітарного мислення". По перше: гетьман Мазепа міг добре знати стан укріплень Батурина (доказом — можливо щире, твердження в листі самого гетьмана Мазепи до московського царя про konieczність їх відновлення і просьба дозволу на ті праці), але міг не мати найменшої можливості зарадити тому лихові. По друге: знаючи їх незадовольняючий стан, гетьман, як маючи до диспозиції жодної іншої доброї міцної фортеці, — не міг зробити нічого іншого як лишити артилерію й запаси в ній, сподіваючися швидкого приходу шведської армії, опізнення якої спричинив шведський король, а не він. Отже "мілітарне мислення" тут ні при чому. Природно лише авторові статті здається, що те твердження про незадовольняючий стан укріплень Батурина не знаходить жодного підтвердження "в сучасних джерелах за винятком наведених", бо хоч би можна було згадати ще того листа гетьмана, про якого ми щойно говорили. Проти тих усіх свідчень автор виставив... своє міркування!

Очевидячки й твердження про те, що в Батурині "лишив гетьман "коло 10.000 сердюцьких козаків (!)" є цілком невідповідною правді. Ми не знаємо жодних "сердюцьких полків" (це "винахід" автора статті), але сердюків не міг гетьман стільки лишити, бо такої кількості сердюків у ту пору взагалі не було. Реальним є число в три тисячі вояків, яке складалося не з самих тільки сердюків.

Далі, наводить автор тої статті слова свого вчителя відписані з публіцистичної статті останнього, якої метою було: почавши з "громів" на москалів (тактичний маневр), далі поступово перекинути вину на Мєншікова, з Мєншікова — на Петра I, а з нього... вину зняти.

Отже з тої статті п. Л. Винар навіє з признанням слідуєчі слова: "Повна руйнація Батурина не була актом осної конечности, — лише актом політичного терору і помсти". Наведені слова, звичайно, є не більше як "грою слів"! Адже ж лише "стратег" такий, як проф. Оглоблін, може не доцінювати воєнного значіння

навіть слабо укріпленого Батурина! Коли б шведи прийшли своєчасно, — тоді б усім стала ясною стратегічна конечність для Москви зруйнувати Батуринську твердиню, знищити запаси, будинки. Натомість вирізування населення в Батурині не було у безпосередньому значінню "стратегічною конечністю", однак за прийнятої московинами тактики і воно мало деякий зміст. Московини вирізали не лише все населення Батурина, але й Маячки, Нехворощі, Переволочної, Січі і т. д., а в Лебедині закатували сотні самих старшин. Стратегія йде впарі з політикою і лише коли б те, що далі ширить у своїй статті п. Л. Винар, було правдою, — лише в тому єдиному випадкові могло б таке поступовання московинів виглядати незрозумілим. Але ціла справа власне в тому, що автор статті ширить московську вигадку, вигадку пущену в обіг ще Петром I, який (як і москалі взагалі) однак прекрасно знав, що то була лише вигадка, і стосував шалений терор, щоб залякати всіх і вся, щоб не дати змоги українському народові чином показати усю безпідставність тої вигадки. Той терор свідчив про те, що український нарід цілим серцем співчував гетьманові і треба було не допустити, щоб він його підтримав.

Далі автор статті, забуваючи, що навіть його вчитель не відважився, за своїм підписом, потрактувати "Історію Русов", як твір "історичний" ("Історія Русов" передмова, ст. XXIII), що проф. Оглоблін і в тій статті, з якої п. Вичар наводив цитату, заперечус вірогідність відомостей в ній поданих (напр. уважас, що число гармат було трічі менше). — годус читачів "Свободи" казкою про "вірний" Московщині прилуцький полк, полковника на гарматі сидячого і т. д., казкою, якої єдиним призначенням було (як і цілої "Історії Русов") довести, що "народ малоросійський" завжди був вірним російським монархам і прив'язаний до московського народу, а лише "шляхетство польское" (до якого зачисляс "Історія Русов" усіх, хто боровся за визволення України з московського ярма, в тому числі і гетьмана Мазепу) . . . прийатос по єдиноверству" . . . оні то і билі причіной всім замшательстваам, нестросніям і побоїщам в Малоросії, после Хмельницькаво проісходівшім", а спиралося те шляхетство, мовляв, на наймані відділи, які, (щоб не порушувати концепції "Історії Русов") мали складатися з "поляков, волохов, татар" і т. п. Мало того! "Історія Русов" для цієї ж мети запевняс, що населення Батурина "ні мало в задумі Мазепиному участі не брало". Щоб перекопати читачів у сказаному, п. Винар пише: "В цілости оповідання "Історії Русов", на думку проф. Оглобліна, відповідас правді". Тимчасом проф. О. Оглоблін є надто обережний, щоб написати просто і ясно таку нісенітницю, він вправді хоче, щоб не один п. Винар так його розумів, але . . . але пише він ось що: "В "Історії Русов" є чимало легендарних оповідань і взагалі історична наука двома вже дала належну оцінку . . . оповідання про Батуринську трагедію — не

лсгенда... Хоч не всі подробиці в Батурицькому оповіданню "Історії Русов" є точні (приміром кількість гармат була значно менша),... але воно в цілому і в багатьох деталях не викликає сумніву". Отже проф. Оглоблін написав, що те оповідання "в цілому", це б то в загальних рисах (а не в "цілості") і то тільки "не викликає сумнівів". Проф. Оглоблін, те, що йому не на руку, — відкидає, як "деталі" (добра "деталь", чи було в Батурині 315 чи 90 гармат!), а що на руку — "трактус" як те "загальне".

Тимчасом, як поступовання москвинів в інших містах, так і свідчення сучасників доводять, що москвини вирізували все населення включно з дітьми всюди там, де те населення з власної волі чинило активний спротив.

Тому, всупереч основній ідеї "Історії Русов" і всім численним вигадкам, що ту ідею "єдності" з "всікоросійським народом" мали підтверджувати (власне для популяризації цієї ідеї її подбали московофіли про те, щоб ця "антимазепинська" книжка була перевидана), — населення Батурина таки завзято боронило своєї столиці! Зрадники трапляються всюди, навіть спартанці мали свого Ефіяльта, але не сердюк-найманець, тільки "єдинокровний" православний священник зі своєю донькою загинули, намагаючися не допустити москвинів увійти з підземного ходу до замку!

Та вміло підсунута п. Л. Винаром отрутна думка і отрутне джерело — зробили своє, і він не лише бездумно пустив їх в обіг, але ще й на цих вигадках обпер своє основне твердження. А це твердження (як ми вже наводили в першій книзі) таке: "Загал українського козацтва і суспільства не підтримав І. Мазепи"*)... Щоб зрозуміти шведсько-українську невдачу... слід починати від Батурицької трагедії... її суть лежить передусім у морально-психологічній площині, в наставленню української еліти і простолюду... до проблеми власної самобутності, до питання української державності", це б то кажучи простіше, в тому, що наче б то український нарід не хотів мати свою державу, лише хотів належати до московської.

У старому московському підручнику геометрії Кіссельова кожна теорема по переведенню доказу, що вона правильна, кінчалася шаблоновими словами: "што і требовалося доказать". Думасмо, що кожний москвин і московофіл (від співробітників "Нового Руського Слова" починаючи та на Дядиченках і їхніх однодумцях тут, кінчаючи) повинен, перечитавши статтю і висновок п. Л. Винаря,

*) Учитель п. Л. Винаря — проф. Оглоблін в своїй антиукраїнській праці, виданій в СССР у 1940 р. збірнику "Полтавська битва" на ст. 28 написав дослівно так: "Весь український нарід не пішов за Мазепою", а Дядиченко, в тому ж збірнику, писав: "Українські козаци й селяни не пішли за зневажливим ім Мазепою... Вони не хотіли відірватися від Росії, від братнього російського народу".

сказати власне ті шабльонові слова: "што і требовалося доказать" ("що й треба було довести"). Але ми вправі запитати: чи не ліпше було б тоді передрукувати просто статтю згадуваного вже нами збірника "Полтава", або... почекаати, поки видадуть щось на цю тему в Києві, і тут лише "поширювати"?

На чий млин гонять воду подібні статті, — кожному ясно, як і ясно, що "яблучко недалеко від яблуні падас" і "праця" де-яких чинників не йде намарно.

Стільки про статтю "Причини та наслідки упадку Батурина".

Може, однак, де-кому здасться дивним, чому ми стільки місця уділили зясованню помилок статті, яка не заслуговує, ані своєю узаasadненістю, ані знанням предмету, на жодну увагу?

Отже, повторюємо, ми мусіли назвати ту чи іншу статтю, як приклад до наших тверджень загального характеру. Мало того. Назвати статтю і в двох словах сказати, в чому її хиби, — на нашу думку було б неправильним, бо ж читач, що не є спеціально підготований, може тих хиб не добачити, або уважати, що твердження статті — правильні і узаasadнені.

Коли ми висувасмо якесь твердження, або робимо якийсь закид, — в кожному випадкові — таке твердження має бути обгрунтоване. Тим самим ми мусіли зупинитися, бодай так коротко, як це ми зробили, над цією статтею. Зробивши це для прикладу, ми ще раз повторюємо: на детальний розгляд навіть головніших з подібних виступів, що їх надто багато було в рамках "Мазепиного року", — ми не можемо собі дозволити. Перша книжка дає досить матеріалу для того, щоб читач міг сам належно оцінити всі подібні статті, що ширять вигадки, викликають дефетизм і збільшують хаос.

У другій книзі ми лише спинимосся, як і в першому виданню, на зреферованню того, як змальовують нам постать великого гетьмана та його чин ті автори, яких праці зачисляє наш читаючий авгал до літератури, що дає правдивий образ великого гетьмана уа тої доби.

В останньому розділі цієї книги скажемо рівнож кілька слів про де-які публікації, що появилися в часі між першим і другим виданням цієї праці.

Завданням нашим є не тільки остерегти читачів, а в першу чергу тих, котрі самі пишуть або вчать, перед безкритичним повторюванням неправдивих відомостей (підкріпивши їх цитатою з тою чи іншого автора), але й висвітлити погляди тих авторів, бо гони здебільшого виявлюються не лише в представлюванні гетьмана Мазепи, але й в наслідженню цілого нашого минулого.

Історія є не лише наукою про минуле, але є (або — повинна бути) вчителькою народів, одчим з чинників у їх боротьбі за істнування і вільний розвиток у майбутньому.

I. МОСКОВСЬКИМИ ОЧИМА АБО "ЗА ШМАТ ГНИЛОЇ КОВБАСИ..."

Ми вже згадували про те, що першим (хронологічно) оцінив належно, чим грозив Московщині патріотичний вчинок гетьмана Мазепи, московський цар Петро I, якому довелося першому стати до боротьби з гетьманом Мазепою та його однодумцями — українськими патріотами. Він краще, ніж хто інший, знав, що пляни гетьмана Мазепи не були фантастичними, тільки цілком реальними, і що, коли б не збіг непередбачених обставин, Московська імперія була б зліквідована і лишилося б замість неї, як і було, "Царство Московское". Саме тому тим більшою зненавистю палав до гетьмана московський цар і вся московська провідна верства, тим міцнішою була його жага помсти і тим краще усвідомлював собі, що військова перемога сама по собі ще не забезпечувала Московщину від можливості того, що українці і знов пробуватимуть наслідувати Мазепу. Саме Петро I постарався зробити все можливе для того, щоб того і в майбутньому не сталося. Він перший разом зі своїми дорадниками та помішниками вказав, як треба поборювати український національно-державний визвольний рух. Його нащадки, як побачимо далі, не внесли в цю справу майже нічого нового і донині. Вони, незалежно від тих чи інших власних політично-соціальних поглядів, поборюють гетьмана Мазепу тим же способом, як почав це робити цар Петро I, повторюючи його вигадки й наклепи. По Петрі I набрав лише більшої сили натиск на поборювання т. зв. "мазепинства", яке москвини цілком слушно пов'язують з великим гетьманом, що його й далі уважають чоловою постаттю українського самостійницького руху, його символом.

Під "мазепинством" розуміють москвини власне українсько-національний рух, який стремить до відновлення суверенності українського народу, до відновлення його державності не на словах, а на ділі, що, звичайно, є виключене без відірвання від Московщини української землі.

Рух, що його Донцов назвав влучно "українським провансальством", це б то рух, який хоче обмежити українське життя до плекання у себе, в своїй провінції, побутових особливостей, використовуючи одночасно національний сентимент народу, для зміцнення московських політичних впливів, для скріплення зв'язку з Московщиною, не може зватися "мазепинством", хоча

москвини, бажаючи поволі і його "загнати в музей", мають тенденцію ті чи інші прояви його уважати "мазелинством" і, як такі, поборювати їх, зменшуючи тим самим діяпазон "українського провансальства".

Так, як національною відзнакою в кляті маринарки заманіфестовує її власник свою національну приналежність і вона, стже, є свого роду "розпізнавальним знаком", — так відношення до гетьмана Мазепи сучасного нам українця є прикметою, яка дає підстави зараховувати його чи до націоналістів-самостійників чи до "провансальців"-автономістів.

Провінційальний патріотизм "малороса" чи українського автономіста не перешкоджав дивитися на Мазепу очима москвина, а тому автономісти більш чи менш згоджуються з московськими вигадками на гетьмана і допомагають їх ширити.

Москвинам же залежить на тому, щоб спотворити постать Мазепи так, щоб не лише нащадки не хотіли брати з нього приклад, але й щоб боялися закиду, що вони хоча в чомусь його нагадуватимуть, а ще більше їм залежить на тому, щоб довести, немов він діяв проти волі українського народу, на шкоду українській нації.

Що ж для досягнення цієї мети зробив Петро I?

У першу чергу він для того поспішив проробити комедію "обрання" нового "гетьмана", щоб мати формальну підставу запевняти, немов той союз українців зі шведами не є союзом України, очолюваної гетьманом та старшиною, не є продовженням політики великого Богдана, тільки є особистою "авантюрою" "бувшого гетьмана" Івана Мазепи. З цієюж метою Петро I запевняв у листах, немов "увесь народ малоросійський" страшенно обурений на Мазепу. Помішники Петра I зрозуміли, до чого стремить Петро I, допомагали йому в цій справі також, запевняючи, що нарід не тільки "неописуємо злобствує" на Мазепу, але й такий вірний Москві, "что большево нельзя і требовать".

Ці всі запевнення ширили москвини та їх цар з винятковим цинізмом під стогони й зойки тисяч і десятків тисяч катованих, вішаних, вирізуваних в пень тих же українців, від яких... "большево і требовать нельзя"!

Отже, першим чи не найважливішим пропагандовим твердженням, скерованим проти гетьмана, було твердження, що наче б то за ним ніхто не пішов, наче б то весь нарід був обурений вчинком гетьмана, а той вчинок був тільки його особистою справою.

Але москалі розуміли (а Петро I — краще за інших), що той чи інший володар може зробити той чи інший крок, баляючи добра своєму народові, не оглядаючися на те, чи нарід розуміє, для чого так треба, чи ні. Розуміючи сказане, вони

хотіли переконати сучасників і нащадків, що гетьман діяв лише для особистої користи, цілковито не журячися долею українського народу. Щоб це виглядало більш імовірним, треба було переконати загал, що Мазепа був егоїстом, якому був чужим український нарід, і що він взагалі не мав нічого святого. Щоб поширити цю свою пропагандову вигадку, Петро I запевняє у своєму маніфесті, немов гетьман Мазепа стягав цілий ряд різних податків (а в тому й "оренду") — "будьто на плату войску, а в самом деле раді обогащення своего". Пустивши ж в рух таку вигадку, вже легше було переконувати, немов гетьман Мазепа одержав і від поляків досить грошей за те, що начеб то мав допомагати їм Україну "поработить по прежнему под владение польское і Церкви Божія і святіе монастирі іstadt в Унію".

Так писав цар московський, що, хоча уважався, згідно з "Основними законами російской імперії" (т. I, ст. 42), "Головою Церкви", але до надто віруючих не належав*) і, як знаємо, власне він сам хотів справді віддати полякам Правобережну Україну, а згодом і цілу Україну годився відступити рівно ж неправославному — герцогу Мальборо!

Так дав Петро I своїм нащадкам вказівку, що для побороування "мазепинства" треба оскаржувати Мазепу в тому, що він був егоїстом, що був захланним і діяв тільки для власної користи (друге пропагандове твердження), що був приятелем поляків, яким запродав Україну (третє пропагандове твердження) і що був "відступником", який хотів зробити церкви й монастирі уніятськими (четверте пропагандове твердження). Для скріплення цього останнього твердження й наказано було віддати його анатемі.

Таким мали в московському інтересі "бачити" гетьмана Мазепу як його сучасники, так і нащадки.

Чи повірив же такій очевидній брехні український нарід?

На це мусимо відповісти, що збереглися, звичайно, в першу чергу писання тих підлабузників, які не лише вдавали, що потірили, але й "за шмат гнилої ковбаси" добровільно брали на себе ролю "підбрехача", дотепно змальованого в оповіданню Г. Квітки цієї назви.

Збереглися, на жаль, головно писання тих, які не пішли на заслання і не загинули в московських катівнях, і, звичайно, не боролися в лавах українського війська, яке віддавало життя за волю України, але за те при кожній нагоді намагалися дати

*) Петро I організував м. ін. зі своїх помішників і улюбленців "Воскресінський Собор", який був карикатурою на царя і церковну ієрархію.

докази своєї відданості московському цареві. Чи вони займали високі, чи скромні становища, вони мали змогу писати, вони числили на те, що власне їхні найогидніші вигадки й найбільш москвофільські писання (навіть не друковані) не боятимуться зберегти подібні до них нащадки.

Чи ж були все ж, не зважаючи на московський терор, українці, які не вірили московським вигадкам? Були, і було таких безперечно дуже багато, бо і про них збереглися згадки, але ці згадки збереглися вже найчастіше в московських архівах серед доносів і тайних рапортів московських урядовців.

Наприклад, засланий в 1712 році за український патріотизм на Соловки протопоп лохвицький Іван Рогачевський, коли в 1720 році став ректором архангельської семінарії, сказав ясно — хоч коротко: "Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар у небі не буде".

Так висловився ректор православної семінарії, хоча знав, що московська православна церква всюди наказала проклинати гетьмана!

Таких занотованих в формі доносів москвинами чи їхніми прихвостнями проявів української симпатії до гетьмана збереглося кілька.

Але тимчасом, кажучи образно, "Молявки-Многопіняжні" з колишніх канцеляристів полкових канцелярій, старшини-зрадники і негідні особи з церковного клеру "працювали" як "підбрехачі" московські, пишучи фальшиві "народні думи", сподади та "історії". У тій своїй творчості вони були не раз "більшими папістами за самого папу" і щиро чи не щиро, але допомагали зогиджувати постать одного з найвизначніших гетьманів. Роблячи це, як ми вже казали, вони виявляли подиву гідну неоригінальність, повторюючи в основному згадані попереду вигадки Петрового маніфесту.

II. ГЕТЬМАН МАЗЕПА В КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ "ІСТОРІЇ РУСОВ".

Якщо ми пригадаємо собі, з якою метою писав невідомий автор "Історію Русов", то нас не здивує, що саме в ній повторені з перебільшенням усі пропагандові твердження московського царя Петра I.

Як знаємо, появилася "Історія Русов" не лише в період захоплення ліберальними думками, але і в ту пору, коли одним з найбільш болючих питань для "малоросійського дворянства" було питання признання його рівновартним з московським дворянством, чи краще сказати — визнання його взагалі за "дворян".

Це питання набрало найбільшої гостроти в роках 1782-1783, але воно хвилювало малоросійське дворянство як перед тими романами, так і безпосередньо по них.

Ще відома авторка "Історії українського народу" А. Єфименко, писала: "Хоч український пан давно почував..., що в ньому пливе шляхетська кров, то все таки не тільки польський шляхтич, а навіть простий московський дворянин не хотів визнати його за рівного собі. Московський уряд був глухим до старшинських доказів, що "всякій, хто носів на себе чин, бил ємєсте с тем і шляхтич". "Лишатися надалі в такому неозначеному становищі... було не тільки неприємно, але навіть і небезпечно: згідно з московськими законами тільки дворянський стан управнював до володіння землею".

"Накази депутатам до катериненської комісії від української шляхти переповнені аргументацією на користь рівності її в правах з московським дворянством".

Отже, це було пекуче, актуальне питання, яке цікавило всю українську шляхту, яка була "шкірно" в тому заінтересована. Щойно в 1782 році наказом московської влади оповіщено їх правними власниками посіданих селян. Але самозрозуміло, що "по інерції" мусіли ще відбуватися серед шляхти суперечки на ці теми, і безумовно в "товариських" суперечках з дворянами-москвинами мусіли також заторкуватися питання про меншевартість "малоросійського дворянства", спричинену тим, що воно є "дворянство" підбитої країни. Все це хвилювало і по 1782 р. щойно залегалізованих "дворян" і певно не один побоювався скасування того наказу.

Таким чином, завданням публіциста було довести в своїй творі, що: а) стара Київська держава була колиською "Російської держави", а тому ті, хто походив від її творців, заслугують на почесне місце в московській імперії, як "дядьки і няньки отечества", б) нащадки провідної верстви Київської держави не в наслідок завойовання, а з доброї волі своєї стояли стіною спочатку при литовських і польських володарях, а потім при троні московських царів і наче б то вірно стояли на сторожі інтересів імперії та були завжди підпорою монархів, в) коли й поведився хтось так, що не можна його було зачислити до вірних слуг московського царя й імперії, — то був він обов'язково або поляк, або хтось, хто діяв під впливом польської шляхти, з якою мав бути споріднений, справжній же, мовляв, український шляхтич завжди був прихильником московської імперії й вірним її оборонцем, г) однак, досі ця вірність не була належно оцінена і нагороджена, а тому черга за московським царатом — якимсь актом признання нагородити своїх вірних слуг, яких основною прикметою є вірність.

Це "малоросійському дворянству" треба було за всяку ціну довести. Що це не відповідало правді, це нікого не турбувало, поскільки б правду вдалося заховати.

При цьому було особливо корисним всюди стало підкреслювати "єдновірність" "малоросійського і великоросійського" народів, бо таке підкреслення не тільки пояснювало, чому "Малоросія" (автор "Історії Русов" засадничо не хоче вживати назви "Україна") опинилася в складі "Російської імперії" не наслідком завойовання її, — тільки за добровільною умовою, і це не тільки дозволяло домагатися для її шляхти тих "догоририх" прав, але й підкреслювало "несправедливе" поступовання "багатого родича", який не цинив належно того, що наче б то "малоросійський народ" лише з почуття любови до нього, до "єдинокровного" народу московського, все терпеливо зносить, а таки ні за що не хоче покинути "Росії" (москалів), бо ж саме їх українські предки віддавна "предпочли всім другим народам... як єдиноплеменною от єдиною кореня славянскою".

Ми не хочемо, однак, сказати, що вказана причина була єдиною причиною написання твору, лише що була одною з головних (іншими причинами були: привязаність до традиції, любов до землі, романтичне захоплення козацькою добою, яке виявилось навіть в "українській" школі польської літератури), яка власне надала тим "історичним" працям і шуканням окресленого напрямку.

Треба було отже всупереч правді, всупереч фактам*) довести "вірність" "малоросійського дворянства" і, звичайно, для того треба було виразно і недвозначно осуджувати всі прояви справжнього українського патріотизму. Треба було, домагаючися прав, — виявити своє обурення поступованням тих, хто боровся за волю України, треба було зайняти до них таке ж становище, яке займали москвини, лише з тою різницею, що обовязково треба було їх трактувати, як... "не-малоросіян"!

Так і робить "Історія Русов", заявляючи загальною: "Шляхетство польское... принятое по едновѣрству... они то і билі причиною всем замешательствам, нестроениям і побоищам в Малоросіи, после Хмельницкаво происходившим".

В рамцях цієї концепції, йдучи шляхом, наміченим московським царем Петром I, та повторюючи його вигадки як правду, таку сільветку гетьмана Мазепи малює нам "Історія Русов": "Мазепа — природний поляк із фамілії литовской. Как говорят,

*) Адже ж ще не так давно твердив Петро I, що "всі гетьмани були зрадники" і мав рацію, бо ні один гетьман, починаючи з Хмельницького і кінчаючи Орликом, не був засадничим приятелем Москви і не ототожнював інтересів свого народу з московським, а таких москалів звали "зрадниками".

бежал он із Польщі... потом пріпісался до малоросійських ре-
сстрових козаків... на такіє рангі і уряди, какіє, согласно с
законамі здешней страни, займают по виборам пріродные і
оселіе уряднікі, он нікогда поднят не бил, так же ні посело-
стей, ні родні тут не імел... визвал із Польщі сестру свою
Янелю... Мазепа подумал о своей безопасности... штоб не-
довольство войска не породіло месті за погублених Самойло-
вічей... основал он для тово лічную гвардію свою... із за-
днепровцев і всякой наволочі... оні билі для Мазепа ево
ангелами-хранітелями... Походи в Польшу для Мазепа билі
камнем преткновенія ілі соблазну..." Там він мав наче б то
потайки бачитися зі шведським королем і повзяти намір по-
кинути "своево государя і перейті к врагу. Гнусний (підлий)
замисел сей породіла в ньом адская злоба за лічную обіду
свою" ("Історія Русов" стор. 199).

Далі в "Історії Русов" оповідається досить непевну історію
в двох ріжних редакціях про те, як цар Петро I мав образити
гетьмана Мазепу. Це оповідання має умотивувати, що доко-
нання "страшного злочину зради", якого допустився гетьман,
що згідно з московською концепцією до того часу був "вірним
слугою" московського царя, — було наче б то подиктоване
тільки особистими мотивами.

Оповідши ті "історії", природно, робить з них автор "Істо-
рії Русов" потрібний йому висновок, а саме: "Мазепа імел уми-
сел вредний (шкідливий) побужденіем собственной (власної)
ево злоби і атищенія (помсти), а отнюдь (в кожному разі) не
національних інтересов...", які, на думку автора "Історії Ру-
сов", зводилися до перебування в спілці з Москвою.

Саме тому наче б то і не підтримало гетьмана ані військо,
ані нарід, і так гетьман лише "загубіл себя і многіх людей ім
обманутих" ("Історія Русов" ст. 200).

Далі цей твір намагається переконати читача, повторюючи
все наново, буцім Мазепу штовхала до підтримки шведів лише
"надмірна злість", що вона ж — мовляв — спонукала його до
ще одного злочину, а саме — вислати непевних, на його думку,
полковників (Миклашевського та Мировича) битися з такими
великими ворожими силами, які мусіли знищити українські
полки, керовані тими полковниками, та їх самих.

Так, як бачимо, Мазепу навіть оскаржувано й за те, що він
мусів робити, виконуючи стисло московський наказ!

Ось як робиться з гетьмана Мазепа безпринципного егоїста-
злочинця.

Не забула ця "Історія", з усією прихильністю до Кочубей
й Іскри, подати про їхній донос і тут же обтяжити гетьмана
Мазепу, як вигадкою про любовні стосунки з жінкою Іскриною,
так і приписати "обиювенному ліцемерію" гетьмана те, що

він відмовився виконати засуд на смерть, винесений Кочубею та Іскрі московською комісією, а передав нею засуджених у розпорядження московської влади, яка той засуд і виконала.

Далі розповідається про підготовчі заходи гетьмана Мазепи до переходу на бік шведів і нарешті подається про самий перехід і наводиться, як автентичну, скомпоновану промову гетьмана Мазепи. Текст тої промови, імовірно, мав попередньо узасаднювати конечність певних концесій для українців, яких хотів також і автор "Історії Русов", але він же хотів усунути всяку можливість наслідування гетьмана Мазепи і тому запевняє, немов то по обговоренню тої промови військом і урядовцями та по кількадедних дискусіях з її нагоди, військо й урядовці вирішили, що хоча, з одного боку, є великою кривдою терпіти те все від москвинів, "народа нічем не лучшево", що терплять українці, проте, з другого боку, в жодному випадку вони й чути не хотіли про те, щоб покинути московського царя і признати над собою зверхню владу лютеранина, який зневажає образи святих і не додержується постів, і тому — наче б то — вони всі одного ранку покинули гетьмана, залишивши його лише з двома полками компанійськими, під сторожею яких буцім то були ті старшини, які ще лишилися при гетьманові. Така вигадка була під оглядом пропагандовим добра, і заздалегідь обміркована, бо ж власне на те автор "Історії Русов" кілька сторінок раніше запевняє, що компанійці набиралися з усякої "наволочі"! Всі ж, з погляду "Історії Русов", "порядні люди" наче б то відцуралися Мазепи і рушили звідти на Стародуб, щоб приєднатися до московської армії Меншікова та повідомити москвинів про "ліцемеріє" гетьмана і просити царя дозволу вибрати іншого гетьмана.

Московський цар, звичайно, мав подякувати козацьким полкам за "вірність" і "наказати" їм лишитися під командою Меншікова.

Всі ці події автор "Історії", який взагалі не журиться історичною правдою, переніс на початок вересня, хоча в дійсності ми знаємо, що гетьман рушив на зеднання зі шведами щойно в кінці жовтня ст. ст.

Самозрозуміло, що автор "Історії Русов" дбайливо додержується московської пропагандової вигадки, немов український гарід був такий відданий москвинам, що "большево нельзя і требовать". Та історичні факти, а зокрема незаперечний факт, що тисячі вояків билися з москвинами, пішовши за гетьманом Мазею, змусили автора "Історії Русов" запевняти, що компанійці (яких Шевченко назвав "преславними"), склалися з самої "наволочі", а що були ще й сердюцькі полки, то і про них поспішив він написати, що наче б то вони були створені

іодовно з українських "поляков" та "волохов" і різних гуль-
тяїв! Отже, мовляв, "малоросіян" з гетьманом взагалі не було!

Далі "Історія Русов", хоча признає, що сердюки боронили
Батурина з надзвичайною хоробрістю, але тут же пояснює їх-
ню хоробрість тим, що вони знали, що їм немає рятунку. Зате
наче б то прилуцький полк, стаціонаваний в Батурині, (щоб
не псувати концепції автора "Історії Русов") не поділяв "віро-
ломства" Мазепи і тому відкрив фронт. Вправді подає далі
автор також опис злочинної московської жорстокости, але...
але всю відповідальність за вирізання не самих сердюків, але
всього населення Батурина перекинув він з москвинів на Мен-
шікова, який знова, мовляв, також допустився її тільки тому,
що не був шляхтичем, а звичайним продавцем пиріжків!

Після опису зруйнування Батурина автор "Історії Русов"
зробив полковника Чечеля не одним з оборонців Батурина,
лише переніс його до Новгородсіверська і знов описує події,
що в ньому відбулися, так, щоб вийшло, немов лише одні сер-
дюки ("українські поляки") хотіли його боронити, та як за-
кінчив опис захоплення цієї твердині, використовуючи нагоду,
береться вихваляти під саме небо московського боярина Ше-
реметьєва за його "справедливість", протиставляючи його Мен-
шікову! Так всі московські жорстокості записуються на раху-
нок не москвинів, тільки одного лише Меншікова*), якого вже
ва часів автора "Історії Русов" лаяли і самі москвини (адже ж
він закінчив на засланні!).

Далі малює нам ця москвофільська "Історія" події (покли-
каючися на Вольтера) так, чемов би шведський король, нади-
бавши коло Десни Мазепу без війська, хотів його, як дури-
світа і зрадника свого царя (!) скарати, та "ридання" гетьмана
врятували його.

Оповідши далі про "обрання" з наказу московської влади
Скоропадського на гетьмана (в чому автор "Історії Русов" не
бачить жодного порушення "прав"), подає далі (звичайно не
обурюючись, лише зазначаючи, що того ще "в Малоросії не
бувало"), про ганебну комедію, в якій, в догоду московському
цареві, на його бажання, духовенство не лише "велікоросій-
ское", але й "малоросійское", на чолі з єпископом, прокли-
мало гетьмана Мазепу, що стільки зробив для добра україн-
ської Церкви, що не мав на собі й десятої частини таких грі-
хів, які мав би хоч би "глава" московської православної цер-

*) Варте уваги, для висвітлення москвофільства і тенденційности
автора "Історії Русов", що він у всіх випадках, коли злочину до-
нали поляки, робить за них відповідальними "поляків", а коли тор-
лається справа москвинів, — уживає всіх заходів, щоб обтяжити
якось "визятлову" одиницю.

кви, синовбивця, кат і злочинець — Петро І. В дійсності ж, як ми знаємо, єдиним "злочинном" гетьмана була любов до свого народу і батьківщини. Але про це все "Історія Русов" не згадує ні слова! "Історія Русов", лише описавши ту противну християнській релігії комедію, закінчує опис тим, що наводить слова церковної пісні, яку співали на закінченні того видовиська, а саме, "Днесь Юда покидає вчителя і приймає диявола". Ці слова відіграли, як побачимо, не аби-яку роль при мальованню "портретів" гетьмана.

Подавши після цього прізвища цих зрадників, які зрадили свого гетьмана і перебігли до москвинів, автор "Історії Русов" пише про них зі симпатією, а коли тут же згадує, що старшин (і то дуже багатьох!), які не зголосилися до москвинів з виявами покори і не брали участі в інсценізованих москвинами Сєзправних "виборах" Скоропадського, — москвини розшукували і закатовували в Лебедині, то — самозрозуміло — всю відповідальність за ці злочинні тортурування й мордування старшини козацької знову перекидає лише на одного тільки Меншікова!

Треба признати, однак, що поскільки тої закатованої старшини було вже дуже багато і вона, на думку автора "Історії Русов", не була "винною", бо тільки бажала волі, а це, мовляв, бажання, належить до бажань властивих всьому людству, постільки він виразно осуджував за те, що їх позамучували... Меншікова!

Коли, нарешті, переходить "Історія Русов" до опису Полтавського бою, то подає, наче б то при московській армії було до 20 тисяч українського пійська, а кількість українців, яка була по шведському боці, зменшує до карикатурного числа — не цілої тисячі! Тут, на перший погляд несподівано, підкреслює "Історія Русов", що Мазепа був вельми побожним християнином (це після того, як сама розписувалася про "пекельну злість" гетьмана і його намір продати Україну полякам!).

Далі, однак, стає ясним, про що ходить авторові.

Провідною ідеєю "Історії Русов" є вигадана її автором, віддана саможертвенна любов українського народу до "єдинокровного" народу московського, яка й не дозволяє українцям, незважаючи на найгірші вчинки москвинів, вхолитися за зброю і відірватися від Московщини. Отже, в цьому випадкові несподівано автор "Історії Русов" нагадав собі побожність Мазепи тільки на те, щоб ще раз підкреслити свою улюблену ідею. Адже ж далі читаємо, що власне тому, що москвини були наче б то "єдинокровним народом", навіть гетьман Мазепа уважав за "смертний гріх" проливати кров своїх земляків та "єдиновірцев" і в цьому випадкові, мовляв, Мазепа мав виявляти надзвичайну твердість, відмовляючися брати будь-яку участь

у боротьбі з москвинами. І тому, запевняє далі "Історія Русов", наче б то "нікто не докажет", щоб українські війська гетьмана "били причастни хоть к одному убійству над росіянами". "Росіянами", як ми знаємо, всюди в попередньому тексті зве ця "Історія" або самих москвинів, або москвинів разом з українцями, а українців же зве або "русами" або "малоросіянами". Так напр., говорячи про Гадяцьку умову, "Історія Русов" каже: "Виговський доконав підлости супроти росіян", та зрештою й на цій же сторінці, на якій говориться про те, що ні гетьман, ні його вояки не допускали й думки, що можна битися з москвинами, далі говориться, що шведи почали битву, напавши на регулярну "російську" кінноту. А далі зве ця "Історія" ті українські відділи, що були з москвинами, не інакше, як козаками, а **московську** піхоту тут же зве "**пехотой російской**" і була вона під командою Меншікова.

Яку "цноту" хоче прищепити своїм землякам автор "Історії Русов", — ясно: цноту пса, у якого ціниться спеціальний рід собачої відданості, коли пес тільки лиже руку господаря, що вимагає його канчуком нізашчо.

У своїй же свідомості автор "Історії Русов" годив повище твердження про "смертний гріх" і "непрічатность" до хоч одного "убійства над росіянами" з описаними в тій же "Історії" численними боями українців з москвинами, таким чином, що всіх тих, хто відважувався стріляти у такий же "священний" для "Історії Русов" московський нарід, як був "священним" якийсь "священний" крокодил або бик-апіс для підданців фараона, оголошував завжди в цій "Історії" або "разбойничей пайкой" (козаки Дорошенка) або "наволоччю" (компанійці) або й "українськими поляками" (сердюки).

Та всім було й є відомо (в тому числі й москвинам), що з гетьманом Мазепою була й старшина українська і козаки різних полків Гетьманщини і запорожці, яких усіх уже не міг автор "Історії Русов" назвати ані "наволоччю", ані "українськими поляками", і власне тому він, для збереження основної ідеї свого москвофільського твору, мусів погодитися признати, що Мазепа був побожною людиною, а також довелося йому пустити в рух вигадку, немов ніде і ніколи ті українці не допустилися "смертного гріха", стріляючи до "старшого брата". В той спосіб намагався автор "Історії Русов" очистити малоросійський нарід (отже і шляхетство) в московських очах.

Та щоб це не підносило гетьмана Мазепу в очах читача, тут же малює нам автор "Історії Русов" втечу Карла XII з такими мельодраматичними ефектами, як хоч би оповідання про те, що коли Карло XII, який мав утратити притомність підчас втечі, очуняв і почав кликати своїх найближчих помішників, то чув одну відповідь: їх немає, вони в московському

голоні, з ним же, мовляв, лишився "одін Мазепа". Тоді мав Карло XII вигукнути, що він всіх втратив, з ним zostався тільки його "грех"! Чому мав би це бути "грех" Карла XII, пояснення немає, зате далі наче б то мав король сказати: "Ах Мазепа! Ти погубив мене і мою армію своїми увереннями!"

Несподіваним лише видаються кілька останніх рядків, в яких автор "Історії Русов" все ж признає гетьманові Мазепі, як людині "необикновенний ум" (надзвичайний розум) і шляхетність поведіння, яка виявилася у знищенню перед смертю свого листовання.

Таке закінчення вказує, що автор є лише завзятим ворогом української державної суверенності і тому тільки так спотворив гетьмана Мазепу — одного із головних борців за неї, але поскільки останній вчинок Мазепи просто рятував його "любієзних земляків" від відповідальності,^{*)} постільки він похвалює той згаданий щойно вчинок гетьмана і тим самим не хочучи показує нам щось питома справжньому Мазепі.

Автор "Історії Русов", безперечно, належить до тих, які звикли "ходити в ярмі", і тому, хоча люблять свою "тіснішу батьківщину" — "Малоросію", обурюються на саму думку про її незалежне життя! Він хотів би лише "переконати" того ж "старшого брата", що конечні "ліпші стійла", "мякші ярма" та більше харчів, але не справжня воля, про яку ніхто з цих "волів" і слухати не може! І тут же береться доводити, що "малоросіяне", вірні до абсурду "малоросіяне", заслуговують на ліпше трактування! З цією метою автор "Історії Русов" описує долю полонених шведів, захоплюючись великодушністю царя московського, що виявив "великі милости", вернув шведським старшинам шпади, з вояків шведських "обдаровано" грішми. Московські вояки також мали тоді одержати різні нагороди і "Одні лиш малоросіяне та їх войска", — плачеться "Історія Русов", — терпіли наругу і були "прітчею во язицех", без нагород і подяки, хоча, наче б то, власне вони показали стільки відданости москвинам і завзяття у нищенню шведів, не піддаючися жодним "льстивим уверенням" короля шведського. Зостались вони невинагородженими, мовляв, тільки наслідком "неверності одной особи, ізбраной самім царьом". У тому рьсьому, що ласі на "маєтности" та "жалованіє" (грошові нагороди) "малоросійськіє дворяне" були так скривджені, знов — на думку автора "Історії Русов" — завинив з українців той же Мазепа, а з московського боку — сам тільки один Меншіков і ніхто більше!

^{*)} Тому, що справді український народ співчував Мазепі, автор "Історії Русов" здогадувався, що ті листи, коли б збереглися, — дуже перешкоджали б йому в ширенню москвофільських ідей.

В такому викривленому вигляді представляє ця "євангелія малоросійства", написана малоросійсько-російським гермафродитом, постать і діяльність великого гетьмана, якого широкі й далекосяглі пляни були чужі й незрозумілі тим політичним пігмеям, яких уже стільки тоді виплекала у нас Московщина!

Читаючи "Історію Русов", несомніть нагадуємо собі одне з оповідань "Книги джунглів" Кіплінга, в якому він, між іншим, описує як старанно і "чесно" допомагали приручені слони заганяти в загороди, а потім ловити своїх ще вільних родичів, диких слонів Індії!

ІІІ. ГЕТЬМАН МАЗЕПА В НАСВІТЛЕННЮ БАНТИШ-КАМЕНСЬКОГО.

Бантиш-Каменський, відомий автор "Історії Малої Росії", якої перше видання появилось в 1822 році, а друге значно змінене, в році 1830, опублікував у році 1834 окрему брошулку під заголовком "Жизнь Мазепи".

Треба думати, що тоді, коли він писав ту "Історію Малої Росії", яка вийшла в 1822 році, він ще не читав "Історії Русов". Щойно в третьому виданні 1842 р., зміненому і доповненому, автор "Історії Малої Росії" часто покликуюється на "Історію Русов", цитує з неї цілі сторінки і, як видно, цілком безпідставно вважає її гідним довіря історичним джерелом.

У брошурці "Жизнь Мазепи" Бантиш-Каменський цілковито не згадує про "Історію Русов".

"Історію Русов" мусів читати Бантиш-Каменський в одному з відписів, бо текст її вийшов друком щойно в 1846 р.

Поскільки між часом написання "Історії Русов" та часом написання третього видання минуло не менше 50 років, це б то більше пів віка, то природним є, що й Московщина за той час встигла зробити великі осяги у виплекуванні покручів та яничарів. Автор "Історії Малої Росії" не лише излежав до наступного (більш обмосковленого) покоління, але й вже працював у московському урядовому апараті, живучи стало в Московщині.

Ось що про нього знайдемо у виданій сучасними політичними москвофілами під фірмою НТШ т. зв. "Енциклопедії Українознавства" на стор. 400:

"Перші десятиріччя ХІХ ст. українська історіографія розвивається ще в тій самій напрямі, який позначився в попередньому столітті, напрямі державницькому. Не припиняються і спроби-синтези в формі загальних праць з історії України, відповідаючі потребі громадянства мати повні курси національної історії. Перше місце належить Дмитрові Бантиш-Каменському,

що в 1822 році видав свою "Історію Малої Росії", справді епохально явище в українській історіографії.

"В цьому творі, написаному за допомогою і співучастю генерал-губернатора Лівобережної України км. Репніна, великого прихильника українського автономізму, Бантиш-Каменський дав систематичний курс історії України... праця була написана в душі лояльності (? Р. М.) до рос. держави, їй бракувало патріотичного надхнення й сили національної традиції..."

Як і слід було сподіватися, знаючи, хто і в чийому інтересі редагував т. зв. "Енциклопедію Українознавства" і хто написав цитовані рядки (Д. Дорошенко і О. Оглоблін), в ній майже кожне твердження є або вигадкою або баламученням читача. Адже ж на попередній сторінці "Енциклопедії Українознавства" названо серед праць "нац. державного напрямку" праці В. Липинського, отже нікому й на думку не прийде розуміти під "напрямок державницьким" напрям, який угрунтував би й зміцнював... московсько-державницьку ідею! А тимчасом воно саме так і є.

М. Бантиш-Каменський був завзятим москвофілом, ворогом української самостійності і всіх самостійників у минулому, патріотом "общество отечества".

Про це прекрасно знають автори наведеної нами цитати, але свідомо баламутять читачів, наизуючи беззмістовні слова, з метою власне заохотити до читання таких "державницьких праць", писаних в душі лояльності до російської держави".

Як можна писати історію в "державницькому напрямі" (українському) "в душі лояльності до російської держави" — це... "секрет винахідника"!

Писана (як і "Історія Русов") московською мовою "Історія Малої Росії" Бантиш-Каменського не лише була присвячена її автором "Всепресветлейшому великому государю Ніколаю Павловичу", не лише в тій присвяті говорилося, що "Малоросія доселе не імела подрбново деєписанія на отечественном язике", але була москвофільською під кожним оглядом, а не тільки під оглядом "отечественної" московської мови.

У своїй передмові до цієї "Історії" автор заявляє, що початкова історія України була наче б то так "тесно связана с общей отечественной", що хоча потому наступило на його думку "отторженіе" (відірвання) "Малої Росії литовцями", про той, долитовський, період властиво немає потреби писати окремо!

З нагоди припущення одного "іностранного історіка", що усунення Многогрішного сталося за участю московського уряду, пише Бантиш-Каменський так: "Мог ли цар Алексей Михайлович действовать скрытым образом на пагубу подданово, когда все деянія сево государя ознаменовани искренностью і правотой? Не ім ли несколько лет отторгаеми билі усїленіе

просьби о присоединеніи України к Російской Державе?" (стор. 288).

Коментарі до цього заяві.

Далі наводимо де-які твердження та уривок з "Історії Малої Росії", щоб показати справжнє відношення її автора до важливіших подій і постатей української історії.

Для автора "Історії Малої Росії" Київська Русь — це просто "Росія" (том I, стор. 7). "Южная Росія" і "Малая Росія" — для нього синоніми!

Подавши опис пам'яток українського письменства, Бантиш-Каменський пише, що всі вони були написані "в тех странах, котория... отторженн от Російскаво достоянія і снова присоединілись к оному под названіем "Малоросіи" (там же, ст. 16). Тому для Бантиш-Каменського московський історик Н. Карамзін ("Історія Государства Російскаво") є просто "наш історіограф" (том I, стор. 41). У цій, отже, концепції немає місця для жодного українського народу, як народу державного і як окремої нації.

Щойно на стор. 96 ставить автор цієї "Історії" питання: "Откуда взялись козаки? Почему імея в чертах своїх отпечаток чзятскаво происхожденія, говорят языком словянским?" І на це питання відповідає, що, мовляв, запорожські козаки склалися з... "черкесов" (кавказькі верховинці), які переселилися на Україну та з "всех беглих людей" (це б то втікачів різних націй).

Це все погляди, які чужі були і є українцям, помінаючи вже їхню абсурдність. Що більше — вони є доказом цілковитого яничарства і свідчать, як далеко відкотилася українська свідомість, порівнюючи хоч би з часами Хмельницького, коли то українці вважали козаків прямими і єдиними нащадками тих "русичів", що ходили з Олегом на Царгород.

З приводу умови гетьмана Богдана Хмельницького зі шведами, підписаної ним уже по переяславській умові, пише Бантиш-Каменський: "Хмельніцкій желал сохраниць присягу, ім данную царю, і вместе действовал скритним образом в протівность переяславскаво договора... бив подданим, гетман действовал, как незавісимий владетель: сносился мімо Обладателя Росіи с врагом ево, в ніх искал дружби себе..." ("Історія Малої Росії" том II, ст. 13).*) Далі, подаючи про те, що Хмельницький зносився зі шведським королем, наводить з листа Хмельницького, датованого 18. I. 1657 р. згадку про численні листи гетьмана до короля ("...novque quod multis publiciti summus lettris") та його підпис: "Dux Cohortis Zaporoviensis" і пішуче осуджує ті

*) Сторікляк подаємо вводити за третім виданням 1842 року.

зносина, пишучи, що вони "обратілі на Хмельницькаво справедливое негодование (оправдане обурення) царя (там же, стор. 14) за те, що він ще й наказав козакам виступити "на зашіту неприятелей".

Як дивився автор на Україну, видно зі слів "подяки Хмельницького" московському цареві. В ній автор приписує Хмельницькому побажання цареві "возвращенія наследственяво достоянія Волині, Покутья і прочих Російских земель" (там же, стор. 11).

Розглядає, отже, Бантиш-Каменський українські землі, як спадкову власність московських царів, а гетьмана Хмельницького, як підданця московського царя. Всі "окремішности" українські пояснює Бантиш-Каменський так, як і москвини: "Неоспорімо, што соседство с Польшею і Литвою, а потом долгое господство сей держави над Малоросією, ізменив єю в духе, правілах і обичаях і часто в верє, много подеятьсявали на язык" (том II, стор. 220). — Отже: "єдиний русскій народ"!

Звідси випливає і така цілком безпідставна оцінка Виговського: "Сей честолюбівий і лукавий человек... сей прішелец не дорожіл Україною, страной для него чуждою, равнодушен был к благоденствію єя жителей, не страшілся ізменить (зрадити) царю, был разположен ко всегдашней (безнастанній) ізмене... Тщательно (дбайливо) скривал он ізмену свою от верних подданих Російскаво Самодержца... но проніцательний (проникливий) Пушкарь, двіжімой прімерной (гідною наслідування) любовію к отечеству, любовію і должним усердієм Царю, пронік в сокровенные намеренія лукавого гетмана і в февпале 1658 года отправіл к гасударю гонца своєво Яковенку с ісьменним ізвєстієм о неверности Виговскаго" (том II, ст. 28).

Далі читаємо, що наче б то московський цар наказав Пушкарю слухатися Виговського і тоді Пушкарь зважився "вооружонной рукой ізбавить соотчичей от невернаво іх Предводителя". Виговський тоді виступив проти Пушкаря, але згідно з фантазіями Бантиш-Каменського українці не хотіли з Пушкарем битися, і Виговський мусів вислати проти нього "наемное войско, состоявшее із поляков і сербов". Загадкою лишається, чому ж, в такому випадку серед тих наємників опинився великий патріот український Богун, змушуючи тим автора "Історії Малої Росії" написати: "к сожаленію неустрашімий Богун, полковник Вінницькій, помрачіл (затмив) тогда прежнюю славу, обнажів меч протів соотечественников" (т. II, ст. 30).

Описавши ж кінець Пушкаря, пише автор: "Такім образом кончіл жізнь свою Пушкарь, верний царю подданий і зашітнік сограждан! Отечественная історія сохранил імя єво благодарному потомству" (там же, стор. 12).

З нагоди поїздки Брюховецького в Москву на поклон і для того, щоб "ударить челом Великаму Государю всім Малоросійськимі городами", робить Бантиш-Каменський таку увагу: "Давно следовало ему ісполнить сію обязаность, на гетманов возлагаемую".

Про Дорошенка читаємо таку оцінку: "...дерзкій підприємчівій Дорошенко, обольстившій татар... заступил єво (Опан) место для гібелі України і вреда Росії" (там же, стор. 79). На стор. 124 зве Дорошенка "честолюбівим і вероломним", "лукавим", і "мстительним", зате тут же з запалом підкреслює вигадане ним "Мілосердіє Обладателя Росії", яке наче б то "более угроз і наказаній сміріло вїновний народ" (там же, стор. 103). А той нарід був "винний" тільки тим, що хотів визволитися з московського ярма!

Але автор того не хоче, навпаки, пише: "Если би козацій юждь имел ум і політику Богдана Хмельницькаво,*) то стараясь би наперьод снискать любовь Обладателя Росії" (там же, т. II, стор. 87).

Многогрішний, що зрадив свого гетьмана, звичайно викликав велику симпатію у Бантиш-Каменського, який серед "заслуг" того гетьмана згадує й таку: "Многогрішний привьол снова Україну под мощный скипетр Російских Самодержцев"

Чи ж любить Бантиш-Каменський свій нарід і свою "Малоросію"? Так, любить, але, на жаль, також любовію провінціяля, "провансальця" Він навіть писав цю свою "Історію Малої Росії", щоб "увічнити" геройські вчинки предків, яких ділами він пишався, але... але він пишався тільки тими з них, що могли піти на користь Московщини!

Щоб з'ясувати, чим пишався автор тої "Історії", цитуємо з його "Історії" (т. III, стор. 196) наступне речення:

"На поле брані сини України мужественные, не щадят себя, сражаясь за Царя і Родіну" ("В бою сини України мужні, не шкодують себе, воюючи за Царя і Батьківщину").

Наведені цитати не лишають найменшого сумніву що-до того "напряму державницького", в якому проф. Оглоблін призначає "перше місце" цитованій "Історії", звучи її появу "епохальним явищем"

Треба думати, що як проф. Оглоблін на ст. 400 т. зв. "Енциклопедії Українознавства", так і дійсні ("ділові") редактори згадані "Енциклопедії Українознавства", пишучи, про "державний напрямок", мали на увазі саме ту державу, якій служив Бантиш-Каменський, і в інтересі тої держави було й

* Як бачимо, автор "забув" уже, що "політична Богдана Хмельницького" полягала в укладенню союзу з веретем Московщини.

складено "Енциклопедію Українознавства", але... але нам не зашкодить знати, що та держава звалася не "Україна" і навіть не "Малоросія", — тільки Московщина, пізніше — "Росія", а нині — "СССР"!

Знаючи, в якому "державницькому напрямі", в інтересі якої держави була писана "Історія Малої Росії", ми вже не будемо дивуватися тому, що її автор так дбайливо "нищив" гетьмана Мазепу!

Вже в своїй "Історії Малої Росії" пише Бантиш-Каменський про гетьмана Мазепу цілком в тому ж напрямі, що його визначив Петро I, лише, не гірше Квітчиного "Підбрехача", додає, що може. Ось, що там читаємо про гетьмана Мазепу: "Мазепа с хитростю і осторожностю Виговскаво, соединял в себе злобу, мстительность і любостяжаніе Брюховецкаво, превосходил Дорошенка в славолюбіи, а всех іх в неблагодарности" ("Історія Малої Росії" т. III, стор. 9).

Звичайно Мазепі ж без жодних доказів приписує ця "Історія" написання доносу на Самойловича. Але коли мова йде про донос на гетьмана Мазепу, то ось як про це пишеться: "Удостоверясь в тайних сношеніях Мазепи с врагами отечества, Лочубей, увлекаемый верностью к Престолу, решил донести на него государю. Он не мог предвидеть несчастных последствий благороднаго рвенія".*)

Тому ж, що ця "Історія Малої Росії" писана в московському патріотичному дусі, в ній і про зруйнування москвинами Батурина говорить так, як не висловлювався навіть автор "Історії Русов". Ось що читаємо про це на стор. 216: "В 1708 году город Батурин, бив гнездом Изменников, совершенно разорьон князем Меншиковым".

Зрадник Галаган, який "участвовав в разореніи Сечи" — це "достойний полковник" (там же, стор. 104).

І це природно для цього історика, що навіть про скасування москвинами (пізніше) гетьманського уряду написав таке: "Нельзя пріписать в вину Петру I несоблюденія договора, поставленого царьом Алексеем Михайловичем с Хмельницьким... Безпрестанная измена гетманов, оказываеміе полковими і даже сотенними начальниками злоупотребленія, беспорядки в судебных местах, заставилі Государя даровать Малоросіи новое образование" (там же, т. III, стор. 152).

Тепер зреферуємо коротко книжечку Бантиш-Каменського "Жизнь Мазепи", майже не коментуючи різних інсинуацій на великого гетьмана, які вона ширить.**) Робимо це, щоб потім

*) Шляхотної горливости, запападливости.

**) У першій книзі цієї праці висвітлено все ясно.

з усією яскравістю виявити не просто генезу, а й подиву гідну неоригінальність того, що нині ширять, виховані вже червоною Москвою, "мазепознавці" та "історики", та всю несумлінність їх "наукових" праць.

"Жизнь Мазепи" — це книжечка видана (в форматі 12 сантиметрів на 19 сант.) у Москві. Друкована вона в друкарні Августа-Семена при "Императорской Медико-Хирургической Академии" року 1834. Має сторінок 92 і портрет гетьмана Мазепи (який, як побачимо, цілком не є його портретом).

Природно, що на титульній сторінці пишуться чотири рядки з Пушкіна, які висловлюють в дійсності лише палке бажання москвинів і москвофілів. Пушкін подає його в формі докананого факту. Ось ці чотири рядки:

"Забит Мазепа с давних пор;
Лиш в торжествующей святыне
Раз в год анафемой донине,
Грозя, гремит о ньом собор."

А ось далі уривок з "об'єктивного" викладу історика, який від перших уже сторінок не може навіть приховати свого тенденційно-негативного наставлення до гетьмана, свого бажання змалювати читачам найчорнішими барвами замість гетьмана якусь огидну постать, цілком не журичися, чи відповідає вона правді!

Вже на стор. 5 цитованої книжки, читаємо: "Мазепа, Іван Степанович... родился 1644 года... Мазепа, воспитанный в Польше Езуитами... перенял у воспитателей своих искусство лицемерия, если не превзошел даже их в сей науке..."

"...служил в гвардии Иоанна Казимира... нравился польским дамам. Пилкий юноша вступил в короткое знакомство с супругой одною Вельможи и жестоко наказан за увенчаную любовь: ревнивый муж раздел ево, облил дьогтем, обсыпал пухом, велел посадить без седла и узды на дикую лошадь, привязать к ней верьовками..." (ст. 6). При цій нагоді, як пише автор, "Мазепа обратил свой взор на Заднепровскаво Гетмана крэмольнова, храброва, властолюбиваго, врага Поляков и собственной родни" (отже гетьмана Дорошенка змісця оскаржує автор не лише в ворохобництві, а ще й робить з нього ворога України!). "Предводитель чигиринский, не менее ево (І. Мазепи) лукавый, обуздывал предприимчиваго юношу, страшась в ньом опаснаго соперника" (стор. 7).

Далі мова про те, що гетьман Дорошенко мав послати Мазепу послом до Ромодановського і "Коварный (підступный) посланник... не стидился уверять Російскаво Полководца в искренности Гетмана, утверждая, што он целовал в том образ Спа-

сітеля і Пресвятої Богородиці! Так перше виступлення Мазепи ... ознаменовано було неправдою" (стор. 8).

Як побачимо далі, з метою психологічно якимось узаasadни-ти неймовірну вигадку, немов людина хвора, стара, якій смерть заирала в очі, маючи і так усе, чого лише бажати людина може, могла поставити все на карту у власному інтересі, Бантиш-Каменський намагається представити Мазепу як "чорну вдачу". Він хоче переконати читачів у нелюдському егоїзмі, славолюбстві, захланності і ненаситній гордості гетьмана.

Тільки для цього Бантиш-Каменський орудує непевними "фактами", пояснюючи їх можливо найбільш негативним способом, та наділяє гетьмана прикметами не надто додатними! На стор. 8 оповідає Бантиш-Каменський читачам, що Мазепа був узятий в полон "храбрим Кошовим Атаманом Серкою, представлен Самойловичу, отослан в Москву". Самойловича на цій же сторінці зве автор "добродетельним". Мазепа, пише Бантиш-Каменський, оселився в Україні разом "с женой і дьтми: он в скором времени лішилсь последних і утешілся!..."

Це "утешілся" (та ще й зі знаком оклику) знова додане звором для очорнення Мазепи (бо ж це його твердження ні на чому не оперте), а далі читаємо там таке: "Мазепа скривал в душе своей злобу, мстительность, любостяжаніе (захланність, жадобу грошей), неограниченое славолюбіе, бил чужд всякой (благодарности). І це все, звичайно, без найменшого доказу! І тут же автор запевняє, що Самойлович "возвисіл" Мазепу, щоб негайно ж поставити питання: "Какая дума занимала неблаго-дарнаво? Он завідовав своему добродетелю (добродію), помишлял, как би ісхитить із его рук булаву... ездил в Москву... с злобой в сердце, і лестью в устах... совершил предначертаний план (заздалегідь обміркований); написал на своево добродетеля ложный донос, которим воспользовался Голіцин..." (стор. 10-11).

Природно, все сказане не відповідає правді, і тому ті свої слова не підтверджує Бантиш-Каменський жодними доказами. Мало того, він без жодних скрупулів оскаржує гетьмана Мазепу також і в смерті сина Самойловича, щоб тут же написати: "Мазепе нужни білі жертви, і кров невіннаво юноші покрива безславіем первие дні владичества... Мазепа не довольство-вался ізгнаніем опаснаво соперника... навльок на нево подозре-ніе в измене" (ст. 11).

Бантиш-Каменський зовсім не переймається тим, що бунти у війську почалися перед обранням Мазепи і пише спокійні-сінько: "Малоросіяне і запорожци, недовольние ізбраніем Ма-зепи... вишли із повиновенія, но білі усмірени Великоросійські-мі полками" (стор. 12).

Визбираючи всі плітки, які можна використати для знеславлення гетьмана, приписує Бантиш-Каменський заходам Мазепи засуд москаля, ротмістра рейтарів — Сібільова, та на тому не кінець! Мазепа, або як зве його автор "злобний предводитель Малоросіян"... "стараясь открыть сочинителей пасквилей, преследовал, каво только мог, не оставляя даже иноков в мирных обителях (манастирях)... ізліл весь свой яд на ченца Соломона... Несчастний не мог стерпеть в Москве питкі (тортурів), сущесвовавших тогда в отечестве нашем і казньон бил в Батуріне".*) "Міхайло Самойлович бил также питан по настоянію (на домаганія) Мазепи" (стор. 16).

Оскаржує гетьмана автор також у смерті "Бунчужнаво Товариша Забіли", який подав на гетьмана "бездоказательний донос".

Коли якісь факти з часів гетьманування Мазепи перечили оскарженням Бантиш-Каменського, то він намагався і їх подати скомпонованими так, щоб і вони лише обтяжували гетьмана. Так напр. коли є безсумнівним, що власне гетьман Мазепа вжив заходів, щоб згадуваного ротмістра не було так важко покарано, як це мало бути, то і тоді автор написав: "Надлежало явить призрак великодушія, штоби оковать недоброжелателей", тє б то посуджував гетьмана в тому, що він це зробив лише для того, щоб викликати вражіння, ніби він є людиною шляхотною, великодушною і справедливою, та тим обезброїти ворогів.

Цілком іншим тоном говорить Бантиш-Каменський про московського царя Петра I. Ось хоч би зразок: "мудрий Преобразователь наш", "попечительний Государ", "Мілостивий Цар" і т. д.

Треба згідно з московською концепцією, показати, що Мазепа аж до "зради" був цілковито лояльним до Московщини та її царя, отже, це робить лвтор так, щоб і в цьому випадкові очорнити Мазепу. Бантиш-Каменський пише: "Хітрий Мазепа" лише вдавав з себе прихильного "нашему отечеству", але "хотел бить полезним не отечеству — самому себе" і "поривался ісіхтіть лаври у Шереметьева". Тому наче б то стало сам гетьман напрошувався, щоб цар йому доручив битися зі шведами, але, мовляв, "Пйотр умел различіть полезних себе людей" і тому, "когда надменный (зарозумілий) гетман набліжался к границам літовскім", наказав йому вернутися.

*) Соломон слав листа від імени гетьмана Мазепи, підробив підпис і доручив польському королю, але шахрайська інтрига розкрилася, бо студент, який переписував листа, зголосився до короля і показав чорнетку листа.

І тут Бантиш-Каменський патетично вигукує: "Что сделала тогда оскорбленный Мазепа? Каким образом отместил Царю своему и Благодетелю?" (ст. 29).

Саме на те, щоб ще більше підкреслити "невдячність" Мазепи, розповідає автор тої брошури, як Петро нагородив гетьмана Мазепу не лише найвищою московською відзнакою, не лише вистарався для нього від польського короля орден "Білого Орла", але й подарував йому величезні маєтності на Московщині, в Севському повіті, і тут же він знову додає: "но могли ли они насытить честолюбца?" Він, мовляв, усе лишався невдячним!

Мало того, наче б то "Очерняя перед Государем всех Малоросиян, Мазепа вставлял только свою верность".

З оповідання випливає, що гетьман хотів уникнути залежності від Августа, якому Петро мав намір, підчас військових дій у Польщі, його підпорядкувати.

З тої нагоди на ст. 34 виступає автор з такими міркуваннями: "Вникая в поступки Мазепи, нельзя не удивляться своеюлюию ево и вместе великодушности Петра I. Получив ат Государя приказание находится в повиновеннй Августа, в праве ли был Гетман оказывать медлительность?" і знову вбиває в голову читача, що "Мазепа жил только для себя" (ст. 35).

Переходячи до опису відносин з Палієм, Бантиш-Каменський не шкодує для гетьмана темних барв: "Коварный Предводитель Малоросии, умевший льстить и абманывать", "алчный к добичам Мазепа..." і т. д. На стор. 43 читаємо: "Доселе Мазепа являет собою пример верности и усердия престолу Росийскому... В начале 1706 годл... он помрачил свою славу новыми злодеяниями, и в тоже время поселилась гнусная измена в сердце сево неблагодарного человека, облагодетелствованово Петром I."

Оповівши далі відому "історію" про образу, якої допустився п'яний Петро I, виступає Бантиш-Каменський з дуже характеристичними міркуваннями, які з усією виразністю свідчать про кольосальну тенденційність цього автора. Бантиш-Каменський пише: "Но положим, што Пйотр... оскорбил Мазепу, следовало ли ему нарушать присягу, предавать соотечественников чужостному игу иноверцев, мстить Государю своему, который удостоивал ево доверием и дружбой, утешал в печали, награждал деревнями и подарками, возвоил в достоинство кавалера ордена святова Апостола Андрея Первозваннаво, Действительнаво Тайнаво Советника и Князя Римской Империи?" (ст. 45, див. в кінці фотокопії).

В перекладі це речення звучить так: "Але допустимо, що Петро... образив Мазепу, чи ж слід було йому порушувати присягу, віддавати своїх земляків у важке ярмо чужинців, пом-

цятися на цареві своєму, який його дарував довірям і приязню, потішав у журбі, нагороджував селами й гостинцями, наділяв гідністю кавалера ордена святого Апостола Андрія Первозваного, Дійсного Таємного Радника і Князя Римської Імперії?"

Але на цьому не кінець! Звичайно і та вигадка чужинця-хроніста, яку ширять серед нас нині вихованці Москви, також пишається в цій брошурці на ст. 59, де читаємо: "ізмєнник обещал возвратить Польше всю Малоросію і Смоленск, Станислав обязивался сделать ево Владетельним Князем Полоцкім і Вітебскім, на правах герцога Курляндскаво. Нікто не знал о сіх договорах, кроме обоіх королей, Графа Піпера, аднаво польскаво сенатора і ізгнанаго із отечества Болгарскаво Архієпископа..."

Тут треба зазначити, що не може викликати довіря хоч би добір втаємничених осіб (при чому тут болгарський архієпископ?); те ж, що ця вигадка дісталася до Адлерфельдової "Воєнної історії Карла XII", також не є жодним аргументом, поскільки не лише кілька разів сам Карло XII подавав не ці, а цілком інші умови шведсько-українського порозуміння, але й в шведських архівах, які дісталися москвинам після бою під Полтавою, знайдене було таємне листування між гетьманом і королем, яке виключало всяку можливість подібної комбінації.

Та автору байдуже до правди. Він є типовим "яничаром" і тому при кожній нагоді він виявлює те яничарство! Так, наприклад, на стор. 69 читаємо: "Пійотр Великій чрезвычайно огорчілся ізменою новаво Іуди". (До цих слів автор додав нотатку, що то власні слова "государя") і тут же автор зве Меншікова "храбрим" за те, що той ніби-то "взял приступом Бату-рін", однак, природно, цілковито не згадує те, що москвини спалили місто, а мешканців — вирізуали!

По докладному описі огидної комедії, підчас якої кидано анатему на гетьмана та його однодумців, а кат вішав опудало, яке мало нагадувати ненавистного москвинам гетьмана, автор пускає в обіг ще одну вигадку, якою хотів ще більше сплотворити постать великого патріота. Автор встиг вже забути, що згідно з його ж оповіданням мав Апостол "первий оставить ізменніка" й втікти, і на стор. 70 подає, немов би Апостол покинув гетьмана за його згодою й мав — захопити й віддати в московські руки Карла XII!

Згадує рівнож Бантиш-Каменський про маніфест Карла XII до українського народу, щоб тут же написати, наче б то "малоросіяне продолжали сохранять должную (належну) верность к Престолу".

Подібно "Історії Русов", твердить автор, що "Мазепа... находілся при обозе, отказавшись проливать кров своїх сооте-

чественників" (ст. 74), а потім наче б то перебував навіть під сторожею шведів, що мали йому не довіряти. А далі читаємо: "К довершеної мук, терзавших єво (Мазепи) чорную душу", мав довідатися гетьман про заходи москвинів за гроші одержати його в свої лапи, і це захитало "неустрашімость злодея" (злочинця), який, буцім-то, зважився на самогубство та прийняв отруту.

Закінчуючи цього пашквіля на Великого Гетьмана, зраджує його автор причину, яка його спонукала написати і видати цю Єрошурку.

"Тщетно (марно, даремно) Залускій і Шведські писателі превозносят похвалами великость души Мазепи і мніую (видіаю) любовь к Отечеству: безпристрастное (обективное) потомство может лучше судить о деяніях ізменніка..." Далі скорочено повторює ще раз усі приписані гетьманові автором "злочини", зокрема намір "отторгнуть отчизну от древняво ея состава" і триумфуючи закінчує: "Где ж великость души, заслужившая ему, по словам Иностранних Писателей, безсмертную славу?" (стор. 79-80).

Чи ж бодай сам Бантиш-Каменський вірить в те, що пише, чи та брошура є тільки наслідком його незнання?

На жаль, ні!

Переконуюче доводить це слідуєче:

Бантиш-Каменський у "Примітках" оскаржує гетьмана у звденню Мотрі Кочубейвни, подаючи такі подробиці, які купи не держаться. Він запевняє, що наче б то гетьман "подослал в дом Кочубея одново слугу с предложеніем Матрьоне сначала трьох тысяч, а потом десять тысяч червоних".

Тимчасом, як знаємо, батьки Мотрині належали до найбільших багатіїв у Гетьманщині. Мотрі гроші не були потрібні, а до того ж така "пропозиція" з одного боку, могла лише образити дівчину, що не була повією, а з другого боку стояла в цілковитій суперечності з відомими Бантиш-Каменському пізнішими вчинками Мазепи. Та автор нехтує навіть тим, що йому було відомим, а запевняє читачів, неначе "Мазела увьоз возлюбленную, похитів (викравши) єю ночью, как волк овцу", до того ж "очародействовал нещастную, і она плевала на мать і отца своево" (ст. 87-88).

Тимчасом Бантиш-Каменський чудово знає, що гетьман не лише не викрадав Мотрі, але ще й (коли вона сама втікла з дому до нього) не прийняв її, тільки відіслав до батьків!

Що це було так, знаємо з тих листів гетьмана, що їх викрав у Мотрі її батько. Текст тих листів був добре відомий Бантиш-Каменському, бо ж він його подав у своїй "Історії Малої Росії", вид. II. Там він, перед тим, як подати текст листів, майже дослівно повторює цитоване нами зі сторінки 87-88 "Жизнь

Мазепи", додаючи ще, що "Мазепа увъоз возлюбленную. Раздался вопль (крик) в доме родителей оскорбленных. От стыда принуждѣн бил Гетман разстаться с Мотрей, лишѣв (позбавивши) ейо с невинностью і покоя..."

Після коротенької передмови до тих листів, написаної в тому ж дусі, подає Бантиш-Каменський текст 12 листів, як він пише "для любопитства читателѣй". Після тексту стверджує автор "Історії Малої Росії", що ці листи зберігаються у відписах (копіях) в "Колежскому Архіве" у Московщині. Оригінали листів звернуті Головкіним Мазепі з таким листом: "Разбірая взятіе у Кочубея пїсьма, нашлі ми, между прочімі, неоторіе пїсьма і цідули, Вашево Сїятельства рукою ілі чьєю іною пісанія... которія подлїннікі (оригінали) не перепісывая і нікому оних не показывая, к Вашему Сїятельству, за печатью прі сѣом посылаем".

Звичайно, москвин збрехав, і всупереч запевненням, наказав зняти з тих листів колії. Бантиш-Каменський не піддає сумніву автентичности цих листів.

Тимчасом як лист ч. 2 так і лист ч. 5 виключають усе те, що пише Бантиш-Каменський. З тих листів видно, що власне не раз Мотря докоряла Гетьманові за те, що він не затримав її у себе, це б то не зробив так, як пише Бантиш-Каменський, та не могла йому того вибачити, і власне тому гетьман мусів аж двічі порушувати цю справу і виправдуватись!

Маючи текст тих листів, автор проте без найменшого застереження розповідає читачам вигадки, які могли очорнювати гетьмана.

А тимчасом, запитаємо себе, чи легко знайти серед нас такого вдівця, що маючи понад 60 років, покохавши молоду красуню, яка, кинувши батьків, сама прийшла до його палацу, подумав би не про задоволення своєї пристрасти, тільки про майбутнє дівчини, і відіслав би її незайманою до батьківської хати, хоча за тих обставин становище, величезне майно і те, що дівчина сама прийшла з наміром жити разом з коханим, гарантували цілковиту безкарність гетьманові. Гетьман зробив так, як лише шляхетна і порядна людина зробити може! Якою ж огидною підлотою є, знаючи те все, маючи в руках текст листів, так нищо очорнювати цього патріота і людину?

Згадане, вкупі з поясненням самого автора про мету, з якою він написав свою книжку "Жизнь Мазепи", не лишають найменшого сумніву що-до кольосальної тенденційности автора та невірогідности ним писаного. Під цим оглядом вона не рїзниться від "Історії Русов", яку навіть перевищує москвофільством, що часто переходить просто в московський державний патріотизм.

ІV. ВІДНОШЕННЯ ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ Т. ЗВ. "СВІДОМИХ УКРАЇНЦІВ".

(Доба перед 1917 роком)

З огляду як на розміри цієї книжки, так і на її характер, ми не будемо в цьому розділі надто докладно реферувати погляди на гетьмана Мазепу тих істориків і визначних людей, які вже уважали себе українцями

Погляди на Великого Гетьмана як "Історії Русов", так і Гантиш-Каменського, ми так докладно висвітлили лише тому, що з "легкої руки" наших москвофілів і автономістів прийнялося уважати ті твори за "високо патріотичні", українські, а тимчасом широкі кола нашої інтелігенції здебільшого не читали цих творів, а коли хтось і переглядав якийсь із них, то не вдумуючися і вірячи словам тої чи іншої спритно змонтованої "Передмови".

Словом, з цими творами мається так, як у відомій народній байці на цю тему.*)

Наша інтелігенція, повіривши "басистому", так захоплюється українським патріотизмом тих "Історій", що було конечним спинитися на них докладніше. Але такої конечности, оскільки мова про Уманця чи Грушевського, немає. Що ж до Костомарова, то ми лише коротко зреферуємо його погляди, бо вони, на жаль, і досі ширяться серед нас та мали некорисний вплив на трилогію Б. Лепкого.

Натомісць конечним є спинитися на поглядах Шевченка, хоча Шевченко і не був істориком!

Безперечно, однак, і П. Куліш мав рацію, коли ствердив, що Шевченко був не лише найперший поет, але й історик, бо — писав він — "Шевченко перше всіх запитав наші німі могили... Я одному тільки йому вони дали відповідь, ясну, як Боже слово" ("Основа" ч. 3, 1861 р.).

І це була правда; Шевченко, який був не "українофілом", тільки справжнім українцем, завдяки своїй геніяльній інтуїції ліпше розумів нашу історію, ніж не один з пізніших істориків! До того ж слід не забувати, що Шевченко був вільним від усякого москвофільства "самостійником".

Шевченко в кількох своїх творах ясно висловив своє відношення до гетьмана Мазепи.

*) — "Та й смачні ж млинці на молоці!

— А хіба ж ти їх коштував?

— Я їх не коштував, тільки казав мені басистий, що бачив крим-баллистий, як мид ласував!"

Вже в 1844 році в поемі "Сон" зайняв Шевченко безкомпромісово-вороже становище до царя Петра, якого з пошаною згадують обидві розглянуті нами попередю "Історії". Ще яснійше висловився Шевченко в написаній 1845 року містерії "Великий Лях". Там "Друга душа" оповідає, що її за те до раю не пускають, що вона напоїла коня московському цареві, коли той вертався з-під Полтави. Там згадується з виразною симпатією оборонця Батурина, Чечеля і таврується звірське плюндрування Батурина й вигублення всього населення москвинами.

Обіздячи Україну з доручення археологічної комісії, Шевченко у Переяславі з захопленням згадує в своїх нотатках чудову соборну (катедральну) церкву, яка, як відмічає Шевченко, була побудована в 1701 році гетьманом Мазепою. В ній зберегалося тоді Євангеліє, дароване гетьманом. Крім того, в семінарській бібліотеці було чудове Євангеліє, але вже не друковане, тільки писане оздобним письмом на пергаменті українською мовою.

На цьому Євангелію на маргінесах перших сторінок написано: "Сіє Євангеліє прислано і дано от ясновельможного пана Івана Мазепи, войск... запорозьких обоїх сторон Дніпра Гетьмана і славного чина святого апостола Андрія кавалера до престола Переяславського Єпископського, который от его ж милости создан, отновлен і дороцінними утворами украшен".

Про цей собор власне і згадує поет уже на заслання, включаючи його в панораму України ("Собор Мазепи сє-біліє"), не може його забути й пишучи для "малоросійського обмосковленого "дворянства" свої повісті і згадуючи цей собор хоч би аж двічі в "Близнятах" — не забуває кожного разу підкреслити, що його збудував гетьман Мазепа!

Може під впливом цієї згадки й пише поет "Іржавець", твір, в якому ясно і виразно займає становище по боці Мазепи, а не москвинів:

"Наробили колись шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави;
А за ними й Гордієнко,
Кошовий із Січи,
Веде своїх недобитків
Та плаче ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати
Полтаву достати.
Ой, пожали б, як би були

Одностайне стали
Та з хвостовським полковником
Гетьмана едали.
Не стреміли б списи в стрісі
У Петра, у свата,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата.
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий,
Не плакала б Матір Божа
В Криму за Україну."

Це відношення до гетьмана Мазепи не змінилося у поета до кінця життя, бо в поезії, написаній в році 1860, він з призириством і обуренням згадує Галагана і Кочубея, людей, що зрадили гетьмана Мазепу, бо бажали прислужитися москвинам.

Інакше ставиться до гетьмана Мазепи сучасник Шевченка — М. Костомаров, автор "Історических монографій". Ця праця, писана по московськи, складалася з 21 тома і охоплювала як події української, так і польської та московської історії.*) Серед них був том, присвячений гетьманові Мазепі (вийшов він згодом в українському перекладі у Львові: "Мазепа" т. I і II).

Москвофільські погляди Костомарова знайшли свій вислів у програмі "Славянскаво Общества ім. Кірила і Мефодія", відомого нині серед нас під назвою "Кирило - Методієвського Братства", "програми", що його автором був власне Костомаров,**) і що проти того програму, як свідчить сам Костомаров, виступив Шевченко "з крайньою нетерпимістю".

Костомаров, природно, не належав до прихильників гетьмана Мазепи, а вибір з численних матеріалів тої надзвичайно важливої доби зроблений у нього так, що не лише кидає нелевне світло на особу гетьмана, але й лишає у читача пригноблююче вражіння. Ті ж матеріали і документи, коли б були подані в цілості і всі, не дали б підстав для таких песимістичних висновків.

З огляду на те, що нині досить важко дістати велику монографію Костомарова, про яку ми щойно згадували, щоб познайомити читачів з наświetленням постаті гетьмана Мазепи Костомаровим, підкріплюючи наші відомості докладними цитатами, взятими таки з Костомарова, — зреферовуємо далі відповідну частину праці: М. Костомаров, "Історія України в життєписах визначніших єї діячів", переклад О. Барвінського, видавня Н.Т.Ш. у Львові 1918 року.

*) Подасмо повну назву одного з томів тих "Історических монографій": "Богдан Хмельницькій і возвращеніе Южной Русі к Росіи".

**) Див. "Примітка" в кінці книги.

Ця праця має популярно-науковий характер і в оригіналі звалася не "Історією України" ... тільки ... "Історією Росії..."

Життєпис гетьмана Мазепи починає Костомаров відомістю про його походження і згадкою про його службу при дворі польського короля Яна Казимира. На стор. 452 твердить Костомаров, немов Ян Казимір "видалив Мазепу з двора", далі -- оповідає ще одну версію вигаданої пригоди з зальотами, що кінчалися привязанням до спини степового коня, а тоді пише: "Після цієї сумної пригоди Мазепа пішов до козаків, служив спершу у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка". Вже щойно наведені слова піддають читачеві думку, що І. Мазепа "пішов до козаків" лише тому, що його усунув король з двору і заздрісний чоловік покарав його в спосіб ... який забезпечив йому популярність серед західньо-європейських поетів, малярів і композиторів. Тимчасом, як про це було подано в першій книжці цієї праці, так не було!

Покинув королівський двір Мазепа з власного бажання і з власного ж бажання вступив на службу до Дорошенка.

Про освіту Мазепи Костомаров говорить дослівно так: "Мазепа... скінчив десь там в польській школі курс наук, а що був на свій час досить освіченим, то міг вибитися в козацтві" (ст. 453).

Оповідуючи на ст. 454 про те, що Мазепа, як генеральний осавул, їздив з дорученнями Самойловича до Москви, пише Костомаров так: Мазепа "зміркував що (за Софії) ... вся влада була в руках її улюбленця-Голіцина, підлестився йому... Звичайно винують самого Мазепу в тому, що він викопав яму лід Самойловичем і готовив загибелю чоловікові, котрого повинен був уважати своїм добродієм. Ми не знаємо, о скільки Мазепа брав участь у коромолах, що готовилися проти гетьмана Самійловича, і треба вдовольтися тільки припущеннями, тому й не маємо права видавати суду що до цього питання."

Далі знаходимо такі "об'єктивні" інформації: "Залічувалися до значних і держалися їх інтересів люди, що одержали польське виховання... Гетьман, що прожив молодість у Польщі на дворі польського короля, був іменню з таких. Він прилюдно мав внести... цей польсько-шляхоцький напрям... Мазепа швидко виявив свої пнські хитрощі і пішов у розлад з народними змаганнями"... "доносили в Москву, що Мазепа окружився поляками, зложив з них компанійські полки... що він дозволив старшинам повертати козаків у подданство і відбирати в них землі... Мазепа перший завів на Україні паншину... Московська управа не тільки не приписувала у вини Мазепі його вчинків, але для більшого захисту його особи послала полк стрільців..." (стор. 454-455).

Щоб не забирати місця на зясовування усієї безпідставності наведених обвинувачень, відсилаємо читачів до книги і цієї праці, де він може побачити, як було все справді. Рівно ж і далі не лише сам тож, але й подання фактів вказує, що Костомаров виразно намагався представити гетьмана Мазепу в темному світлі. Напр. на тій же сторінці, Костомаров, так інформує читачів про приїзд Мазепи до Москви разом з великим почетом старшинським, приїзд, якого в дійсності домагався Голицин, бо хотів надати більшої урочистості своєму віздові до Москви в ролі переможця: "Підчас перевороту приїхав Мазепа випадково в столицю, розуміється з наміром кланятися любимцеві" (ст. 455-456). Далі пише Костомаров усупереч правді: "За весь час двадцятилітнього гетьманства Мазепи проявилася ненависть до його у підданців... неприязнь до Мазепи почала виявлятися доносами і підступами..." (стор. 456). Тут мусимо нагадати, що доноси і спроби підкопатися під гетьмана мали місце від перших початків його гетьманування (по двох роках), отже не були вони наслідком наростання зненависти до нього українського народу, яке б мало бути, згідно з Костомаровим, наслідком спеціальної політики гетьмана, більше того, ті доноси походили з найзаможніших верств, від людей, що мали на оці не інтереси народніх мас, лише власні егоїстичні забаганки.

Як уже на це звернув увагу і Андрусяк, Костомаров тенденційно й неправильно навітлив взаємини між гетьманом і Палієм, пишучи між іншим: "Був у Мазепи ще один противник... ворог усіх звязаних панських духом з Мазепиним гетьмануванням" (460). "Палій хотів віддати під владу московського царя цілий той край, котрий перше віддав Хмельницький Московщині" — читаємо далі у Костомарова (стор. 461). Це речення пояснює, чому такою симпатією користується у нього Палій.

Коли ж оповідає Костомаров про арештування Палія, то знова не тільки представляє гетьмана ініціатором арештування, але й робить такий висновок: "Так у згоді з московською управою розправлявся Мазепа з народними живлами на Україні, неприязними польсько-шляхецькому напрямові" (65 стор.). Далі читаємо: "Щоби більше ласки придбати собі в государя, Мазепа в своїх доносах стало жалувався на несупокійний дух підвладних йому українців, а найбільш козаків запорожців" (ст. 465). Так, принагідні дипломатичні нарікання (і то — безосновні!), зроблені з метою "замилити очі", — обертаються у Костомарова в "доноси".

На стор. 467 подає Костомаров переклад листа гетьмана до Мотрі, з якого зникли без сліду саме надзвичайної ваги слова, слова, які доводять, що гетьман повівся з Мотрею надзвичайно шляхотно!

Цей пропуск уможливив Костомарову так поінформувати про те, як наче б то Кочубеї обвинувачували перед московським ченцем з Севська Мазепу в згвалтованню Мотрі, що хоча Костомаров і не займав становища до цього наклепу, однак він видаватись може правдоподібним.

Самозрозуміло, Костомаров робить Мазепу ініціатором ув'язнення Кочубея, Іскри та інших доносчиків.

Однак в поданому досить докладно доносі Кочубея (ст. 469-473), який навіть після його скорочення (бо, пише автор, — скорочені пункти "відноситься після замислу до різних тут риложених") — зайняв п'ять сторінок, це б то восьму частину того, що присвятив Костомаров Іванові Мазепі, проскочило досить цікаве для нас обвинувачення, а саме Кочубей обвинувачує Мазепу в тому, що: Мазепа, всупереч наказам московським, заселявав лівобережцями Правобережжя та, що всупереч постановам Коломацьким, не тільки не заохочував до мішаних шлюбів (з москвинами), а ще й утруднював такі!

Між іншим слід тут подати один пункт того доносу, який спритно використав (перекрутивши) проф. Оглоблін, у своїй праці ("Нариси з історії України" випуск VI. "Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII віку". Київ, 1941 р.).

Там, у Оглобліна на стор. 154 читаємо: "Недарма в розмові з В. Кочубеєм Мазепа одверто казав: "Не бил бим шляхтичем, не бил бим сином коронним, если бим всего добра Корони Польской не зичил" і, природно, не подано джерела. А "джерелом" був... донос Кочубея, від якого він сам відмовився, та й в тому доносі про це було так: "Львівський міщанин Русинович говорив, що возив до Мазепи письма від різних польських панів. Той же Русинович розповідав, що польський коронний гетьман Сінявський доручив йому сказати Мазепі, що государ не вдержиться проти Шведів, а козаки, як будуть з ним одностайно, то згинуть, як будуть за поляками, то лишаться в цілости при своїх вольностях. "Я", — говорив Русинович — передав це гетьманові, а гетьман відповів: щоби тільки Бог дав мені здоровля, котре ослабло; я прихильний панам полякам; я б не був шляхтичем і сином коронної землі, як би не бажав добра польській короні..." (Костомаров, ст. 472-473).

Цей уривок доводить, як несолідно заховуються особи, яких потім титулується в пресі "визначними нашими вченими", "мазепознавцями", дозволяючи собі, з метою очорнити великого гетьмана, так перекручувати слова, подаючи як факт і то факт, що мав місце в розмові з Кочубеєм, те, що тільки наче б то чув Кочубей від Русиновича.

Костомаров сам пише, що Іскра признався в тому, що все подане в доносі є звичайним наклепом. Признався він, діставши тільки десять батогів, а Кочубей визнав донос за наклеп

і без того, а йому дали москалі п'ять батогів уже після того визнання (там же, ст. 474). Іскру по цьому ще раз допитували й він тоді дістав ще 8 батогів.

Чому так поставилися москвини до доносу Кочубея, — не важко зрозуміти, коли навіть Костомаров мусів написати, що "донос Кочубей бездоказовий і в об'єктивних людей не міг викликати довіря". Шож допіро мали думати москвини, коли напр. серед пунктів того доносу був і такий, як закид, що наче б то Мазепа навмисне не укріплює Батурина, щоб не могла столиця гетьманська захищатися перед шведами, тимчасом як власне москвини чудово знали (а Кочубей того не знав — або забув), що гетьман кілька разів звертався до москвинів у справі конечности відновлення і зміцнення Батуринської твердині! Головний свідок — сотник Кованько, заявив, що Кочубей намовив його свідчити на шкоду гетьманові, а що він в дійсності нічого не знає. Власне абсурдність і бездоказовість доносу була причиною, чому москвини почали припускати, що донос був інтригою шведських агентів, і хотіли батогами вирвати признання, що так власне і було, від Кочубея чи від Іскри. Тоді Кочубей, щоб рятувати свою шкуру, написав до московського царя листа, в якому пробував виставити себе в ролі зневаженого батька, у якого наче б то: "піврав Мотрю нічцю тайно, а потім вернув її родителям з Григорієм Аненковим і велів Кочубеєві такі слова переказати: "Не тільки дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відобрати". Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, і чародійством довів її до божевільности: "еже дщери моеї возбіснися і бігати, на отца і мать плевати". Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрі.

І знова повстає питання: пощо випустив Костомаров з листа гетьмана до Мотрі ті власне слова, які доводять неправдивість того нового наклепу?

Коли Кочубея на тортурах допитували москвини, чи не діяв він за намовою шведів, Кочубей заявив ще раз, що діяв він "з власної злости" (ст. 475).

Далі Костомаров намагається переконати читачів, що лише "ополячені" верхи, лише найзаможніші хотіли відновлення державности, і пише: "У всіх знатних (заможних) закорінився такий погляд, що український нарід сам по собі, а московський — також сам по собі і при всіх обставинах українець повинен іти там, де йому лучче, хоч би від того москалеві було гірше" (478).

А щоб ще більше узасаднити зайвість кроку Мазепи і брак волі до відновлення державности, пише: "Від часів Богдана Хмельницького цей край ненастанно хитався".

Далі, змалювавши все так, щоб виглядало ніби крок гетьмана був авантюрою малої купки старшини, пише Костомаров, що наче б то з гетьманом прийшло до шведів тільки 1.500 душ.

На стор. 482 Костомаров подає, наче б то сотники ближчих міст просили Меншікова, щоб "їх захищав від Мазепи, який віддався неприятелеві". Про те, що подібні випадки після зруйнування Батурина траплялися де-коли там, де перебували московські війська, ширячи своїми звірствами пострах довкола, — ми вже згадували на своєму місці, але узагальнювання сказаного, впарі з тими твердженнями Костомарова про наставлення і настрої населення, які ми щойно наводили, набирає особливого забарвлення. Це тим більше, що Костомаров не згадав гні слова про те, що москвини завдяки зрадникові дісталися підземним ходом до Батурина, тільки описав його здобуття так, немов би то в першому ж штурмі, протягом двох годин здобуто столицю, зруйновано і винищено населення.

Далі не подає цілком Костомаров про те, що старшина не зі своєї волі зіхалася до Глухова для "вибору" Скоропадського, а про саму інсценізацію виборів пише так, немов би все було в порядку, і "вибори відбулися згідно з давніми звичаями" (ст. 484). Немає у Костомарова навіть натяку на те, що вищих церковних достойників дозволили москвини до Глухова і ті оголошували "анатему" під примусом, під примусом же оповіщено було, що й усіх, хто наважиться підтримувати гетьмана Мазепу, — відлучається від церкви.

На ст. 485 ще раз повторює Костомаров таку потрібну москвинам вигадку, немов би то "Український нарід рішуче не пристав до замислу свого старого гетьмана і зовсім не був йому прихильний", бо наче б то "Інтереси престоноародньої верстви Сули противні інтересам старшини і загалом значних людей козацької суспільности".

Це, сказати б по сучасному, — "клясове розуміння" цілої історії, яке виключає ідею національної єдності і взагалі ідею користности державности для всіх верств народу. Нині таке пропагують московські большевики, очевидячки виключаючи з цієї схеми — московську советську державу ("аргументація" їхня не має найменшої вартости, в чому може читач перекоонатися, прочитавши книжку Р. Паклена "Правда про московську національну політику", а тому ми над нею не спиняємося тут).

Немов для підтвердження наведеної попереду думки, Костомаров далі описує справу так, наче б то український нарід, почувши про перебіг подій і перехід гетьмана на бік шведів, — кинувся на старшину, дідичів і заможніших міщан та почав їх нищити.

Тимчасом, як ми знаємо, про розрухи подібного роду (і то нечисленні й не дуже поважні) писав сам гетьман Мазепа у

своїх листах до царя й московських достойників ще до свого переходу на бік шведів, отже подібні розрухи аж ніяк не були зв'язані з підписанням умови зі шведами і поєднанням з ними (див. про це в книзі I цієї праці). Тимчасом і нині ці розрухи генералізують московські історики, пов'язуючи їх не з тим, з чим вони були в дійсності пов'язані, лише для того, щоб переконати українців, наче б сам український нарід не хотів відновлення власної державности.

Об'єктивність вимагає ствердження того, що Костомаров писав, що коли б шведи мали більше війська, заможні козаки мабуть підтримали б гетьмана, а так — "перейшли до неприятеля тільки старшини, та й ті швидко повтікали". Однак, коли ми вдумаємося в це признание, то прийдемо до висновку, що і в ньому Костомаров стоїть на помилковому становищі, що державність була потрібна вищій старшині, а заможня верства ("болото" французької революції) не була ані за відновленням державности, ані проти того, й тому приєдналася б до того, хто був би дужчим. Тим самим Костомаров, під плащиком "об'єктивізму", далі перепачковував ту ж тенденцію. Саме тому й вираховує Костомаров на ст. 486: "Втікли ген. суддя Чуйкевич, ген. осавул Максимович, лубенський полковник Зеленський, Кожухівський, Андріяш, Покотило, Невінчаний, Лизогуб, Григорович, Сулима". Натомісць не подав Костомаров прізвищ тих, хто лишився разом з гетьманом!

Перечислені Костомаровим старшини, що були безперечно слабодухами і боялися за свої родини, маєтки і т. п., безсумніву зловилися на гачок московської облудної політики, той самий, на який і нині ловляться різні "поворотці". Їм здавалося, що коли вони зрадять Україну і свого гетьмана, то за зраду одержать не лише амністію, але й нагороди, як це — мовляв — сталося з полковником Галаганом. Тимчасом... вони дісталися на Сибір, що зрештою не перешкодило пізнійше ще декому зловитися на ті ж лукаві московські обіцянки.

Далі Костомаров не забуває повторювати, що все населення України ставилося вороже до шведів, а шведи наче б то тримали гетьмана Мазепу немов у непомітному арешті, дбайливо "охороняючи" його. Як знаємо, одне й друге було вигадкою.

Кількість запорожців, що приєдналася до гетьмана і шведів, у Костомарова зменшена в кілька разів, і тому йде мова лише про три тисячі, мало того, не забув тут же підкреслити Костомаров, що то були люди, що вражали всіх своєю дикістю і були страшні п'яниці. Коли підкреслювати ці дві прикмети у запорожців, то чому не підкреслювати їх, говорячи про Петра, який міг під цим оглядом перевершити будь-кого.

Не згадує натомісць Костомаров ані словом про численні запорожські відділи, які билися з москвинами, не подає нічого про залогу Січі, лише подає про три сотні полонених, що їх москалі вбили, і представляє справу так, наче б то вже зі зруйнованої Січі втік Гордієнко зі старшиною. Дослівно: "Та в Січі була тоді невеличка частина всього запорожського коша; остатки з Гордієнком і з усією старшиною вспіли переправитися через Україну, розбили московський відділ полковника Кампеля і злучилися з Карлом" (стор. 489).

За московськими ж джерелами подає Костомаров і про дальший перебіг подій з капітуляцією 16.000 шведів включно, і так описує все, що починаємо думати, немов з гетьманом у Бендерах могло бути не більше двох-трьох десятків українців!

Розповівши про смерть Мазепи, дає Костомаров таку характеристику гетьмана: "Се був чоловік лукавий. Під зверхнім виглядом правдивости він був спосібний представитися не тим, чим справді був, не тільки в очах людей простодушних і легко підлягаючих обмані, але й перед найбистрішими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого і опанувати, так що сей протягом многих літ уважав його чоловіком найприхильнішим московському престолові і царству. Мазепа носив неіастанно на собі ціху тої щирости, що лежить у вдачі й обичаях українців, заявляв усе нехить до хитрощів і лукавства, часто визначався добродушною веселістю, всіх любив гостити і здавалося, неначе б його серце все стояло отвором; тим він нахилив до щирости своїх гостей і приятелів і вивідувався від їх все, що йому було треба. Він був дуже щедрий для всякого, з ким мав діло, але так само не дбав ні про способи, ні про дороги, щоби добути собі достатків, котрі так легко розтрачував, як безрозбірно збирав: одних обдерти, других обдарувати — се була його черта, спільна більше або менше польським панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродієм духовних, роздавав милостиню; більша частина перворядних церков у Києві і в інших містах українських обовязана до нього поминати поміж щедрими добродіями Мазепи, хоч і не сміє виголосити його нап'ятого алатомею імени. Навряд чи можна згодитися з тими, що опісля толкували, неначе б Мазепа чинив се тому, щоби укрити свій нахил до католицизма; про його православність нема поводу сумніватися: однак його релігійність обмежувалася зверхніми обявами побожности і носила на собі ціху того ж ьнутрішнього лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: з такими чертами він являється в своїй трагікомедії з Фальбовським, і у відносинах до Самойловича, і в справі з Палієм, і в справі з Кочубеем та його дочкою, і в угодлиності Голіцину, і у відносинах до Петра, і в своїм поступованню, що попередило зраду. Мазепа часто здавався

хворим, часто радився лікарів, часто лежав у постелі по кілька днів, цілий обложений плястрами — тяжко стогнав і охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину, і деякі, споглядаючи на його, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман минеться, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український нарід і найбільш чорнив Запорожську Січ, а тимчасом перед українцями стогнав і жалувався на строгі московські порядки, двозначно лякав їх небезпечною якоїсь нещасної пригоди, а запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх ненавидить і вже викоринив би їх, як би гетьман не захищав їх і не гамував царського гніву. Його перехід на шведську сторону, після всіх метикувань, навряд чи можна признати наслідком даного замислу, або, як інші пояснили — особистого привязання до Польщі й тайноку намірові піддати нарід український під польську владу. Мазепа, що-до виховання і обичаєвих понять, справді був поляком до костей, але щоби він був прихильний політичним поглядам Польщі, до готовости жертвувати свою вітчизну, на се нема ніяких даних, а навпаки, всьо показує, що Мазепа, як Українець, плекав і голубив у собі бажання політичної незалежності свого краю і се найясніше пробивається в думі, котру Кочубей предложив як свідоцтво неприязного чувства Мазепи. В сім бажанню Мазепа не розходився ні з одним з давних гетьманів, ні з своїми ровесниками, на скільки їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу здійснити давнє сердешне бажання і вхопився за нього Українські політики, виховані в душі польської культури, не могли причарувати нарід ніякою ідеєю політичної незалежності, позаяк у народа зложилися свої власні суспільні ідеали, котрі зовсім не вязалися з тим, що могли дати народові люди з польськими поглядами. Хоч ті політики і не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про незалежність української держави, то все таки держава така, утворена ними під впливом литових їм поглядів, була б в дійсності подібною польській Речі-Посполитій. Не бажючи віддавати Україну Польщі, вони би мимовільно утворили з неї другу Польщу, а сего нарід український не хотів, хоч би при якій завгодно політичній незалежності."

Як бачимо з наведених цитат, Костомаров ставився до гетьмана Мазепи так само неприхильно, щоб не сказати — вороже, як і кожний московський історик, більше того — викривлював дійсність, промовчував те, що не вязалося з тим крайнє негативним навітленням. Його навітлення, чи краще сказати — його спотворення вдачі і цілої діяльности великого патріота й політика нашого, від спотворення, якого допускалися автор "Історії Русов" та пізніше Бантиш-Каменський, ріжнилося по-

зірно науковою формою і намаганням приховати тенденційність під маскою об'єктивізму.

Все це разом давало такий рязкий образ, що редактор і перекладач другого видання "Історії України", яке мало бути доконане для вшанування столітніх роковин народження М. Костомарова, — Олександр Барвінський у відповідному такій меті "Передньому слові", не зміг саме "життєпису" Мазепи лишити без "редакторської примітки": "Цю розвідку про Мазепу написав М. Костомаров в часах, коли московська цензура гляділа грізними очима на всяку прояву української самостійності. Тим-то він приневолений оцінку діяльності Мазепи так зложити, щоби її читати у великій частині поміж стрічками, подібно, як і розвідку про "Дві руські народности" (стор. 493). Та наведені рядки вказують лише на те, оскільки цілість "життєпису" разила необмосковленого українця, разила в такій мірі, що він, ставлячися з великою пошаною до автора і вважаючи його помилково українським патріотом-націоналістом, уважав konieczним виступити в невдячній ролі адвоката клієнта, приловленого на гарячому вчинку. Ціла "примітка" аж ніяк не може виправдати Костомарова, бо: 1) справа зовсім не в "оцінці" діяльності, тільки з тенденційному й антиукраїнському описі цієї діяльності, 2) "оцінки" з огляду на цензуру міг Костомаров зовсім не давати, як би дійсно його "оцінка" не була такою, як дана ним, 3) натомість міг Костомаров подати, хоч би тоном літописця чи тоном протоколу, правильний перебіг подій, правильні числа і не намагатися викликати у читача нехіть та вороже наставлення до гетьмана. Так напр. міг Костомаров, замість писати: "Мазепа скінчив десь там в польській школі курс наук", — подати сухо і коротко: "Закінчивши освіту в Києво-Могилянському колегіумі, імовірно ще студіював філософію у Варшаві". А коли того не знав, — міг написати: "Не знаємо, де Іван Мазепа здобув освіту". Ані одного, ані другого не боронила б йому цензура, і тенденційно-зневажливий тон не був потрібним. 4) Коли б Костомаров боявся навіть найбільш стримано подати правду, то тоді ніхто його не змушував писати саме про Мазепу, а не напр. про Розумовського! Ліпше було нічого не писати, ніж пускати в обіг те, що лише отруювало свідомість читачів. А що праця Костомарова власне дала такі наслідки, бачимо з аналізу пізніших писань про гетьмана інших авторів, у тому числі й наскрізь прихильно наставленого до Івана Мазепи — автора "Трильогії" — Б. Лепкого, про що буде мова на своєму місці.

Праця Уманця "Гетьман Мазепа" (с-Петербург, 1897 р.) дуже різниться від праці Костомарова ширим бажанням її авто-

ра об'єктивно змалювати постать великого гетьмана,*) але її автор не спромігся визволитися цілком з-під впливу своїх попередників у тому розумінню, що де-які вигадки останніх уважав за такі, що справді мали місце.

Крім Шевченка з українських поетів позитивно розцінюють діяльність гетьмана Мазепи також Степан Руданський, що присвятив йому поему, а з новітніх — Юрій Дараган, Дажбожич і Старицька-Черняхівська (драма на 5 дій "Іван Мазепа"). З письменників слід згадати Богдана Лепкого, який пробував змалювати нам великого гетьмана і його великий чин в трильогії "Мазепа", а крім того "Полтава", яка є продовженням трильогії, — разом шість книжок (біля виданого в 1955 р. твору "Мазепа" або "З-під Полтави до Бендер", що має бути продовженням, походили руки "реконструкторів") та Ф. Дудка "Великий гетьман". Про трильогію будемо говорити докладніше трохи далі.

Михайло Грушевський своєї великої Історії України не дописав до доби Мазепи, і намалював силуетку гетьмана лише в своїй короткій "Ілюстрованій історії України", яку написав ще перед революцією (1911 р.), та спинився на цій постаті в де-яких своїх статтях (напр. "Шведсько-український союз"). Ця історія після революції витримала кілька видань. Крім того, в 1918 році написав і видав М. Грушевський книжку розміром приблизно 140 сторінок: "Мазепа і шведсько-українська умова", на жаль, цієї книжки ми тепер дістати не можемо і тому не маємо змоги подати з неї цитати, які показують, що все ж Грушевський, не зважаючи на свій засадничий автономізм (отже, і політичне москвофільство), в тій книжці дав далеко більш прихильну і позитивну оцінку діяльності гетьмана Мазепи, ніж в згаданій "Історії".

Однак відповідні розділи "Ілюстрованої України" не лишають сумніву, що її автор не тому негативно оцінював особу і діяльність гетьмана, що було для того досить важливих причин і фактів, тільки тому, що не міг цілковито визволитися з-під впливу своїх попередників та був автономістом-драгоманівцем. Впливало на М. Грушевського, викликаючи у нього неліт до гетьмана, те, що гетьман Мазепа став постаттю "сим-

*) Нашадок одного з числа старшин гетьмана Мазепи Василь Горленко, який сам писав: "Я, как малорос, проллінаю полтавську битву. . . Мой предок вместе с Мазепой боролся против деспотии Петра I", так оцінював у 1897 р. книжку Уманця: "Первое доброе слово о Мазепе с 1709 г. . . . А давній інстинктовий і традиційний мазепінець і с радістю встречаю фактическое подтверждение своих симпатий к Мазепе", (Листи Горленка до П. Мирного).

волічною", персоніфікацією самостійницьких стремлень України, втіленням ідеї української державности не номінальної, тільки фактичної. Гетьман Мазепа був символом України, що не "з ласки" "старшого брата" має ті чи інші автономічні права і вольности" (має так довго, як довго той "брат" їх "давати-ме"), а має їх усі, які лише можуть бути, бо вони впливають із її суверенности.

Для М. Грушевського, який хотів вдержати тісний зв'язок з Московщиною, який був драгоманівцем, федералістом, завзятим борцем лише за "перебудову Росії", який не уявляв собі щасливої України поза межами т. зв. "Росії", — постать Мазепа була в гіршому випадкові де-що одіозною! Підходячи до гетьмана і його діяльності з упередженням, М. Грушевський пише: "Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, підозрюючи, що то він, як шляхтич і "поляк", як його прозвали, напосівся завести на Україні польські порядки. З великою підозрілістю ставилися до всіх вчинків його і старшини, наопаки, не підозрювали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все те діється против його (московського правительства) волі" (стор. 366).

Тимчасом наведені слова — то все узагальнення, цілком не узаasadнені, бо і "гнівом дихали" лише одиниці (а таке буває при кожній владі) і за поляка гетьмана не вважали, бо інакше не могло б бути такої широкій співпраці між Мазепою і правобережними полковниками (в тому й Палієм), яка була протягом кількох років.

Та й старшина не вважала його за поляка (смішно твердження Кочубея, висловлені ним у доносі, що мав очорнити Мазепу і звільнити гетьманське становище для самого Кочубея, уважати за погляд загалу!).

Далі М. Грушевський повторює твердження своїх "малоросійських" попередників, немов і "старшинська верства" "і гетьман — пильно держалися московської клямки". Тут же згадується, що гетьман, здобувши прихильність царя, "випросив цілу купу ріжних надань маєтків" "для своїх рідних і близьких і для всієї своєї партії старшинської" (ст. 367). Так приймає автор за ширю монету твердження про відданість московському цареві і старшині гетьмана та концепцію "Мазепа — старшинського гетьмана". Коли ж далі М. Грушевський розповідає широко про церковне будівництво, то й тут не забуває вставити таке речення: "Немов щоб заглушити всякі поговори ворогів, що він чоловік чужий, окатоличений, "лях", заходиться Мазепа коло величних на той час будівель, головни церковних..." (стор. 367), тим реченням інспіруючи думку про нещирість побожності гетьмана і бажання, так би мовити, "замилити людям очі", думку, цілком неузаasadнену.

Закінчує М. Грушевський опис про те, як опікувався гетьман українською культурою, словами: "Без сумніву, духовенство, старшина, вся, так сказати, тодішня українська інтелігенція — славилася такого щедрого і гойного гетьмана, і як би не пізнійше нещастя, він зостався б в пам'яті українській як незабутній протектор українського духового і культурного життя... Але через це не зменшалося незадоволення на гетьмана ва всі явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу... Мазепа зі старшиною заходилися приборкати нарід страхом, залякати: замішаних в тих розрухах довлено і віддавано на різні суворі кари..." (стор. 369).

М. Грушевський далі ані словом не згадує про універсали і інші заходи, яких уживав гетьман, щоб стримати стремління нашої старшини привернути назад панщизняні відносини, обмежуючися лише до згадки про спробу скасувати оренди, заведені Самойловичем, яку закінчує так: "Тим гетьмен з старшиною і заспокоїлися, але нарід не заспокоївся, хоч і не важився піднятися проти захищеного компанейськими та московськими ратями нового ладу" (стор. 370). По цих словах переходить М. Грушевський до опису виступу Петрика, який трактує як соціальний бунт проти "нового ладу" і всупереч правді пише: "Мазепа трівожився, просив московського війська, бо боявся, що як рушить сам з України, то піде повстання" (стор. 371).

Виразною несимпатією до гетьмана Мазепа подиктовані також наступні рядки: "Мазепа розписувався перед московським правительством про невдоволення народне, що підіймається ка нього від сих "легкомисних і непостоянних людей" за його вірну службу московському правительству. Він хотів тим, очевидно, розігріти вдячність московську за такі прикрості, що спадають на нього за сю вірну службу, але не була се дуже мудра політика, бо всі попередні досвіди показували, що звичайно всі вірні служби забувалися, коли против гетьмана прокидався рух на самій Україні і московському правительству не рука була підтримувати його.

"Та мабуть Мазепа дуже сумно не дивився на українські обставини й сподівання, що за московською підмогою й своїми компанійцями він потрапить далі триматися безпечно, не дбаючи про настрій народній. Тимчасом його вірні служби московському правительству дійсно стягали на козацтво і весь нарід український де-далі все більші тягарі і через те (!) у людей не тільки "відпадало серце до великого государя", як говорили сучасники, себ то пропадала охота до московської опіки, — але й на гетьмана", пише Грушевський, як на вірного слугу Москалів підіймалося все більше гніву і жалю народнього — як то ми вже з попередніх відзв'яз бачили" (стор. 373).

І навіть саму спробу за допомогою шведів визволити український нарід пояснює М. Грушевський, як свого роду "калькляторство", яке випливало, мовляв, з того, що шведи з усіх боїв виходили переможцями, що можна було сподіватись їхнього нападу на Україну, а тут, мовляв, сам московський цар виразно сказав Мазепі, "щоб не сподівався помочи, не може йому дати московського війська, бо самому потрібне. Ну, а з своїми силами Мазепі не було що й думати боротися з Карлом" (стор. 375). Тут же додавав автор, що Мазепа мав не раз нагоду переконатися, що "московська ласка швидким конем їздить".

І хоча Грушевський вже сам тут схиляється до думки, що союз зі шведами не лише був узасаднений, але й давав нагоду "спробувати за поміччю шведською визволити Україну від московської влади, що останніми роками так тяжко безжалісно і немилосердно затяжила над українським життям", а все ж і далі ставиться до гетьмана з нехиттю.

Може власне таке наставлення до гетьмана було причиною, чому М. Грушевський не подав, до якого часу*) належить написання гетьманом його "Думи", а в самій "Думі" пропустив (позначивши однак крапками) тих дві строфи, які вказують, що "Дума" була написана тоді, коли Іван Мазепа ще не був гетьманом!

Рівно ж повторює М. Грушевський, як безсумнівну правду, абсолютно неймовірну історію, яка безперечно мала в своїй основі якусь політичну інтригу, але і тільки. Цією історією, трактуючи її як політичну інтригу може і слід було зайнятися у великій якійсь праці присвяченій гетьманові, з не подавати про неї в популярній короткій історії в такій формі: "Сам Мазепа завагався і завів листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрове та й шведи стергли його пильно" ("Ілюстрована Історія України", стор. 382). Тут мова про ту "пропозицію", яку, через Апостола, згідно з твердженням Бантиша-Каменського, зробив Петрові гетьман Мазепа, а саме: захопити в полон Карла XII з усім його оточенням і віддати в руки москвинів. Фантастичність плану, особа, через яку мала б ця пропозиція бути зроблена, слушне недовіря до неї москвинів і т. д. — все складається на те, щоб її не брати за справжню монету, а тим більше не пускати в популярній історії в обіг, як безсумнівний факт. Так робити мо-

*) Автор монографії "Гетьман Мазепа" — Уманець тої думки, що написання "Думи" треба віднести на роки 1698-1699. З цією працею М. Грушевський був, звичайно, знайомий. Ми свого часу (1926 р.) в статті "Дума Мазепи" подали міркування, чому слід її написання віднести на час, коли І. Мазепа ще не був гетьманом.

же лише той, хто має нахил вірити всьому, що кидася тіль на великого гетьмана.

Та не зважаючи на те, все ж між оцінкою діяльності гетьмана Мазепи та його самого в "Історії Русов" чи у Бактиш-Каменського й Костомарова і оцінкою Грушевського лежить ціла безодня.

Наддністрянські автори, які не перебували під впливом пропаганди московської, до великого гетьмана Мазепи ставилися позитивно і в 200-ті роковини полтавської поразки видали на честь гетьмана науково-історичні праці. Тоді ж вийшли у Львові (1909 рік) "Історичні причинки" д-ра В. Барвінського (ч. I і II), які присвятив автор гетьманові Мазепі, бажаючи, як він пише в передмові, "прилучитися до загального протесту України-Руси проти святкування Московщиною роковин полтавського бою" і "щоб пошанувати пам'ять найлучшого сина України-Руси".

Та наші наддніпрянські автономісти аж до вимушеного обставинами проголошення самостійності України, дивилися на Мазепу майже крізь московські окуляри.

Так напр. відомий діяч автономістів — Євген Чикаленко у 1912 році чувся майже ображеним тим, що його і той гурт автономістів, що гуртувалися коло часопису "Рада", називано на сторінках "Кіевлянина" (не слушно) "мазепинцями". З тої нагоди він занотував у своєму "Щоденнику", опублікованому в 1931 році накладом "Червоної Калини", таке компромітуюче "розяснення" справи: "Чорносотенці-малороси, такі як Савенко, почали тепер називати себе "богданівцями" в пам'ять Богдана Хмельницького, який приєднав Україну до Москви, представляючи себе "мазепинцям", які ніби то хотять відірвати її від Росії. Але по суті вони не "богданівці", бо Богдан приєднав Україну на автономних основах і відстоював автономію) України... В дійсності — ми "богданівці", бо ми від самого початку відродження української свідомості далі автономії не йшли. Творці і сучасники "Історії Русов", "Кирило-Методієвське братство", були автономісти-федералісти; Драгоманов і Грушевський у своїх працях раз-у-раз були автономістами, а не сепаратистами, і з політикою Мазепи нічого спільного не мали. Треба б нам цей погляд проводити в пресі, але страшно, що адміністрація буде нас штрафувати (накладати грошові кар) за автономізм!

"Але що робити? Треба ж нам доводити, що ми не були ніколи і не єсмо сепаратистами і не думали ніколи відірватися від Росії". (Дата — 2-го січня, 1912 року.)

*) Тут Є. Чикаленко помиляється, бо гетьман Богдан боровся за підлявтку самостійність України.

І це не є погляд самого Чикаленка, але й усіх автономістів. У тих роках його одностайно видавали в Москві, московською мовою, журнал "Українская Жізьнь" і хоч би один з головних редакторів котрого (С. Петлюра) в 1914 році в статті "Війна й українці" писав ні більше ні менше: "Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії... не тільки на полі бою... але й як громадяни..., що повинні сприяти успішному виконанню російською армією вимково-відповідальних завдань, що впали на її долю" (цитуюмо за виданням У.В.А.Н. "Симон Петлюра" стор. 185-186, а не за оригіналом, і тому, ствердивши виняткову тенденційність редакторів, що виявилось в доборі матеріялів, а також свідоме пофальшовання тексту, напр. в "Листах до Донцова" — жодною відповідальности за докладність не беремо на себе). Говорити про те, як люди з такими поглядами могли ставитися до гетьмана Мазепи — зайве. Це — ясне кожному.

Лише треба з притиском ствердити, що ані Є. Чикаленко, ані С. Петлюра в тих випадках не мали ані права ані підстав свої погляди, погляди автономістів, подавати, як погляди всіх тодішніх українців! Ані Тарас Шевченко, ані члени "Братства Тарасівців", ані основник РУПу — Міхновський, ані члени У. Н.П., ані ті українці, що гуртувалися коло "Снопа", не поділяли поглядів п. Є. Чикаленка чи М. Грушевського. Донцов у тому ж 1912 році обстоював у своїх писаннях ідею самостійности України і зірвання зв'язків з Росією. Вони були "мазепинцями", ворогами Росії! Лише волею долі власне автономістам, "громадянам Росії", пощастило в 1917 році захопити в свої руки владу на Україні з усіма трагічними для України наслідками того!

У 1917 році Д. Донцов виступив зі своєю брошурою "Похід Карла XII на Україну".

В ній автор на підставі історичних праць знавців тої епохи, переконуюче доводив, що гетьман Мазепа мав, входячи в союз зі Швецією, цілком реальний і добре опрацьований план і що не його вина в тому, що той план, наслідком нещасливого збігу обставин, не міг бути здійсненим!

У 1919 році в зв'язку зі зростом сили українського національного руху, що перетворився в стихійну національну революцію, зростає й зацікавлення та захоплення постаттю й ділами гетьмана Мазепи. Висловом того зацікавлення була не лише згадувана книжка М. Грушевського, але й блискуча брошура Д. Донцова "Мазепа і мазепинство". Мазепа для Донцова, як слушно стверджує "Книгар", був "безсмертний абсолют, у вчинках якого виразно позначається політичний і національний імператив, придатний для нашої епохи".

Ця брошура була властиво відчитом, з яким виступив Донцов у липні 1919 року, зараз же по організованню "Братством Самостійників" величавої панахиди по гетьманові Мазепі і демонстрації.

Справа з цією панахидою представлялася так: за згодою уряду Скоропадського, московські монархісти демонстративно влаштували 7 липня в св. Софії молебн за здоровля "государя імператора всея Росії". Цей молебн зрозуміла наша молодь як свого роду виклик, не випадково підтриманий урядом Скоропадського, члени кабінету якого були присутні на тому молебні.

"Братство Самостійників" ще за кілька днів до тої московської імпрези знало про те, що вона готується. Провід "Братства" вирішив — з одного боку подбати про те, щоб московська демонстрація не пройшла гладко (і справді на площі тоді ж зібралось багато українців, які відповіли на московський гимн співом українського гимну і відспіванням вічної пам'яті гетьманові Мазепі), а з другого боку вирішено було в день голтавської катастрофи (10 липня) організувати панахиду по гетьманові і величезну маніфестацію на його честь. Серед легальних організацій, створених тайним "Братством Самостійників" була військова організація — "Військове Товариство "Батьківщина". На тайному засіданню вирішено було, що формальним, легальним організатором цілої імпрези й буде це "Військове Товариство", а всі інші контрольовані самостійниками організації візьмуть у ній активну участь. Рада Військового Товариства "Батьківщина" видала в зв'язку з цим святкуванням відозву, в якій говорилося:

"Перейняті глибоким жалем у роковини катастрофального національного нещастя на широких полях під Полтавою 1709 року, 10 липня о 12 годині по півдні, ми, сини безмежно дорогої нам Матері України, кличемо всіх, у кого бється ще серце, повне святої любови до Рідного Краю, спомануть не злим тихим словом всіх лицарів наших, що поклали життя своє в сей надто трагічний в нашій історії день. Помолимось за душу великого народнього страдника, за гетьмана Івана Мазепу. Всіх, хто родився під рідною стріхою, у кого на устах брешить наша рідна мова, кому дорога доля й воля Вітчизни, у кого болить душа від наруги над усім, що святе для українського почуття, всіх вас закликаємо прийти до храму св. Софії, навколішках Бога благали прощення тим нерозумним, хто не став поруч з Великим Гетьманом..."

Хоча, звичайно, уряд Скоропадського виніс постанову, яка забороняла членам кабінету бути на цій панахиді, та день цей оголосила днем праці, праця припинилася майже по всіх міністерствах і нижчих установах, де працювали українці.

Московська церковна влада, яка почувала себе під охороною уряду Скоропадського цілком певною себе, замкнула на ключ церкву св. Софії і довелося владиці Назарію служити панахиду просто на подвір'ї св. Софії, під голим небом! Ще вночі влада Скоропадського розліпила оголошення, в якому говорилося, що маніфестація не буде допущена, і "державна варта" уряду Скоропадського справді намагалася розсіяти українців, що тисячами зійшлися, щоб вшанувати великого гетьмана.

Валентин Отамановський — душа "Братства Самостійників", валпропонував після панахиди маніфестантам ще й таку ухвалу: "Всенародне українське віче, зібране в жалібні роковини на майдані св. Софії в Києві, домагається негайного перенесення з чужини до столиці України тлінних останків Гетьмана Івана Мазепи, Петра Дорошенка, Пилипа Орлика та вміщення домовини гетьмана Івана Мазепи в соборі св. Софії, поруч з домовиною князя Ярослава Мудрого". Цей внесок був одногосно прийнятий.

Після того рушила маніфестація під будинок Губерніяльного Земства, де її привітав С. Петлюра, а далі похід попрямував на Хрещатик і Хрещатином до магістрату. Там нарешті сконцентрованим великим відділам "Державної варті" (поліції Скоропадського) вдалося спинити похід і розпорозити його.

Ми так докладно спинилися на цій маніфестації не тільки тому, що підчас неї вперше, по 209 роках міг український нарід вшанувати гетьмана Мазепу в столиці тоді майже незалежної Української держави, хоча влада була в ній під ту пору в руках ворогів українського народу,*) яких однак стримували німці, з власних політичних міркувань.

Сам факт, що шойно тоді, коли полум'я національної революції досягло своєї найбільшої сили, можна було вшанувати Великого Гетьмана, не менше проречистий за яскраво-вороже становище до вшановання пам'яті гетьмана Мазепи уряду Скоропадського.

Ті, хто прагнув шляхом федерації "відбудувати" московську імперію, могли толерувати і підтримувати навіть з погляду фірмально-правного антидержавні молебні за московського царя, але не могли толерувати небезпечного для москвинів культу Мазепи!

Наведене ж вказує, які величезні зміни відбулися під впливом національно революційних подій і діяльності "самостій-

*) Т. зв. "Протофіса" і членів московської конституц.-демократичної партії, які хотіли перетворити Україну в московську Вендею.

ників", — коли в цей момент навіть українські автономісти декларували свою пошану великому борцеві за самостійність України.

V. ВІДНОШЕННЯ ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ І АВТОРІВ ПО НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІІ.

По тому здвигові у свідомості інтелігенції і народніх мас, який принесла визвольна національна боротьба років 1917-22, боротьба скерована проти всіх без винятку політично-державних організацій московського народу: соціалістично-ліберальної Московщини, очолюваної Керенським, монархічно-ліберальної, очолюваної Денікіним, і большевицько-комуністичної, очолюваної Леніним і Троцьким, боротьба, яку супроводила й стимулювала націоналістична пропаганда "самостійників", — не могло бути й мови, протягом певного часу, про наświetлювання в стилі Пушкіна в українській мові діяльності і постаті гетьмана Мазепи.

На західних землях і на еміграції можна говорити про певний культ Мазепи, а на окупованих землях протягом 7-8 років ведеться дбайлива підготовка, сполучена з терором, до повного переходу до передреволюційного трактування гетьмана Мазепи та його діяльності.

Одним з виявів культу Мазепи є ряд праць (виданих на еміграції) І. Борщака з окрема "В книгозбірні гетьмана Орлика" (Л.Н.В. за 1923 р.), "Орликіяна" ("Хліборобська Україна", 1923 р.), "Невідомий французький роман XVIII ст. про Мазепу" ("Нова Громада", 1924 р.) і дуже добра розвідка його "Гетьман Пилип Орлик і Франція", що є поважним вкладом в нашу історичну літературу, друкована в збірні. Н.Т.Ш. т. 134-135, в тому ж році. Потім появляється кілька його менших розвідок в роках 1924-25 в журналі "Стара Україна" (Львів) та "Арешт Войнаровського" (Збірні. Н.Т.Ш. 1925 р.).

В кінці 1926 року І. Борщак входить в контакт з окупаційним урядом для України, а зокрема зі Скрипником. Тоді появляється його кілька статей в Київських виданнях, а він від 1927 року до 1930 редагує в Парижі видавану за большевицькі гроші репильку "Українські Вісті".

На рік 1931 припадає написання спільно з французьким журналістом Рене Мартелем книжки "Життя Мазепи", що вийшла по французьки і мала багато моментів спільних з... "Полтавою" Пушкіна!

По цьому періоді помітне намагання Борщака наново навізати контакт з еміграційними видавництвами, в яких починають появлюватися праці І. Борщака. Ці праці рижняться своїм

характером від праць з-перед 1926 року, але вони відповідають бодай формою настроям української еміграції й читаючого загалу західно-українських земель.

Серед них слід згадати (й спинитися над ним) відчит читання 11 вересня 1932 року на святочній академії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, виданий потім друком у Записках Н. Т. ім. Шевченка.

Важко сказати, чи наведені попереду подробиці з життєпису Борщака, чи щось інше заважило на тому, що цей його відчит ("Мазепа — людина й історичний діяч") має власне той характер, який має, це б то, що він написаний за відомим рецептом "на бочку меду — одна ложка дьогтю".

Як ми вже казали, в році 1932 та ще підчас урочистого святкування роковин гетьмана Мазепи не могло бути й мови про відчит в стилі Костомарова чи Бантиш-Каменського, але все ж при певному сприті можна було влити ту "ложку дьогтю".

Чи ми хотіли б мати "ідеалізовану постать", чи ми думаємо, що гетьман Мазепа не мав ні однісінької хиби, властивої людям? Ні! Лише ми вважаємо, що коли автор не має **упередження** до тої особи, про яку пише, до тої історичної постаті, яка своєю діяльністю породила, як пристрастних приятелів, так і ворогів, — то не повинен подавати речі ніколи й ніким (в тому й самим автором!) не доведені, що очорнюють лану особу і то в такій формі, наче б то той чи інший наклеп був загально-відомим, доведеним, безсумнівним фактом.

Рівно ж ми вважаємо за вказане не видавати осуду діяльності в тій формі, що ось, мовляв, коли б дана історична особа зробила так і так, — тоді б можна бути певним її успіху!

Щоб краще зясувати, про що мова, — звернемося до прикладу. Проф. М. Грушевський і ряд інших закидали Б. Хмельницькому як непростиму помилку те, що 1) він, по перемозі під Корсунем і Стеблевим не рушив зараз же на Варшаву, бо, мовляв "В тім часі міг би Хмельницький перейти вздовж і впоперек цілу не то Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу... морем би піднялося наоколо нього пригноблене хлопство, селянство, щоб зробити кінець панованню шляхти... гле Хмельницькому... було боязко, що він так сильно образив "маєстат річи посполитої" ("Ілюстрована історія України", ст. 300), і 2) що Хмельницький по зборівській умові завдяки своїй політиці втратив підтримку селянства. Тимчасом сам проф. М. Грушевський, стоячи на чолі Центр. Ради, власне хотів діяти так, як йому здавалося треба було діяти й Хмельницькому: він апелював до селянства, яке закликав іти проти "панів", а також до всіх однодумців — федералістів, автономістів і т. п. московської імперії, яких заохочував творити

новий уряд для тої імперії, що тоді валилася. Стратегічна вартість "мудрої" політики людини, яка "повчала"... *post factum* Хмельницького — була жахлива: він мусів рятуватися під охороною німецьких багнетів, бо, знехтувавши ряд важливих передумов, не міг виставити навіть такого війська, яке тоді на швидку стягла большевицька Москва. А Хмельницький, всупереч помилковим поглядам проф. М. Грушевського, не зважаючи на ті наче б то свої прогріхи, зростав на силі і замість відіграти ролю якогось Ємельки Пугачова, що так імпонувала професорові, заклав підвалини під козацьку державу та виявив геніяльні здібності, спромігшися організувати армію, постачання, навязати звязки з закордоном і т. п. Похід же за рецептою проф. М. Грушевського, який не враховував національної ідеї й національного чинника в боротьбі, міг би на чужій етнічно території принести лише цілковиту і швидко поразку.

Щоб оцінювати і то оцінювати правильно дії, тої чи іншої історичної постаті, треба дуже й дуже докладно знати всі обставини, в яких їм доводилося діяти, докладно знати засоби, якими могла та особа розпоряджатися, а також пам'ятати про тодішні погляди та про прикмети людей, на яких доводилося опирати свою політику. Загальникові ж і поверховні оцінки (та ще й негативні!) не повинні мати місця в науці, тим більше, що буває й так, що де-коли невідомі нам причини змушують того чи іншого діяча поповнювати помилки, яких він, можливо, не міг не поповнити (помилки Карла XII).

Коли історик подає неперевірені цілком, а то й просто вигадані "факти", як правду, і ті "факти" кидають понуру тінь на історичного діяча, а до того ще й вдається до неузасаднених оцінок і вказування "хиб" та "помилко", — маємо всі підстави бачити в тому тенденційність і ненауковість.

Вертаємося тепер до зясування характеру реферату Борцака, читаного на святочній академії на честь Мазепи, влаштованій Н.Т.Ш. у Львові року Божого 1932.

На вступі сам Борцак признає, що "історія це оповідання про минуле, оповідання найдокладніше скільки це можливо, на підставі документів, фактів, текстів. Історія не стверджує нічого, чого вона не певна й абсолютно певна". Далі, однак, викликає у нас де-яке застереження те, що по цих слушних словах автор один раз у власному імені, а один — наводячи слова Гастона Парі, підкреслює, що не вільно надуживати текстів, бо "ніяка політика, навіть найпатріотичніша, не може бути виправданням", а потім: "Той, хто задля патріотичної, релігійної, чи навіть моральної мети дозволяє собі у своїх студіях хоч найменший ухил від правди, не годен мати своє місце у великій лябораторії, куди допускають чесних, а не зручних."

Це подвійне підкреслення, враховуючи час і аудиторію, наводить відразу припущення, що автор має намір виступити з думками, які будуть прикрини в першу чергу для патріотів*), бо ж промовчано про те, що ще більш недопустимим є фальшувати минуле в угоду... ворогові окупантові! Промовчано, — бо треба йому було усправедливити той "дьюготь", що він його мав домішувати до "меду", власне з метою розхитати погляди патріотів.

Та чи не помиляємося ми самі? Чи не посуджуємо Борщака безпідставно в такому намірі? На жаль — ні!

Хоча й дуже зручно, але де лише може, домішує Борщак до "меду" слів того "дьюгтю"!

Ось вже на початку запевняє він нас: "Досі маємо тільки одну, буквально одну, наукову монографію, що охоплює в цілості життя й діяльність Мазепи", Цим реченням він відсилає нас, як до праці чисто наукової, до тої монографії, яку написав М. Костомаров!

Автор чудово знає, що та монографія є крайнє тенденційна, і, щоб його не запідозрили відразу в "підливанні дьюгтю", застерігається, що вправді вона написана Костомаровим тоді, коли автор "вікопам'ятних "Книг биття українського народу" прийшов до гурту співробітників "Новоаво Времени".**)

Наведене речення є спритною грою слів, бо: 1) "Книги биття", які зручно похвалив принагідно Борщак, аж ніяк не ширять ідеї сепаратизму і самостійності, і 2) долучена далі Борщакіом цитата з Костомарова ("Ще в 1860 році Костомаров писав... Затаврована в своєму часі прокляттям, ця нещасна історична постать (Мазепа) мимоволі викликає до себе історичне співчуття... Супроти України він поступив по своєму ширі. Він хотів незалежності і свободи для своєї батьківщини... Особа Мазепи ще чекає безсторонньої історії... тепер, коли спори вирішені, все заспокоїлося") — доводить, що і в 1860 році Костомаров тому лише говорив про "історичне співчуття", що уважав ідею незалежності української держави навіки остаточно і міцно похованою, за згодою і доброю волею українців, і тому, мовляв, можна й "грішника", який діяв "у добрій вірі", що вже не встане шкодити, — простити.

Але монографія про Мазепу була писана тоді, коли Костомаров уважав уже потрібним "затаврувати Мазепу", і Борщак, що це знає, мало того — погоджується з оцінкою ученого езуїта Мартинова, яку тут же й навів ("Костомаров осуджує Ма-

*) Бо ж те, що взяті "не вільно надумувати текстів" — це є кожному відоме.

**) Реакційно-бюрократичний московський часопис.

зепу без жалости й найкатегоричнійше... Але чому властиво Костомаров думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав й яка була ненавистна українцям? Ні!... Спроба Мазепи знищити всяке чужинське панування на Україні дійсна і щира"), той сам Борщак додає до тої оцінки: "Ми маємо лиш єдину наукову монографію про Мазепу, *Ідеологія якої ціла наскрізь хибна...*"

А тепер ми вправі нагадати І. Борщаку його ж власні дефініції того, що можна назвати "наукою", і наведені ним слова Гастона Парі, й запитати: пощо ж він переконує нас, що ця монографія є "наукова", коли вона, згідно з його ж дефініціями, не може мати місця "у великій лябораторії, куди догускають чесних, а не зручних"? Чи тільки тому, що її тенденція аж ніяк не українська патріотична?

Отже два розділи з відчиту І. Борщака були присвячені фактично лише: застереженням, які б дали змогу прелегентові говорити на святочній академії на честь Мазепи речі неприємні для його однодумців (патріотів) і привернути увагу до праці Костомарова, як до поважного наукового джерела.

У третьому розділі береться І. Борщак, як він пише, "зводити разом документальні дані про Мазепині "діла й дні".

Біографічні дані, які подає Борщак, є того роду, що несамохіть насувається припущення, що вони *вміло підбрані* на шкоду Мазепі. Говориться, що батько Мазепи "шляхтич і жолнер" — "пристав до української революції". Де вчився Іван Мазепа? Мовляв, також не зовсім ясно, а ось, що був "покоєвим у польського короля" — так це так! Потім мова про те, що "Мазепа пристав до Дорошенка", але, мовляв, "не видно, щоб він відіграв важнішу роль в оточенню Дорошенка". Далі читаємо: "При Самойловичу став довіреною людиною... Мазепа, сам залишаючися у тіні, кермує старшинською змовою, яка закінчилася коломацькою радою: скинено Самойловича й вибрано гетьманом Мазепу. Новообраний гетьман придушує повстання Петрика..."

Це мали б бути твердження оперті, як пише Борщак, на "документальних даних". Що вони кидають темну тінь на гетьмана Мазепу, — це так, але чи справді вони "оперті на документальних даних"? — Безперечно ні! Але... за те вони кидають тінь на ненавистного Москві гетьмана і тому, розуміючи добре, що повторене двічі краще зятиметься, особливо, коли його подати як річ, що не може підлягати сумніву, кілька сто-рінок далі пише І. Борщак: "Уже коломацька рада перейшла так, що хоч не лишається сумніву, хто був інспіратором і автором, доказів певних нема. Роль Голіцина та старшини вся на долоні, але доведіть роль Мазепи! Неможливо!"

Отже І. Борщак, те, чого за його власними словами "довести неможливо", і на що жодних доказів нема, — вбиває в голову слухачам і читачам, як річ аксіоматичну, не підлягаючу сумніву.

З якою метою? Заплямити гетьмана як людину на святі організованому на його честь!

Тут слід нагадати, що коли немає доказів участі в тій змові Івана Мазепи, то є досить доказів того, що він у ній не відігравав жодної ролі!

Але на цьому очорнювання Мазепи ще не скінчене.

Далі, ніби ненароком, знова розписується І. Борщак про Мазепине "відавання данини жіноцтву", і згадавши, як і Бантиш-Каменський, про листи до Мотрі, не лише "забув згадати", що вони виправдують гетьмана від наклепу в зведенню Мотрі, але й пустив в обіг таку двозначну фразу: "Сильні ж мусіли бути почування майже 70-літнього чоловіка, щоб "зачарувати" молоду дівчину, яка розірвала з батьками й навіть пішла на ганьбу, залишивши рідний дім для гетьманських покоїв".

А щоб ще більше підкріпити ці свої твердження, наводить далі бабські плітки, які чув французький посол від белзької роеводихи. По цьому розписується про надзвичайну хитрість Мазепи, а потім хоче ще зручно його оскаржити в жорстокості (тоді буде "портрет" цілком в стилі Пушкіна!). Але таке обвинувачення, як знаємо, цілком безпідставне, треба "піднести" аудиторії зручно, щоб вона не обурилася і щоб прийняла його. З цією метою застосовує І. Борщак такого тріка: "Складна була постать царя Петра", пише Борщак, "і великі були суперечності в його вдачі. Міг бути жорстокий, як ніхто, і міг чарувати, як ніхто. Власний його син, якого чекав уже царський кат, вийшов від Петра очарований ним." Це речення пише І. Борщак, щоб "дьоготь" змішати з "медом", щоб "осолодити" наївному хахлові "пігулку", яку він має проковтнути, бо альязія — ясна: далі йде мова про те, як саме міг "очарувати" гетьман, тут же спритний натяк на Макіявеллі, купа компліментів вишуканості мови гетьмана, очитаності, бібліотекофільству і... двуличності! З Макіявеллі мав "переводити в життя два принципи: "вміти змінити шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру льва, що примушує тремтіти вовків", другий: "таємниця це душа справи".

"Мазепа", пише Борщак, "мусить бути еластичним до найбільшого лукавства". Тут же цілий абзац про "аристократизм" Мазепи, який мав виявлятися у "погорді до людей низького походження", але який не перешкоджав йому "кланятися тричі до землі царському висланцеві Михайлову". По цьому, наче б то з захопленням, вигукує Борщак: "А яке лукавство!" І по-

давши цілий ряд прикладів того "лукавства", ще раз вигукує: "це шедевр лукавства!"

Після того без доказів і підстав пробує переконати Борщак нас у тому, що Мазепа "любить владу не тільки задля її користей, але задля її самої". Словом, мав би бути Мазепа передусім амбітником і для цих амбіцій, для заспокоєння своєї жадоби влади, мав би не спинятися ні перед чим. Власне тут нагадує Борщак знову про змову проти Самойловича, як діло рук Мазепи. Тут же вплетена фраза така: "Учень Махіявеллі знав вартість народньої любови і не шукав її. Йому було до-сить по словам Балюза поваги і, додамо від себе, остраху".

"Жорстокий? Доказів на це не маємо", але Борщаку треба за всяку ціну прищепити нам думку, немов Мазепа був безперечно жорстокий, хоча на це й немає жоднісіньких доказів, а тому далі спокійнісінько хапається Борщак "пересмикування карт" і пише безпосередньо по цитованих щойно словах: "Правда, що Григорію Самойловичеві "голову відтяли, рубаючи три рази для більшої муки" (Самовидець), правда, що не вважаючи на Мотрю, він не скористав зі свого права ласки що-до Кочубея та Іскри, але обидва ці випадки не можуть свідчити про жорстокість Мазепи, бо входять у страшний рахунок "державної рації", коли за словами Рішельє, "державний муж був би не мужем, а куркою, як би був милосердний". Молодий Самойлович, людина енергійна і здібна, був великою загрозою для всякого режиму, а справа Кочубея мало не зруйнувала цілого Мазепиного задуму. Поза тим ніде навіть у царських проклямаціях, не знаходимо вказівок на жорстокість Мазепи." До наведеного ми можемо додати, що в цьому випадку редактор парижських большевицьких "Українських Вістей" перевищив навіть Петра I, бо потрапив більше ніж Петро I, обпалюжити Мазепу і то... на академії на його честь!

Щоб зрозуміти усю глибину перфідії цього огидного тріка і безмежність наївності слухачів та редакторів збірника Н.Т.Ш., що вмістили все наведене без застережень — мусимо проаналізувати й перевірити де-які з цих натяків-вигадок, що їх пустив у світ Борщак.

Про жорстокість Петра I згадав Борщак, як ми вже казали, щоб "осолодити" свій наклеп на Мазепу і... щоб поставити ті прикмети Петра I і Мазепи на одному рівні.

Що ж в дійсності справді знає з цілою певністю історія про жорстокість Петра I? Знає, що Петро I одержував садистичну насолоду, приглядаючися мукам катованих або й катуючи особисто. Знаємо, що по ліквідації стрілецького бунту Петро I особисто протягом ряду днів розважався... рубанням голів стрільцям. Ось, що оповідає в своїй праці Йоган Корб: "Дня 28 жовтня (1698 р.) цар наказав своїм вельможам і полковни-

кам, щоб кожний з них власноручно відрубав кілька голів стрілецьких. Сам цар, сидячи в кріслі, приглядався такій жахливій трагедії, обурюючися лише тим, що багато з бояр приступали до цих надзвичайних обов'язків з тремтячими руками...

Він же описує, як урядовці німецького посольства в Москві, одержавши дозвіл оглянути в'язниці й почавши з найбільшої, почули з четвертої будови жахливий стогін та ввійшовши туди, побачили Петра і бояр, які розважалися тортуруючи в'язнів. Про такі ж жорстокі розваги царя Петра I оповідає й інший автор — голяндець Я. Стрейс. У Лебедині рівнож Петро бував підчас катовання українських старшин, його поступовання з сином і першою жінкою й багато інших історично-усталених фактів не лишає сумніву що-до виняткової жорстокості Петра I, якого перевищав під цим оглядом може лише Іван IV, Ліутий.

Отже І. Борщак зручно "порівняв" Мазепу з тим звірем у людському образі, а щоб те порівняння не було фантастично-обурюючим, щоб його думку прийняли й затямили, подає неков знехотячи, вигадані "докази". Кажемо ясно — вигадані!

Справа в тому, що гетьман Мазепа не був причетний у найменшій мірі до тортування й закатовання полковника Григора Самойловича. Григора Самойловича з власної ініціативи арештував московський севський воевода — Неплюєв. Підчас арешту пробував полковник Самойлович ставити опір і тому москвини оскаженіли. До всього того цей воевода дивився ласим оком на великі маєтки Григора Самойловича і він же його на московській території допитував, тортурував, а потім — закатавав і все майно Самойловича Григора — загарбав. Пов'язування його смерті, а з окрема способу закатовання, з гетьманом Мазепою, є огидним наклепом, зробленим з метою спотворення постаті Мазепи.

Те ж саме слід сказати і про інший наклеп, а саме про те, що гетьман, незважаючи на любов до Мотрі, "не захотів скористати з свого права ласки" що-до Кочубея. Отже мусимо з усією рішучістю ствердити, що гетьманові не прислужувало жодне "право ласки"!

Ми знаємо, що було кілька випадків, коли москвини карали тих, хто складав на гетьманів фальшиві доноси, або образив його. У всіх тих випадках, коли гетьман і хотів застосувати до них меншу кару, — мусів звертатися з відповідним проханням до москвинів. Мало того, на такі прохання гетьмана москвини мало звертали уваги, а бувало, що й просто — відкидали. Так напр. коли московська влада приловила (по втечі) засланоного на Соловки ченця Соломона, який брав участь в інтризі проти гетьмана, і наказала покарати його смертю, Мазепа звертався

до царя з проханням замінити смертну кару на заслання, але Петро I відловив, що такі люди шкідливі для кожної держави, і відмовився замінити кару смерті — засланням. Коли б гетьман мав "право ласки", — не потребував би просити московського царя і не одержав бя відмови.

Рівно ж московська влада переводила слідство, пов'язане з доносом Кочубея та Іскри, вона ж винесла засуд на смерть, і цар особисто визначив рід смертної кари.

Яку ж у сумі характеристику гетьмана дав І. Борщак на чкадемії на честь того ж гетьмана Мазепи? А ось яку:

Син шляхтича, що "пристав" підчас повстання Хмельницького до козаків, вчився невідомо де, подорожував десь закордоном, очитаний, був покоевим дворянином при польському королі, спритний, надзвичайно хитрий інтриган, джигун і бабій, улесливий і zarazом надзвичайно амбітний, зарозумілий та бундючний, ставився з погордою до народу й нижче роджених. Послугувався підкупам, рабською запобігливістю, інтригою й не оглядався ні на що. Очевидячки, поскільки він не цікавився любов'ю народу, "жорстоко придушував повстання", а волів викликати острах і правити терором, — то важко говорити про його український патріотизм. Справедливим не був, бо у всіх випадках думав лише про себе й інтереси своїх прибічників зі старшини. Безмежно владолюбний, при чому владу любив для самої влади, лукавий, облудний і жорстокий.

Коротко: Борщак з усмішкою, з юдиним поцілунком, дав такий же негативний портрет Мазепи, як і Костомаров та Пушкін. Костомаров приписував Мазепі таку вдачу: "Ето был егоист... поляк по воспитанію і прийомам жізни... он сделал себе кареру подделиваясь, как ми виделі, московским властям і отнюдь не останавливаясь ні перед какими безирравственными путями... ето была волощюнная ложь".

Та навіть ця характеристика Костомарова, характеристика безсумніву злобно-неправильна і тенденційна, ще все ж краща від тої, яку перепачкував Борщак на святкованню роковин гетьмана Мазепи! Характеристика Борщака може конкурувати хіба з такою характеристикою Мазепи, що належить Пушкіну:

"Не многім, может бить, известно,
Што дух ево неукротім,
Што рад і честно і безчестно
Вредить он недругам своїм;
Што ні єдиной он обіди
С тех пор, как жив, не забивал,
Што далеко преступни віди
Старік надменний простірал;
Што он не ведает святині,

Што он не помнить благостині,
Што он не любіт нічево,
Што кров гатов он лить, как воду,
Што презірает он свободу,
Што нет атчизни у нево."

Давши таку обурюючу кожного українця, що не став московським запродавцем, характеристику Мазепи, Пушкін, цілком логічно, зве в своїй "Полтаві" гетьмана не інакше, як "злощипцем".

До цього ми можемо лише додати, що коли б гетьман хоча частково справді нагадував ту моральну потвору, — не могло б бути і мови про будь-який шляхетний зчинок з його боку і довелося б розглядати його перехід до Карла XII лише, як невдалу калькуляцію амбітника. Борщаку власне цього й треба, але що то була святочна академія на честь Мазепи, то він хотів, щоб до таких висновків доходили шойно згодом його тяжкодумні слухачі, й тому далі немов би похваляв поступовання Мазепи, але похваляючи все, потрошки докидав усе нові обвинувачення, вибравши для того форму публіцистичну, яка давала змогу кидати все нові й нові обвинувачення без їх узасаднення. Ось напр. він пише: "Ніхто не вміє завдяки грошам так добре, як він, зробити з ворога свою людину", "всі на його службі, починаючи від князя Голіцина, якому козацька рада принесла 10.000 червінців від Мазепи".

Обійшовши так потребу подавання доказів, промовчавши факти й результати дослідів у цій справі, Борщак пускає спритно між нас ту чи іншу отрутну думку, як безсумнівну істину! А тимчасом досліди наприклад ствердили, що донос укладено було москвинами, вони (князь Голіцин і помішники) були його ініціаторами, а перекладений з московського текст лише підписали де-які старшини; відомо, що Голіцин волів іншого кандидата (полк. Дунін-Борковського), що й від нього жадав 10.000 червінців, що скупий Дунін-Борковський не мав охоти їх дати, а що старшина воліла обрати Мазепу. Нарешті відомо й те, що новообраний гетьман мусів зобов'язатися Голіцину влатити цю суму та, що влатив її рік пізніше, позичивши від того ж Дунін-Борковського! Але Борщак, з легкістю балетниці перескочивши через некорисні йому фактичні дані, "по кавалерійськи", наскоком, накинув вигадку, яка кидала тінь на Мазепу. Правда, тут же спритний автор, прекрасно розуміючи, що визнання за Мазепою військових здібностей, войовничости й рішучости у переведенню своїх плянів ніяк не перечить вигаданим прикметам злочинця, у якогс немає нічого святого, закінчує похвалою Мазепі за войовничість і рішучість.

Так же "по кавалерійськи" розправляється Борщак з автентичністю портретів Мазепи, твердячи, всупереч правді, немов не існує жодного портрета, який ми могли б уважати правильним, і тут же не забуває подати опис того, як виглядав Мазепа, що належить (цитуюмо дослівно) "якомусь старшкні, мабуть шведу", що наче б то мав бути свідком першого побачення гетьмана зі шведським королем. Чому власне цей опис зовнішності наводить Борщак, хоча за ним стоїть анонім, людина, про яку ніхто й нічого не знає? Та тому, що той опис такий: "Мазепа був дещо негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими пуклями, довгі обвислі вуси". Не випадково тут порівняно Мазепу з Манлієм (треба думати — з Тітом Манлієм, оскарженим у державній зраді і скинутим з Тарпейської скелі), і згадано, — що він був... "дуже негарний".

Очевидячки, цей опис немає найменшої вартости, не лише тому, що невідомо, кому він належить, не лише тому, що свідoctво не анонімів, а людей, що справді знали й особисто розмовляли з Мазепою, говорять про його красу, але хоч би й тому, що ні на одному з портретів гетьмана (як "алегоричних", так і мальованих людьми, що не раз бачили гетьмана), не бачимо у Мазепи "довгих обвислих вусів".

"Думу" Мазепи згадує далі Борщак для того, щоб так сформулювати її провідну ідею: "Сильна автократична влада з суворою дисципліною задля вищих інтересів держави — такий прозовий переклад думи Мазепи". Та ми мусимо з усією рішучістю ствердити, що такий "прозовий переклад" треба Борщаківі мати для його цілей, але цей "переклад" надто далекий від оригіналу! Кожен може переконатися, перечитавши уважно текст думи, що в ній гетьман закликає до єдности, вступаючи проти політичної "отаманії", проти розбрату, політиканства й численних "орієнтацій", закликає ж до орієнтації на власні сили і до збройної боротьби за віру і за вольності українські. Що така боротьба може бути успішною лише під проводом "стерника", — це річ відома і старим римлянам і сучасним республікам, але це не є "центром" думи, і Борщак чудово знає, що в ній немає й мови про те, що ми зведемо "сильною автократичною владою", але йому потрібна така інтерпретація, щоб ще раз підкреслити "аристократичну вдачу Мазепи" і його владолубство. Це далі лягнується висунута нашими ворогами концепція "старшинського гетьмана" і в душі цієї концепції, знова ж без доказів, запевняє Борщак, що Мазепа "щедро обдаровує маєтками старшину, суворо й немило-

сердно нищить усі спроби селян до еманципації. У спорах козаків із старшиною він стає по боці останньої”.

Тимчасом ми маємо ряд його універсалів, які виявляють усю неправдивість цієї вигадки Борщака, який принагідно кидає тінь і на українське духовенство, представляючи його, як і большевики, прихильниками гноблення селянства.

По таких безпідставних, але категоричних твердженнях, Борщак пише: “Селяни, для яких Мазепа завжди був, і справедливо, старшинським гетьманом і приятелем царя, в рішучу хвилину не піддержали Мазепу, не зважаючи на свою зненависть до московських урядників.”) Наука Макіявеллі не підходить до селянської природи”. Наведені слова, тим більше написані в тих роках, були не тільки очорнюванням гетьмана, не тільки впливали деморалізуючо на маси, але й будучи водою на московський млин, перегукувалися з советськими вигадками того часу і пізнішими.

Вправді далі Борщак признає заслугою гетьмана Мазепи те, що завдяки йому, наче б то, старшинська верства мала “ще 70 років відстоювати автономію”, але ця концепція знова перетворює боротьбу за волю України в... старшинську справу і тільки старшинську!

Розглядаючи далі поступовання гетьмана Мазепи, Борщак не випадково пише: “Одним з найкращих актів українського народу був переяславський акт”. Але ми тут можемо нагадати, що Шевченко уважав той акт (і слушно!) за “найгірший акт”, тимчасом, як “найкращим” його уважали і вважають москвини та москвофіли й донині.

Кинуті далі порожні фрази про нерозуміння Москвою “програми Хмельницького” — є порожньою балаканиною, суперечною історичним даним. Як знаємо, “Переяславський акт” не був ніколи програмою Хмельницького, лише одним з дипломатичних потягнень, яке оказалось фатальним.

Природно, І. Борщак, враховуючи те, що то реферат на академії в честь Мазепи, не зважився перед львівською аудиторією осудити саму ідею відновлення самостійності, але він з одного боку цю ідею зробив “клясовою”, “старшинською” і протинародною, а з другого, навіть в такій формі не хотів її зробити ідеєю, яка б виправдувала й освячувала поступовання Мазепи, і тому цю думку висловлює, хоча й “премрачними словами”, але, коли над ними подумати — то досить ясно. Він пише: “Задум Мазепи в його головних рисах тепер

*) Тут зручно підмінює Скрипниківський редактор ненависть до москалів (отже — до народу) ненавистю до московських... “урядників”!

досить добре відомий, як не брати під увагу, так сказати інтимного його боку, вельми цікавого, але більш для характеристики самого Мазепи, ніж для його плянів”.

Що цим хоче підкреслити автор того речення?

Що він, давши тут огидну характеристику Мазепи, коли й мусить визнати доцільність і узasadненість його кроку, то не значить, що він тим самим стверджує чистоту намірів гетьмана, не значить, що вірить, що він справді думав про Україну, а не про власні амбіції.

Тому далі дає автор слово, як пише, “обвинуваченому”, який говорить про ідейність і чистоту своїх намірів, але сам до цих слів не займає жодного становища.

Однак далі І. Борщак, незважаючи на дану ним відемну характеристику гетьмана, як людини, мусить признати його заслугою обеднання України. Ось, що він про це пише: “Захоплення правого берега Дніпра є справжнім політичним маневром, у здійснення якого Мазепа вклав усі ресурси своєї натури, підюджуючи царя на поляків, вбиваючи в нього довіру до них, і цілою складною грою осягнув те, що не зважаючи на польсько-московський союз, завжди фатальний для України, могутня українська армія перейшла Дніпро й залишилася там. Справа з Палієм, оспівана народом,^{*)} була лише епізодом, неминучим у тяжкій боротьбі, яку Мазепа провадив задля Правобережжя. Палій тільки різав панів, і нічого, крім долі Залізняка, як не Гонти, його не чекало, а Мазепа, з інвентури Петра й навіть Августа, фактично обеднав Україну, чекаючи випадку оформити це юридично”.

Далі визнає Борщак і подає на це докази, що не може бути й мови про намір гетьмана приєднати Україну до Польщі, лише, що Мазепа не мав жодних симпатій до Польської Республіки і, що метою його було здобуття цілковитої самостійності. Борщак у дальшому викладі виправдує і навіть одобряє цілком поступовання гетьмана Мазепи (союз з Карлом XII) незалежно від наслідків, а навіть і наслідки його вчинку були, на думку Борщака, користні для України, “бо, без Мазепиною задуму цар усе одно знищив би українську автономію й не з меншим, а може з більшим терором. Але на Україні тоді б не залишилося традиції збройної національної революції”.

І ось, несподівано цілком, після всього сказаного ним про Мазепу, Борщак виступає з твердженням: “Піднісши прапор

^{*)} “Дума про Мазепу й Палія” була “записана” лише славістом Ів. Срезневським на Катеринославщині, кляй, у “Запорожской Стені” не лише допустився “редаговання” текстів дум, але й власні твори подав як “думи”. “Дума про Мазепу” — твір Срезневського.

революції свідомо й сформулювавши її програму, Мазепа відсунув кінець української автономії на сімдесят років і кинув на завжди, в українські маси незалежницьку традицію, скропле-шу кровю. А звязавши свій задум із могутньою тоді Швецією, водночас ворогом Москви і Варшави, Мазепа кинув на цілий світ гасло, яке так геніяльно сформулював Вольтер: "Україна завжди прагнула бути вільною".

Закінчує І. Борщак свій відчит словами, якими належить закінчувати подібні відчити, словами на честь Мазепи сказаними, які ми й наводимо в цілості: "Проте ніколи Іван Мазепа не був ані зрадником, ані кривоприсяжником, ані Юдою супроти України, до якої був повний "Sancti amoris patriae"!... Назавжди розлетілася "северная держава", збудована на зраді, підступі, терорі й гніті народів. Память "героя Полтави", будівничого цієї держави, недобрим словом згадується в його власній країні, не кажучи вже про інші краї.

"Натомісць не "забит Мазепа", не "Гремить більше анате-ма"! Ідея української незалежності й соборності, кинена Мазепою, не зникла, не зважаючи на "того першого", на "ту другу" та всіх їх наступників. Вона розквітла таким буйним квітом, що тепер уже ніхто й ніколи не зможе її придусити. На наших очах сталася остаточна перемога Мазепи в українсько-московській боротьбі, в якій Полтава була лише тимчасовим епізодом.

"І святкуючи сьогодні память Мазепи в старому княжому Львові, ми можемо на кінці тільки повторити те, що 223 роки тому ствердив Пилип Орлик на берегах старої берладської волости галицьких князів-ізгоїв:

"Імя славетного гетьмана Івана Мазепи вічно житиме безсмертною славою в памяти нашого народу, бо він хотів дати йому змогу розвинути у повній свободі всі його безмежні можливості. Нехай ні військо, ні народ не тратить надії! Наша справа справедлива, а справедлива справа вкінці завжди перемагає".

Ми в цілості навели закінчення, щоб об'єктивно зреферувати цілість, однак ми не важилися твердити, що це закінчення було цілком щирим, а не дипломатичним потягненням, даною настроєм авдиторії й вільної української громади, бо важко припустити, щоб сам Борщак, в ту хвилину, коли написав ті слова, справді був переконаний, що "северная держава" "назавжди розлетілася", що справді не знав, що в ту пору в московській державі вже відновлювався культ Петра I, що справді не розумів, що було тоді передчасним твердити немов уже "сталася остаточна перемога Мазепи в українсько-московській боротьбі", бо ж він читав наведені слова дня 11. IX. 1932 р. а в 1929 р. була зліквідована С.У.М. у Києві, в 1930 році відбувся в Києві процес С.В.У., в 1929 році скасовано комісаріят хліборобства УССР, з кінцем того ж року обмежено компе-

тенції комісаріату освіти У.С.С.Р., в 1930 році проведено уніфікацію системи навчання, а ряд вищих шкіл Києва і Харкова підпорядковано безпосередньо Москві, зліквідовано ВУАН, 6. І. 1931 року скасовано комісаріят внутрішніх справ УССР, у двох перших місяцях 1930 року заслано як "куркулів" понад 200.000 українських селян, тоді ж відбулися масові розстріли інтелігенції без жодного суду, в 1930 році ж була зліквідована Автокефальна Православна Українська Церква, нищено господарчо Україну, велась підготовка до голоду.

Це все не могло бути невідомим Борщаку, як рівно ж про це знали й слухачі та читачі його відчиту, а тому й виникає несамохіть припущення: чи не мало це безпідставно-оптимістичне закінчення, власне своєю абсурдністю підкреслити його конвенційно-урочистий характер і тим самим піддати думку, що це закінчення лише "реверанс" в бік "патріотів", а, мовляв, "правда" була подана в перших двох третинах викладу?

Безперечним є, що цей відчит в цілому, не даючи нічого нового, не даючи наукового об'єктивного викладу про Мазепу, як людину й діяча, давав досить багато поштовхів для уяви, поштовхів, які мали на меті спрямувати думку загалом в напрямі негативної оцінки великого патріота і відновлював у пам'яті наклепи та інсинуації, висловлювані в ньому в формі відомостей певних і безсумнівних.

Цей відчит, як ми вже казали, був видрукований у збірнику Гі.Т.Ш., а видавництво "Червона Калина" в 1933 році видала книжку І. Борщака — Р. Мартеля "І. Мазепа — життя і пориви великого гетьмана".

У цій книжці І. Борщак трактує, всупереч правді, цілу "Хмельничину" як рух виключно соціальний, а Мазепа зображений далеким від історичної правди. Та певно історична правда й не цікавила І. Борщака, який не дуже то з нею церемониться, а свої твердження кидає на вітер! Так напр. у своєму відчиті писав Борщак: "Капризна була людина Ян Казімір, але ... але молодий Мазепа до кінця заховав для себе королівську ласку", а на стор. 8 твору, виданого "Черв. Калиною", той же І. Борщак пише: "Невдача (на королівському дворі) пригадала йому рідний край. Невдячність чужинця розбудила в його ворожій душі патріотичні почування". Отже Борщак тут заперечує самого себе і свої "факти", але додамо, не заперечує своєї ідеї, бо в рефераті шойно батько Мазепи "пристав до козаків", а Мазепа — амбітник Мазепа "робив кар'єру" там, де йому було вигідно, у згаданій же книжці — сам Мазепа тоді "здавав" про батьківщину, коли йому наче б то посковзнулася нога і він не міг "робити кар'єру" при королівському дворі. "Правом чи лівом" — аби Мазепа випав у гіршому світі!

Далі про утиски з боку старшини. "Бунт Петрика" описаний в стилі якоїсь "пугачовщини", і дослівно читаємо: "Ціла Україна... ждала на гасло тільки, щоб прогнати Мазепу"! Петрик став у Борщака "представником бідноти і селянства, що бажав скинути українських панів". Ціле ж повстання було, як твердить сам Борщак, "завзята боротьба аристократа Мазепи з українським Пугачовим-Петриком".

На стор. 59, природно, для змалювання краси Мотрі, подано уривок з Пушкіна. Опис кохання до Мотрі і взагалі багато моментів — надто близькі не до дійсності, тільки до тої ж "Полтави" Пушкіна.

Таким малював Борщак гетьмана Мазепу та його життя.

На початок періоду між двома війнами ще припадає маленька розвідка Олійника "Операції Карла XII на терені України", яка присвячена справам військовим і майже не торкається гетьмана Мазепи, а також кілька статей і "причинків до історії", що дають дуже мало для ґрунтовного пізнання гетьмана.

Такий невідрадний стан, оскільки йде про "історичні" праці, присвячені одному з найбільших наших гетьманів, спричинився до цілком фальшивої уяви широкого загалу про цього визначного патріота. Популярні брошури такі, як хоч би видана в 1916 році в С.Ш.А. В. Будзиновського "Гетьман Мазепа", і видання Львівської "Просвіти" Характерника "Гетьман Мазепа", а також вартісна праця Андрусяка "Мазепа і Правобережжя" (видання Донцова), — не могли поважно змінити того сумного стану і це позначалося також на творах красного письменства, виданих в тому періоді.

Враховуючи характер цієї праці, ми, з одного боку, не потребуємо вичисляти й розглядати тих усіх більших і менших статей і розвідок, які торкалися періоду гетьманування Мазепи, а з другого — не повинні б були спинятися над жодними творами красного письменства, нашою і чужими мовами писаними, яких число є досить поважне. Однак тому, що в наше завдання входить згадати те, що було "знаком часу" в тому антракті між двома світовими війнами, згадати те, що мало (а подекуди — й має) вплив на формування свідомости широких кол нашої інтелігенції й півінтелігенції та її розуміння й оцінки особи та діяльності гетьмана Мазепи, — не можемо проминути цілковитою мовчанкою кількох творів нашого красного письменства з того періоду, а в першу чергу — трильогію Богдана Лепкого — "Мазепа".

Ті твори не належать до числа історичних праць, отже й не входять в обсяг нашої теми, але одні з них могли появилися тільки тому, що головною передумовою їх появи була наша уява про гетьмана Мазепу, яка виникла під впливом тих

історичних праць, а другі — вирости на їх ґрунті і в іншій формі ширять далі те, що ті історичні праці подали. Тому, перепрошуючи за це невелике відхилення, яке однак є конче для охоплення цілоти, присвячую далі кілька сторінок тим працям.

Як це й зрозуміло, більшість видавців, завдяки тим історичним працям, остільки эле орієнтувалася в розумінню особистости і в оцінці діяльности гетьмана Мазепи, що напр. те видавництво, яке видавало виключно патріотичні українські повісті й оповідання ("Ока" в Коломиї), видає в 1924 році перекладений Супранівським з московської мови історичний роман Д. Мордовця "Царь і гетман" під зміненим заголовком "Гетьман Мазепа", і при різних нагодах згадують українські автори Пушкінову "Полтаву", як твір... прихильний до українських визвольних змагань, виявляючи таке дивовижне нерозуміння того твору, яке можна зясувати собі або незнанням московської мови, або — незнанням правди про гетьмана Мазепу, або... одним і другим вкупі!

Еліта західньої України засадничо, в загальникових виразах, хвалила гетьмана Мазепу і зачисляла його до ряду наших найвизначніших діячів, але з тим наставленням упарі, як це не дивно, удержувалася знайомість з його діяльністю на підставі головни тих тенденційних історичних праць, про які була мова. Лише нечисленні одиниці були знайомі з працею Уманця, а монографія Костомарова уважалася серед загалу за "об'єктивне наукове джерело".

Такий стан справи відбився і на монументальному творі того часу — на трильогії Б. Лепкого "Гетьман Мазепа".

Не може бути найменшого сумніву, що автор "трильогії" — Б. Лепкий ставився до гетьмана Мазепи не лише позитивно, не лише з пошаною, але навіть з пієтетом! Саме тому тим більше можна уважати трагічним наслідком усього попередю сказаного безперечний факт, що на "трильогії" Лепкого відбився не лише шкідливий вплив Костомарова, але навіть ідеї, інспіровані автором "Полтави" — Пушкіном.

Читача "трильогії" прикро вражає: 1) нерозуміння (або хитання в розумінню) вдачі й поглядів гетьмана Мазепи, 2) незнання (або цілком помилкові відомості) багатьох історичних фактів і 3) незнання побуту тих часів і поглядів тодішніх людей, а це разом робить неузасадненим пієтет автора до постаті великого гетьмана.

З огляду на появу новим накладом "трильогії", є конечним вказати конкретно на головніші прогріхи автора, прогріхи невільні, які конче треба в новому виданню узгляднити в примітках, щоб читач під впливом "трильогії" не засвоював собі тих помилкових думок і уяви про ту добу.

На початку подамо коротко, в чому полягає неправильність у змальованню Б. Лепким особистості гетьмана Мазепи.

Б. Лепкий, безперечно під впливом Костомарова, Бантиш-Каменського та інших подібних москвофільських джерел (а по часті й творів світової літератури), повірив, що Мазепа був винятковим "бабієм" і гульвісою. Читаємо у Лепкого про гетьмана, як про "славного в світі гуляку, за котрим дурили жінки й дівчата, котрого любовних пригод навіть на воловій шкірі не списав би" ("Мотря", стор. 233), зве його стало "женолюбом", "хоч старий — не гордує жінками. Як Фавст Мефістові, так він мабуть запродав чортові душу ради жіноцтва" ("Полтава" ч. I, стор. 158), згадки про "юбки" (спіднички) в кількох місцях, починаючи зі стор. 123 тому I. Тимчасом, коли б ми навіть повірили в правдивість усіх тих любовних пригод, про які згадували його особисті вороги і які помножені були письменниками, що шукають романтичних постатей, — то і тоді лише кілька пригод припаде на досить довгий період його парубоцького життя до одруження з вдовою Фридрикевич, жінкою білоцерківського полковника в 1684 році, це б то на роки 1659-1684. Чи нині ми звемо бабієм і "женолюбом" людину, що про неї кажуть, немов вона у віці між 18 і 50 роком свого життя мала 5-6 любовних пригод? Про період мало не днацятільтнього подружнього життя гетьмана, нічого більш-менш певного про будь-які "пригоди" невідомо, а два роки по смерті дружини гетьман закохується в Мотрю, засилає сватів, хоче одружитися, а коли йому відмовляють і Мотря втікає до нього, — заховується шляхотно, аж ніяк не виправдуючи такої характеристики, яку дається йому в "трильогії".

Рівно ж не маємо підстав трактувати І. Мазепу, як конюктуриста, "що переходить до того, хто перемагає" ("Мотря", стор. 55-59), бо: 1) вступив Мазепа на службу до Дорошенка тоді, коли зоря останнього вже почала хилитися до заходу; 2) він не покинув Дорошенка з власної волі, тільки їхав з його дорученнями, і те, що його захопили запорожці, а потім видали його Самойловичеві, могло йому коштувати голови, а в ліпшому випадкові — заслання. Лишився він у Самойловича на підрядній посаді — отже про "перехід до того, хто перемагає" і тут не може бути й мови; 3) Мазепа, ставши гетьманом, не "переходив" на службу ані до Голіцина, ані до Петра, лише мусів ладнати з тою владою, яка була на Московщині, не маючи ані до одної з них симпатії; і 4) перехід до табору союзників Швеції — був подиктований українськими інтересами, традиційною українською політикою (Богдан Хмельницький, І. Виговський) і як він, так і його безпосередні помішники, лишалися вірними тому союзові, незважаючи на всі невдачі шведів

на Україні. Отже наведене речення є лише повтореною в добрій вірі пропагандовою безпідставною фразою очорнювачів гетьмана.

Піддавшись впливові москвофільських істориків Б. Лепкий обтяжує нічим неузасадненою відповідальністю за усунення Самойловича гетьмана Мазепу: "Зробив з Самойловичем те, що Самойлович зробив з Дорошенком" (т. I, ст. 56), "Страшная там тень... Самойлович, Петрик..." ("Не вбивай"). Помилково цілком описує Лепкий повстання Петрика.

На стор. 55 тому I читаємо, що гетьман "сам не знав, що робити", а це не відповідає цілій пляновій діяльності гетьмана, упертому намаганням досягнути намічені цілі, і тому історичному фактові, що таке вагання мало бути 4 липня 1706 року, тоді, як гетьман був у контакті з ворогами Московщини з літа 1705 року.

Мазепа Б. Лепкого нагадує взагалі "роздертого сумнівами" українського ліберала-гуманіста, часів Лепкого, а не державного мужа початку XVIII століття!

Невідомий був, безсумнівно, Б. Лепкому й ряд важливих історичних фактів, а з окрема: 1) він остільки повірив москалям і москвофілам, немов український нарід*) ненавидів Мазепу, що з одного боку змушує одного з сердюків боротися зі спокусою застрелити гетьмана, або Орликові приписує подібну ж думку, а з другого пише: "другі оставалися під впливом того дурмана, яким опянював себе народ, а якому на імя: православний цар і вірна служба йому" ("Батурин" стор. 42), і широко говорить у другій частині першого тому про нелюбов народу до гетьмана (стор. 3 і 4) та про відданість православного українського духовенства московському царю" ("Мотря", т. II, стор. 263); 2) в дусі тої ж москвофільської концепції він подає фантастично малі числа військ українських, які боролися під прапорами гетьмана за визволення України, перебільшує настрої москвофільські, розписується про величезні розміри дезерції і т. п.; 3) в згоді з тою фальшивою концепцією, оповідає Б. Лепкий про "героїзм" українських козаків, що наче б то боронили "Веприка", і їх робить головним чинником оборони та пише про кількаденні спроби шведів взяти місто штурмом ("Полтава" т. II, ст. 214). В дійсності, твердиню Веприк боронило московське військо (залога 1500 вояків під командою Юрлова), а населення в кількості 1200 душ активної участі

*) Це твердження опирали москвофіли на згадуваних уже словах Петра I, та на існуванні "Думки про Івана Мазепу і Семюла Палія", тим часом цю думку лише "записав" І. Срезневський, а ряд дослідників прийшов пізніше до висновку, що то фальсифікат пера Срезневського.

в збройній боротьбі не брало. Шведи втратили під час першого кевдалого штурму 600 душ, а перед другим штурмом — Веприк капітулював. Сталось це протягом одної доби; 4) Подібна ж помилка повторюється при описі облоги Полтави. Згідно з трильогією ("Полтава" стор. 350) Полтаву мали оборонити від українців і шведів у першу чергу "козаки й міщани", які на-че б то створили міліцію числом у 3000 душ. В дійсності боро-нила Полтаву міцна й численна московська залога (4500 душ при 30 гарматах), до якої потім вдалося москвинам перекинути підкріплення в шведських мундурах (1400 душ). Таким чином московська залога сягала понад 5500 москалів, а примусово створена москвинами "міліція" для допоміжних робіт не пере-вищала 500 душ, населення ж Полтави (українське) під ту пору разом з жінками, дітьми, немовлятами й старими не могло сягати навіть чотирьох тисяч,*) отже "панамі положення" бу-ли там москвини; 5) На стор. 374 цілковито неправильно опи-сане здобуття Січі; 6) Розподіл сил підчас полтавського бою був інший і на одного шведського вояка випадало значно біль-ше москвинів, ніж це подано в трильогії, і на одну гармату — 16 московських гармат. Рівно ж зведена у "трильогії" майже до зера роля українського війська, яке тримало в облозі Полтаву, забезпечувало крило шведської армії і шляхи відходу.

Все разом узятє подає в трильогії весь перебіг подій у до-сить некористному для українців світлі і не відповідає правді.

Рівно ж впрост зідеалізована постать справді темної особи — В. Кочубея. У "трильогії" Кочубей мучиться думкою, що він "зраджує собі старого товариша" (т. I, стор. 66), а це є мало імовірним, бо Кочубей був спочатку конфідентом у Севського воеводи Неплюєва і доносив на Самойловича, а потім з дору-чення дяка Українцева, — стежив за гетьманом Мазепою.

Ні на чому не оперті твердження: "Кочубей... були не глу-хі на голос людського горя..." ("Не вбивай", ст. 169). Зна-ва ж, пославши донос, не міг думати Кочубей: "Чого йому боятися? Донос був основний і правдивий... все чиста прав-да... Матеріалу на кілька зрад було доволі" (там же, ст. 126).

*) Полтава в 1781-1782 роках (Зуєв: "Путешествієнныя записки от С. Петербурга до Херсона") мала лише коло 1000 дерев'яних будин-ків. На початку ж XIX стол., як подає І. Павлозський ("Полтава" Історич. нарис") мала лише 7975 мешканців, з них чоловічої статі — 4063, а жінок — 3912. З того було кріпаків 412 душ, козаків — 300, ремісників — 300, решта різночинці, дворяни і міщани.

З того випливає, що в 1709 році все населення міста не могло мати й трьох тисяч, враховуючи в їх число старих, жінок і дітей, а тому майже шоститисячна московська залога була силою, якій ніхто не міг ставити навіть пасивного спротиву.

— бо він прекрасно знав, що його донос був цілком необґрунтований і бездоказовий, в подробицях — далекий від правди і власне тому йому не повірили москвини. Згідно з твором Лепкого, Кочубей мав твердити, ніби він "чув на власні вуха", немов Мазепа казав: "нам конечне бути під ляхами" (ст. 186) і це мало бути "правдою", хоча з дальших розділів тої ж "трильогії" випливає, що Мазепа ніколи нічого подібного говорити не міг. На стор. 206 цього ж тому чомусь мають казати москвини про Кочубея і Іскру: "завзяті, нікого видавати не хотіли", хоча Іскра, одержавши 5 батогів, а Кочубей і без того, виказали своїх спільників і призналися, що донос їхній був фальшивий і що ініціатором його був Кочубей. Більше їм не було що виказувати, — бо ж не діяли вони з доручення "шведської партії", як це припускали москвини.

Завдяки всьому попередю відміченому (в дійсності число фактичних помилок ще більше), бракує в трильогії належного умотивовання для пієтету, з яким автор ставиться до гетьмана Мазепи, і цей брак, як це видно з наставлення Б. Лепкого до Мазепи, є тільки наслідком, згубного впливу "історичних" праць, якими він користувався.

Рівно ж вражає нас незнання побуту тодішнього і ментальности тих часів. Козаки й козацькі старшини розчулюються, як вражливі панни, надто часто, і тоді "плачуть", "обіймають ноги", "припадають до колін" і т. д.

Особливо ж прикро разить оте "величання" московське "по отечеству" (по батькові), доведене у Лепкого аж до абсурду (мати зве сина "Іван Степанович"!); тоді, як в дійсності не тільки до полтавської поразки, а ще й протягом певного часу по ній, не вживалося між українцями того "величання", і так зверталися українці лише до москвинів.

У Лепкого вплив "Полтави" Пушкіна лише відчувається, а в іншого автора (Ф. Дудко "Великий гетьман"), що виховувався в московських школах, твір, присвячений Мазепі, навіть починається цитатою з Пушкіна, а вирвані фрази з того протиукраїнського пашквілю трапляються кілька разів. Розглядові цього твору, як за браком місця, так і з огляду на те, що він своїм відтворенням подій не надто різниться від твору Б. Лепкого, — не будемо присвячувати місця.

Так, як бачимо, незважаючи на здвиг свідомости, викликаний національною революцією 1917 року, навіть на західніх землях і на еміграції тяжить і до нині, як змора, московська політична пропаганда і ми ніяк не можемо цілковито зліквідувати московські вигадки та почати бачити гетьмана Мазепу і події його часу такими, якими вони дійсно були.

VI. ВІДНОШЕННЯ "ІСТОРИКІВ" ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ЗА НОВОЇ МОСКОВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.

Нова московська окупація мусіла льогічно привести до відповлення нагінки на "мазепинство", а тим самим до нових заходів для цілковитого зогидження постаті й діяльності гетьмана Мазепи.

Осягнувши врешті перемогу над регулярними українськими арміями, москвини, очолювані большевиками, ще довгий час почували себе в Україні не дуже певними. В окупованій Україні ще протягом кількох років вибухали безнастанні селянські повстання, які не вдалося цілковито припинити навіть вимордувавши штучно викликаним голодом 1921 - 22 рр. кількох мільйонів населення степової України. Щойно за допомогою другого голоду (1933 р.) вдалося москвинам зломити стихійний (неорганізований) спротив українського народу.

Та для того, щоб повстання носили льокальний характер, щоб не було кому організувати одне загальне повстання, москвини, крім шаленого терору, вжили заходів, щоб розколоти українську інтелігенцію і знайти серед неї бажаючих "за шмат гнилої ковбаси" виконувати ролю маріонеток. Конечність ведення такої політики змушувала москвинів не лише абсорбувати увагу інтелігенції ріжними "українізаціями", але й не дала їм змоги відразу виявити головні напрямні своєї національної політики.

Саме тому, таких справ, як напр., визначення згори стабільного відношення до гетьмана Мазепи, не порушувано доти, доки окупаційна влада не почала почувати "грунту під ногами".

Наслідком цього, приблизно до 1930 року, історики й письменники могли, згідно з власною інтуїцією та власними національними поглядами, або більш орієнтуватися на українську національну стихію, яка ще силою інерції діяла, або, лявіруючи, наближуватися до старих московських національних тенденцій і поглядів. Коли ж по згаданих роках стає ясным, що москвини вже добре загнuzдали Україну, що "нових мазепинців" знищено не менш основно, ніж це було зроблено, по зруйнуванню Батурина і по Полтаві, з давніми, коли влада над Україною опинилася в руках червоних "Розумовських" або й нової "Малоросійської Колегії", — тоді всі кареровичі починають навипередки з "українізованими" москвинами "творити" для українців таку "історію", яка б відповідала московським інтересам.

Недавно в одному з виданих у Мінхені "Інститутом для виччення історії й культури СССР" т. зв. "Українських збірників" (книга 2, 1955 р.) появилася на цю тему стаття Б. Крупниць-

юго "Мазепа і советська історіографія". На великий жаль, згадана стаття не лише не висвітлює справи цілком, але ще й робить враження, що вона написана не з метою висвітлити порушене питання, тільки з метою його затемнити та зручно й дискретно "вибілити" тих перебуваючих серед нас "лисів", які мають надто багато "пуху" на пискові!

Б. Крупницький дуже зручно натякнув на те, що "О. Оглоблін спеціально займався Петриком, конкурентом Мазепи і ворогом Москви", і що наче б то "спеціально про Мазепу не писалося" (стор. 26). Далі перейшов до видань створеного в У.С.С.Р. "Інституту історії України", підкресливши в ньому ролі "Білоусова". Серед видань того "Інституту" згадав побіжно "Полтавську битву", що вийшла в 1940 році, стверджуючи, що в ній "нові тенденції" виступають з повною силою".

У примітці до згадки про цей збірник, названо ряд книжок, що не мають жодного відношення до теми, а між них ще раз згадано збірник "Полтавська битва" зі статтями різних авторів. Щойно на стор. 28 дуже загальною мовою говориться про збірник "Полтавська битва", а саме: "Вже в збірнику "Полтавська битва" Мазепа оголошується зрадником, бо він, мовляв, зрадив спільні інтереси українського і російського народів. Він був, на думку істориків-українців, що примушені (? РМ) були писати історію за вказівками Москви, аномальним явищем на фоні спільної боротьби Росії і України проти шведського "вторгнення". Український народ залишився вірним російському народові і спільно з ним переміг шведську небезпеку, в той час, коли ненавистний Москві Мазепа був тільки епізодом і таким залишився."

Після того, несподівано, перескажує Б. Крупницький на видані Академією Наук СРСР в Москві, вже по другій світовій війні, "Письма і бумагі імператора Петра Великого" та на дрібні статті таких авторів, як В. Дядиченко і В. Шутой.

На статті цього останнього і спиняється трохи довше Б. Крупницький, щоб на закінчення виявити, чому саме стільки уваги він їй присвятив. Отже, власне ця стаття давала нагоду йому написати те, що — мовляв — в СРСР до "речників українського буржуазного націоналізму" зараховано не лише самого Б. Крупницького, але й... О. Оглобіна!

Як побачимо далі, в статті Б. Крупницького не лише зручно обійдено ту основну правду, яку обов'язаний був сказати автор, що дав своїй статті такий наголовок, але й ще й вжито заходів для її замаскування. Автор хотів вплинути на наївних читачів заялоženим уже "аргументом": коли когось "большевики" звуть "буржуазним націоналістом", — то це, мовляв, найкраще свідчення, що згадана людина заслуговує на цілковите наше довіря.

Тимчасом справа виглядає так: "Полтавську битву", видану в році 1940, редагували два редактори, один (про якого згадав Б. Крупницький) — С. Белоусов,^{*)} а другий (про якого ні словом не згадав Б. Крупницький) — "О. П. Оглоблін"!

У передмові від "Інституту Історії України" до цієї книжки говориться ясно: "Вміщені в збірці доповіді проредаговані і підготовані до друку тт. С. М. Белоусовим і проф. О. Оглобліним".

На сторінці ж 13 цього збірника (по передмові Белоусова) видруковане звернення до "говариша Сталіна", учасників "урочистого пленуму Полтавської міськради і наукової сесії Інституту історії України Академії Наук УРСР" та представників деяких організацій, у якому говориться:

"Підлий зрадник українського народу, кривавий пес Юда-Мазепа, прямими нащадками якого є тричі прокляті буржуазні націоналісти..." і т. д. і т. д.

На першому місці вміщена там "доповідь" проф. О. П. Оглобліна "Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення" в 1708-1709 роках (стор. 21-40). Є в цьому збірнику і доповідь В. А. Дядиченка: "Розгром шведів під Полтавою в 1709 році" (ст. 75-96), а також доповідь Н. Д. Полонської-Василенко "Роля Петра I в підготовці полтавської перемоги" (ст. 113-134).

Слід при цій нагоді відмітити, що як яничари українського походження, так і москалі — нащадки московських колонізаторів України, перевершують своїм московським патріотизмом, впливаючою з нього тенденційністю, месіянізмом і фальшованийням правди — москалів з Московщини. Прикладом такого московського месіянізму може бути твердження Оглобліна, з яким він виступив уже на еміграції, а саме: "маючи таких російських (підкреслення Оглобліна) генералів, як фельдмаршал гр. П. Румянцев і А. Леванідов, українське офіцерство карабінерських полків російської армії могло з поміж себе виділяти таких діячів, як Хурдоба або І. Котляревський." ("Арка", ч. 2, :947 рік).

Вертаючись до нашої безпосередньої теми, спинимося на статті п. Меншової, яка послуговується прізвищами двох із числа своїх чоловіків (Полонська-Василенко), вміщеної у щойно згадуваному збірникові "Полтавська битва". В цій статті п. Меншова займається гльорифікацією (прославлюванням) Петра I, якого представляє генієм і знаходить в ньому всілякі "плюси". Наводимо кілька цитат з її статті:

^{*)} Там і видруковано "Белоусов", а не як у Крупницького "Белоусов".

"Настав час об'єктивно, на основі вивчення фактів, висвітлити роль Петра I в підготовці Полтавської перемоги..."

"Не забавами, як у його противника Карла, була заповнена молодість Петра, а усердною учобою, тяжкою роботою..."

"Петро боровся з грабіжницькими способами постачання війська..." "Петро наказує генер. Алларту стежити, щоб "грабежу по дорогах і нігде ні у каво не било."

"Особливо стежив строго Петро, щоб солдати не грабували населення України". "В цьому питанні Петро виступав новатором у воевній справі."

"Карл допустив надзвичайно грубу помилку: він не врахував патріотизму українського і російського народів". "Перенісши театр воєнних дій на Україну, він тим самим перетворив війну на далекі балтійські береги в народню війну за рідну землю..."

"Петро не сумнівався в справжніх почуттях українського народу і не думав, що він може бути солідарним із зрадником". "Петро старається притягнути на свій бік людність України."

"В російський табір потяглися сотні і тисячі українців з заявами про непричетність до справи Мазепи. Населення полків, де російські війська навіть не були... заявило про свою вірність."

"Ніде на всьому шляху шведські війська не зустрічали такого однодушного опору, як на Україні... народ не хотів з ними мати справи, відмовляв у провіанті, палив фураж та інше..." "Український народ з самого початку виявив однодушно своє вороже ставлення до інтервентів."

Тим часом про справжнє відношення українського народу до москалів ми писали в книзі I на властивому місці, наводячи документи і тайні рапорти різних командуючих московськими військами й інструкції та накази Петра I, писані не "для лиця", але до визначних московських військових зверхників, які свідчили про те, що Петро добре знав, що нарід стоїть за своїм гетьманом і прихильно ставиться до шведів. Але московка Меншова*) має голову, тому знає, що хоча написане нею було далеке від правди, але було в московському інтересі і на Україні і серед еміграції.

*) Відомий український діяч, за української влади губернiальний комісар освіти Полтавщини, Віктор Андрієвський, ще в 1949 році писав у листі до автора цієї праці слiдуєче: "...Мені довелося жити в одній покої з парою жібок "українців", ще мають ознаки айтканих "русских". Вони мене лають "предпоследними" словами за мій "шовінізм", а Вас так і зовсім "последними" за Ваші писання, і обзивають Вас у страшних злочинах. Мені то вже впрост нестерпно. Сіє сунружество має такі назви: він Моргун, а вона Полонська-Василевло-Моргун. Вас вона шире жанаидить за Ваші ревелції про Оглекшка та й про неї саму. Що воно за люди — мені невідомо, як неві-

Що ж грабунків, то на властивому місці ми вже згадували про безчинства і грабунки, яких жертвами бували не лише посполиті і козаки, а й такі особи, як полковник Горленко. Описували захоплення москалів у Городні Чернігівського полку, яке нічим не різнилося від нападу татарської орди, подібно ж поступовання московського відділу під командою полковника Левашова в 1702 році з мешканцями Кишенки, або московського відділу під командою Скотова і т. д.

Навіть у 1706 році писав Мазепа до Головкина: "з усіх сторін доходять до мене скарги на своєвольство москалів", і гетьман не раз скаржився безпосередньо Петру I, який одного разу так наказав "потішити" український нарід: "без цього (грабунтів і знущань) не можна обійтись. Ті прикrostі треба терпіти для державного добра."

"Поблизу Полтави" (кінчає свою статтю Меншова) — на "Побиванці" височиться самотня скеля шведського граніту. Тут поховані 9 тисяч шведів, що полягли під Полтавою. Вона височиться як грізна пересторога всім інтервентам, які спробують переступити кордони нашої Великої Соціалістичної батьківщини."

("Полтавська битва", В-во Акад. Наук УРСР, Київ 1940, стор. 113-134).

Цікаво тут же нагадати для порівняння, що писав про Петра I відомий московський історик, автор п'ятитомової історії "Курс русской історії" та інших праць, у IV томі названої праці (стор. 37-39, вид. 1937 року). Автор був рівно ж москаль, але народився в Пензі (Московщина) і вчився та жив на Московщині.

Ось його характеристика Петра I: "Петро був брутальний як цар, що не зник шанувати людину ні в собі ні в інших (ст. 37)."

"Петро намагався свою гульню із співробітниками вдягнути у "канцелярійну" форму і зробити сталою установою. Так ви-

домо, що вони робили в Києві за большевників. Тому що їх виступи тут мають цілком певну тенденцію, то я почав їх виводити на чисту воду і хотів би мати про них матеріали. Тому дуже прошу Вас, якщо маєте які про них матеріали друковані, або й так що знаєте за їх діяльність за часів большевників, царя і німців, подати мені ті матеріали. На Ваше бажання їх поверну Вам у кожній хвилині і джерело їх зберему в повній тайні..."

Як бачимо, людина національно свідомою, з належною освітою, вже тоді, на підставі захоплення, діяльності і поглядів, уже 26 років тому розпізнала, ким є і чим "дише" п-і Василенко-Полонський, яка і є тою "Москвою". Але, на жаль, є і досі особи, які не астаки зрозуміти того, що вока серед нас ширить у своїх працях і ті праці шкрить, а разом з ними і москвофіліство.

ника "Колегія п'яничення" або "навіженнійший всеблазениий Собор". Його очолював як голова "великий блазень", який мав титул князя-папи або "всегаласлівійшого патріярха московського, кокуйського і всієї Яузи". При ньому було 12 кардиналів, безпросвітніх п'яниць і безмірних жерунів з величезним штатом подібних єпископів, архімандритів і інших духовних становищ, що носили прізвища, котрі ніколи, ні за яких цензурних правил не появляться друком. Петро рахувався в цьому Соборі протодіяконом... Першою заповіддю ордену було напиватися що-дня і ніколи не лягати тверезим" (стор. 39).

До цієї характеристики варто було б додати ще такі "негінні" забави, як особисте відрубання голів у засуджених ним, участь у тортурованні і т. п. Оточували царя люди з темним минулим, садисти і розпусники.

Порівняння — не вимагає жодних коментарів. Натомість варто було б вписати в "Пропамятну юнижку" еміграції по другій світовій війні, крім видання "Енци. Укр." і крім того, що еміграцію політично очолював ряд років москаль-комуніст Лозовягін, крім видання ряду антиукраїнських писань Оглобліна, що перетворився тут у "вільного козака", крім видавання публікацій особи, що спільно з Кагановичем видали сфальшовану ним працю Шевчука, — ще й подібні писання п. Меншової.

Доповідь Оглобліна є в основному тотожня з тим, що писав Бантиш-Каменський, на працю якого ("Істочнікі малоросійської історії") він часто і охоче покликається.

Ось кілька яскравих уривків з цієї доповіді проф. Оглобліна:

"Старий зрадник українського народу — гетьман Іван Мазепа перейшов на бік Карла", "Верхівка старшин добре знала, що широкі маси українського народу нерозривними зв'язками були зеднані з російським народом. Але з народними масами старшинській верхівці було не по дорозі. Зате їй по дорозі було з Мазепою, який завжди залишався польським шляхтичем, в якого, перефразовуючи відомі козацькі слова про Адама Киселя, — "Українські кістки обросли лядським мясом". Недарма в розмові з Кочубеем*) Мазепа

*) Як ми вже згадували, ці слова вихопив проф. Оглоблін з доносів Кочубея, переповненого вигадками, що до неправдивості якого сам Кочубей признався, але і в тому доносі не писав Кочубей, що йому ці слова мав сказати гетьман Мазепа, лише писав, що то мав чути від гетьмана у відповідь на передане доручення польського короля — ~~павільської міджаниж~~. Отже проф. Оглоблін і ту вигадку Кочубеєву, щоб вона виглядала імовірнішою, цілком безпідставно і

одверто сказав: "Не бил бим шляхтичом, не бил бим сином коронним, естли бим всего добра короне Польской не зичил". "Недарма, мало не на початку свого гетьманства, Мазепа провадив таємні зрадницькі переговори з кримським урядом". "Недарма на все життя зберіг він свої старі звязки з польськими панами, все своє побожне схилення дрібного кресового шляхтича перед ясновельможним магнатом".

"Мазепа активно допомагав польським панам придушувати на Правобережній Україні народне повстання під проводом Палія".

"Українська буржуазно-націоналістична історіографія (головно в особі Грушевського) створила дві легенди, які мали на меті затушкувати справжній характер зради Мазепи. Буржуазні історики намагалися довести, що Мазепа шукав союзу з могутньою Швецією, щоб уникнути поглинення України Польщею, і що тільки "несподіване" шведське вторгнення на Україну примусило його перейти на бік Карла XII. Але історичні факти легко розбивають ці буржуазно-націоналістичні вигадки. Старшинська верхівка і керівник її Мазепа думали тоді про зєднання України не з Швецією, а саме з Польщею, і лише вичікували слушного часу, щоб коштом своєї допомоги Карлу XII виторгувати собі більше привілеїв у Польщі. Але в 1707-1708 роках, напередодні шведського наступу на Росію, в умовах народнього повстання проти старшини, торгуватися з Лещинським було вже пізно, і старшинська верхівка здалася на ласку шляхетської Польщі."*) ("Полтавська битва", стор. 26).

"Тепер народ побачив на власні очі те, що він давно вже підозрівав, а саме, що Мазепа і старшинська верхівка хочуть віддати Україну на поталу польським панам, для чого й закликали на Україну шведських загарбників" (ст. 29).

О. Оглоблін писав: "Замість козацького війська Мазепа привів до шведського табору коло двох тисяч здебільшого найманого гетьманського війська, т. зв. "компанійців" (там же, ст. 33). Тенденція цілком ясна. Треба переконати сучасних українців, що їхні предки уважали Московщину своєю батьківщиною і що інакше думала лише жменька "панів", яка дбала про свої особисті інтереси. Відомо, що москалі представляли запорожців не (як вони самі себе

довільно подав, як слова, що їх чув Кочубей, не подавши до того, що то слова з доносу.

*) Як знаємо, це вигадка, бо навіть Петро I мусів визнати, що йшлося про здобуття цілковитої суверенності Україні, а не її залежності від Польщі.

звали "лицарями", — тільки збіговиськом кріпаків, селян, голоти, яка репрезентувала народні "низи" і була демократично настроєна. Тому треба було промовчати приєднання до Мазепи і шведів Запорізької Січі (і то вже по упадку Батурина і низці московських успіхів!). Тому московські приплентачі пишуть: "Жорстокі насильства шведів над мирним населенням викликали величезне обурення українського народу. Шведи силою забирали у селян хліб та інші запаси, забирали худобу, грабували різне майно, гвалтували жінок. Шведське військо знущалося з культури, побуту і релігійних вірувань українського народу." (Там же, стор. 39).

У. О. Оглобліна промовчано, яка кількість запорожців приєдналася до гетьмана. Інший автор пише там же: "Верхівка Запорізької Січі була підкуплена Карлом XII і Мазепою", "Карл розраховував, що купивши зрадника Мазепу, він купив український народ, але весь український народ повстав і проти інтервентів-шведів і проти зрадника Мазепи". (Там же, стор. 105). Ї додаток ще підкреслювалося, що й компаніїці розбіглися і шведи мусіли приставити сторожу, щоб не повтікала й решта, а навіть і сам гетьман!

Тимчасом жахливі звірства москалів, dokonані ними на запорізьких землях, які чи не перевищують dokonане ними в Батурині, свідчать про щось іншого. Сліди того відкрила випадково археологічна експедиція, вислана в роках 1927-1932, яка й була описана проф. М. Міллером — головою тої експедиції.

Бій під Полтавою відбувався на віддалі 1-2-3 кілометрів від міста. Коли численна московська залога Полтави не зробила випадку, то лише тому, що на перешкоді стояли великі порівнююче українські сили, що їх не можливо було й пробувати більш ніж 5.000-ій залозі концентрованим ударом прощвати і взяти участь у рішачому бої. В облозі Полтави, як ми знаємо, зі шведів брав участь лише один батальйон. Рівно ж менші українські відділи прикривали шлях до Дніпра. Навіть уже цитований високо-тенденційний збірник "Полтавська битва" мусів ствердити, що москалям здався, не маючи змоги після капітуляції шведів переправитись через Дніпро, український відділ силою в 2.700 душ, яких москалі не вирізали, а обернули їх у "поспільство" тільки тому, що той відділ щойно прилучився до військ гетьмана Мазепи.

Наведені уривки говорять самі за себе. Отже Б. Крупницький дуже спритно промовчав про ці вигадки й їхнього автора.

Але вже зовсім неможливо говорити про "Мазепу в советській історіографії" і промовчувати книжку проф. О. П. Оглобліна "Нариси з історії України", випуск VI ("Україна в кінці XVI і першій чверті XVII століття"). Видавництво Академії

Наук УРСР. Київ, 1941 рік, сторінок 282. Книжка друкована була у Львові, на вулиці Оссолінських 11.

З цієї праці приблизно 190 сторінок присвячені були гетьманові Іванові Мазепі, дальші — Орликові й останні сторінки — П. Полуботкові.

Таким чином не може бути жодного сумніву в тому, що виявом скрайньої тенденційності Б. Крупницького було говорення про подібні статті советських авторів-істориків, присвячені Мазепі, при одночасній цілковитій мовчанці про найбільшу обсягом книжку, в якій йде мова головно про Мазепу.

В ній проф. Оглоблін на ст. 7 перекоує читачів, що то Мазепа був організатором змови на "свого добродія" — Самойловича. На стор. 11 запевняє, наче б то "Буржуазно-націоналістична історіографія складає Мазепі справжній панегірик". Далі, наважується автор запевняти, немов "Історія Русов" є "взагалі прихильна до Мазепи", щоб потім... зацитувати один з типових для "Історії Русов" наклепів на нього!

На стор. 12 виступає автор з твердженням, що "українська шляхта завжди була запеклим ворогом українського селянства", а серед них: "Білоцерківський шляхтич Іван Мазепа, який назавжди, до кінця зберіг панську зненависть до селянства і побожно уклінність дрібного "кресового" шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою. — один з тих "ясновельможних гетьманів", яких полюбляв український поет-революціонер назвав "варшавським сміттям" (ст. 12).

Далі повторює Оглоблін стару вигадку, немов компанійські полки склалися з різних заволок, а в першу чергу — з поляків!

На стор. 83 читаємо, що наче б то "царський уряд до певної міри стримував кріпосницькі апетити старшинських хижаків"!

На стор. 87 Оглоблін пише: "Мазепа не зупинявся перед наклепами, фальшуванням документів, провокацією, навіть фізичним знищенням своїх конкурентів".

Московську кольоніальну політику усправедливує автор, пишучи, що "Лише воєнні інтереси визначили і політичну і практичну поведінку російського уряду на Україні" (ст. 152).

"Шляхетська Польща стала ідеалом старшинської аристократії часів Мазепи. Верхівка старшини добре знала, що широкі маси українського народу черозривними зв'язками зеднані з російським народом. Але з народними масами старшинській верхівці було не по дорозі. По дорозі було з Мазепою, який завжди залишався польським шляхтичем, у якого, перефразовуючи відомі козацькі слова про Адама Кисіля, "українські кістки обросли лядським мясом". Недарма в розмові з В. Кочубеем Мазепа одверто казав: "Не бия бим шляхтичем, не бия бим сином короляним, естля бим всего добра Короне Польской

не зичил" (стор. 153-154). (Наведене є майже дослівне повторення написаного ним раніше, в попередній праці).

На стор. 158 повторює автор тої "наукової" праці вже відому нам московську пропагандову вигадку: "Мазепа договориювався із Станіславом Лещинським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа діставав, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воевідства Вітебське й Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої".

Наведені цитати з вистарчаючою ясністю ілюструють нам, яким представляє Мазепу московська історіографія та її українські підголоски. Порівнюючи ж погляди вихованих москвичами за царату "малоросіян" з поглядами виплеканої вже за большевиків т. зв. "української людини", бачимо, що вони між собою майже не різняться. Це й зрозуміле! Адже ж інтереси московського народу не змінилися, нарід той самий, політичні цілі його — ті ж самі. Змінилася лише форма правління, а тому й помітна тільки де-яка ріжннція у формульованні закидів і взагалі у фразеології.

Але це ще не було б аж таким трагічним, коли б яничари, виховані чи царською чи червоною Московщиною, лише з примусу таке писали! У цитованій статті Б. Крупницького він не лише, немов ненароком згадавши працю Оглобліна, всупереч правді, пише, що "спеціально про Мазепу майже не писалося", але й пробує запевняти, що "історики українці "примушені були писати історію за вказівками з Москви". На жаль, факти того не підтверджують! З одного боку, "малоросіяне" за царату, коли б не хотіли вислугуватися і коли б не були справжніми "яничарами", не потребували б з таким запалом розписуватися про Мазепу і тих гетьманів, про яких не можна було написати правди. Але вони писали те, що мало подобатися москалям!

З другого боку, ті з советських істориків, які опинилися тепер серед еміграції, могли (коли б хотіли) відкликати свої писання, або бодай далі не писати з власної волі в тому ж дусі. Могли б, але... але того не робили протягом ряду років!

Вже видана на еміграції в 1949 році НТШ "Історія України" І. Холмського (з певністю "добре" проредагована Василенко-Полонською і О. Оглобліним), навіть в порівнанні з "Ілюстрованою історією України" М. Грушевського під цим оглядом, це "крок взад"! Ця "Історія" обережно ширить "погляди", запозичені з "малоросійських" історій та московських. В ній, всупереч правді, запевняється читачів, немов би то Мазепа уважав "за єдино-реальну основу тогочасної української політики співпрацю з Москвою"... і тому наче б то "Мазепа лишився щирим прихильником союзу з Московщиною" (Холмського "Істо-

рія України" ст. 246). Мав гетьман Мазепа ще у Дорошенка пізнати "далекосяглі, але часто нездійснені задуми самостійників, на Лівобережжі він познайомився з сірою тверезою працею місцевих автономістів" (ст. 245). "Цій політиці співпраці з Москвою Мазепа залишався вірним на протязі майже двадцятьох років свого гетьманування" (там же стор. 253), — заповняє ця "Історія".

"Мазепа намагався підняти парід до повстання... вияснив причину, чому він розпочав війну з Московщиною. Але одиноким його успіхом було те, що на допомогу прийшли запорожці... Решта ж населення... залишилась пасивна... (стор. 256).

Видання "Історії України" І. Холмського треба розглядати, як свого роду "пробний бальон". Коли стало ясно, що він не викликав належної реакції, то вихованці УССР почали писати яснійше.

Хоч би цитований нами проф. Оглоблін в 1947 році в журналі "Український Літопис" у статті "Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини в 17-18 ст." повторив добровільно всі свої головніші наклепи на гетьмана Мазепу, а в році 1951, вже в Америці, в журналі "Державницька Думка" згадану статтю опублікував удруге.

Автора її ніхто не примушував вже на еміграції пускати в обіг хоч би такі твердження:

"Він (гетьман Мазепа) надто добре поінформований був у московській політиці, щоб зброю вжиту колись (не без його участі) проти Самойловича, скерувати проти самого себе" (стор. 44).

"Андрій Войнаровський... підтриманий... мільйоновим скарбом, від якого завбачливий Мазепа не відділив решток генерального скарбу Гетьманщини,..."

Коли б читач був остільки неуважним або нездогадливим, що не зміркував би, що Оглоблін робить Мазепу злодієм, на слідуєчій сторінці (47) закінчує інспіровану думку словами, що Войнаровський стає "спадкоємцем Мазепиних (і державних) скарбів".

Хоча мусів на стор. 46 признати, що "важко сказати", чи вважав Мазепа можливим передати Войнаровському гетьманство, але очернює, представляючи Войнаровського "пустим безпринципним карєристом, якому чужі були інтереси української держави", який навіть "не признається до України як до своєї батьківщини". Тим знова очернює Мазепу, який наче б то мав намір передати такій особі і владу і скарби!

"Тим цікавіші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до всіх своїх титулів ще титул князя Чернигівського (чи Київського),

або ж дістати собі окреме князівство на терені Білорусі на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої”.

У 1941 році цей закид був сформульований більш ясно, а саме: “Мазепа договорювався зі Станіславом Лещинським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа дістав разом з князівським титулом у своє особисте володіння воевідство Вітебське і Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої.”)

Цього одного обвинувачення, незалежно від того, як воно висловлене, обвинувачення в намірі продати свій рідний край за титул і васальне князівство, вистарчає для цілковитого очернення і знищення людини! Вправді, тепер автор не може собі дозволити ані на таку ясність, ані на раніше вживані епітети, але проф. Оглоблін “доповнив” те, чого сам написати не відважувався, добившись видання перекладу “Історії Русов”, яка й продавалася з таким красномовним заохоченням: “Поспішіть придбати “Історію Русов”. Вона розповідь вам про мазепинщину”. (“Вісник” 1955 р.).

Так заходами Москви навіть еміграція відкотилася на політичні становища з перед пів віка, а то й більше, і вже не на сторінках московської преси, лише на сторінках, наче б то “націоналістичного”, ньюйоркського “Вісника” зветься боротьбу за визволення України — “мазепинщиною”!

Саме на закінчення цього розділу слід навести, що було надруковане в “Новій Раді” **) з 11 липня 1918 року в Києві безпосередньо по маніфестації:

“Замість плачу — сміх, замість суму — злі радощі переможця, замість “вічної пам’яті” рабу Божому гетьманові Іванові та воїнам, що положили своє життя під Полтавою за Україну, — анатема йому в самім серці України в Київській Софії!

*) Кандидат Історичних Наук М. Брайчевський у своїй статті “Приєднання чи воззеднання” пише: “В працях, присвячених Північній війні, повторюється (без посилки на джерело) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради князівського титулу і двох воевідств (Полоцького та Вітебського) — версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що — як гетьман України — він мав значно більше, аніж ота “винагорода за зраду” (Брайчевський, “Приєднання чи воззеднання”. 1972, стор. 32).

**) Знаменним є, що наведені слова появилися саме в органі тих автономістів, які в 1912 році так ганебно “відхрещувалися” від гетьмана Мазепи, а з другого боку не менше знаменним є, що нині, під впливом напливу вихованців Москви і зміцнення москвофільства, ми гідкочусьмося на позиції автономістів з 1912 року, що загрожує повторенням 1917 року!

***Коли ж і як саме вперше проголошено ту анатему?**

***Але чогось українцеві страшно розгортати книгу Історії, страшно і соромно. Бо ту анатему, хоч і з московського наказу, проголошено устами українців!...**"

Так писала "Нова Рада", що була не органом націоналістів — тільки федералістів, — Єфремова, Ніковського, Чикаленка та інших.

Чи не доведеться колись українцям відчутти ще більший "страх і сором", читаючи заклик "еміграції" року Божого 1955-56, довідуватись про "мазепинщину" (!) з... "Історії Русов"! або читаючи такі статті, як цитовані статті з "Державницької Думки"!

Чи це також робиться "з наказу Москви"?

VII. "МАЗЕПІНСЬКИЙ РІК" — РІК 1959.

Уже в "Передмові" до першого видання цієї праці (у 1957 році) я звертав увагу, що наближаються 250-ті роковини смерті великого гетьмана, а з ініціативи проф. В. Доманицького та інших українських патріотів українська еміграція проголосила "роком Мазепи" рік 1959 (від листопаду 1958 до листопаду 1959 року).

Остаточного підсумку пропагандової кампанії, розгорнутої на сторінках еміграційної преси, ще не можемо зробити, як тому, що ще не появилася збірка, який мав вийти під редакцією... проф. Оглобліна, збірка на честь Мазепи, так і тому, що забагато місця забрало б докладне зреферовання хоч би лише всіх помітніших виступів на сторінках преси.

Основне тло пресової кампанії складалося наче б то зі славословій на честь гетьмана, які переплітано з біографічними та історичними відомостями. Серед того всього, що було видруковано, — нового, цікавого і вартісного було, на жаль, дуже мало, але, звичайно і таке було.

Публіцисти й кандидати на істориків надто часто безкритично повторювали вигадки різних "історій" (про які тут була мова і про які ми з браком місця не згадували) і так часто покликалися з глибокою пошаною на авторів, які очорнювали великого гетьмана, що можна сумніватися, чи ця акція дала ті наслідки, яких від неї сподівалися ініціатори.

Однак серед того, що появилася, є речі, коли й не нові — то з певних причин гідні уваги, яких тому не можна проминути мовчанкою. До таких між іншим належить стаття не раз згадуваного тут проф. Оглобліна в календарі-альманасі торонтського "Гомону України" на рік 1958. Стаття ця зветься: "Зрив з Москвою гетьмана Івана Мазепи" (стор. 125-132).

Над нею мусимо спинитися і тут зреферовуємо всі важливіші твердження цієї статті, зіставляючи де-які з них з відповідними твердженнями того ж проф. Оглобліна, висловлюваними ним давніше.

На початку своєї статті подає проф. Оглоблін причини зростання невдоволення, які ми мусіли б назвати причинами дургорядними, переходовими, і промовчує цілком основне. Серед вичислених ним причин згадано воєнні тягарі, викликані північною війною, в яку "втягнув Україну російський уряд*" і вичислені "військові роботи", "натуральні і грошові побори" на потреби "російських частин", посилені випадки "втручання російського уряду і навіть військового командування у внутрішні справи України-Гетьманщини", і тому стаття трактує "дальше обмеження прав України" лише, як "наслідок" тої ж військової політики "уряду", як наслідок веденої війни (стор. 125). Очевидно, що таке ставлення справи зводиться до приховання справжніх, засадничих причин і до скеровання уваги а інший бік від тих причин рішачого характеру. Такі причини, які подає проф. Оглоблін, міг би подати й москаль, говорячи про причини хоч би невдоволення певних московських кол політикою їхнього ж московського царя, міг би цілком подібні причини подати напр. історик Новгороду (коли б він «берігав свою автономію, як напр. її зберігали аж до недавнього часу окремі німецькі держави). Адже ж ясно, що всякий уряд, ведучи важку війну, накладає тягарі на свій власний наряд, обмежує ті чи інші права своїх громадян і коли якісь землі (чи міста) мають самоуправи, — порушує інтереси тих одиниць для добра цілості. Більше того: може ведучи війну на терені Смоленської землі за справу, яка дасть безпосередню користь не їй, а скажемо околицям Петербурга, — рівно ж змушувати Смоленщину нести тягарі "за чужі їй інтереси". Таке ставлення переносить усю справу аж ніяк не в національну площину і сам опис тягарів чи навіть утисків і порушення "автономії" веде лише до позитивної чи негативної оцінки політики того чи іншого уряду, володаря чи премера, признання йому расії, чи навпаки визнання, що без того можна було також обійтися без шкоди для цілого народу. Це підхід до справи члена тої ж нації, громадянина тої ж держави, який може бути прихильником, як унітарного устрою, так і федерального, чи з застосуванням широкої самоуправи, але це не є підхід члена іншої нації, ніж пануюча в державі, не члена поневоленого доти вільного державного народу, до народу, що був його відвічним історичним ворогом! До цього слід до-

*) Всі підкреслення в текстах Оглобліна — нашi, а не автора.

дати, що в українському випадку це підхід глибоко-неправильний і шкідливий вже тому, що він ґрунтовно затемнює істоту справи. Адже ж боротьба між українським і московським народом не була спорадичним епізодом на тлі цілком інших прадавніх стосунків, не зродилася раптово й безпричиново і не була пов'язана ані з Петром I, ані з північною війною! Ця боротьба почалася вже в процесі формування сучасної московської народності, чужої і на початках своїх народів українському. Походи на Вятичів Олега, Святослава, Ігоря, Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха — це окремі епізоди тої боротьби за часів, коли українці керували політичним, економічним і культурним життям свого народу. Коли українська держава ослабла, ослабля експанзивна сила українського народу у безнастанній боротьбі з сусідами, — починається ряд походів московських на українські землі: Здобуття Києва (1148) "суддальцями" (і пізніше звільнення, сполучене з вирізуванням автохтонами "суддальських" залог), яке їм вдалося доконати за допомогою половців. Другий московський напад і здобуття ними Києва в році 1155 та звільнення українських земель в році 1157 (пов'язане знову з винищуванням чужинецьких "суддальських" залог, що є записане в літописах!) і нарешті, зруйнування Києва в 1169 році тими ж москвинами та пізніше перетворення Києва, столиці нашої імперії у провінціальне місто, яке від татар (що йшли вже спільно з московськими військами) оборонив у 1240 році воевода галицько-волинської української держави, — ось окремі етапи тої боротьби за "князівських" часів.

За литовсько-польського періоду москвини заохочують татар до нападів на Київ, а українці в союзі з поляками ходять на Москву і розбивають під Москвою московські війська.

За Хмельницького і наступників Московщина все намагається за допомогою Польщі перетворити українські землі, поділивши Україну між собою і Польщею, на свою колонію, і веде стало тоді типову політику чужонаціональної держави, яка хоче перетворити здобуті хитрістю чи зброєю землі у свою колонію. По 1648 році перші збройні конфлікти між українцями й москвинами при штурмі Гусятини, підчас "відібрання" присяги від населення і в справі Бихова перетворюються по напруженню у взаєминах в 1656-57 роках у відверту, формальну українсько-московську війну, яка увінчується величезною перемогою українських військ над сотисячною московською армією на полях Конотопу в 1659 році, перемогою, яка не дала бажаних нам наслідків лише завдяки московським підкупам, інтригам і облуді. Від того часу, це б то від 1659 року, йде перманентна, з невеликими перервами збройна українсько-московська боротьба аж до 1676 року, це б то протягом

17 років, підчас якої вдається Московщині на спілку з Польщею перетворити поділену між ними Україну в одну скрівавлену руїну! Ця руїна і безнастанні війни, ведені на її території москвинами й поляками проти їхніх південних сусідів, не дають змоги майже протягом тридцяти років, це б то одного покоління, знесилений Україні вхопитися за зброю. Збройна боротьба проти Московщини року 1709 і наступних років (походи гетьмана Орлика), яка остаточно переривається зруйнуванням Січі в 1775 році. на яких сто сорок років, щоб відновитися в 1917 році.

Цей короткий перегляд українсько-московських взаємин на протязі майже 1000 років, взаємин не залежних від того, хто керував тими народами: князі, царі, гетьмани чи демократичні або й комуністичні уряди, вказує, що причини тих взаємин треба шукати в тих чинниках, котрі стало діяли і діють, отже в чинниках етнічних, географічних, економічних, культурних і світоглядових, а не в якійсь "північній" чи іншій війні! Тому, що не та війна була причиною, політика московська на Україні не тільки не змінилася з її закінченням, а ще й набрала більшої гостроти (дивися кн. І цієї праці) і не мінялася і пізніше.

Ми не маємо змоги тут займатися з'ясуванням цих причин, а відсилаємо читача до книжок: Р. Млиновецький, "Історія українського народу", вид. 1953 року, ст. 1-640 і до Р. Паклен — "Правда про московську національну політику", вид. 1958 року (стор. 87-93). Тут обмежуємося до ствердження смішности підмінювання тих засадничих причин, що століттями викликали згадані наслідки, якимись проминаючими епізодичними "наслідками північної війни", підмінювання, якого метою може бути хіба лише бажання сконцентрувати увагу короткозорих людей на якихось дрібничках, щоб вони не бачили більшої й основної небезпеки, і не могли проти неї боротися!

Отже в цьому засадничому питанні, якого фальшиве поставлення у великій мірі позбавляє вартости далі ним писане, — проф. Оглоблін, як бачимо, лишився на своїх попередніх позиціях, змінивши в них лише одне: у році 1939 намагався проф. Оглоблін всіма силами довести таку абсурдну думку:

"участь українського війська в Північній війні була не тільки неминучим наслідком приєднання України до Росії, а й визначалася інтересами широких кол української старшини і купецтва, кровно заінтересованих в тому, щоб здобути й собі для своєї торгівлі вільний вихід до портів Балтійського моря, обминаючи територію Речі Посполитої". ("Полтавська битва", стор. 22);*

* У цитатах на цій сторінці підкреслення наші.

у році ж 1956 пише проф. О. Оглоблін:

"Велика Північна війна (1700-21), яку провадила Московщина з своїми союзниками проти Швеції, страшним тягарем лягла на Україну, втягнену російським урядом у боротьбу за зовсім чужі їй цілі й інтереси".

У стислому звязку з тою помилковою базою, яку висуває проф. Оглоблін для пояснення виступу гетьмана Мазепи по шведському боці, яку щойно ми докладно обговорили, на стор. 126 висуває він же (календар "Гом. України") і друге твердження, далеке від правди. Читаємо там:

"Перед українськими керуючими колами постало (отже щойно підчас Північної війни! — Р. М.) питання про визволення України з під московської зверхности", тільки тому, що Україні загрожувало або "припечатання... поділу між Москвою і Польщею", або ціла Україна потрапила б знов під владу Польщі".

Зі сказаного вже нами попереду ясно, що питання відновлення її державности не тоді "постало", а воно не зникало з числа основних завдань, які стояли перед Україною від 1654 року, і що загрожували Україні не так дві згадані "можливості", як ще більше — третя (промовчана!): опинитися цілій Україні під Московщиною і стати розгоноювою дошкою для її стрибка в бік Середземного моря, Балканів і Заходу.

Про "кримську концепцію" і про "гадяцьку концепцію" писав О. Оглоблін в році 1939:

"Таємні зрадницькі переговори Мазепи і частини старшинської верхівки з польсько-литовськими магнатами почалися ще в 1703 році, коли козацьке українське військо ходило на допомогу Августу II і коли Мазепа активно допомагав польським панам придушувати на Правобережній Україні народне повстання під проводом Семена Палія. Станіслав Лещинський, що згодом, з ласки Карла XII, був поставлений на польський престол, писав в 1708 році: "Я працюю з Мазепою пять років" над справою угоди старшинської верхівки з польським панством. Мова йшла про відторгнення Лівобережної України від Росії і повернення її під владу шляхетської Польщі, чи то на засадах Гадяцької угоди і створення маріонеткової "держави" — "Великого Князівства Руського", про що мріяла старшинська аристократія, чи то просто про відновлення *status quo ante 1648 року*, на що згоджувався Мазепа, якого спокушала перспектива стати васальним князем десь на території Речі Посполитої... Забезпечений підтримкою частини старшинської аристократії в 1707 році, Мазепа активізував свої переговори з Лещинським і на початку 1708 року між ними була укладена угода про при-

еднання Лівобережної України до Польщі" ("Полтавська битва" стор. 26). "Недарма мало не на початку свого гетьманування Мазепа провадив таємні зрадницькі переговори з кримським урядом" (там же, стор. 25).

В році 1953, вже в Америці, містить О. Оглоблін в журналі "Державницька Думка" ч. 4 (Філядельфія) це ж твердження своє в такій редакції:

"Тим цікавіші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до всіх своїх титулів ще титул князя Чернігівського (чи Київського), або ж — дістати собі окреме князівство на терені Білорусі на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої".

В році ж 1958 в згадуваній статті (кал. "Гом. України") подано сказане в такій редакції:

"Гадяцька концепція вабила передусім тому, що забезпечувала найбільші станові (соціальні й політичні) інтереси вищої козацької старшини", і тому "знаходить широке коло прихильників серед генеральної старшини..." "Секретні українсько-польські переговори почалися ще в 1703 році." "Полковник стародубський Михайло Миклашевський провадив ці переговори з литовсько-польськими магнатами (стор. 126). "Обидві концепції не були чужі Мазепі, його батько... **мабуť належав до прихильників Гадяцької Унії...**" (ст. 129). "Мазепа був ініціатором українсько-кримської угоди Петрика 1692 року" (ст. 130). "На початку XVIII століття... ця концепція була неприемлема для Мазепи вже тому, що вона сполучала соціальні мотиви, які висувало Запоріжжя, з політичними прагненнями старшинської опозиції" (стор. 130).*

Як бачимо, істотної різниці в твердженнях немає: лише зникли прикметники такі, як "зрадницькі", залишилася ж однак та ж концепція, а саме, що головною причиною, як не єдиною, всіх антимосковських плянів — було бажання "старшинської аристократії" ("Генеральної Старшини") панувати над народними масами, а Мазепа готов був віддати цілу Україну за титул і мале васальне "князівство" в Польщі. Всюди, і тут на еміграції, зручно збережена така форма вислову, яка дозволяє припускати, що "переговори", ведені Миклашевським, були офіційними переговорами, веденими в імені гетьманського уряду.

Тут мусимо нагадати, що в дійсності гетьман Мазепа не тільки не уповноважував полк. Миклашевського до ведення будь-яких "переговорів", але й довідавшись про те, що полк. Миклашевський на власну руку вів якісь розмови зі Станіславом Коцьолом, каштеляном троцьким, що належав до партії

*) Всі підкреслення в наведених цитатах — наші.

прихильників союзника Петра I — Августа, про можливість відновлення Гадяцьких пунктів, — покарав полк. Миклашевського. Про те, чому не ангажувався більше гетьман Мазепа в розпочату за його відомом справу повстання Петрика, — докладніше говориться у першій книжці цієї праці.

Так і в нових писаннях проф. Оглобліна залишене було ним "класове" (станове) насвітлення політики гетьмана Мазепи, роля "старшинського гетьмана", ворожого народнім масам і прихильного ідеї поєднання з Польщею, але... не охочого до відновлення "Гадяцьких пунктів", бо мовляв: "особисто гетьман не був зацікавлений у реалізації ідеї Великого Князівства Руського, як частини Речі Посполитої, в рамках конституції якої гетьманська влада, супроти політичних прав старшинської аристократії, була б незрівнянно менша, ніж у рямцях Гетьмана Війська Запорозького, навіть підлягаючого московському цареві" (стор. 130).

Отже, в істоті речі досі все було змальоване проф. Оглобліним так, що не може бути й мови про будь-який український патріотизм гетьмана, про будь-яку його ідейність, лише про егоїстичні інтереси його й групки вищої старшини, якими вони й керувалися в своїх плянах і діяльності не журячися ані добром України, ані майбутнім українського народу.

І тут ми вправі поставити питання: чи, коли б таким був справді гетьман Мазепа, міг би український нарід будь-коли ставитися до нього з прихильністю? Чи не прийшов би до думки, немов "держава — це організація для експлоатації народніх мас"?... А коли до таких висновків може привести наведений нами спотворений образ гетьманської політики, — то кому це буде на користь?

Тим цікавішим є закінчення статті, яке мало вяжеться з поданими попереду твердженнями її автора. Все закінчення, яке так не вяжеться з цілістю, і тим, що досі писав О. Оглоблін, власне тому подаємо (починаючи від стор. 131) в цілості без змін, і звертаємо увагу, що в цьому тексті всі підкреслення належать не нам, а О. Оглобліну.

Ось це закінчення:

"В гетьмана Мазепи були зовсім інші пляни. Мазепа був українським патріотом-державником. Він глибоко розумів національні інтереси України, добре знав її історичне минуле й вагу його традицій, чудово орієнтувався в тогочасній міжнародно-політичній ситуації. Йому дуже добре був відомий постулат, що його згодом так чітко висловив, безперечно зі слів мазепинців, Вольтер у своїй "Histoire de Charles XII": "L'Ukraine a toujours aspire a etre libre".

Все те, що з таким глибоким знанням історії української державности й національної політики, з таким яскравим пере-

конанням, з таким просто неймовірним блиском було висловлено в державних актах і писаннях мазепинців, особливо гетьмана Пилипа Орлика, — все це були матеріали, відомі Мазепі, і, очевидно, ним зібрані, це були його думки, його мрії. І жодному сумніву не підлягають звістки сучасників, традиція наступних поколінь, врешті, славні слова Мазепи про основні цілі його політики.

Офіційний російський "Дневник" бойових дій 1706-1709 років, посилаючися на листи Мазепи до Карла XII, захоплені москалями в шведському таборі під Полтавою, пише, що мета Мазепи була: "Чтоб Малороссийские козацкие народы от России били **особое княжение**, а не под Российской державою". Сам цар Петро I, звертаючися з промовою до своїх офіцерів напередодні Полтавської битви, казав, що "король Карл і самозванец Лещинській... клятвами обязались отторгнуть от России народы малороссийские і учинить **Княжество особое** под властью... Мазепи, в которых ему бить великім князем і иметь у себя во владені козаков Донских, Запорожских і все реди козацкіе, которіе на сей стороне Волги". Те ж саме стверджує ворожа політиці Мазепи людина — пізніше полковник прилуцький Гнат Галаган, який оповідав згодом (1745 р.), що Мазепа "предался королю (Карлові XII) с тем, чтоб отбить нам от Росіи і бить под Мазепиним управлением, от **всех монархов вольним**". Нарешті, російський історіограф XVIII століття Петрівської епохи Голиков, який мав доступ до офіційних російських джерел, пише, що Мазепа "возжелал некоторим образом с ним (Петром I) **сравняться, т. е. сделаться** ні от кого независимим владельцем".

Та все ж найважливіші свідчення самого Гетьмана та його однодумців. Вони цілком збігаються з тим, що казали вороги України й Мазепи. Українські полонені в Батурині казали, що Мазепа "договори о том заключил, чтоб помагать королю шведскому и Конфедерации Польской (себ-то Лещинському), Малороссию же отрешить би от російского іга і бить ему самовластным князем". Це саме стверджує в своїх численних писаннях П. Орлик, який між іншим, передає слова Мазепи про те, що "ми, будучи свободним народом, свободно тепер отходім і под протекцією короля шведського совершенного нашего освобождения будем ожидать".

У присязі гетьмана Мазепи, яка відбулася перед вищою українською старшиною в 1708 році, було сказано, що задля визволення батьківщини, Війська Запорожського й усього українського народу "від страшного московського ярма неволі, вложеної на наші шиї", щоб "привернути, поправити й поширити поламани й до остатнього упадку доведені закони та свободи", він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій "обовязок, із своєї синівської

любви до цієї отчизни, матки нашої, і з повинности свого гетьманського уряду, проти горогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобод, повстати, усіма способами й засобами боронитися та зеднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорозького, не щадячи свого чаетку, здоровля й життя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Військо Запорозьке від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану."

Це була концепція гетьмана Мазепи. Вона ж також спиралася на стару українську політичну традицію, до того ще освячену імям Богдана Хмельницького, союзника шведського короля Карла X Густава. Не дарма Бендерська Конституція 1710 року підкреслювала, що Мазепа "віддав себе під непереможену опіку" Карла XII, "йдучи слідами свого попередника, славної памяти найхоробрішого гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим королем Швеції... Карлом X заключив однозгідно військовий договір..." Це була традиція вільного союзу з великою європейською державою, далекою від кордонів України й свобідною від агресивних замірів що-до її території, — державою, яка вже півстоліття тому урочисто визнала Україну "pro libera gente et nulli subjecta".

Ця держава була тоді смертельним ворогом Москви й переможцем на всіх головних фронтах Північної війни. І "шведська" концепція гетьмана Мазепи, який прагнув визволити Україну з-під московської влади й хотів забезпечити її державну незалежність шляхом союзу зі Швецією, була, по суті, концепцією українською."

О. Оглоблін ("Альманах "Гомону України" 1958 р. Торонто, стор. 131-132).

Як бачимо, це закінчення перекреслює частину тверджень статті, а саме: 1) що Мазепа керувався не національними, а соціальними і особистими мотивами, визнаючи несподівано що гетьман Мазепа був українським патріотом-державником, 2) що боротьба з Московщиною була наслідком тязгарів воєнних, які накладав на Україну уряд (Петро I), визнаючи що гетьман розумів національні інтереси України, історичне минуле і постійне стремління України до вільного незалежного життя, 3) що були лише якісь таємні ("зрадницькі"?) умови, в яких гетьман дбав про свої титули та особисті користи, визнаючи в закінченню, що національні інтереси й цілі були сформульовані й висловлені "в державних актах", 4) що Мазепа умовлявся з Польщею про приєднання до неї українських земель, визнаючи нарешті в закінченню те, на що автор цих рядків звертав увагу ще у видрукованому в 1946 році першому ви-

данню "Історії українського народу" на ст. 184, а потім вдруге, на цей же факт зверталосся увагу в новому, значно повнійшому, виданню "Історії українського народу", виданому в 1953 році на ст. 242, а в зв'язку з тим, що проф. Оглоблін і після того не відкликав своїх неправильних тверджень, лише, подбавши про видання "Історії Русов", посередньо ширив їх далі, — автор цих рядків ще раз з притиском пригадав цей документально стверджений і урядово зафіксований факт у першому виданню цієї книжки на стор. 44:

З огляду на величезне не тільки наукове, але й політичне значіння того, з ким заключив союз гетьман Мазепа і яка була його мета: приєднання України до Польщі чи відновлення цілковитої суверенності української держави, мало не аби яке значіння довести людям, які в угоду москалям і москвофілам повторювали московські пропагандові твердження, нехтуючи навіть тогочасними урядовими документами, що вони пишуть неправду, що їхні твердження є антинаукові вигадки!

Саме тому повторюємо дослівно те, що було написано в першому виданню "Історії українського народу" на стор. 184 і що могла вже тоді прочитати наша інтелігенція, бо те видання було друковане в кількості тисячі примірників, які розійшлися цілком і його згадували "не злим тихим словом" (це б то з лютістю й злобою) навіть московські емігранти на своєму науковому зїзді та в своїй пресі. Отже там стояло:

"Вороги українського народу — москвини, коли не для пропаганди призначалися їхні слова, стверджують цілком не те, що подав Петро I в своєму маніфесті. У "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою" урядово стверджується, що в шведському архіві московський канцлер Головкін і підканцлер Шафіров (функції теперішнього Н.К.В.Д) знайшли "багато листів Мазепи, якими він закликав короля Карла на Україну, обіцяючи всю його армію на своєму прожитку утримувати і українськими військами до 50.000 підтримати... щоб український козацький наряд окремим князівством від Московщини був..."

У виданню другому (1953) на стор. 242 видруковано було:

"Але ще більше значіння має те, що в московському "Щоденнику воєнних операцій полтавського бою" стверджується урядово, що в захопленому шведському архіві канцлер Головкін і підканцлер Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була мова лише про перетворення України в самостійне князівство, ні від кого незалежне".

З приємністю стверджуємо, що в статті друкованій в календарі "Гомону України" на 1958 рік, проф. Оглоблін також нарешті визнав ясно, на стор. 131, дослівно слідуюче:

"Офіційний російський "Дневник" бойових дій 1708-1709 років, посилаючися на листи Мазепи до Карла XII, захоплені москалями в шведському таборі під Полтавою, пише, що мета Мазепи була: "Чтоб Малороссийские козацкие народы от России бил **особое княжение**, а не под Российское державою". Сам цар Петро I, звертаючися з промовою до своїх офіцерів напередодні Полтавської битви, казав, що "король Карл і самозванец Лещинській... клятвами обязались отторгнуть от Росии народы малороссийские і учинить **Княжество особое под властью...** Мазепи, в котрых ему бить великім князем і иметь у себя во владеніи козаков Донских, Запорожских і все роды козацкие, котрые по сей стороне Волги". Те ж саме стверджує ворожа політиці Мазепи людина — пізніше полковник прилуцький Гнат Галаган, який оповідав згодом (1745 рік), що Мазепа "предался королю (Карлові XII) с тем, чтоб отбить нам от Росии і бить под Мазепиним управленіем, от всех монархов вольним". Нерешті, російський історіограф XVIII століття Петрівської епохи Голиков, який мав доступ до офіційних російських джерел, пише, що Мазепа "возжелал некоторим образом с ним (Петром I) сравняться т. е. сделаться ні от кого независимим владельцем"..."

Адже ж проф. Оглоблін, перебуваючи кілька років на еміграції, на свою викладі на зборах У.В.А.Н. у Німеччині казав дослівно (цитуюмо за його власним автотекстом виданим тоді ж У.В.А.Н.): "Отже Мазепа розпочинає переговори з С. Лещинським, які завершилися на початку 1708 року укладенням формальної угоди про об'єднання України з Польщею на засадах Гадяцької угоди" ("Доповідь" проф. Оглобліна з 1947). На цьому становищі залишався проф. Оглоблін і в 1951 році.

Визнання ним історичної правди і зречення тих тверджень цікавить нас не тому, щоб нас спеціально цікавила особа проф. Оглобліна, лише тому, що він виступав на еміграції наче б то репрезентантом української незалежної наукової думки, і погляди, які він публікував у роках 1947 і 1951, могли уважатися власне за погляди вільної української науки. Мало того! Доводилося спинятися так докладно на цій справі в обороні доброго імені і чистих намірів великого гетьмана та спопуляризованню правильних поглядів на цю трагічну добу нашого минулого і унеможливлення ворогам нашого народу в ідеологічній боротьбі проти України використовувати помилкові твердження ширені вже і на еміграції. А що ця можливість не була тільки безпідставним припущенням, доводить хоч би стаття в "Новом Русском Слове" (Нью Йорк) з 30 жовтня 1959 року під заголовком "Іван Мазепа Калєдинський", яка є в дійсності пашквілем на славного гетьмана, але пашквілем опертим на цитатах взятих з... "Великої історії України" (видана І. Тикто-

ром 1948 р.) і "Історії України" Аркаса (вид. 1947 р.). Наведений факт (незалежно від певного "препаровання" в тій статті тексту згаданих історій) вказує, що навіть необережний вислів може бути використаний ворогом, а що вже казати про такі твердження з попередніх років проф. Оглобліна, які ми наводили! А ці твердження використати неважко, бо це вже пробує зробити навіть наскрізь скомпромітований співробітник всіх можливих "орієнтацій" (а в першу чергу — москвофільсько-советських), що, не зважаючи на це, умудряється друкуватися і в парижському московському ех-монархічному часопису "Русская Мисль" ("Г. Косач" статті, дописи, з Нью Йорку, новелька і т. д.) і в мінхенській "Українській Літературній Газеті" (псевдо — "Андрій Сучава") у редагованій ним "синьо-океанській" помийниці (ч. 2), а згодом можуть це ж почати робити й його справжні хлібодавці.

Само закінчення статті проф. Оглобліна в календарі "Гомону України" за 1958 рік слід уважати явищем додатнім, що під оглядом формальним має не аби-яке значіння, **перекреслюючи** одну з найважливіших пропагандових вигадок ширених досі москвофільськими колами, в тому числі і проф. О. Оглобліним. Коли б він в той же спосіб виправив і інші свої помилкові твердження, можна було б уважати під оглядом формальним попередні виступи його зліквідованими.

Але показалося, що це був лише "тактичний" маневр автора статті, який мав уможливити й улегшити "генеральний наступ" на гетьмана Мазепу того ж Оглобліна. Щоб зясувати хоча в загальних рисах те, що далі діялося, мусимо вернутися до його праці, яку ми вже розглядали, а саме "Нариси з історії України". Випуск VI ("Україна в кінці XVI в. у першій чверті XVII століття". Видавництво Академії Наук УРСР Київ, 1941 р., стор. 282. Друкована була у Львові, на вулиці Оссолінських 11). Дивним збігом обставин, саме в 1941 році (рік видання цієї праці) д-р О. Оглоблін одержав титул "доктора історичних наук". Згадана книжка стилем і характером нагадувала скорше публіцистичну, як наукову працю. Була ця книжка вже в переплеті хоч у масовий продаж ще не пішла, коли саме почалася московсько-німецька війна і Львів зайняли німці. Заходами одного большевицького агента, а "руками німців", був знищений цілий наклад, автор же її був твердо переконаний, що ні одного примірника не збереглося. Тимчасом у році 1947, коли певні чинники мали пропхати О. Оглобліна в члени Н.Т.Ш., виступив проти того відомий в світі український вчений, довголітній член Н.Т.Ш. — проф. Герасименко зі статтею в пресі, підписаною його прізвищем. Зараз же Василенко-Полонская скомпонувала "Відкритого листа", якого підписало кілька осіб, які назвали себе "українськими ученими історика-

ми", які в ньому закидали проф. Герасименкові "нефаховість", хоча з підписаних лише половина була "істориками".

Лист (крайне демагогічний) був вміщений в "Українських Вістях" ч. 15 за 1948 рік. Розторошуючу і річеву відповідь проф. П. Герасименка не було вміщено в пресі (всюди були "однодумці" Оглобліна), а його самого прийняли, у відсутності проф. П. Герасименка, в число членів Н.Т.Ш. Проф. Герасименко на знак протесту, вийшов з членів Н.Т.Ш.

В листі тих "істориків" писалося: "проф. О. Оглоблін є один із найвидатніших дослідників економічної і політичної історії України. З його пера вийшло понад 200 друкованих праць."

У своїй відповіді проф. Герасименко, спиняючися на тих більших розміром працях, які входили в число 200, запитав, чому: 1) "коли я щось наводжу із тих 200 праць, — це оголошується "писаним під диктат Г.П.У.", 2) пропагуючи те саме на еміграції, він це не робить "під диктат", і 3) коли ці "цінні наукові праці" справді писані під "диктат" Г.П.У., то чи не доцільніше прийняти в число членів Н.Т.Ш. само Г.П.У., поскільки воно інспірувало і диктувало кожному "цінну" працю О. Оглобліна?

Але, що найбільше гідне уваги, це те, що в рамках цієї полеміки проф. П. Герасименко подав ряд цитат із тої знищеної в 1941 році праці Оглобліна! Автор її з того довідався прикру для нього річ, а саме, що з певністю один примірник з тої книжки не знищено і він є в розпорядженні політичного ворога. Проф. Оглоблін, певний, що більш одного примірника тої компромітуючої книжки не збереглося, вирішив до її існування не признаватися.

Так напр. в уже згадуваній статті д-ра Любомира Винаря він розрекламує проф. О. Оглобліна в трьох числах "Свободи" (239, 240 і 241 за 1964 рік) і згадує важливіші його праці, як друковані так і недруковані, а серед них ряд публіцистичних статей (як наукові!), однак серед обох категорій нема ані вгадки про "Нариси з історії України" вип. VI (про добу Мазепи).*)

*) Згідно з даними, поданими автором статті, О. Оглоблін був "геніальною дитиною", бо встиг за нецілих 10 років скінчити восьмикласову гімназію і історико-філологічний факультет Київського університету на що потребують менш талановиті люди, і то у спокійні часи, понад 12 років, а в Києві до 1919 року включно (рік закриття університету) було 6 змін влади. Першу свою працю написав московською мовою. Оглоблін, як пише Винар, у 1930-31 році "сидів у тюрмі", але в травні 1931 року виступав з доповіддю, а в році 1934 була друкована його стаття "Буржуазна історична школа Домаєв-Запольського", в якій дісталоса і М. Грушевському.

В одній із "ювілейних" статей на честь Оглобліна появилася згадка про те, що ще перед 1941 роком написана була праця про гетьмана Мазепу, яка з огляду на її антимосковський (?) характер не могла повийтисся в Києві друком.

Після того в 1955 році в ч. 18 "Свободи" подано було в статті з нагоди 35-річчя його "наукової діяльності", у підрозділі "Головніші з неопублікованих праць Оглобліна", повідомлення, що існує праця "Мазепа та його доба", яка матиме коло 20 друкованих аркушів. Подібне ж повідомлення було у видаваній Борщаком у Парижі "Україні".

У статтях друкованих тоді ж і раніше (хоча б в уже згадуваній нами статті Б. Крупницького "Мазепа в советській історіографії", що появилася в 1955 році) запевнялося, що Оглоблін "спеціально про Мазепу не писав".

У пресі ж появляється ряд згадок про Оглобліна або статей, в яких захвалювано його праці. В одній із них, друкованій в "Записках Ч.С.В.В." у Римі, рівнож немає ані згадки про цю працю, як про видруковану, лише число "наукових праць" зростає до "понад 300" (статтю написав Л. Винар — учень О. Оглобліна, який йому завдячує титул доктора).

Дня 6 квітня 1958 року, проживши 50 років, за досить неясних обставин умирає проф. П. Герасименко, якого безкомпромісове становище, у поєднанню з незаплямленим минулим і авторитетом, безперечно спричиняли де-кому багато клопоту. Не минуло по тому і двох місяців, як книжка Оглобліна "Нариси з історії України" (Вип. VI, рік 1941) нарешті опинилася в руках її автора.

У 1959 році ювілейна стаття, вміщена в 237 числі "Свободи", заповідає появу "монографії ювілянта "Гетьман Мазепа та його доба".

В році 1960 виходить накладом Організації Оборони Чотирьох Свобід України і "Ліги Визволення України", як том 170 Записок Н.Т.Ш., праця Оглобліна "Гетьман Іван Мазепа та його доба", за появу якої несуть моральну відповідальність усі три названі організації.

Поява її свідчить про тверде переконання її автора в цілковитій правдивості слів Юрія Шереха, які ми наводили в "Передмові" до третього видання, а саме, що серед еміграції "майже немає людей розуму" ("Думки проти течії" стор 64), а на стор 60 він цю ж думку висловив так: "В нашому суспільстві звичайно, не вміють думати" (там же, стор. 60). Звичайно мова тут не про "докторів", "професорів", "інженерів" і т. п. — їх безумовно значно більше як треба! Наш український нарід ще раніше в своїх приказках провів виразну межу між тими всіма "докторами" і людьми, про яких говорить Ю. Шерех, склавши таку приказку: "Краще з наперсток розуму природже-

ного, ніж цебер приученого", бо "розум і за морем не купити, як його дома нема". Тому, що ми, на наш глибокий жаль, на підставі діяльності еміграції мусимо погодитися з "Ю. Шерехом", конечним є найкоротшим способом з'ясувати, яку тактику застосував на еміграції проф. О. Оглоблін, прийнявши твердження Ю. Шереха за аксіому. Щоб найбільш ясно висвітлити істоту цієї тактики, звертаємося до прикладу, подаючи далі дві "характеристики" тої ж людини. Перша з них ясна для кожного, як вміючого думати, так і не вміючого. Друга — обчислена виключно на людей, що не вміють (і не спішать) думати.

Характеристика ч. 1:

Х — є негідник і падлюка. Він, щоб економічно стати на ноги, заасекурував життя матері, а потім її втопив. Одержав великі гроші. Підчас війни, довідавшись про де-які таємниці, продав їх за високу ціну ворогові. Потім, не маючи сумніння, займався продажем наркотиків, навіть раз попався, але підкупив кого треба, і справа "завмерла". Своїх конкурентів у торгівлі нищив, підсилаючи вбивників. Але умів замилити людям очі, жертвуючи великі гроші на шпиталі і церкви, а також на різні національні цілі, так, щоб його уважали за патріота і шляхотну людину. Тисячі юнків і дівчат загинуло знищені наркотиками. Потихенько віддавався розпусті і шукав лише для себе грошей і насолод, ширячи довкола гнилизну і розклад. Таких падлюк слід би винищити для добра нації.

Характеристика ч. 2:

Х. є безсумніву людина дуже порядна і мудра, яка завжди мріяла стати добродієм людства. А що був бідний, а мати його була й так стара та хвора, він мусів, заасекурувавши її життя, трохи прискорити смерть для своєї ідеї. Однак досить великі одержані ним гроші ще не дали йому змоги належно розгорнути свою діяльність, і тому він, уважаючи, що його держава і так втримається, скористався з нагоди підчас війни продати її ворогам за величезні гроші де-які таємниці. Справедливо уважаючи, що молодь і так захоплюється наркотиками, які — як не він — то хтось інший буде продавати і з одержаних від продажу грошей ніхто не скористає, — поставив широко продаж наркотиків. Звичайно, щоб зібрати належні засоби, він мусів де-коли ліквідувати конкурентів. Зате він мав змогу дати великі гроші на шпиталі та церкви, а також на різні національні цілі, і справедливо був уважаний за великого патріота і шляхетну людину.

Вправді де-хто з людей, що були заздрісні, пробував його обтяжувати відповідальністю за звихнення тисячів молоді, але це не слушне, бо хто мав невідповідні нахили, — згинув би і так.

Але — людина є людина, — отже і він хотів мати якісь приємності в життю, і тому дозволяв собі "побавитися" з дієчатами.

Таких, як він, добродіїв людства, безперечно, не часто можна зустріти.

Людя, які нездатні думати, звичайно буде здаватися характеристика ч. 2 цілком відмінною від характеристики ч.1, і рони казатимуть: "Та ж він виразно хвалить ту людину і не бачить нічого злого в його поступованню, навпаки, зве його "добродієм людства". Але "людина розуму" не зловиться на таку "тактику", і визнає обидві характеристики однаковими, лише друга "поцукрована" і більш підступна!

А тепер подаємо приклад, взятий — один з першого видання праці Оглобліна про Мазепу, другий — з другого.

У першому виданні читаємо на стор. 12: "Білоцерківський шляхтич Іван Мазепа, який до кінця свого життя зберіг панську ненависть до селянина і побожну уклінність дрібного "кресового" шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою, — один із тих "ясновельможних гетьманів", якого полум'яний український поет-революціонер з огидою і призи́рством назвав "варшавським сміттям" (стор. 9). А втім, насамперед Мазепа був білоцерківським дідичем, і коли де-які придворні інтриги й прикрі пригоди перервали його кар'єру, то..."

У другому виданні таке речення викликало б обурення, і тому та ж характеристика подається в інших виразах: "Мазепа, як і батько, прихильник Гадяцької унії, бере участь у дипломатичній підготовці походу Яна Казимира на Лівобережну Україну 1663-1664 року. Взагалі перебування при королівському дворі було доброю школою "двірської інтриги"... створило йому впливові звязки в польсько-литовських магнатських колах, які він зберіг до кінця життя".

У Дорошенка "Його попередня діяльність, надто повязана з Польщею, очевидно стояла йому на перешкоді" (стор. 13 і 15).

Батько Мазепи "...за молодих літ був типовий кресовий шляхтич, який дуже дався взнаки й своїм землякам і ріжним урядам Речі Посполитої..." Степан Адам був одним із діячів Гадяцької Унії й "після катастрофи Великого Князівства Руського, залишився на польському боці української політики (стор. 11). "Королівський привілей називав батька Мазепи в різних okazіях заслуженим шляхтичем і жовніром, до нас і батьківщини нашої завжди прихильним, вірним" (стор. 11).

Самозрозуміло, що така ріжниця у висловах не міняє характеристики, бо повторює, належно змягчивши, з огляду на відмінні обставини, всі обвинувачення попередньої, лише розкидані на кількох сторінках.

Автор книжки "Мазепа та його доба" був остільки переконаний в тому, що немає більше ні одного примірника першого видання, що він сам у "Передмові" підкреслив, що наче б то воно (друге видання) є першим виданням цієї праці. "Передмову" і де-які розділи написав автор наново, застосовуючи "тактику", про яку була вже мова. Де-які розділи де-що змінив, усуваючи з них особливо драстичні місця, або переставляючи порядок, але більш одної третини тексту першого видання передрукована дослівно без найменших змін.

Негативна, принижуюча оцінка Мазепи, звичайно, незважаючи на нові епітети "великий", "державний", "патріот" — не змінилася.

А "Передмова" свідчить переконуюче, що автор, пишучи її для еміграційного видання і не шкодуючи "цукру", хотів усе ж усім, навіть "Санчо Пансам", дати зрозуміти, що то він "для годиться" хвалить Мазепу, але вважає, що в дійсності він не партій того!

Таким "цукром" було перше речення, яким автор хотів приподобатися видавцям, а саме: "Нема найменшого сумніву, що гетьман Іван Мазепа був відданий ідеї української державности і тим самим — ідеї соборности України".

Звичайно, він добре знав, що за тих часів не існувало "ідеї соборности", не існувало навіть її за Франка (у Франка Україна "єдина", "одна", "нероздільна"). Вираз "соборність" був вигаданий і пущений в обіг за часів появи V Універсалу, і зроблено було це тому, що тодішні керівники західньої частини України хотіли зберегти ЗУНР з окремим урядом. Хмельницький же і Мазепа про жодну "двуєдиність" України не думали, а думали про єдину Україну з одним гетьманом.

Але повторюємо, Оглобліну треба видати книжку, а це можливо було зробити лише "купивши" видавців, уживши їхньої "термінології".

Витративши пів сторінки на таку балаканину, починає автор обережно просувати потрібні йому ідеї. Отже на тій же сто-

рінці читаємо: "Мазепа не був у засаді ні москвофілом ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну сторінку українсько-московських взаємин." Наведене не тільки робить гетьмана людиною без ясної провідної ідеї, але й підсуває думки, що він керувався чим іншим, а не інтересами українського народу. Москалі, з метою запламувати Мазепу, твердять, що він більшу частину свого гетьманування був вірним слугою московського царя. Щоб обережно прищепити цю ідею, автор пише далі: "Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького". Оглоблін промовчав, що як сам гетьман Богдан, так і визначніші його співробітники уважали таке співжиття за неможливе, і тому ще вони намагалися опертися на Швецію — ворога Москви.

Далі він зве ідею перебування в складі московської держави за "реальність", яка наче б то дає змогу "здійснити головні українські національні цілі", зручно підсовуючи при тому цілі другорядні. Адже ж ніхто інший, як власне Оглоблін у виданій в 1954 році брошурці "Українсько-московська угода 1654 року" зручно перекликається зі своїми колегами, що лишилися на окупованій Україні, захвалюючи ту "умову", і твердить, що українська сторона надавала їй великого значіння і що українці й у двадцятому столітті уважють її своїм ідеалом. Виникає питання: що ж тоді слід уважати "москвофільством"?

Але цього мало! Треба спопуляризувати московську вигадку, що гетьман Мазепа був "старшинським гетьманом" і ворогом власного народу. Для цього Оглоблін пише, що наче б то Мазепа (який, як випливає з дальших слів, дбав лише про свої власні інтереси та інтереси невеликої групи старшини) потребував залежності від Москви, "щоб тримати старшинську опозицію в належних межах і стримувати наростаючі хвилі невдоволення і протесту" (стор. 6). Простіше сказати: потребував московських багнетів для гноблення власного народу і частини старшини!

Це — дуже важке обвинувачення, і то неузасаднене, доводить цілковиту нещирість і фальшивість пари бомбастичних фраз на початку передмови, але зате в ньому висловлене основне пропагандове твердження цілого першого видання цієї праці!

Далі, щоб "згладити" вражіння від цього твердження і дезорієнтувати наївного читача, пише автор знова, що хоча не було у Мазепи зненависти до Московщини і що "так зване москвофільство було лише одним з двох торів його загальної політики", але і "розрив походив не з якоїсь вродженої ворожості до неї". Цікаво, який півголовок міг будь-кому приписувати "вроджену ненависть"? Отже спростовується те, чого не було, і знова, орієнтуючися на читача цілковито не здатного

думати, запевняється, що то все робилося "з глибокої відданості інтересам України". І далі — пара ложок "цукру", щоб знова втокмачити гетьмана в болото такою оцінкою щойно "захвалюваної" політики співпраці з москалями: "Але цей перший — мовляв — московський тор його політики завів Мазепу врешті в глухий кут і створив велику небезпеку для Української Держави".

З того випливає, що Мазепа був нездалий і немудрий політик, коли сам запхав себе "у глухий кут"!

Далі автор хоче показати, що спроба вилізти з того "глухого кута" показує ще більшу нездалість, і на те, що і цю спробу він зробив невчасно і лише тому, що далі було неможливо йти попереднім шляхом, бо йому "закрили" той шлях. Ось, як дослівно пише Оглоблін: "Тоді він переводить українську державну політику на той другий тор, який бодай теоретично завжди був можливий для нього -- шлях відокремлення від Москви, отже зриву з нею і — як воно й сталося -- збройної боротьби проти неї".

Так зручно інспірується розчислену на невігласів безпідставну цілком вигадку, немов для Мазепи "завжди був можливий" шлях відокремлення від Москви, але він з нього не хотів скористатися, бо йому московська зверхність була потрібна для гноблення українського народу, якому так жилося під його владою, що "наростали хвилі соціального невдоволення і протесту".

Майже цілий текст другого видання, як і першого, спрепарованого цитатами і підібраними уривками архівних матеріалів, має доводити узаasadненість "наростання" отих хвиль "соціального протесту"! Коли ж уже на московську допомогу проти власного народу стало мало надії, Мазепа, як — очевидно в навітленню Оглобліна, — нездалий політик, не вмів вибрати відповідного моменту і "самий перехід відбувся вже за обставин найменше від нього залежних і будь-що-будь несприятливих для нього та його справи". Тут вже не говориться про Україну, тільки особисто про Мазепу, про його справу.

Далі кілька голосних фраз на звеличання Мазепи, звичайно загальникових і без доказів.

Коли ми "обтрусимо" увесь "цукор" з "Передмови" автора до другого видання, отже написаної спеціально для еміграції, то маємо таку характеристику гетьмана Мазепи: Мазепа "добре знав" "трагічну історію" після Переяславської умови, але тому, що його цікавили тільки особисті вигоди, — не був ані москвофілом ані ворогом Москви. Уважав, що витримати можна, тим більше, що московська зверхність йому особисто була потрібна, як для того, щоб тримати міцно в руках опозиціонерів зі старшини і народні маси, які не могли витримати того

гніту московських прислужників. Коли б він думав про нарід і Україну, — йому "завжди було можливо" розірвати з Москвою, але він це зробив аж тоді, як побачив, що від Москвщини більше нічого сподіватись не може, що шлях співпраці був закритий, і тому зробив це у найбільш невідповідну пору, показуючи так, що він був і політиком нездалим. Ця "характеристика" в книжці ще поглиблюється і посилюється. Потім майже ціла сторінка про саму працю. Тут її автор запевняє, всупереч правді, що він "Кілька десятиліть вже працює над добою гетьмана Мазепи" ... і що не раз мінялися ... погляди дослідника на поодинокі питання, не раз він змушений був переривати цю роботу, а бувало й так, ... що був приневольний писати те, що не було й не могло бути за тих умовин правдивою історією". Як побачимо далі, тут автор має на увазі ті численні статті, розкидані по різних збірниках і періодичних виданнях, які дісталися в більшій кількості на еміграцію, а не те перше видання.

Але, читаємо, "автор використав для своєї праці відповідний документальний матеріал, як опублікований, так частинно і новий — архівний, знайдений ним у архівах Києва (1920-1930 роках) і Москви (в 1920 р.). На жаль, частина того матеріалу, зібраного колись автором, була неприступна йому підчас писання цієї праці". Це останнє твердження, делікатно кажучи, "не відповідає правді", бо писав він її в С.С.С.Р. Читаємо далі: "Автор не вважав за потрібне давати у книзі повністю науковий апарат праці, зокрема поклики на друковані джерела (та літературу); вони добре відомі фахівцям, а не фахівцям вони ледве чи цікаві. Зате скрізь визначені архівні джерела, що ними користувався автор."

Виникає питання, чи це наукова праця? На ній написано, що це "Записки Н.Т.Ш." том 170 — "праці історично-філософської секції", — отже наче б то не "популярно-наукова", тільки "наукова" праця, а в таких (писаних для фахівців) прийнято подавати і джерела і літературу! Так напр. праця акад. Опаріна "Возникновение жизни на земле", на 30 сторінок більша за працю Оглобліна, має подану "літературу" більше як 1100 авторів. І писана вона для фахівців, яким, кажучи словами Оглобліна, "вони добре відомі".

Справжня причина інакша: перше видання мало виглядати, як солідна наукова праця, але тому, що писане в ній не конче збігалося з правдою, то було доцільніше подавати тільки числа архівних матеріалів (напр. "Гафке "Малорос. подліт. акти" ч. 836/8-18/3". У такому вигляді, навіть і фахівець не діставшись до архіву, не може знати, яка є справжня вартість такого джерела чи літератури. Автор же, видаючи це зруге, де-що перероблене, видання, подавати міг лише те, що

було в першому. Тут же запевняє Оглоблін, що він вважав за доцільне подати у "примітках" низку головних діячів Мазепинської доби, а також де-які спірні питання в науковій літературі, цій добі присвяченій (стор. 8). Чому автор "вважав за доцільне" так зробити? Деяке світло кидає на цю справу хоч би таке: автор побоюювався, що де-які (безпідставні) оскарження гетьмана Мазепи були остільки гострі, що вони можуть "зірвати" видання книжки, отже треба було їх не містити в книжці, тільки відіслати читача до такої статті. Так напр. Оглоблін двічі виступав зі статтею "Династична ідея в державницько-політичній думці Української Гетьманщини 17-18 ст." Перший раз у році 1947, в циклоstileвому органі прихильників Скоропадського "Український Літопис" ч. 5-6. Другий раз, по чотирьох роках мовчанки, вже в Америці, опублікував її в журналі того ж угруповання "Державницька Думка" ч. 4, стор. 40-52. Застосована мімікрія (заголовок) дала свої наслідки, і наївна редакція вмістила її, не помічаючи того, що в ній були очернені всі гетьмани і старшина козацька, особливо ж "дісталосся" Мазепі.

У першому виданні праці про Мазепу та його добу ("Нариси з історії України" вип. V, Київ, 1941) на стор. 158 писав автор: "Не відкриваючи старшинській верхівці своїх справжніх намірів, спритно роздуваючи її "гадяцькі" настрої, Мазепа договорювався із Станіславом Лещинським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа діставав разом з князівським титулом у своє особисте володіння ґоєвідства Вітебське і Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої."

Той, хто кинув одне це обвинувачення на гетьмана Мазепу, — пустив у непамять все до найменшої дрібниці зроблене ним. Адже ж це зрада свого народу і продаж його чужинцям за особисту нагороду! Більше збезчестити людину неможливо! В обох названих попередю статтях (чи властиво в одній двічі друкованій) Оглоблін так зрадагував той наклеп: "Тим цікавіші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до всіх своїх титулів ще титул князя Чернігівського (чи Київського) або ж дістати собі окреме князівство на терені Білорусі (на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої)." Звичайно, в цій статті було ще досить інших наклепів на гетьмана, до яких ми ще пернемося.

Отже Оглоблін у другому виданні своєї праці: 1) на сторінці 20 другого видання відсилає, наче б то у звязку з доносом старшини на Самойловича, якого обвинувачувано в стремлінні стати удільним володарем, до примітки 4, на стор. 4. Ця примітка відсилає читача до згаданої статті! У тій же статті оскаржується Мазепу у крадіжці скарбів Самойловича та піз-

нійше державних грошей ("Мазепин мільйоновий скарб, від якого завбачливий Мазепа не відділив решток генерального скарбу Гетьманщини"). Тому, що все ж, поза межами ССРСР, Оглоблін уважав на зміну обставин, він не міг у цій статті сказати, що у Мазепи "українські кости обросли лядським м'ясом" і тому, хоча мусить признати, що немає підстав сказати чи Мазепа вважав можливим передачу гетьманства Войнаровському шляхом спадку, але обрання Войнаровського за гетьмана, за нормальних обставин, очевидячки, було мало правдоподібно", — однак присвячує майже сторінку на облповування Войнаровського (мовляв, дивіться, якого наступника вибрав собі Мазепа).

Однак не треба думати, що в новому виданні своєї праці Оглоблін обмежився до тої примітки.

На сторінках 276 і 277 він висуває цю ж вигадку і на всякий випадок наче б то ставиться до неї критично, але закінчує свої міркування так, що вона таки є вірогідна. Наводимо цей уривок у цілості: "Є відомості про те, що за угодою з Лещинським Мазепа мав одержати, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воевідства Витебське і Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої. За іншими відомостями (донос Кочубея), це мав бути титул князя Чернигівського. Можливо, що справді про це було договороно, але чи дає це підставу російським чи москвофільського напрямку історикам вважати Мазепу за агента польської політики на Україні, якогось "зрадника українського народу", що піддав його інтереси "на поталу панської Польщі?" Безперечно, ні. Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життєвих благ і зовнішніх гонорів. Але що ж нового й реального давала йому особисто угода з Лещинським? Майже нічого. Мазепа тоді вже був князем Священної Римської імперії, і, як такий, мав особливі, загально визнані в Європі, права і привілеї. А володіння (можливо, тимчасові) в межах Речі Посполитої, ще й з такими широкими правами володаря, як герцог Курляндський, мусіли забезпечити інтереси Мазепи та його однодумців на випадок перемоги ворожій стороні, себто Росії."

З наведеного бачимо, що Оглоблін, наче б то ставлячися критично до ще раз наведеної плітки, в дійсності вишукує ще одного аргумента, який робить її наче б то більш імовірною, а все разом притягає до неї увагу читача і закріплює в його свідомості.

Наведений приклад показує, чому "Примітку" "вважав автор за доцільне" подати до нового видання.

Наші "Санчо Панси", вживаючи "термінологію" Шереха, обороняючи Оглобліна, користувалися двома аргументами.

Перший: в ССРСР не вільно було інакше писати. Другий: А звідки ми знаємо, що не знайдено десь по нашому виїзді з України якихось доказів про існування такої умови, або й її самої?

На обидві уваги маємо переконуючу відповідь у статті: "Приєднання чи воззеднання", яка появилася в 1972 році з під пера кандидата історичних наук — М. Брайчевського, який і зараз на Україні перебуває. Він пише: "... союз І. Мазепи з шведським королем Карлом XII всюди подається як акт, що повертав Україну під владу польської корони. В працях присвячених Північній війні, повторюється (без посилання на джерела) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради князівського титулу і двох воевідств (Полоцького і Вітебського) — версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що як гетьман України він мав значно більше, аніж ота "нагорода за зраду". Тим часом зміст угоди Мазепи з Карлом XII і польським королем добре знаний з документів 1709-1710."

Запитуємо: коли учений, історик-фахівець може так написати в ССРСР, то що змушує О. Оглобліна і на еміграції так вперто ширити ту плітку?

Але найцікавішим (і чи не найбільш важливим) є закінчення цієї "Передмови". Автор остільки є певним, що поза тим примірником, який дістався до його рук — іншого немає, що написав виразно: "Долучені до книги виображення гетьмана Мазепи на дзвоні "Голуб" і самого дзвона, роботи Карпа Балашевича 1699 року публікуються вперше." (О. Оглоблін) "Гетьман Іван Мазепа та його доба" видання 1960 року, стор. 8).

Тимчасом оте "зображення" і "самий дзвін" були вже друковані в першому виданні цієї праці в 1941 році на сторінках 14 і 15. Фотокопію тих сторінок подаємо на властивому місці, яко річевий доказ "вірогідности" тверджень їх автора.

Вправді автор, закінчуючи друк цього другого видання і одержавши правдоподібно відомості, що десь ще є примірник тої книжки, існування якої він стільки разів заперечував, "змодифікував" своє твердження у примітці на сторінці 393. Ось воно: "Виображення дзвона і гетьмана Мазепи на ньому ми вмістили були у книзі "Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII стол.", що була закінчена друком у 1941 році у Львові, але в світ не вийшла".

Це вперше, "притиснутий до муру" О. Оглоблін признався до написання і закінчення друком її в 1941 році! До того слід додати, що вона була не лише "закінчена друком", але і опрацьована і в книгарню на полицю потрапила.

Запитуємо, чи може читач мати довіря не тільки до тверджень і цитат, але взагалі тректувати праці, як наукові, автора, який, як школяр, не признається до своєї праці, пише свідомо

явну неправду і то в справі, яка торкається його особисто та яку легше перевірити, аніж ряд матеріалів, на які він покликається?

Відмовлявся від першого видання автор зі зрозумілих причин: він в основному своїх поглядів не змінював і змінити не збирався, але не хотів, щоб еміграція була вражена цими поглядами, які в першому виданні були висловлені у надто різкій формі, бо вони могли б викликати реакцію і спротив. Отже ті погляди треба було пом'якшити, по можливості не міняючи істоти.

Так напр. у першому виданні читаємо: "Істнування, нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівнянно більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали повною її власністю, свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської класи і процес закріпачення селянства до гетьмана Мазепи ще не був завершений."

У новому виданні підкреслені слова зникли.

У новому виданні на стор 92 (старого видання стор. 72) видруковано, що у зв'язку з дорожнечою і голодом виникли заворушення і "Уряд суворо приборкував ці заворушення". В старому — "Мазепа жорстоко придушував ці заворушення (стор. 72).

Подаємо ще, як приклад, текст стор. 119 другого видання, де йде мова про поворот гетьмана з Коломаку і повстання на Лівобережжі 1687 року:

"Новий уряд Мазепи енергійно взявся до приборкування розрухів. Вертаючи з Коломаку, Гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще відряджені князем Голіциним смоленські полки (піхота і кіннота...)." У старому виданні на стор. 18: "Почалася жорстока старшинська помста."

"Новий гетьман Мазепа відразу ж узявся придушувати повстання. Повернення Мазепи з Коломаку до Батурина було по суті каральною експедицією гетьмансько-царських військ. Голіцин дав на допомогу Мазепі 3000 чоловік зі смоленських полків і 1000 чоловік кінноти. Однак придушити повстання було очевидно тяжко... під виглядом відшкодування старшинських збитків, козаки грабували селян."

Так на стор. 167 нового видання зникли з переддрукованої сторінки 87 старого видання слова: "Мазепа не гребував ніякими засобами, щоб зміцнити своє становище... Він не зупинявся перед наклепами, фальшуванням документів, провокацією, навіть фізичним знищенням своїх конкурентів",... однак лишилося дальше речення: "Один по одному сходили тимча-

сово, або на завжди, з політичного кону люди, яких Мазепа уважав небезпечними для себе."

У маніфесті з 28 жовтня 1708 "Петро правильно визначив намір Мазепи — "Малоросійську землю поработить по прежнему под владеніе польское" (ст. 164).

В обох виданнях лишилася цитата з Величка, згідно з якою, на наказ гетьмана "одним руки і ноги поламано, другим голови неістово оттинано, третіх — на шибеницях вішано" (стор. 120 нов. видання). Все, що передруковано з першого видання, в той чи іший спосіб очорнювало гетьмана Мазепу і здебільшого не відповідало правді. А передруковано було багатенько, лише був змінений порядок сторінок, або поєднувано на одній сторінці нового видання різні сторінки старого. Подаємо неповний список сторінок, на яких доконана "операція".

Числа сторінок видання

нового:	старого:	нового:	старого:
29	16	75	42
30	8	77	35
31	12-13	78	35-36
32	14-15	79	36-37
33	14-15-16	80	37
34	16	81	98
35	16	82	38-39
46	19	83	39-44
47	19	84	45
48	21	86	46
49	22	86	47
50	23-24	87	46-48
51	24-26	88	48-69
52	26	89	69
53	27-29	90	70
54	29	91	71
55	30-32	92	72
56	32	93	73
57-58	14	94	63
59	32-33	95	60-64
60	151	96	64-65
61	151	97	65-66
72	41	98	66-67
73	41	99	67-68
74	42	100	68-70

і т. д.

Різниця в числах сторінок є наслідком не лише того, що їх передруковувано в іншому порядку, але й тому, що сторінка нового видання мала 1895 літер, а старого 2690.

В обох виданнях було надто багато такого, що могло лише оскаржувати і принижувати гетьмана, і це було пущено "в обіг" в "ювілейному році", а в пресі подавано, що це "ювілейне видання"!

Несамохіть насувається питання, що було б, коли б "святкували" ювілей якогось звичайного чоловіка, і хтось спробував би "вшанувати" ювілята промовою, в якій з усмішкою і компліментами очорнював би його, обвинувачуючи в недокопаних злочинах?

Перечитавши книжку Оглобліна, ми побачимо, що автор використав її для пропаганди проти гетьмана Мазепи. Перечитаймо уважно сторінки 223-227, на яких передруковано майже без змін (пропущено лиш два особливо гострих речення і замінено твердження, що Палій хотів "приєднатися до Росії", не "до Гетьманщини") сторінки 124, 125, 126, 127 і 128. З яким ситузіязмом описує автор повстання і діяльність Палія і як намагається представити в негативному світлі поступовання Гетьмана!

Оглоблін там напр. написав: "Мазепа на прохання Самуся про військову допомогу дав невиразну відповідь... Гетьман трохи допоміг повстанцям військовими припасами (порох і олово), щоб "не отогнати вове Самуся от моего рейменту". Промовчавши, що допомога була значно більшою, що поляки повідомили про неї москалів, і московський цар, невдоволений поступованням Мазепи, зажадав від нього "пояснень", і власне з тих пояснень вирвав Оглоблін те речення! І таких прикладів можна подати надто багато.

В основному образ Мазепи, даний Оглобліним, збігається з тим, якого дав Пушкін у "Полтаві", уривок з якої ми вже наводили.

Про цю характеристику сказав московський критик Ю. Айхенвальд: "Еті стіхі убівають, ето смертний пріговор, ето удари молота, которимі прігвождається Мазепа к позорному столбу".

І повстає перед нами питання: чи можемо підозрювати уряд Сталіна в бракові чуйности і невмінні зорієнтуватися в тому, чи та або інша праця є в московському інтересі, чи навпаки — шкідлива для Московщини?

Ми не збираємося довше спинятися над цією працею, бо вона не є окремою темою, але на тлі інших, розглянутих нами праць, дає багато до думання!

Хай читач перечитає кінець стор. 115, стор. 116 і 117 нового видання (стор. 77 і 78 — старого) і подумає, яке обурення на гетьмана вони викликать не тільки "на родині", але й всюди! Такі "відомості", не піддаючи їх аналізі, не перевіряючи їх вірогідности, вибирав автор, а три установи еміграційні "вшанували" ними "ювілята".

І чи не варто поміркувати, чому по її появі зараз же по'явився ряд хвалебних рецензій, як хоч би у "Свободі" з 17 березня 1960 року, у тій же "Свободі" з 5 квітня 1960 року, а коли влаштовується в Нью Йорку виставу одною з бібліотек, — "Український глядач з вдовolenням сприймає дух вірної історичної інтерпретації постаті Івана Мазепи", хоча "Брак місця не дозволив виставити навіть таких авторів як Словацький і Байрон", але знайшлося місце на творі Пушкіна і на... "портрет Мазепи роботи Норбліна". ("Свобода" ч. 53, 1960 р.).

Розглянувши згадану книжку, переходимо тепер до відмічення появи, безперечно пов'язаної з "роком Мазепи", перевиданої фотодруком в Нью Йорку, вартісної історичної драми відомої нашої письменниці й громадської діячки Старицької-Черняхівської: "Іван Мазепа".

Видання цієї драми саме фотодруком має величезне значіння, бо показує всім, хто ще здатний думати, що всупереч вигадкам "адвокатів диявола", — і в Києві міг той, хто хотів, у 1929 році писати про гетьмана Мазепу так, як слід.

У своїй драмі Л. Старицька-Черняхівська протиставить московській концепції "старшинського гетьмана" і в першій її дії Іван Мазепа, входячи до канцелярії, думає вголос:

**"Час трензелі накласти
На старшину. Убожіє народ.
А старшина геть заростає салом."**

Проти москвофільської концепції "владолюбного egoїста Мазепи", висуває авторка протилежну. Ми бачимо людину високо ідейну і альтруїста, яка каже:

**" ми
Будуємо Україну... Хоч згинем
А вернемо всі згаслії права.
Загину я... за мною підуть другі."**

І там, на землях, опанованих московськими окупантами, не боїться письменниця вкласти в уста гетьманові останні слова:

**" Підніmemo ж чари
За славу й щастя України,
За знищення Петрового ярма,
За волю й непідтяжність,
За вічну пам'ять тим, що полягли
У боротьбі за матір-Україну,
Заплакану отчизну нашу...
Живим — хвала! померлим — вічна пам'ять!
Україні ж .**

Ця, перевидана фотодруком драма Старицької-Черняхівської є не лише твором, який в короткій, приступній і цікавій

формі знайомить читача з життям і діями великого гетьмана, але й могла б бути широко використана для театральних вистав. Твір цей, як і всі твори Старицької-Черняхівської, відзначається своєю сценічністю і міг би робити на глядачів велике враження. На жаль, аматорські гуртки не завдали собі труда з ним познайомитися, а ті сили, які діють успішно серед еміграції, подбали про те, щоб ті, хто не знав цього твору (а його, як це признався він сам, не знав навіть редактор Б. Кравців, що редагував збірника про розстріляних і покараних владою письменників-поетів України!) — і далі його не знали. Л. Старицька-Черняхівська не була ані комуністкою, ані їх приплетачкою, і тому ті підривні чинники, які не забули "нагадати" Б. Кравціву про всіх комуністів, — її не згадали і до "Обірваних струн" не дісталася ані одна її поезія і не було про неї згадки. Це — лише подробиця, яку згадуємо, бо вона зясує, чому була навіть в пресі спроба пропагувати постановку творів написаних на основі "Полтави" Пушкіна, але не було зроблено нічого, щоб використати твір Л. Старицької-Черняхівської.

Взагалі "Мазепинський рік" в основному лише спричинився до спопуляризованя імені Мазепи, але з огляду на те, що з причин, про які ми вже згадували, преса, як та річка підчас повені, несла на своїх хвилях усе, що трапилося, і як на тій річці, вартісного серед того було надто мало, — не дав тих наслідків, які міг би і повинен був дати.

До речі буде зазначити, що, на жаль, траплялися випадки, коли кандидати на українських "науковців" інформували чужинців про публікації українською мовою, присвячені Мазепі та його добі, цілком незгідно з правдою. Прикладом може бути хоч би те, як перекладав (і "зреферовував") праці істориків, що писали українською мовою, Б. Кентржинський французові К. І. Нордманові, авторові праці "Charles XII. et l'Ukraine de Mazepa" (1959), коли той міг зачислити до "українських націоналістичних істориків не лише М. Грушевського, але й Оглобліна та Борщака, й міг виступити з твердженнями, немов ці історики ... "Ідеалізували особу Мазепи, щоб зробити з нього героя української незалежності". Така фантастична вигадка не лише знецінює працю К. Нордмана, але й може бути використана для пропаганди проти гетьмана. Адже ж можуть знайтися такі, що зацитувавши хоч би один з наклепів праць Оглобліна, напишуть: "такої думки про Мазепу навіть ті історики, які, згідно зі свідощвом К. Нордмана, ідеалізують особу Мазепи"!

Той хаос, який можна було спостерегти в повені статей і заміток "з нагоди", — вказував, що більшість авторів не уявляли навіть собі, які проблеми чекають свого дослідника

і в якому напрямці треба провадити справу, а також не знали матеріялу.

Першим же завданням було плянове опрацювання й використання того матеріялу, який можна було знайти в чужинецьких архівах, з окрема в Швеції й почасті у Франції.

Такий стан справи змушує нас присвятити кілька слів цьому питанню в окремому (наступному) розділі, а цей закінчуємо ствердженням позитивного наставлення до гетьмана величезної більшості нашої еміграції.

VIII. ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МАЗЕПОЗНАВСТВА.

Один з чужинецьких авторів цілком слушно сказав: "Коли б славнозвісна теорема Пітагора порушувала б чийсь конкретні життєві інтереси, — ні йому ні його наступникам і до нині не пощастило б її довести". Цю глибоко-правильну думку слід увесь час пам'ятати, коли йде мова про гетьмана Мазепу. Московщина до нині смертельно боїться воскресення ідеї, яку вписав на своїх прапорах гетьман, до нині боїться втрати України, без якої вона б моментально перестала грати ту роль в міжнародній політиці, яку вона грає. Втрата України — була б для московської імперії, що виступає під псевдом С.С.С.Р., "початком кінця", і тому, так як в пам'ятному 1708 році першим і головним завданням було знищити до шенту Батурин, так тепер завданням москвинів є вирвати з корінням будь-які згадки про ті чи інші позитивні вчинки гетьмана Мазепи, забити знова так українцям памороки, як це їм вдалося по кількох десятках років "праці" над українцями, щоб українці в своїй сліпоті вживали славне ім'я гетьмана як... лайки. Тоді в цій акції перед мала вести московська православна церква, а за нею — московська наука. Нині це завдання положено на комуністину пресу і ту ж саму московську науку.

Враховуючи все сказане, мусимо собі твердо запам'ятати, що цілий ряд, як нам здається, "доведених наукових істин" треба ґрунтовно перевірити. Ми ствердили, що головніші з тих істин є не більше, як пропагандовими вигадками, та треба працювати, щоб зібрати якнайбільше переконуючих доказів фальшивості тих "істин".

Щоб ліпше орієнтуватися в тому, на які конкретні питання треба дати нашу відповідь і які твердження помилкові слід перевірити, — треба познайомитися з тезами, коротко сформульованими самими ворогами українського народу, зрозуміти, куди скеровує ворог свій основний удар, і, власне, знаючи це, — вжити заходів до того, щоб той удар ударемнити.

Щоб ці ворожі тези були докладніше сформульовані і тим краще виявляли наміри їх авторів, — подамо їх не в нашому переказі, тільки в ряді оригінальних тверджень відповідальних ворожих чинників. З цією метою наводимо далі ряд тверджень, з якими виступив "Комуніст України" (ч. 9, 1959 р.) з нагоди "Мазепинського року". Стаття з якої виписуємо ці твердження, належить урядово-визнаним "фахівцям" — В. Дядиченкові і О. Касименкові. Перший з двох авторів, підписаних під нею, спеціалізувався на виконванні "антимазепинських" завдань ще в 1939 році, даючи матеріали до збірника "Полтава", що про нього ми говорили на своєму місці.

Отже, яке становище в справі Мазепи займає Московщина та яничари, що пішли на її службу?

В. Дядиченко, що вже в 1939 році носив титул "наукового співробітника Інституту історії України", назвав написану за його участю статтю заголовком, що вказує, яке є то "центральне завдання", що його треба, на вимогу окупанта, "довести". Заголовок статті такий: "Славна сторінка споконвічної дружби російського і українського народу", це б то слід, усупереч правді, вбивати в свідомість поневоленого українського народу, що його гнобитель є його найбільшим приятелем! Це й зрозуміло: адже ж господар може без труду від корови, яка уважає його своїм приятелем, забрати на заріз кожне телятко! Та коли б корови ставилися до нього так, як хоч би ще недавно бізони, — це не йшло б так легко.

А тепер подаємо без коментарів (бо хто читав першу частину цієї книжки, — той коментарів не потребує) уривки зі статті, які висвітлюють увесь "плян" ворога і виказують мету його зусиль. Ось, що читаємо в ній:

"Стара дворянська й буржуазна історіографія... зводила все до дій царів і полководців, ... залишаючи в тіні ролю народніх мас".

"Особливо злобно фальсифікували і фальсифікують ці події українські буржуазні націоналісти. Вони замовчують братерський союз і історичні звязки російського і українського народів, всіляко піднімають на щит запродавця і найлютішого ворога України й Росії — Мазепу. В численних книжках, статтях, написаних націоналістичними недобитками, що осіли в ріжних імперіялістичних країнах, цей зрадник вихваляється на всі лади. Йому присвячується "Мазепинські роки"... і т. п."

"Вся ця писанина мерзечних слуг імперіялістичної реакції має єдину мету — витягти з смітника історії криваву постать Мазепи."

"Мазепа все своє життя глибоко вороже ставився до українського і російського народів... Освіту від здобув в єзуїтській колегії, де навчання було проиянто духом католицького

фанатизму... Свою кареру молодий Мазепа почав як паж при дворі польського короля. Але й для цього середовища його моральні якості були вже надто низькі. Спійманого на перелюбстві, молодого Мазепу вигнали з польських володінь... У 1687 році, шляхом підкупу, езуїтському вигодованцю вдалося стати гетьманом України... Дослідження радянських істориків довели, що саме з гетьмануванням Мазепи зв'язане особливе посилення феодално-кріпосницького гніту... З нечуваною жорстокістю придушує гін повстання 1687 року... Мазепа був найбільшим поміщиком України... Мазепі належало 20 тисяч селянських дворів... З перших років свого гетьманства Мазепа підтримує таємні зв'язки з польськими магнатами, маючи на меті повернути Україну під польсько-шляхетське ярмо... Мазепа зобов'язався також віддати Лівобережну Україну і Січ під зверхність Польщі. Як винагороду за цю зраду польські пани обіцяли Мазепі титул князя і два воєвідства — Вітебське і Полоцьке — у спадкове володіння. Весь український народ у тяжку годину ворожого вторгнення виявив непохитну вірність союзові з братнім російським народом. Українське козацьке військо, яке налічувало 50 тисяч бійців, відважно билось проти ворога... На боці Мазепи виступила лише старшинська верхівка Січі на чолі зі зрадником, кошовим отаманом К. Гордієнком... Ліквідація за наказом Петра I укріплень Січі, що відбулося ще в квітні 1709 року, мала на увазі виключно воєнні цілі... обороняти її російськими і українськими військами не мало рації... Кожне містечко і місто доводилося шведом брати в запеклій боротьбі. Стародуб, Пирятин, Мглин та інші вони так і не могли взяти... боротьба міст була завершена... обороною Полтави... Атаки ворога відбивали старики, жінки і діти... Під проводом Карла XII виступала 30-тисячна шведська армія, яка зважалася однією з найсильніших в Європі. Цій армії протистояли молоді, недавно організовані російські полки... Особливо активною і значною була участь козаків у розгромі і переслідуванню шведів..."

Далі йде мова про те, що перемога московська принесла Україні добробут, хоча "буржуазні історики" змальовували їх ("реформи" Петра I -- Р. М.) лише як нагромадження насильств і розправ над Україною... тимчасом було інакше," і далі, на доказ, написано так: "Указом Петра I Київська Колегія була в 1701 році перетворена в повноправний вищий учбовий заклад — Академію..." ("Комуніст України" ч. 9, ст. 55-63).

Така московська "історична правда"!

Як бачимо, майже з усіма цими московськими вигадками ми вже зустрічалися. Ми мусіли їх (на великий жаль!) підкреслювати то в одних, то в других авторів, писання яких видані були на еміграції. Хоча ті твердження є цілковито неправдиві,

-- однак то одне, то друге впливало на сторінках нашої преси. Не "впливаючи" в жодній статті разом, не різьчи завдяки доданім до них "славословіям" на адресу гетьмана і іншій формі вислову, вони не давали такої ясної картини, як наведені вкупі, але ж в сумі вони закріплювали поволи в нашій свідомості, в свідомості читачів, утворюючи якщо й не просто ворожу оцінку діяльності гетьмана, то бодай — дуже невизначну. Що найбільш болюче, так це той факт, що не завжди підтримували ті вигадки тайні прихильники московські! Ні! Були люди, які є добрими українцями, але не перестудіювавши добре справи, не перевіривши написаного, виступали (як їм здається!) в імені "історичної правди"! До таких напр. належить С. Риндик ("Новий Шлях", Вінніпег, число 67-68), який хоч би пише таке: "Мазепа не зумів надхнути своєю волею український народ і потягнути його за собою на боротьбу з північним ворогом. Це факт. І цей сумний факт свідчить проти великості Мазепи. Правда, ми знаємо, що перед ним стояли до переборення дуже великі перешкоди і що для цих перешкод треба було великого майстра. На жаль Мазепа не був таким майстром, яким би ми хотіли його бачити... він не тільки не потягнув за собою народніх мас, але не зумів сконсолідувати коло себе бодай своїх полковників..."

Що ж на це відповісти? Чи не слід визнати, що москвини й їхні підлабузники, такі, як В. Дядиченко, певно аж затирали руки від задоволення, читаючи всю цю "поважну" балаканину, яка була б зайвою навіть за гальбою пива, а не то що в часописі... українських націоналістів!

Чи С. Риндик має підстави твердити, що дійсно Мазепа "не зумів... український народ потягнути за собою на боротьбу..."? Ні! Він просто, як висловився Шевченко, "на квиток повірив москалеві" (чи їхньому приплентачу). Здається нам, що С. Риндику не чужа математика, отже, чому він замість того, щоб "на квиток" вірити, не пробував спочатку поррахувати, а потім поміркувати, а щойно тоді — писати?

Чи думає С. Риндик, що напр. у т. зв. Великій Французькій Революції брали участь "широкі маси" французького народу? Нині добре відомо, що "робив" революцію — Париж, а не Франція, а в Парижі робила ту "революцію" незначна меншість його населення. Революція "вдалася" наслідком нездарності тих, хто був проти. Чи "вожді" тої революції були "не великими майстрами", бо "не зуміли потягнути за собою всіх"? Московську революцію 1917 року доконало (також через нездарність монарха та розклад його уряду) кілька тисяч людей у Петербурзі, підтриманих кількома тисячами у Москві. А жовтневу революцію — хіба не доконала знову меншість, і то меншість карикатурно мала? Успіх мала знов через повну не-

здарність союзників своїх ворогів, і нині, коли Московщина через нездарність союзників стала одною з великих держав, — пишеться й говориться про те, що мовляв "російський нарід під проводом Леніна встановив радянську форму влади". Запитуємо: який відсоток населення боровся за большевицьку владу? Т. зв. "советський національний народ" нараховував і тоді щось коло 140 мільйонів, а скільки було в червоній армії? Напр. Ленін 15 січня 1918 року зміг вислати проти У. Ц. Ради "армію", що складалася з... 2000 матросів! Пізніше настягано ще трохи війська, але в лютому 1919 року мусить той же Ленін підвищити платню до 50 карбов. на місяць, "щоб вдержати контингент" у тій "добровольній" армії, яку спромоглися організувати московські большевики. Слід би було С. Риндику обрахувати, який "відсоток" до 140 мільйонів творить та вся червона "армія", якою розпоряджав Ленін по рокові керування державою, а коли б він це зробив, — то побачив би, що вона не творила і одного відсотка!

Коли б С. Риндик та інші, що рівно ж вірять московській вигадці по те, що Мазепа був сам, прийняли під увагу, — що за часів Мазепи населення Гетьманщини не доходило й до одного мільйона, і завдали собі труду перерахувати, скільки брало участь у збройній боротьбі з Московщиною, — то побачили б, що відсоток той був не менше ніж 5 разів більший! Але большевики московські перемогли, бо, як про це стоїть в "Історії ВКП(б) на стор. 199 (вид. 1939 р.), "Жовтнева революція мала перед собою такого, порівняно слабого, погано організованого, політично мало досвідченого ворога, як російська буржуазія".

Гетьман Мазепа мав проти себе дуже численного, забезпеченого добре артилерією й добре організованого західноєвропейськими, головню німецькими старшинами, ворога, мав проти себе виняткові морози і міг мати опертя лише в ослабленій, позбавленій сильної артилерії (і в наслідок вказаних попередю причин — баз і укріплених міст) — шведській армії.

Союзники програли, і Москва не лише стратегічно перемогла, але й перемогла Україну в 250-літній боротьбі ідеологічно, — прищепивши нашому "Івану Непомнящому" цілий ряд фальшивих "історичних" відомостей. І коли б не Шевченко та ряд геніяльних і талановитих його наступників, наш "Іван Непомнящий" поволі б перетворився у лялечку, в яку галапас поклав свої яечка, щоб ті, розвиваючися, мали запас харчів, засоби для життя і розвитку. Та завдяки згаданим великим людям, нарід збудився з летаргічного сну в 1917 році, і хоча його знова обпоїли і завзято поять далі дурманом і сонзіллям — кров предків перемагає поволі отруту і є надія на повне видужання. Та цього видужання ще не наступило, ще кружляє

отрута в жилах, повязана з цією другою "перемогою". Наслідки цієї другої "перемоги" й виявляються в появі таких статей як та, з якої ми зачитували кілька помилкових тверджень. Автор тої статті з запалом, гідним ліпшого застосування, збирає ще й інші, як він думає, патріотичні "неправди", і репетує: "Шукайте правду" й пише: "Ця правда найбільше тепер потрібна нам..." і т. д. Ми з цим згоджуємося. Правда найбільше потрібна нам, а в першу чергу авторові тої статті і тим, хто не знає правди. Безсумніву, коли хтось хоче правди, дійсної правди, а її не знає, — то мусить її шукати, але шукати треба планоно, систематично і критично перевіряючи все, що пишуть ті чи інші автори. Без цього — знайдемо лише "московську правду" і... необережно її поширимо.

В першій частині ми подали досить доказів на те, що правда є цілком інша, ані ж поширені серед нас погляди, однак тому, що ніщо не є таким важким, як змусити маси перевірювати погляди, до яких вони звикли, як змусити ті ж маси (і інтелігентські в тому числі) перевірити свої "авторитети", — треба й далі збирати нові й нові матеріяли, треба вишукувати їх, аналізувати, треба давати якнайбільшу кількість додаткових доказів, бо ж, як знаємо, навіть Христос дав змогу "Томі невірному" вкласти пальці в свої рани, щоб так відновити в ньому втрачену віру. Це ж мусимо зробити й ми.

Отже, на закінчення, подаємо коротко ті підставові тези, які власне тому повинні наші мазепознавці підперти якнайбільшим числом нових доказів, таким числом і таких доказів, щоб кожний "Тома невірний" — "увірував". Всі подані далі тези не є лише припущеннями, тільки дійсно відповідають правді і є оперті на поважних аргументах, отже лише ходить про те, щоб число аргументів збільшити, щоб усю аргументацію систематизувати й спопуляризувати.

Ось ці тези й проблеми над угрунтованням яких повинні працювати наші історики:

1) Іван Мазепа походив з родини вірної українській вірі і повязаної віддавна з українським народом участю в козацьких рухах, 2) освіту одержав спочатку в Києво-Могилянськiм колегіумі, а потім в чужих школах (усталити докладно в яких саме) і закордоном, 3) немає підстав говорити про Мазепине "женолюбство", тим більше, що ми не товчемо, при кожній нагоді і без неї, про "женолюбство" Володимира Великого і Богдана Хмельницького, хоча для того є значно більші підстави. 4) Іван Мазепа ще до того, як був обраний на гетьмана, не виявляв ніколи й нічим будь-яких симпатій до поляків і служив вірно українському народові під проводом власне тих гетьманів, які були ворогами Польщі. 5) Щойно по полтавській катастрофі почали вороги ширити вигадки про якісь "польські симпатії"

Мазепи, або про те, що сучасники мали б підозрювати в них гетьмана, хоча тому суперечить як те цілковите довіря, з яким до нього ставилися правобережні полковники, так і ціла його політика в справі Правобережжя, включаючи в те й славу "Мазепину границю". 6) Об'єктивне дослідження справжньої політики гетьмана Мазепи що-до селянських мас, враховуючи: а) залежність від Московщини та її політики, б) тодішні погляди, в) відносини в маєтках гетьмана у порівнянні з відносинами в старшинських маєтностях, г) прояви і форми селянських і козацьких заворушень та характер їх утихомирювання, які разом стверджують, що вона була диктована бажанням поліпшити селянську долю. 7) Участь гетьмана в початковій акції Петрика і політична (самостійницька) орієнтація, висловлена в "Думі", вказують на патріотизм і самостійницькі ідеї гетьмана. 8) Політика гетьмана Мазепи була ведена в напрямці зміцнювання сили українського війська, але неминучістю було висилання його поза Україну. 9) Докладний числовий стан війська, яким фактично розпоряджався гетьман Мазепа в 1708 році перед формальним переходом до табору союзників Карла XII, був мало-що менший від того числового стану, який мало українське військо, що боролось проти Московщини по його зєднанню зі шведами. 10) Причини невдачі крилися не в ворожому відношенні народу до гетьмана Мазепи, а тим більше не в московській народніх мас, тільки в низькому моральному рівні головної тої старшини, яка висунулась понад рядове козацтво ще за Брюховецького й Самойловича, була здеморалізована цілою московською політикою й політикою тих гетьманів, була продажна і зраджувала не з "ідейних" мотивів, тільки з жадоби наживи й егоїзму. 11) Підтримка з боку українського народу для гетьмана Мазепи, враховуючи стратегічне становище (розміщення московських військ, втрату шведами артилерії й зв'язку з основною базою, втрату Батурина, Новгородсiверська, Білої Церкви, що була аж ніяк не наслідком симпатії населення тих міст чи їхніх залог до москалів), була надзвичайно велика, відсотково більша від підтримки в подібних обставинах інших народніх рухів у інших народів; і 12) Коли правдою є, що "переможців не судять", то не меншою правдою є, що переможеним пишуть їхню історію переможці, а доля народу по такій перемозі і кількість закатованих підчас боротьби — є єдиними певними показчиками справжніх настроїв подоланих, а цей "показчик" свідчить про те, що український нарід підтримував Мазепу і що переможці сфальшували історію.

Над якнайповнішим узasadненням усього сказаного мусить працювати українське мазепознавство, і як автори так і читачі повинні усвідомити собі, що вкладом в українську науку аж

ніяк не є докладна студія про колір штанів, які любив носити гетьман Мазепа, ані над його улюбленими стравами з одночасним повторюванням (хоч би й з "компліментами" на адресу гетьмана Мазепи) одної чи кількох московських вигадок протилежних згаданим тезам. Коли хтось виходить на двобій з ворогом, то підчас нього всю увагу зосередковує на діях ворога, а не надслухається, чи не хоче його часом комар вкусити поза вухом! Ці прості, аксіоматичні істини доводиться повторити, власне роблячи підсумки "Мазепинському року".

Щоб кожному було ясно, що сказане не є неузасадненим, — спинимося коротко на одній з більших публікацій, що появилася в межах "Мазепинського року", а саме публікації К. Біди "Союз гетьмана І. Мазепи зі шведами".

Згадана публікація є властиво зреферованням поглядів тільки кількох авторів (і то далекого не з числа об'єктивних чи прихильних гетьманові), яким п. К. Біда вірить беззастережно, як рівно ж вірить тим цитатам, які не раз ті автори дуже несумлінно висмикували з тих чи інших текстів. Вузьке коло і спеціальний добір авторів, яким п. К. Біда вірить, безумовно є наслідком того, що він досі не спромігся перевірити правдивість чи неправдивість того, чому вивчився ще за давніх часів, хоча українська наукова й політична думка вже те піддала ґрунтовній і успішній ревізії ще між двома світовими війнами.

П. К. Біда (згідно з "наукою" Драгоманова, що так "блискуче" скрахувала в 1917-22 рр.) бачить історичні процеси у межах позанаціональних і досі думає, що національна боротьба українського народу за державність була не боротьбою з іншими народами, а чимсь цілком іншим, була боротьбою з "автократичним системом", "московським режимом", "царатом", "цареслав'єм", а українську національно-державницьку визвольну ідею, слідом за москалями зве... "мазепинством", говорить про "послідовників Мазепи", "мазепинську ідею" і т. д. Ця концепція вигідна (і стало стосована москвинами, які пустили в рух такі безглузді наліпки: "петлюровці", "петлюровщина", "бандерівці", "мельниківці" і т. д., це б то односторонній тому чи іншого ватажка, його особисті прихильники). Адже ж так трактуючи рух, щоб його знищити, треба лише скомпромітувати "ватажка", а коли й це не вдається — все ж історія тратить у свідомості народу тяглість і нарід, замість думати про свою визвольну боротьбу, — думає, що були в минулому якісь особисті рухи ватажків, що здійснювали власні цілі, до яких йому, народові, немає діла!

В розділі "Великий задум" переказує К. Біда відомості про зносини з Лещинським і А. Дольською так, що не є ясною ані їх мета ані характер, а потім говорить про "чутки" про усунення І. Мазепи з посту гетьмана", що мали вплинути на посту-

повання гетьмана Мазепи. Москалізм "пост" відповідає нашому "становище" і українець не повинен вживати вислову "пост гетьмана", бо це не є "становище", не є посада з якої можна "усувати". Всі "арешти" гетьманів (Многогрішного, Самойловича і т. п.) ми повинні трактувати, як безправні акти насильства, як захоплення в полон, а не як "усування з посади".

Згадка про ті чутки викликає вражіння, немов гетьман діяв з особистих мотивів.

Неумотивоване речення — "Шведським військам забрала мабуть багато дорогого часу осіння переправа через Десну і саме це вирішило долю Батурина", є безперечно наслідком того, що авторові були невідомі шведські матеріали, які вказували на затрату часу на підготовку "урочистої зустрічі" і на інші причини затримки. Число "понад 90 гармат" не узasadне, як і кількість вояків, що склали залог Батурина. Ще більше сумнівів викликає твердження, що "Петро вмів налякати українську суспільність і український нарід сильно, смертельно, до нестями". Так п. К. Біда, повіривши вигадці про пасивність українського народу, шукає їй виправдання в нічим неузasadненому обвинуваченню українського народу в полохливості! Ціла наша історія доводить, що ніхто і ніколи не міг злякати нашого народу.

Після цього п. К. Біда повторює основну і найважливішу вигадку москвинів і москвофілів, вигадку таку ж абсурдну, як і вигадка, немов татари зруйнували Київську державу, бо її абсурдність можна легко ствердити за допомогою звичайного підрахунку. Ось ця вигадка:

"І на жаль, всі оці протидіяння російського режиму (отже — не мусимо, боронь Боже, мати будь-яке почуття ненависти чи хоч би жалю до вічно ні в чому невинного "російського" народу! Р. М.), з однієї сторони обдаровуваннями ласками вірних старшин, а з другої нелюдські знущання, зробили своє. Широкі лави українського народу не пішли за своїм гетьманом..." Тимчасом пішли за своїм гетьманом усі, хто міг і хотів піти, а таких було дуже й дуже багато, що ж до "вірних" москвинам старшин, яких москвини "обдаровували маетками" то властиво таких майже не було! Москвини, безперечно, ані хвилини не вважали "вірними" тих, хто спокрушений їхніми нагородами повернувся зі шведсько-українського табору й вислуговувався москвинам, як рівно ж (і слушно) москвини не вірили й таким, що — як полк. Полуботок чи хтось із йому подібних, не зміг або не зважився виступити проти них, але безперечно був би то зробив, коли б бачив успіхи шведів.

Одне таке речення, як наведене нами, робить усю статтю прямо шкідливою, і його б не написав, безперечно, п. К. Біда, коли б трохи краще знав потрібну літературу, бо вже віддавна

не тільки автор цих рядків, а і де-то інший, заперечували правильність того, пущеного москвинами в обіг (Петром I), пропагандового твердження.

Зі шкодою для українців і користю для москвинів подано далі числове співвідношення сил московських і шведсько-українських; у додаток до всього не подано, в якому моменті мало бути таке співвідношення: до приєднання запорожців, чи після нього, з врахуванням усіх, хто протягом цієї війни боровся проти москвинів, чи лише тих військ, що були з гетьманом у той момент. Навіть де-які московські джерела визнають, що шведи мали 34 гармати, а не, як К. Біда подає, — 56. Українське ж військо не мало рівно ж стільки гармат, щоб разом стало 56.

Це — звичайно, менше важна помилка, однак і вона була не на місці. Рівно ж не відповідає правді, що Мазепа покарав Кочубея за доноси московському царю смертю, тільки його покарав цар, який думав, що Кочубей хоче з доручення ворогів викликати в рішачю хвилину розбрат і недовіря в рядах командування (гетьман Мазепа мав командувати всією кіннотою московської армії). Безпідставно твердить п. К. Біда, що автор "Історії Русов" "поставив собі завдання дати правдивий образ історичного минулого України і на його основі обґрунтувати і ідею української державности". Таке може написати лише той, хто не завдав собі труда уважно простудіювати цей твір і обставини його появи. Автор "Історії Русов" дуже мало цікавився правдивістю того образу історії "Малоросії" (назву Україна він відкидає принципово), який він малював, і не тільки ніколи не збирався "угрунтувати ідею української державности" (оскільки розуміти слово "державність" правильно, це б то розуміти цілковиту суверенність, а не "державу" типу американського "стейту"), тільки був завзятим ворогом тої державности і послідовно поборював усіх борців за неї. Натомість він ставив собі завдання довести, що "малоросійське дворянство" "вірно й непохитно трималось московського царя й братнього народу". Коли б п. К. Біда знав і розумів "Історію Русов", — то не потребував би писати далі: "А все ж таки навіть відношення цього патріота до гетьмана Мазепи не надто ясне". Якщо справді всі калюїні, всю гидоту, яку вигадує на гетьмана Мазепу "Історія Русов", ще можна уважати за "не надто ясне становище", то що ж тоді слід уважати "ясним"? Неправдою є, що "Історія Русов" "наче б то відмовляється від себе характеризувати гетьмана", — тільки правдою є, що ціла наклепницька характеристика дається від імені автора "Історії Русов", а покликуються він на Вольтера лише в одному місці, щоб хоча чимось підперти своє вороже становище.

Коли автор "Історії Русов" пише:

"Мазепа — природний поляк із фамілії літовської...", "походи в Польщу... білі камнем претяжовенія ілі соблазну...", гнусний замисел сей породила в ньом адская злоба", "Мазепа імел умисел вредний, побужденіем собственной ево злоби і отищенія, а отнюдь не національних інтересов... загубил себя і многіх невинних людей ім обманутих" і т. д.,*) — то це, — хоче нас переконати К. Біда, є — "маска сухої об'єктивності історика", за якою ховається прихильність до гетьмана!

Чи діяльність гетьмана Мазепи хоче спопуляризувати п. К. Біда, чи наклепницькі твердження "Історії Русов"?

Натомісць дуже до речі подав п. К. Біда оцінку гетьмана Мазепи і його ролі в історії Олексі Мартоса (1790-1842), але, знова відхиляючись цілком від теми, намагається виступати в ролі адвоката Костомарова, присвячуючи цій справі непомірно багато місця (як рівно ж в обороні М. Драгоманова та інших ворогів самостійної ідеї).

Те, що Д. Дорошенко — запеклий "драгомановець" і федераліст, обороняє Драгоманова у своїм "Огляді української історіографії", — це не дивно, але дивно, що К. Біда, давши заголовок своїй праці "Союз гетьмана І. Мазепи зі шведами", — займається "вибілюванням" запеклих ворогів тої самої ідеї, зг яку боровся гетьман Мазепа, і, обминаючи та промовчуючи їхні вислови про гетьмана, подає нирвані цитати, які не мають нічого спільного з темою, а догледіти в наведеному ним реченню з праці Драгоманова "закид за неправильне потрактовання Костомаровим постаті Мазепи", можна лише хіба за допомогою медіуму підчас спиритичного сеансу!

Що ж до дальшого твердження, яке наводимо, пропустивши прізвища тих істориків, яких автор згадав цілком до речі, то важко зрозуміти, чому його приписати: чи незнанню праць тих істориків, про які відважується писати п. К. Біда, чи... невмінню розуміти прочитане! Ось це речення:

"В наукових працях цього нового покоління, до якого належать такі імена, як М. Грушевський... О. Оглоблін, І. Боршак... та багато інших, знайде правильне та широке наświetлення теж історична постать, яка символізує ідею української державности".

Отже, запитуємо, як розцінювати таку статтю, яка твердить, що можна знайти "правильне та широке наświetлення" гетьмана Мазепи в працях: "Ілюстрована історія України". "Полтавська битва", "Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст." (1941 р.) і т. д., коротко, в тих працях, які ми розглядали попереду, наводячи з них численні цитати? У розділі "Слідами

*) Див. стор. 148-9 цієї книжки.

традиційної української політики" автор тої брошури наводить твердження М. Грушевського, що саме перед навязанням стосунків зі шведами, Мазепа мусів "уважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе" і союз той "прикрою неминучістю... гіркою потребою". Це твердження робить з Мазепи засадничого москвофіла, якого примусили до "зміни орієнтації" егоїстичні мотиви!

Далі йдуть інші помилкові твердження. Так напр., хоча не маємо доказів того, що Кочубей "належав до протиросійського кола старшин", цю думку переказує автор, тимчасом є документальні докази того, що Кочубей був московським конфідентом.

Говорячи про причини поразки в IV розділі, автор вперто твердить, що українська маса "залишилась або пасивною, або стала навіть придатним ґрунтом для активного протидіяння" та не "підняла повстань, ... на які розчисляв король". Це наставлення народу мало бути головною причиною поразки, більше того, автор думає, що воно є наслідком "непідготованости мас", бо, мовляв, навіть нарід втікав від шведів і ховався по лісах. Тимчасом: 1) втікав нарід і ховався по лісах тому, що перед явним переходом в число шведських союзників український гетьман мусів сам видати універсал до народу, в якому закликав його так чинити, і 2) ні така дезорієнтація населення, ні поворот Карла XII в Україну — не мав би згубних наслідків, коли б не втрата Стародуба, Батурина, Новгородсіверська і Білої Церкви, втрата, якої зні не завинив, ані не міг передбачити гетьман Мазепа. Отже першою причиною була повільність і нерішучість Лягеркрони, поєднана з подвійною грою полк. Скоропадського, вчинки двох зрадників (у Батурині й у Новгородсіверську) та продажність полковника Бурлая. Можемо пробувати обвинувачувати гетьмана в невмінню добрати людей, але таке обвинувачення було б неслухне, бо в двох випадках вибрані гетьманом старшини й залоги були вірними Україні, й москвини ті залоги вирізали, полк. Скоропадського не добирав спеціально гетьман, і за нормальних обставин він би був добрим виконавцем наказів влади української. Отже гетьман лише хіба помилився в якостях полковника Бурлая, але такі помилки на таких становищах (не надто високих) робили й прославлені геніяльні полководці й володарі.

Тут слід підкреслити, що документальні дані (лист князя Голіцина та лист до нього Петра I) стверджують, що втрата Білої Церкви була наслідком не переходу на бік москвинів полковника Омельченка, тільки продажности сердюцького полковника Бурлая, який за гроші здав Білу Церкву.

По втраті тих твердинь, що мали величезне стратегічне значіння, коли б навіть народня маса вся, як один, хотіла боро-

тися за визволення України, — то і тоді вона не змогла б того зробити, бо москвини уважали, що знаходяться у ворожій країні, і були більш обережні, ніж Юлій Цезар в Галії, і більш жорстокими, ніж татари за Батия.

Твердження, що гетьман не міг вплинути на відношення до шведів населення, і що воно "у загальному ставилося до шведського війська вороже", — далеко не згідне з правдою, хоча між чужим військом, яке не розуміє мови населення, і населенням ніколи не буває добрих відносин.*)

Спорадичні випадки нападів і партизанських виступів по виправі на Слобожанщину — не є доказом, бо вони не були аж такі часті, і були звичайно актом помсти з боку потерпілих родин від шведського рейду на Слобідську Україну, приналежну до Московщини.

Далі ще й ще повторює п. К. Біда безпідставну думку, немов "гетьман з представниками української провідної верстви залишилися у годині великого історичного рішення самі, а українська народня маса, яка вороже ставилася до москалів, була пасивна", так, немов він або не знає, або не хоче знати, що власне з числа "представників (тої) верстви" — знайшовся у рішачу хвилину надто великий відсоток хитрих зрадників, а ті тисячі козаків і січовиків, які навіть після полтавської поразки пішли з гетьманом аж за турецький кордон, власне до "представників провідної верстви" не належали. Про здеморалізованість і продажність "провідної верстви" ми на своєму місці говорили, і — безперечно — власне вона не раз унеможлилювала більш успішну протимосковську акцію народу. Очевидячки, не маємо рівно ж підстав твердити, що вже тоді українська народня маса бачила свого найвищого володаря в московському цареві та що "міт єдиновірства" відігравав таку роль, як це запевняє п. К. Біда. Українське православне духовенство ставилося й тоді з виразною несимпатією до московського православ'я, хоча і в його рядах, як і в рядах старшини, було досить одиниць, які охоче вислугувалися кожному, хто мав владу і гроші в руках. Ті самі особи, що писали нині панегірики на честь гетьмана, наступного дня вихваляли царя-переможця і обстріхували подоланих. Говорячи ж про "найвищих українських церковних достойників", що "перші кинули анатему на гетьмана Мазепу", слід було в першу чергу згадати не митрополита київського, чи архієпископа чернігівського, чи єпископа переяславського, а талановитого кареро-

*) Підчас другої світової війни між допоміжними американськими військами і англійським народом не раз траплялися непорозуміння, хоча вони говорили одною мовою.

вича, родом з Галичини, Степана Яворського, що справді, яко голова всієї православної церкви на терені московської імперії, кинув анатему, але й він не кинув її, як думає про попередню згаданих ним достойників п. К. Біда, "сам", — тільки з виразного наказу московського царя.

Отже це все не говорить нічого про те, яке становище було української церкви до гетьмана Мазепи, лише свідчить про брак цивільної відваги у тих достойників, які, перебуваючи в містах, опанованих московським військом, не зважилися спротивитися і... піти на чуки.

Нарешті безпідставним закидом є навіть часткове визнання, немов гетьман Мазепа "ігнорував народню масу" і був "виразником прагнень старшинської верхівки", і що тому та маса — мовляв — "не пішла за своїм гетьманом".

Підсумовуючи сказане з приводу брошури п. К. Біди, яка перед тим друкувалася в ряді чисел вінніпегського "Нового Шляху", мусимо з жалем ствердити, що автор її безкритично пустив у повторний обіг кілька засадничих тверджень, висловлюваних в дуже гострій і прикрий формі хоч би Дядиченком і іншими підсоветськими істориками, а дуже обережно і дипломатично висловлених п. К. Бідою, що їх він вичитав не в советських виданнях.

Коли б ті твердження були правильні, — то довелось б сказати: трудно, але правда є правдою. Але ціла справа є в тому, що ті твердження не згідні з правдою, що автор цитованої статті, шануючи однаково і "слуг Христа" і "слуг антихриста", не вміючи відрізнити науки одних від других, і виправдуючи дбайливо "слуг антихриста", сам зійшов на манівці і штовхає на них своїх читачів.

Чи проголошення "Мазепинського року" мало на меті збільшити хаос, незнання правди, невміння знайти правильну лінію? А тим часом, на великий наш жаль, надто велика частина того, що появилось протягом року, власне до того привела, і тому, хоч би вже згадуваний добрий українець і не москвофіл — С. Риндик, наприкінці "Мазепинського року" (бо у вересні, а "рік" кінчався в листопаді), певно під великим впливом усього ним вичитаного в пресі, прийшов до фатальних і помилкових висновків:

- 1) що факти "свідчать проти великості Мазепи",
- 2) що Мазепа не був таким майстром політики,
- 3) що "треба Мазепу уявляти не таким, яким би ми хотіли його бачити, а яким він був у дійсності",
- 4) що буцім то при Мазепі, "коли він прибув до Карла XII, залишилося щось коло двох тисяч, а решта розбіглася",
- 5) що "Мазепі далеко до Хмельницького",

6) що неправдою є слова О. Теліги, що "Мазепа легко здобував собі серця суворой козацької нації",

7) що ми промовчуємо, що далеко не всі чужинці були високої думки про нашого гетьмана, і тут же нагадує "надзвичайно негативну оцінку Ензена, (цілком не розуміючи, що шведський автор Енсен, користаючися з довірям такими джерелами, як хоч би "Історія Русов" і Бантиш-Каменський та рядом подібних, — не міг дати іншої оцінки і бути "більшим українцем" за українця), і нарешті

8) кінчить закликм відкинути патріотизм український в цій справі (і де він його знайшов!) та шукати... правди, бо мовляв, "треба об'єктивного досліду".

З наведеного виходить, що сам п. С. Риндик, який, як видно з тих його тверджень, перебуває також під впливом і суб'єктивних та навіть надзвичайно тенденційних і ворожих авторів, — ще й ті писання уважає надто... прихильними! Що ж він уважатиме за "об'єктивне"?

Це є, так би мовити, сумний "підсумок" т. зв. "мазепинського року..." *)

Чи не ліпше було б, коли б хтось зі ширих ініціаторів "Мазепинського року" написав був книжку, в якій би з'ясував до тепер усталену правду, та "розсортював" істориків наших бодай на дві групи: прихильників віковичної "дружби" (в тій чи іншій формі) з московським народом, і прихильників суверенного самостійного існування української нації в суверенній державі. "Розсортювавши" ж, виказав би, де і як, в угоду цим своїм поглядам, фальшували наше минуле перші, і де помилялися (вірячи першим) — другі.

Думаю, що власне, коли б комусь пощастило викликати в цій справі в головах українських і неукраїнських "прояснення", то було б тим самим проложено шлях до розвитку справжнього мазепознавства, опертого на фактах і документах, а не на твердженнях всіх істориків тих обох груп, що в нашій свідомості змішалися в одну купу, мов у Пушкінової "Полтаві", де "всьо смешалось" — "коні, люди і грохот тисячі орудій".

ІХ. ПОРТРЕТИ "ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ" ЯК ЗАСІБ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Запанувавши після полтавської катастрофи над Україною, москвини взялися дбайливо не лише до спотворювання образу Мазепи та його діяльності, але й до старанного нищення всього, що пов'язане з його особою й гетьмануванням.

*) Дяв. примітка в кінці книжки.

З церков, збудованих коштом гетьмана або ним реставрованих, було, як знаємо, ще після полтавської поразки наказано поздирати герби і написи, з ним пов'язані. Але навіть самі ті церкви викликали далі зненависть москвинів і тому москвини-денікінці в 1919 році обстрілювали з гармат Братську церкву, збудовану гетьманом на місці старої, поставленої ще Сагайдачним, якого кості в ній же спочивали аж до 1937 року. Цього року варвари-москвини розібрали цілком церкву Миколаївську (на Печерську) та Братську, а реставрований гетьманом Михайлівський монастир ще в 1934 році висадили динамітом у повітря. Року ж 1941 підмінували москвини і висадили у повітря Успенську церкву Київсько-Печерської Лаври, збудовану в XI віці, реставровану ж за Мазепи з його допомогою.

Та на цьому не кінчилося. Нашадків позбавлено навіть портрету цієї визначної людини і політика!

Москвини, на спілку з москвофілами, пустили в обіг ряд фальшивих портретів, і ми ще мусимо усталювати, як виглядав сповіді гетьман.

В "Ілюстрованій історії України" М. Грушевського подано шість портретів гетьмана і один алегоричний рисунок, а з них майже половина не мають нічого спільного з гетьманом!

Як відомо, в старовину, коли хотіли когось зогидити в свідомості загалу, не раз, немов символічну машкару, просто дочеплювали такій особі до її постаті чи одягу голову якоїсь загальновідомої своїм ганебним вчинком особи. Цей метод і був, безперечно, застосований до гетьмана Мазепи.

Московський цар назвав свого ворога "новим Юдою" і тим дав вказівку, яким мають його наші яничари бачити.

Вже в літопису Величка ми знаходимо "портрет" гетьмана Мазепи, який має не надто вдало відмальоване лице Юди з відомої "Тайної вечери".

Саме тому й бачимо на цьому "гетьмана Мазепу" з клиноподібною бородою, якої не бачимо на інших портретах, але яку має не одне зображення Юди Іскаріота, в тому й згадане нами.

Репродукцію цього портрету подав М. Грушевський на ст. 384.

На стор. 385 тої ж "Історії України" знаходимо репродукцію іншого портрета, під яким читаємо: "Мазепа з гравюри XVIII віку. Цей портрет-гравюра De Beula вперше появився в ляпцігському журналі "Die Europäische Fama".

У брошурці Бантиш-Каменського "Жизнь Мазепи" також є звичайно "портрет Мазепи". Цей портрет має свою досить довгу історію. Згаданий портрет є копією роботи гравера Осіова з "Бекетівського портрету", який так звався тому, що був спублікований по смерті Бекетова в числі репродукцій інших портретів його збірки.

Збірка репродукцій з колекції Бекетова носила назву "Собрание портретов росіян знаменитих", Москва 1821-1824. З цієї збірки й відмалював для Бантиша-Каменського копію "портрета Мазепи" Сплітетесер, а гравюру з тої копії зробив Осіпов. Згаданий портрет фігурував як "портрет Мазепи" в "Історії Малої Росії" (у виданню другого та третьому), а також у книжечці Бантиш-Каменського "Жизнь Мазепи" (1834).

Копію з цього портрета (власливо — варіант) мав також В. Горленко. Саме з цього ж портрету ("Бекетівського") і зроблено було кольорову копію для НТШ у Львові.

Певним варіантом того ж портрету є і т. зв. "краківський" портрет, який переховувався в Національному Музею в Кракові.

Чи ж цей портрет зі збірки Бекетова, який послужив зразком для всіх згаданих портретів, мав щось спільного з гетьманом Мазепою?

Як виявили досліди, він не має нічого спільного, бо не є портретом великого гетьмана.

В основу цього портрету ліг т. зв. "академічний портрет", де б то портрет, який зберігався в Петербурзі в "Академії Мистецтв".

"Академічний" портрет належить пензлю московського маляра І. Нікітіна, якого москвини вважають визначним малярем. Жив І. Нікітін в роках 1688-1740.

Т. Кибальчич, на підставі записок тої Академії Мистецтв, усталив, що його малював Нікітін, і припускає, що власне І. Нікітін мав нагоду, підчас перебування в 1722 році гетьмана Скоропадського при дворі в Петербурзі, з нього намалювати цього портрета. Таким чином, той портрет, у ліпшому випадкові, міг бути не портретом гетьмана Мазепи, тільки П. Скоропадського! Та, показалося, що не було вистарчаючих підстав уважати його і за портрет гетьмана Скоропадського! У збірці музею петербурзької Академії Мистецтв він фігурує з написом "Портрет наполявно гетмана". Цей напис не дає підстав, щоб його пов'язувати з особою гетьмана Мазепи, як рівнож і гетьмана П. Скоропадського.

Як слушно припускає Уманець, той портрет є просто малярською фантазією на тему "сучасного Юди" або "Каїна".

До Нікітіна, коли він викінчував цього портрета, зайшов знайомий і, побачивши портрета, вигукнув: "што за мазепу ти нарисовал"? — "І в самом деле Мазепа!" — відловив вдоволення Нікітін, радіючи, що йому пощастило віддати на обличчі риси людини з негативною вдачею у сполучі з виразними дорами сумління.

Так було "охрещено" портрет роботи Нікітіна.

І ось цей портрет почав "гуляти" по книжках. Репродукції з нього можемо знайти і в чужинецьких працях, в тому числі й московських і польських. Та це був знову... "Юда"!

Гравюру Тарасевича, що могла бути портретом Мазепи, як подає В. Барвінський в "Історичних причинах" (1908-1909), де-хто з дослідників вважає за портрет... Шереметьєва!

Було б неприродним, коли б, так би мовити, фаховий очорнювач гетьмана Мазепи — проф. О. Оглоблін не постарався, забравши голос також і в справі портретів гетьмана, скерувати громадську думку української еміграції у якийсь новий "лябіринт". В уже цитованій книжці "Нариси з історії України" (ви-гук VI) він оповістив автентичним "портретом" Мазепи рельєфне зображення невідомої особи на дзвоні, знайденому в Домницькому монастирі коло Чернигова. Пізніше він пробу-вав спопуляризувати цього ж портрета у видаваній колишнім (1927-1930) редактором фінансованих більшовиками париж-ських "Українських Вістей", І. Боршаком — "Україні", який зрештою й сам не раз зручно обхляпав болотом гетьмана Ма-зепу.

Ще пізніше (в червні 1952 року), як подає та ж "Україна", проф. Оглоблін на своєму відчиті оповістив власне всю групу "бородатих" портретів "Мазепи" за єдино-правильну, зарахо-вуючи до них, як уже згаданий портрет "Літопису" Величка, так і портрет, вміщений ляйпцігською "Die Europaeische Fa-та". При цьому проф. Оглоблін цілком не журився тим, що хоч обидва згадані "портрети" є остільки різні, що, навіть, погодившись з думкою, що ті портрети малювали не малярі — тільки партачі, навіть у цьому випадку неможливо при-пустити, щоб то були портрети тої самої людини! Знаючи ж, як ставиться український нарід до людей рудих (може тому, що рудих є досить великий відсоток серед москвинів), як по-дає та ж "Україна", "Оглоблін надає особливої ваги "свідчен-ням козацької старшини", сучасників Мазепи, що **потім зга-дували**, що Мазепа "був волосом рудакий, довголик і з бо-родою".

Редакція "України" тут же заздальгідь інспірує думку, що всі дослідники "змушені будуть порівнювати свої висновки з допомогою того типу "бородатого" портрету Мазепи, що йо-го "непомильний" О. Оглоблін вважає за автентичний!

Тимчасом вже згадуваний Уманець в розділі VIII своєї мо-нографії пише, що сучасники змальовували гетьмана, як особу "худорляву, з гордим зором і похмурим, де-що задумливим."

Чи цей опис відповідає правді? Треба думати, що не ціл-ком. Майже певним є, що так його описували сучасники вже по катастрофі, і це відбилося на означенню зору, як "похму-рого". Нам відомо всім, що ніколи "люди з похмурим зором"

не користаються симпатією і не подобаються ані чоловікам, ані жінкам. Особа, яка його знала особисто і залишила на письмі агадку про зустріч з ним, а саме — Жан Балюз, пише, що він його знав давніше і "замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого, при дворі" (короля). А відвідавши його вже на старості літ (1704 року) і тоді написав: "Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі як у жінки, хоч тіло у нього міцніше, ніж тіло німецького рейтера". Отже тут мова про суворість, але не про похмурість.

Рівно ж, зрештою й Голіков так описував Мазепу: "Мазепа имел рост несколько больше посредственно, лицом сухорляв, станом тонок і проворен, взор гордий і суворий, від задумчівий".

Але виникає питання, чи можемо цілковито вірити навіть тим сучасникам, які не "потім згадували", а хоч би записали відразу, безпосередньо тоді, коли бачили людину, що її описують, як та людина виглядає?

Подаємо яскравий приклад того, що треба обережно ставитися і до таких "свідоцтв". Московський письменник І. Тургенев 20 жовтня 1851 року бачився у Москві з М. Гоголем, якого тоді відвідав. І ось, що він написав, пишучи про ці відвідини і про зовнішній вигляд М. Гоголя: "В той час (1841 рік) він мав вигляд присадкуватого і огрядного малороса, тепер він мені здавався худою і змарнілою людиною... його біляве волосся, що від скронь падало прямо, як звичайно у козаків, обергло ще свій кольор молодости..." Так писав І. Тургенев. Тимчасом на всіх портретах Гоголя, мальованих за його життя і зараз після його смерті, він має темне волосся.

Другий приклад: Шевченко на своєму автопортреті з юнацьких часів і на всіх пізніших малював у себе карі очі, та це не перешкоджає відомому московському маляреві, сучасникові поета, Крамському, наділити Шевченка на знаному портреті синюватими очима!

Отже різні недокладності можливі, але маляр, що малював портрета з натури або портрет людини, яку всі знали, і то малював ще за життя тої людини, навіть коли не відзначався устом, у жодному випадкові не міг наділити безбороду людину — бородою, або бородату — намалювати без бороди, не міг змінити форми бороди, і важко припустити, щоб змінив колір волосся.

Тимчасом (як читач легко може переконатися, глянувши на таблиці в кінці книжки), власне "бородаті" портрети Мазепи стільки різняться як формою бороди, так і всіма рисами обличчя, що не можемо мати жодного сумніву в тому, що вони не є портретами одної і тої ж людини! Мало того! Ні один з

них не має відповідних даних, конечних, щоб бути портретом гетьмана Мазепи.

Недбальство знов авторів, які "прикрашують" свої книжки портретами Мазепи, вносить ще більшу плутанину в цю справу. Прикладом такого недбальства можуть бути хоч би репродукції портрета гетьмана, який зберігається в шведській Гріпсгольмській галерії. Одну з репродукцій цього портрету можемо знайти в книжці Енсена, другу (значно гіршу) маємо в "Ілюстрованій історії України" на стор. 376, а третю в книжці В. Луціва "Гетьман Іван Мазепа", виданій в Торонті, на стор. 13. Коли ми виріжемо з тих портретів самі обличчя, ніхто не визнає ці обличчя за обличчя одної і тої ж людини! З окрема а торонтському виданню наділено гетьмана іншою зачіскою ("під макітру"). Праве, затінене у Грушевського, вухо зроблено яскраво-білим і закінчено вгорі гостро. Ми розуміємо, що хоч би д-р Луців, як на це вказує увесь напрямок його праці, дав таку репродукцію не зі злої волі, лише певно не надавав тому належної ваги і не спровадив доброї фотокопії того портрета, але чи не ліпше тоді не дати жодної? Так чи інакше, где фактом лишається, що в усіх трьох названих працях репродукції надто різняться, і найдалша від оригіналу — таки в "Ілюстрованій історії України" М. Грушевського.

Спостворюється отже репродукції навіть за наших часів, що ж говорити про тодішні?

Та недбальство, або неповажне трактування портретів гетьмана — сягає значно далі!

Історія т. зв "норблінівського" портрета є того роду, що про неї впрост соромно писати! А проте — писати треба, бо треба боротися з таким обурюючим відношенням самих українців до одного з наших найбільших гетьманів.

Вже Уманець згадує про існування портрета гетьмана Мазепи роботи Норбліна.

Пізніше, перед першою світовою війною, появилася (в 1911 році) перше видання "Ілюстрованої України", а в ньому на стор. 389 був видрукований "портрет Мазепи" з таким поясненням автора: "Мазепа, ніби то — старий малюнок з портрета, що ніби був тоді в монастирі під Лисянкою", а в "Поясненнях до ілюстрацій" подав автор, що взятий той малюнок із "альбома Деляфліза".

Як може легко перекопатися кожний читач, цей "портрет" справді не має нічого спільного з монастирем під Лисянкою (де він не був ніколи) — тільки є партацькою копією (голова з шапкою) рисунку Норбліна, до якої додана ще постать в чударнацькому одязі, який хіба міг нагадувати московський боярський одяг до-петровських часів.

Саме ця антимилицейська "праця" незнаного партача чомусь згімпонувала українцям і появилoся кілька репродукцій власне цього "портрету Мазепи", між іншим і у виданому в 1914 році "Січовому Співаннику" (вид. "Боевої Управи").

У 1918 році, припадково, набув я, серед інших книжок, писану по польській монографію, присвячену маляреві Норбліну. Автор її, розглядаючи інші праці цього маляра, між іншим, ничерпуюче зясував усе, що торкалося норблінoвського оригіналу "портрету Мазепи", яким користався той, хто малював отого "портрета з-під Лисянки"! Праця автора згаданої монографії не лишала найменшого сумніву в тому, що ані портрет, наче б то знайдений під Лисянкою, ані портрет роботи самого Норбліна, не мають нічого спільного з гетьманом Мазепою.

Автор цих рядків тоді ж зреферував усю справу з тим портретом у короткій статті, додавши до неї те, що було відоме про інші портрети, але цю статтю, відіздячи спішно в певних справах з Києва, не мав змоги особисто віддати редакції "Нашого Минулого", лише передав її через В. Модзалевського, з яким бачився перед відіздом у себе в хаті. Та так сталося, що після того "Наше Минуле" перестало виходити, і що сталося зі статтею, — невідомо.

Події, що потому розгорталися з шаленою швидкістю, затерли в моїй пам'яті цю справу, тим більше, що й моя бібліотека разом з монографією Норбліна — загинула!

Шойно коли перед другою світовою війною (1938-39) наглядом "Українського Наукового Інституту" у Варшаві, вийшов науковий збірник, що мав наголовок "Мазепа" (т. I і II) мені пригадалася ця справа. У цьому збірнику, в статті В. Січинського, серед опису різних гравюр і рисунків, пов'язаних з особою гетьмана Мазепи, був згаданий і "портрет гетьмана Мазепи" роботи Норбліна.

Тоді ж я написав редакторові тих збірників про походження "портрета" роботи Норбліна й просив бодай телефонічно зажадати в польській національній бібліотеці подати прізвище автора монографії (яке я забув), присвяченої Норбліну та докладну назву і рік видання. Підкреслив я при тому, що така монографія є імовірно в польській мові лише одна і знайти її буде не так важко, прізвище ж її автора я по 20 роках не міг собі пригадати.

Редактор (здається — Гловінський) обмежився до того, що уого листа переслав В. Січинському до Праги. В. Січинський, пізнійше (в 1943 році) підтвердив, що такого листа одержав, але, додав: "де б я за польською книжкою, не знаючи її автора, шукав у Чехії".

Згадував про те, що цей портрет не має нічого спільного з гетьманом, і І. Боршак в 1924 році.

Щойно видаючи в 1953 році друге видання своєї "Історії українського народу", я згадав у ній з пам'яті про походження того "норбліновського" портрету, а тому закралися в цю згадку певні недокладності, однак саме головне, це б то що Норблін ані не думав малювати портрет гетьмана, — було сказано ясно, як і згадано, що було шість де-що відмінних його шкіців.

Та яке ж було мое здивування, коли я побачив, що В. Сичинський, у виданій вже в США бошурці знов подав про цю роботу Норбліна, як про "портрет гетьмана Мазепи"! Менше здивувала автора цих рядків поява репродукції того ж "норбліновського" портрету на ст. 27 книжки В. Луціва "Гетьман Іван Мазепа" з такими поясненнями: "Гетьман Іван Мазепа у виконанні Норбліна (Рідкісна ритовина)".

Одне й друге змусило автора цих рядків почати розшуки за монографією Норбліна, щоб так покласти край баламученню читачів.

По розшуках у всіх більших бібліотеках світу (бо знайти книжку в польській мові в англійській чи французькій бібліотеці — не так легко) за допомогою добрих людей, яким належить за це щира подяка, пощастило знайти в Америці ж ту польську книжку, якої "не могли" наші "віддани науці українські вчені" знайти у... Варшаві!

Фотокопії з цієї праці про Норбліна знайдуть читачі в кінці книжки. Додані вони не лише для кращого з'ясування, але й тому, що де-які з наших т. зв. "науковців" надто часто "цитують" те, чого в "цитованих" ними працях ніколи не було і, міряючи своєю міркою, підозрівають і інших! Коли б було інакше, то не міг би по виході "Історії українського народу" шкіці з жида-орендаря фігурувати далі, як один із портретів українського гетьмана!

Монографія про Норбліна належить перу д-ра Зигмунта Батовського, амануента львівської Університетської бібліотеки. Видало цю працю в 1911 році "Видавництво Т-ва Викладачів Вишищ Шкіл у Львові під редакцією Т. Пінієго", як XIII том серії "Наука і мистецтво". Книжку друковано в Кракові і має вона 220 сторінок і 148 ілюстрацій.

Пер Норблін (маляр) був властиво французом, що жив багато років у Польщі. Знайшов він "мецената" в особі князя Адама Чарториського, "генерала земель Польських". Норблін учив мальовання його дітей та був при його дворі малярем. Привіз його князь року 1774 з Франції. Жив він у Варшаві, а також в літній резиденції Чарториських в Волчині (на межах Литви над Бугом). Бував і в маєтку Чарториських у Красному, в Пулавах, а також якийсь час жив Норблін у Любліні.

Серед шкіців і малюнків Норбліна тому є також постать "козака". Пензлю ж Норбліна належить "Коломийка в степу"

(намальований козак, який пішов навприсядки, та дівчина з лінком на голові, волосся заплетене у дві коси, в українському одязі витанцьовує посередні. Третя особа, також козак, що грає на кобзі, а ще одна кобза лежить на землі. Степовий краєвид і шатро позаду танцюристів дозволяє припускати, що може назва "коломийка" і не надто відповідна. За шатром кінь — і ще три козацькі постаті.

Серед серії "польські одяги" є також український селянин, український козак, ще один український козак, "козацька дівчина". Окрему групу творять "люблинські типи".

Норблін одружився з полькою, але пізніше вернувся до Парижу, де й вмер.

Шкіців "Мазепи", як я вже про це писав в "Історії українського народу" (стор. 260), було шість.

Оригінали репродукції, що є в книжечці З. Батовського (стан I, стан III, стан V) є в "Bibliothèque Nationale" в Парижі. Стан VI (оригінал) був у колекції проф. Станіслава Шимонівича.

Про ці всі шкіци говориться в згаданій монографії на сторінках 43, 44 і 45. Фотокопії шкіців з цих сторінок подаємо в кінці книжки, а тут переклад тексту.

Отже З. Батовський пише: "Індивідуальність нашого гравця (ритовника або штихаря) шойно тоді яскраво виступає, коли він, не звільняючись від впливів Рембрандта, ставиться сам до цього мистця так, як і до природи. Завдяки такій щасливій рівновазі, повстав один з найбільш цікавих його творів — студії портретові під назвою "Мазепа", аквафорта остільки визначна, що вже сама вона не дасть піти в непамять прізвищу Норбліна-ритівника. Чи ця студія є портретом козацького гетьмана? Ні! Ані відтворена постать не має нічого спільного з рисами обличчя відомих досі портретів славного козака, рівнож між собою не згідними, як і зрештою здебільшого невіргодними, ані напис на останнім стані аквафорти: "Mazepa aetat 70" не стосується до нього.")

"Поки дослідникам іконографії гетьмана козацького пощасть усталити, який його образ є найбільш автентичним, мусимо творові Норбліна в кожному випадку відняти приписуваний йому характер історичного портрету.**") Численні стани тої

*) Примітка З. Батовського: "Містифікуючий подібністю до Норблінської аквафорти "портрет Мазепи", збережений в аматорській копії De la Flise-a в Церковно-археологічному Музею при Київській Духовній Академії (репр. в творі М. Грушевського "Ілюстрована історія України", Київ-Львів 1911 р., ст. 416), с безсумніву витвором XIX віку, зробленим на основі Норбліна.

**) Інформації про історичні портрети Мазепи вичерпуюче подає В. Барвінський в своїх студіях "Історичні причинки" I-II.

аквафорти, що знаходяться в збірці гравюр Національної Бібліотеки в Парижі, зраджують, як і з чого той твір повстав, а потім безсумнівно стверджують, що це є студія з натури, перетворена в процесі праці, під впливом Рембрандта, в твір фантазії.

"На першій плиті (ілюстрац. 27), в пізнійших етапах майже наполовину скорочений, бачимо лише зариси постаті, ледве помітні контури обличчя під пласким хутряним ковпаком, але виразно — обличчя старого жида з довгою, посередині розділеною, бородою, з довгим волоссям, яке кучерявиться ззаду голови над плечима так легенько нашкіцтованими, що одягу розгледіти не можна. Вирисовується він щойно при дальшому виконанні праці, коли мистець починає посуватися голкою дододу плити. Вдягає тоді Норблін свою модель у рід жупана, на плечі закидає йому плаща з аграфками, вішає на шию медальйона, а при тій нагоді заміняє шабасову шапку на більш високий ковпак з верхом, що звисає як у козацьких шапках. У стані третьому (іл. 28), на якій бачимо постать власне так вдягнутою і де вже мистець, вдоволений своєю працею, підписується: *Norblin fa 1775*, маємо вже лице затіньоване, повне виразу, розвіяне волосся, бороду більш розділену, хвилясту і більш у бік відхилену, але докладні обриси остаточного вигляду усталюються щойно в стані V (іл. 29) наслідком зміни одягу. Шапці мистець додав ошатний бонетовий верх з пером, форму ковпака — звузив і видовжив, керую загнув гранчастою складкою над правим плечем і усунув довге волосся. Одиноко лише обличчя лишилося майже незмінним від першої студії композиції, немов на доказ, що Норблін відтворив у цій студії живу особу, тільки переодягнуто з фантастичний одяг.

"Затиснуті уста, вузькі очі, голені лица — надають дідові виразу гордовитого і поважного, одяг же перетворив його у екзотичного достойника, або — про що скорше міг думати Норблін у процесі втілювання своєї ідеї — в рембрандтівського рабіна (іл. 30).

"Та що ж має значити напис "Мазеппа"? Цю загадку розв'язує родинний переказ Чарториських, підтверджуючи цілковито щойно зроблені висновки. Згідно з тим переказом, постать, яку Норблін так мистецьки увіковічнив, це жид орендар князів Чарториських, загальновідомий у княжих маєтках під призьвиськом "Мазепи".*)

*) Примітка З. Батовського: "Цю відомість, важливу для пізнання шляхів творчості Норбліна і для цього стилю, записав відомий маляр і варшавський критик Г. Понятовський з нагоди останньої Нор-

"Не дорівнює "Мазеппі" ані експресією, ані вибагливістю виконання один з його наступних штихів: "Вибір П'яста ко-ролем..."

Стільки з монографії, присвяченої Норблінові про "Мазеп-пу", але й цього досить!

Шість шкців, які є етапами твору автора, свідчать, навіть без тих усіх подробиць, про те, що створена Норбліном диво-вижна постать не має нічого спільного з українським гетьма-ном.

Але той факт, що навіть у 1950 роках знаходяться автори, які включають, не зважаючи на остереження, один з цих шти-хів в число портретів гетьмана, з одного боку, свідчить про недбальство і неохоту бодай перевірити справу, а з другого боку виявляє усю нехоть до критичного думання! Всі ті, хто подавав цей портрет гетьмана, не бажали собі навіть завдати труду подумати над тим: 1) Як міг мистець, який намалював цього "Мазеппу" у 1775 році, намалювати портрет гетьмана, не рахуючись цілком з усіма портретами, раніше намальованими, не рахуючись аж до такої міри, що наділив його роздвоєною бородою, якої не зустрічалось на жодному попередньому пор-третові? 2) Навіть, коли вважати неможливе можливим, то й тоді мусили б наші "історики" знати, що такого одягу, який є на цьому портреті, ніколи не носила наша старшина чи геть-мани. А тимчасом Норблін у своїх рисунках на українські теми ловів, що він знав, як вдягалися українці!

Самоозрозуміле, всякий маляр, глянувши лише на "борода-ті:" портрети "гетьмана Мазепи", відразу побачить, що ті пор-трети не мають нічого спільного між собою і не відповідають дійсності!

Натомісць варто звернути увагу на ті портрети, які мальо-вані були без сумніву за життя гетьмана і то ще за його геть-манування! До таких портретів належить: 1) портрет-фреска на внутрішній стіні Київо-Печерської Лаври, 2) портрет, що заховався у вівтарі Київо-Печерської Лаври, і 3) шведський портрет Гріпсгольмської Галерії.

Всі згадані портрети, безперечно, були мальовані ще за гетьманування Мазепи, а це є гарантією того, що малярі, які ті портрети малювали, намагалися зробити ті портрети подіб-ними до оригіналу. Як-що малярі, що виконали ті портрети, і не належали до числа славнозвістних, то в жодному випадкові не були вони й цілковитими нездарями, а це є залогом того,

білімової вистави ("Курер Варшавські", 1910 р., ч. 305 з 4. XI). Про цю подробицю довідався він від Володислава Дмоховського, а той без-посередньо від князя Володислава Чарториського.

що їхні портрети мусіли бодай нагадувати гетьмана Мазепу. Самозрозуміло, що маляр, який малював портрет для вміщення його у вітварі, намагався надати обличчю вираз побожний, а що певно стало малював образи святих, то й позначилося на цьому портреті відповідна техніка (форма носу, брак м'язів і зморшок).

Коли прийняти під увагу, що малярі не відзначалися надзвичайним хистом та що ті портрети належать до різних років гетьмана, то розбіжності між ними не будуть за великі!

В кожному разі ті портрети скорше можуть зображувати ту ж людину, як портрети "бородаті".

У кожному разі кожний, хто знайомий з плястичною анатомією і знається на малярстві, може безумовно ствердити, що портрет з вітваря Київсько-Печерської Лаври і шведський портрет у Гріпсгольмській галерії були малювані з тої самої людини, лише людина, з якої малювали першого, встигла постарішати на яких 15 років. Однак чоло, ніс, вуха, підборіддя і навіть вуса зберегли свої основні зариси і навіть очі не аж так змінилися.

Шведи не займали Києва і жодний швед не міг бути у вітварі Києво-Печерської Лаври й бачити того портрета гетьмана. Отже подібність людини, намальованої на одному й другому портреті, можна пояснити собі лише тим, що в обох випадках малювано ту ж саму людину.

Портрет зі збірки Бутовичів досить сильно різниться від двох щойно згаданих, та важко казати, чи ця різниця є наслідком невміння маляра вхопити й віддати подібність, чи навпаки, в тому часі гетьман виглядав інакше і був гладкий, чи одне й друге разом.

За те портрет з вітваря церкви Київсько-Печерської Лаври може нам дати уяву, як справді виглядав гетьман Мазепа.

Портрет Мазепи, який зберігається в Швеції у Гріпсгольмській галерії, належить пензлю маляра, який безперечно переказав своїм хистом того маляра, що малював портрет Гетьмана у вітварі церкви Київсько-Печерської Лаври. Автор цієї праці виписав безпосередньо з цієї галерії фотографічну копію того портрета репродуковану в цій праці і тому на ньому є число під яким його закатальогоізовано у галерії, а якого нема на друкованих у різних книжках, де імовірно, репродуковано його з досить невдалих аматорських копій. На них змінено навіть вираз очей, долішня губа непомірно збільшена, плащ на плечі лежить неправильно, змінене тло та оздоба булав.

Оригінал цього портрету з огляду на тотожність рис з тим, що у вітварі, має всі підстави уважатися за портрет великого Гетьмана України.

Не підлягає сумніву, що нині (та ще й на еміграції) нелегко усталити, який із портретів гетьмана Мазепи є найбільш близький до оригіналу, це б то, на якому з цих портретів гетьман подібний до самого себе, але при добрій волі, при поважному відношенню до цієї справи і при ширій пошані до одного з найвизначніших мужів, можна би було багато зробити!

Та власне, на жаль, тої доброї волі і широї пошани на ділі, а не на словах, — бракує, а анальфабетизм наших громадянських "діячів" і "політиків" у питаннях рідної історії, що є наслідком того, що не існувало і не існує доброї державної середньої школи, в якій вони могли би вивчати нашу історію, — утворює чудовий ґрунт для ширення хаосу і баламутства і в цій ділянці!

Про брак зацікавлення такою справою, як портрети наших гетьманів, може свідчити хоча б доля одного з портретів І. Виговського.

Як відомо, в наших "історіях" досі покутує портрет І. Виговського, взятий з літопису Величка. Є поважні причини думати, що цей "портрет" змайстровано подібним способом, як і вміщений там "портрет Мазепи" (про який вже була мова).

Виговського, згідно з московським наświetленням справи, оповіщено "ляхом", і від цього очернення не рятував його навіть безсумнівний факт, що власне ляхи його розстріляли... Отже тому і в літопису Величка справу з портретом гетьмана дозв'язано просто: наділено Виговського типово польським обличчям і підкрученими до-гори вусами!

В 1923 році автору цих рядків вдалося випадково, підчас перебування в Кремянці, натрапити у пані Михайловської (яка пізніше стала дружиною порітового інспектора "акцизи і державних монополій" Бялецького) старовинний портрет гетьмана Виговського. Пані Ядвіга Михайловська, як виявилось, походила з родини спорідненої з гетьманом Виговським, і тому, серед родових портретів зберігався у неї й великий, старовинної роботи, портрет гетьмана. На цьому портреті гетьман Виговський, змальований у панцирі з булавою та виразним написом у латинській мові, який подавав, хто саме змальований на тому портреті. Ствердивши, що портрет справді походить із XVII віку, автор цієї праці, зустрівшись з кустосом Музею НТШ у Львові — проф. Шендриком, скерував його до Кремянця до пані Михайловської оглянути той портрет. Гетьман на тому портреті мав темне волосся, типово-українське обличчя і по козацьки звисаючі до долу вуса.

Зустрівшись згодом з проф. Шендриком, я запитав його про долю того портрета. Проф. Шендрик сказав, що портрет на його думку є автентичний і справді походить з XVII віку, але п. Михайловська (завзята полька) не захотіла подарувати

цього портрета НТШ, згоджуючися однак продати його за 700 злотих. Звичайно, НТШ не лише не набуло цього портрета, але й не подало в своїх виданнях жодної звістки про його існування та не подбало бодай про відфотографовання. Так на ділі, .: не на словах, дбаємо ми про наше минуле.

Оскільки ж мова про портрети гетьмана Мазепи, то прикладом, що показує, на якому рівні бувають "інформації", що ними годують нашого інтелігента, може служити стаття Теодора Мацьківа "Портрети гетьмана Мазепи" ("Ми і Світ") 1957 рік, січень стор. 36-38). В ній Норбліна (Норблена) *) перетворено в Ноблена, а шість його рисунків перетворилося в... два-п'ять!

Подібні ж метаморфози сталися і з іншими портретами, про які автор тої статті там згадує. Зокрема подано, що портрет зі збірки Бутовича є портретом Самойловича, хоча на тому портреті вмальований не лише герб Мазепи, але й постать прикрашена "орденом св. Андрея", встановленим Петром I. І творцем того ж портрета "академічного" став не Нікітін, лише Осіпов!

Коли таке знання з ділянки портретознавства Мазепи виявляють люди, що пишуть на історичні теми, то чи ж можемо дивуватися, коли сучасні малярі й різьбарі уважають, що не існує нічого, що обмежувало б фантазію маляра, що вільно рівно ж взяти за основу будь-який старий портрет, аби лише коло нього стояв напис "гетьман Мазепа"!

Одні з тих малярів мають найкращі наміри й ставляться до гетьмана з виразним пієтетом, інші — правдоподібно дивляться на нього очима автора "Історії Русов", Бантиш-Каменського чи Пушкіна. До перших належить хоч би Курилас. Пок. Богдан Лепкий розповідав авторові цих рядків про свою живу участь в обговорюванні й мальованню того портрета. Він обмінювався з Куриласом поглядами що-до того, як мав би виглядати на тому портреті гетьман, та що-до його духового обличчя.

Треба признати, що виразом очей та виразом обличчя цей портрет відповідає тій постаті, яка змальована Лепким в його трильогії, навіть помітна та ж нерішучість, яка є притаманна "Мазепі" Лепкого.

На жаль, крім цього вифантазованого портрета, є ще цілий ряд інших, одич до одного цілком неподібних. Наша преса власне в рамках "Мазепинського року", видрукувала цілу хиару таких "портретів", немов бажаючи збільшити існуючий хаос і цілковито забити памороки читачам.

*) Читаться по французьки повин прізвище: "Норбле де ле Гурден".

Особливо багато таких "портретів" пустив в обіг "Новий Шлях", а серед них, імовірно, "відзначаються" (в гіршому розумінню) "портрети" роботи Кейвана, Чорпіти і де-яких інших. Кажемо "імовірно" — бо в 62 числі того ж часопису видруковано портрет, під яким читаємо, що то мав би бути портрет роботи Куриласа, тимчасом важко сказати, чи його можна уважати хоч би за пробу якогось партача з пам'яті намалювати голю, бо не лише обличчя не має нічого спільного з обличчям портрету Мазели роботи Куриласа, але навіть одяг різниться! При такому безцеремонному поводженню з творами малярів, самозрозуміло, не можемо знати з певністю, чи й інші "портрети", видруковані в пресі, не є ще в додатку спотворені кимось.

З більш "популярних" слід подати "портрет" роботи Мясютина, якого Мазепа має всі прикмети характеру "Мазели" з "Полтави" Пушкіна. "Овид" пустив в обіг фантазію Крюкова, що не лише не має нічого спільного з жодним історичним портретом гетьмана, але навіть, як фантазія, є фантазією винятково невдалою, бо бачимо перед собою якогось гульвісу злищеного розпустним способом життя; обличчя мало інтелегентне. Маємо враження, що перед нами актор провінційної трупи, що спробував заграти... гетьмана! Одна знов малярка наділила нас такою "мистецькою" копією з "Мазели-Юди" Величка, яку певно могла б зробити кожна 10-літня дитина.

Різьби — рівно ж невдалі, а все разом показує брак пошани малярів, як до особи гетьмана, так і до історичної правди, яка повинна таки зобов'язувати маляра, коли він на портреті, ним мальованому, пише "гетьман Мазепа"

Чи не ліпшим був більш "повний" напис літописця, на подібної схожості малюнкові, що написав "се лев, а не собака"? Певно у нього більше було розвинуте почуття самокритики ані ж у наших сучасних малярів, що беруться за мальовання портретів гетьмана Мазели.

Ми не відбираємо права кожному малювати, що йому заманеться, але зле свідчить про редакторів і видавців, про їх почуття відповідальності перед історією, той факт, що вони без найменшого застереження чи пояснення друкують такі "портрети" і так ретельно збільшують хаос.

Ми не дивуємося рівно ж тому, що ряд малярів-чужинців, які може не знали нічого про український нарід і його велике минуле, яких неосвіченість сягала де-коли так далеко, що вони не могли відрізнити українців чи від поляків, чи то від москалів, і які знали про Мазепу лише з поеми Байрона, і охоче малювали на такій "екзотично-романтичний" сюжет, як вигадана Пасеком пригода (пригода з конем) свої "баталістичні" малюнки, але дивуємося тим українцями, які, замість присвятити

свою увагу в ділянці портретології гетьмана Мазепи, відсепарованню зерна від соломи, з гордістю відомого чеховського героя новелі "Радість",*) вибирають ті твори чужинецьких малярів та пишуть про них з нагоди року на честь Мазепи!

При такому браку почуття відповідальності у авторів і редакторів, можуть портрети жида-орендаря і створені фантазією маляра образи Юди — ширитися серед нас, як портрети сдного з найбільших наших гетьманів. Справді "папір витримує все"!

І тут виникає питання: чи не тому ми досі не спромоглися відновити державу предків, що серед нашої освіченої верстви мають чомусь вплив і послух люди, яких не тільки цілком не цікавить пізнання правди, не тільки не обурює оббріхування предків чи сучасників, але які самі спеціалізуються в орудуванні "фальшивками" і чомусь найчастіше підтримують саме тих, кого здорова нація виставила б давно до "стовба ганьби" на позорище!

Мало того! Власне чомусь наш "загал" обурюється тоді, коли ми називаємо когось з таких сучасних фальшивників — фальшивниками, а московських приплентачів, наймитів і яничарів — належними їм іменами, але натомість не обурюються цілком, коли щойно згадані осібники, одні — як Юда (з "поцілунком!"), другі цинічно і відверто — обливають помиями і обкидають болотом саме тих, справді визначних українців, які повинні б були бути зразком для нащадків, якими б пишалася здорова нація!

Коли назвемо когось з тих очорнювачів, що працюють серед нас, належним йому імям, — це змісця викличе "шляхетне обурення" наших еміграційних патріотів, навіть в тому випадкові, коли вони нічого писаного ним не читали і минулого його не знають, але нікого не обурюють найбільш безпідставні оскаржування гетьмана Мазепи у найгідкіших провинах і злочинах!

Об'єктивність вимагає ствердження, що таке явище є, на жаль, не лише наслідком незнання, але й .. "шатості малоросійської", поміченої у нас нашим "північним братом". Надто великий вплив має "напрямок вітру"! Бо як же інакше зясувати те, що за життя Мазепи складаються йому панегірики, підчас ліквідації всіх решток державности — паплюжать його всякі "Історії Русов": Бантиш-Каменський і навіть "відомі українці" цураються гетьмана.

*) Дрібний урядовець Дмитрій Куддаров шалів від радості, що про його існування буде "знати вся Росія", бо... в часописі було надруковано, що він в п'яному стані дістався під санкції мізника і потім його потягли на поліцію для оглядин і списання протоколу.

Починається перша світова війна, і до голови ради міністрів у Стокгольмі летить така депеша:

"Українські партії, об'єднані в національну Раду, з нагоди річниці полтавського бою шлють бувшим союзникам і братам по зброї сердечний привіт, і плекають надію, що Швеція і Україна, вільні і рівні, знову незабаром зустрінуться і поруч стануть до боротьби за кращу долю народів. Українська Національна Рада — Панові Голові Ради Міністрів. Стокгольм."

Це, звичайно від українців, що були на терені Центральних Держав.

Тоді ж наддніпрянці: — відхрещуються з запалом від усякого "мазепинства", виявляючи почування подібні до висловлюваних "Історією Русов" або нині... панами Корнійчуками. Приходить 1918 рік — наддніпрянці ж організують у Києві демонстрацію на честь Мазепи, і еміграція між двома війнами виявляє не аби-який піетет до Великого Гетьмана. Але цей піетет не глибокий, не пов'язаний з якоюсь поважнішою акцією і тому хоч би спритний видавець і редактор большевицької рептильки в Парижі, на самій академії на честь гетьмана Мазепи, спритно влітає у свою "святочну доповідь" різні наклепи на нього, не зустрічаючи жодного спротиву.

Та знова "мінється вітер", і розбурхані хвилі виплескують на Захід нових вихованців Москви, а слідом за тим появляється "пожвавлений" піетет до пізнання "мазепинщини" з... "Історії Русов"!

Коли ж оголошується з нагоди 250-літніх роковин "Мазепинський рік", — знову не бракує в "бочці меду" тої "ложки дьогтю", про яку каже приказка.

Така сумна мова фактів...

Залишається одне — тішити себе надією, що колись таки так не буде і що ще прийде час, коли ми, кажучи словами Шевченка, "згадаєм праведних гетьманів"! Серед них безперечно, одне з перших місць займе Гетьман Іван Мазепа!

**ФОТОКОПІЇ СТОРІНОК З ПРАЦІ З. БАТОВСЬКОГО,
ЯКІ ТОРКАЮТЬСЯ ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА.**

Копії шкільців Норбліна з серії "Мазепа" взяті з монографії З. Батовського

"На першій плиті (ілюстр. 27), в пізнійших станах майже на половину скороченій, бачимо лише зариси постаті, ледве помітні контури обличчя старого жида з довгою бородою і довгим волоссям, так легко нашкіцованого, що одягу розгледіти не можна. Вирисовується він щойно при дальшому виконанню праці... Вдягає тоді Норблін свою модель у рід жупана, ... вішає на ший медальйона, а при тій нагоді заміняє шабасову шапку на більш високий ковпак. В стані третьому (ілюстр. 29) ... бачимо постать власне так вдягнутою, але докладні обриси встановлюються щойно в стані V (ілюстр. 29) наслідком зміни одягу... Одинокі лише обличчя лишилося майже незмінним... він перетворює його в екзотичного достойника, або про що скорше міг думати Норблін у процесі втілювання своєї ідеї — в рембрандтівського рабіна..." "Згідно з переказом... це жид-орендар князів Чарториських, загальновідомий у княжих маєтках під призвищем "Мазепа".

Після наведення перекладу уривків (цілість знайде читач у відповідному розділі) тексту монографії З. Батовського, присвяченої творчості Норбліна, подаємо дослівний переклад надзвичайно важливих двох приміток Батовського, які торкаються цього портрету жида-орендаря: "Цю відомість, важливу для пізнання шляхів творчості Норбліна і для цього стилю, записав відомий маляр і варшавський критик Г. Понятовський з нагоди останньої Норбліновської вистави ("Курер Варшавскі" 1910 р. ч. 305, з 4. XI.). Про цю подробицю довідався він від Володислава Дмоховського, а той безпосередньо від князя Володислава Чарториського."

"Містифікуючий подібністю до Норбліновської аквафорті "портрет Мазепи" збережений в аматорській копії Де ля Фліза в церковно-археологічному Музею при Київській Духовній Академії (репр. в творі М. Грушевського "Ілюстрована історія України", Київ-Львів 1911 р., ст. 416) є безсумніву витвором XIX віку, зробленим на основі Норбліна."

NORBLIN

napisał

Zygmunt Batowski

z 148 ilustracjami

LWÓW

Skład główny w księgarni H. Altenberga
Warszawa E. Wende i Spółka

-zależliwej równowadze powstał jeden z najbardziej interesujących jego utworów, studium portretowe pod nazwą *Muzejy*, akwaforty tak wybitna, że sama jedna nie da już pojąć w zapomnienie nazwisku Norblina-rytownika. Czy studium to jest portretem hetmana kozackiego? Nie! Ani bowiem przedstawiona postać nie ma w rysach twarzy nie charakterystycznie wspólnego ze znanymi podobiznami sławnego Kozaka, zarówno z sobą niezgodnymi, jak w przeważnej części niewiarogodnymi, ani napis na ostatnim stanie akwaforty: *Muzejpa aetat. 70*,

25. Chłopiec: Filozof (Akwaforta, stan 3)

nie odnosi się do niego²⁶. Zanim badaczom ikonografii hetmana kozackiego uda się wskazać, który jego wizerunek jest najbardziej autentyczny, należy rycinie norblinowskiej w każdym razie odjąć podsuwany jej charakter portretu historycznego²⁷. Liczne stany tej akwaforty, znajdujące się w zbiorze rycin Biblioteki Narisłowej w Paryżu, zdradzają najpierw, jak i z czego utwór ten powstawał, następnie zaś stwierdzają niezbicie, że jest to studium z natury, prześluczone w ciągu pracy pod natchnieniem Rembrandta — w utworze fantazyjnym. Na pierwszej płycie (ill. 27), w późniejszych stanach prawie o połowę dłużności skróconej, widzimy tylko zarysy postaci: twarz w nikielnych konturach pod płaskim futrzanym kółkiem, ale wyraźnie — twarz starożyda z długą, prosto rozdzieloną brodą, z długimi włosami, które się wija z tyłu głowy nad ramionami, tak lekko naszkicowanymi, że ubioru nie można wyznać: nie można. Występuje on dopiero w dalszym stadium pracy, gdy artysta zaczyna się posuwać igłą w dół płyty. Przyodziewa tedy Norblin swego modela w rodzaj żupanu, na ramiona zarzuca mu płaszcz z agrafami, na szyi zawieszka medalion, a przytem zmienia czapkę szabasową na bardziej wysoki kółpak z denkiem, zwieszającym się, jak u czapek kozackich. W III-cim stanie (ill. 28), gdzie widzimy postać tak właśnie przybraną i gdzie już artysta, zadowolony z wyników pracy, kładzie podpię, później jednakowoż zatarty: *Norblin sc. 1775*, mamy już sisyfgoomicę wycieniowaną i pełną wyrazu, włosy rozwiane, brodę więcej rozczepioną, falistą i więcej w bok odchyloną, lecz zarys ostatecznego wyglądu ustala się dopiero w stanie V-tym (ill. 29) wskutek nowej zmiany kostiumu. Czapkę dodał artysta strojny bonetowy wierzch z piórem, formę kółpaka zwęził i wydławił, burkę zlamiał kanciastym fałdem nad prawym ramieniem i usunął długie włosy. Jedynie sisyfgoomicia została prawie niezmienną od pierwszego stadium kompozycji, jakby na dowód, że Norblin w studium tem odlał postać żywą, a tylko przebraną w kostium

27. Mazepa. Stan I.

28. Mazepa. Stan III.

fantastyczny. Usta zamknięte, oczy wąskie, wąsy i boki twarzy golone, nadają starcowi wyraz dumy i powagi, strój zaś przeistacza go w egzotycznego dostojnika, lub — o czym może prędzej myślał Norblin w toku kształtowania pomysłu — w rembrandtowskiego rabina (ill. 30). Lecz coż ma znaczyć napis *Mazepa*?

Tę zagadkę rozwiązuje tradycja rodzinna ks. Czartoryskich, zgodna zupełnie z dopiero wysnutymi wnioskami. Wedle niej postać, którą Norblin tak mistrzowskimi rysami uwiecznił — to żyd-pachciarz ks. Czartoryskich, popularny w dobrach książęcych pod przezwiskiem Mazepy²⁴.

Nie dorównywa «Mazepie» ani ekspresją, ani wytwornością wykonania jedna z następujących rycin: Wybór Piasta na króla, mala akwaforta z r. 1776, jest jednakże od niej jeszcze ciekawsza przedmiotem. I jej pomysł objawił się najpierw w obrazie, mianowicie w niewielkim, zamazanym szkicu olejnym, dochowanym w Muzeum ks. Czartoryskich. Trudno byłoby odgadnąć znaczenie tej oryginalnej kompozycji, złożonej z kilku osób, z których główna wygląda jak robotnik lub chłop holenderski, podczas gdy inne robią wrażenie dostojników ze wchodu, gdyby się nie znalazło skłonności Norblina robienia z tematu rodzajowego czy historycznego rembrandtowskiej sceny, anachronizowania, delokalizowania i t. d. Jest to Piast, przed którym, gdy pochylony nad studnią ciągnie wiadro na sznurze, zjawiają się posłowie narodu, przyno-

29. Mazepa. Stan V.

30. Mazepa. Stan VI.

szący koronę. Ten motyw jest zupełnie nieznaną w podaniach o Piastach i musi być chyba wymysłem artysty. Nie chodzi jednak o ilustrację legendy — sam fakt, że ona dostarcza wątku artyście cudzoziemcowi, ledwie od dwóch lat bawiącemu w Polsce, jest nader wymowny. Jest to wpływ otoczenia, obcowania artysty ze światem umysłowym polskim, wynik zaciekawienia się rzeczami polskimi, do których podniętą całemu dworowi swemu nadawał zamiłowany w naukach i historii ojczyźnej książę Jeneral.

Sięgnięcie wyobraźnią do legendowej przeszłości Polski naprowadza artystę na pokrewny temat z dziejów czeskich: w następnym roku rytuje w Wolezynie wielką rycinę Wybór Przemysła na króla. Jest to powiększone pendant do „Piasta”. Pierwiastek podania znowu Norblin zatarał rozmyślnie orientalizmem rembrandtowskim, dobierając obcych typów, zapożyczając kostyumów ze świata wschodniego, rynsztunku i innych akcesoriów, którymi się posługiwała fantazyja Rembrandta. Tym razem nie odstąpił od głównego motywu legendy, którym jest ofiarowanie Przemysłowi, chłopu czeskiemu, korony w chwili, gdy spożywał w polu obiad na plugu, odwróconym lemiuszem do góry — na żelaznym stole, wedle słów legendy — a nawet głównemu bohaterowi nadal trochę słowiańskiego charakteru przez strój i podgolenie włosów. Przemysł stoi więc pośrodku przy plugu, ubrany w żupan, z czapką w rękę, zwracając się zdziwionym i zarazem pewnym siebie gościem do wysłanników królowej Libuszy, którzy go powołują na tron i ofiarują jej rękę. Dwóch posłów — jeden przybrany w strój turecki — trzyma koronę na poduszce, giermek na klęczkach podaje szablę, a inny mężczyzna w długiej odzieży uderza czołem: w głębi kupi się orszak zbrojnych w fantastycznym rynsztunku, a poza plug zachodzi murzyn w sutym tureckim stroju, podpro-

27. E. RASTAWIECKI Słownik rycowników polskich. Poznań 1886. str. 200.
28. E. RASTAWIECKI Słownik malarzów polskich. T. II. Warszawa 1881 str. 62.
29. FR. BRULLLOT *Dictionnaire des monogrammes*. Rouen, édition 1 - II. Mars 1852 - 2.
30. C. H. V. HEIKENCKER. 35-letniowy rękopis dzieła: *Dictionnaire des artistes dont nous avons des estampes*, w krol. Bibliotece w Dreźnie, pod „abbé de Saint-Nom.” w „Supplément” pod „Norblin”. — Zaczepiła stała się wiadomość o tej rzeczy brała wzięła wypisła, zakomunikowała mi przez prof. Dra J. Bołosa Antonowicza, następująco: „*L'abbé de Saint-Nom — d'après Norblin — L'a Polonois ou comique à cheval allant à bride abbatue p. [sic] in. 4 en m. /auree/ de l'ars 1776*.” To samo powtórzono z małą zmianą pod „Norblin” w „Supplément”.
31. Jak przypadek 2.
32. Rękopis Biblioteki Ossolińskich we Lwowie Nr 2695. 13. w. 1
33. I. DEMIŁOWSKI *Mój wspomnienia*. Petersburg 1894. Tom I. str. 42.

III.

34. FR. H. *Catalogue des estampes qui composent l'oeuvre de Jean-Pierre Norblin*. Paris 1849. Rzadki przykład tego wydania: Cracovia 1965, z podaniem pełnego nazwiska autora (z-gł. w Muzeum Szapekich w Krakowie) i Paris 1965. — Drugie wydanie: FRÉD. HILLEMACHEN *Catalogue...* 2me édition avec des modifications et additions. Paris 1877. (Extrait de la Revue de Champagne et de Brise, Août 1877). — Tłumaczenie polskie I. wydania w Athenaeum wyd. przez J. I. Krauszewskiego. Wilno 1851. T. II. str. 123 - 149 p. t. Jan Piotr Norblin jako artysta przez Fr. H., ślicze, nie do użycia. Ma istnieć także przykład Kław. Masłowskiego z r. 1865 (J. III MYCIELAKI *Sto lat mal.*, str. 114).

W. FRANKÉ *Das rechte Werk des Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine*. Ein beehr. Verzeichniss. Leipzig 1895.

35. *Catalogue... de la collection de L.-P.-M. Norblin...* jak przyp. 13. Estampes Nr. 53.

36. Mistyfikujący podobieństwem do norblinowskiej akwaforty „portret Mazerzy”, przechowany w kopii amatorskiej De-la-Flue'a w Cerkiewno-archeologicznym Muzeum przy Kijowskiej Duchownej Akademii (z-pr. w dziele M. KRUSZEWSEYJ *Историческое искусство Ура-мв. Кн.-Том 1911*, str. 416) — jest niezawodnie wytworem XIX wieku, zrobionym na podstawie Norblina.

37. Informacje o istniejących portretach Mazerzy posiadał wyczerpująco B. BANWISKI w swoich studiach *Историчи причини*. Zdziew.-Lwow. 1908 9. I II.

38. Wiadomość tę, ważną dla poznania dróg twórczych Norblina i dla ryciny zapewnił znany malarz i krytyk warszawski H. PIĄTKOWSKI z okazji ostatniej norblinowskiej wystawy. (*Kurjer Warszawski* 1910 Nr. 305 z 4/11). Szczęśliwie ten posiadał bliźniaka od Władysława Imichowskiego, a ten wprost od ks. Władysława Czartoryskiego.

39. Bliźniac szczegóły: Z. BATOWSKI *Niemany obraz*, przypisywany Rembrandtowi, I. a m. u. II. Lwów 1910. str. 44 84. Tamże reprodukcja obrazu.

40. *Catalogue...* jak przyp. 35. *Deanna* Nr. 155. Rycunek ten jest obecnie własnością Antykwaryjatu polskiego Hieronima Wildera i Spółki w Warszawie.

КІНЦЕВІ УВАГИ.

Існує дуже популярне слово, слово, за яке наша "інтелігенція" любить ховати своє незнання, небажання знати і небажання думати, це слово — "погляд". Сучасний "інтелігент" (якому краще пасує назва "професіоналіст") охоче забирає слово в справах, в яких майже не орієнтується, а чуючи два протилежні твердження, з яких одно є неправильне, спочатку питається кому вони належать. Коли один з них у його уяві є авторитетом — він без надуми і вагання приєднується до нього, але коли обидва йому здаються однаковими, він, з авторитетним виглядом каже: "це, властиво, справа погляду".

Тимчасом історичні події не є чимось відносним, не є справою "погляду". Бій на Жовтих Водах і перемога Хмельницького не є фактом, який один може заперечувати, а другий — визнавати. Він є для всякого хто знає історію — незаперечним. Справою погляду він стає лише для того хто не знає історії.

Тимчасом у дійсності слово "погляд" має повне право існування лише в тому випадкові коли "факт" ще не відомий, або — неусталений. Доки наука з цілковитою певністю не усталила тих чи інших фактів — можуть братися на увагу і різні припущення, під умовою, що їх подається як припущення, яке завжди мусить поступитися фактові. Перед Колумбом існування на заході за Атлантиком невідомого європейцем сходу було "справою погляду", але нині існування Америки не є справою погляду тільки незаперечним фактом. Це торкається всіх наук, а в їх числі і історії. Лише історії значно важче усталити правду ("факт" і "правда" в нашому розумінні — тотожні). Причиною того є не лише суб'єктивізм різних спогадів диктованих не лише національними чи партійними, але й особистими інтересами їх авторів. Ці спогади, особливо коли вони писані за давніх часів, мають нахил історика, коли вони дають змогу допасувати опис подій до поглядів чи світогляду історика, трактувати як "джерела". Тимчасом джерелом можна уважати оригінальний текст якогось закону, наказу, судових актів, приватних і державних умов, а не хоч би "Літопис Самовидця", чи опис війни з поляками Величка. То лише "матеріал" до якого слід ставитися критично. Тракткування таких матеріалів як джерел, дає змогу писати синтетичні праці майже фантастичні.

Праці подібного роду мають у свою чергу великий вплив на читаючий загал, на його поступовання, а тим самим і на майбутнє. Як поводить ся не раз історик навіть з джерелами можемо бачити на цілому ряді прикладів. Згадати хоча б коротесеньку передмову Бантиш-Каменського до опублікованих

ним листів Мазепи до Мотрі Кочубеївни, яка яскраво суперечить тому, що твердить джерело. Лише тенденційністю можна зясувати заміну назви праць москвофіла Костомарова, який написав багатотомову "Історію Росії" на назву "Історія України" і роблення з нього українського історика. І таких прикладів можна подати дуже багато, досить їх є і в цій праці про гетьмана Мазепу.

Автор цієї праці, який був не лише свідком, але й учасником наших визвольних змагань, по трагічному закінченню збройної боротьби, бачив як дослівно "творився" образ подій майже протилежний справжньому їх перебігові. З бігом часу той образ усе далі відходив від правди, ставав чудним і нелогічним. Ці спостереження навчили автора ставитися критично до споминів і до різних оглядів минулих подій не опертих на перевірені факти. Вони ж спонукали до написання праці про визвольні змагання опертої переважно на тодішній пресі і документах.

Оскільки мова про гетьмана Мазепу та події пов'язані з його діяльністю і добою довелось прийти до переконання, що більшість істориків тим більш негативно оцінювали діяльність гетьмана і тим темнішими барвами змальовували його чим більше москвофільські погляди вони самі мали. Навіть можна помітити, що коли хтось із істориків (напр. І. Борщак) початково ставився цілком позитивно до гетьмана, то по переході на московську службу (співпраця з Скрипником) — міняв свої погляди на яскраво ворожі до Мазепи. Здебільшого вони уважали твердження московських авторів (не лише істориків, а й Пушкіна) — вірогідними і схилилися перед московськими авторитетами. До надто багатьох наших діячів культури з числа автономістів можна, парафразуючи відомі слова Шевченка, застосувати такі питання:

"Що ж ти таке?

"Я не знаю —

Нехай москаль скаже..."

.....

А до того й історію

Нам нашу розкаже..."

Коли б ця справа кінчалася так би мовити в площині "академічній" то ще можна було б спокійно чекати поки правда переможе, але на жаль, за незнання і байдужість одних і злочинну діяльність новітніх потурнаків та безвідповідальність других, мусить платити наш нарід життям мільйонів. У 1917 році автономісти-драгоманівці, захопивши нечесними способами в свої руки владу, доти поборювали стремління націоналістів організувати власну армію і відновити державу предків,

доки не довели до того, що мусіли самі емігрувати, а покинутий нарід за їхні помилки заплатив життям мільйонів, що їх винищили москалі щоб зламати стихійний спротив штучним голодом 1922 і 1933 років. Дальша "праця" тих "діячів" на еміграції веде до того, щоб навіть, коли б якимось чудом склалися обставини, які б уможливили відновлення збройної боротьби, забезпечити в ній москалям перемогу.

Автор цієї праці, пишучи її, був цілком свідомим неможливості, перебуваючи на еміграції, не маючи доступу до архівів, у першу чергу — московських, дати наукову монографію, оперту на ніким не редагованих першоджерелах. Завдання автора було скромніше: звернути увагу на свідоме безпідставне викривлювання минулого і дати можливо більше доказів його безпідставності. Тому автор звернув особливу увагу на діяльність найбільш відомих, "авторитетних" фальшивників доби і подій, не розглядаючи всіх написаних на цю тему праць. Це тим більше, що де-які з таких праць, на перший погляд "об'єктивних", не дають певності навіть що-до їхньої автентичності. До таких напр. належить "Історія України" легендарного І. Холмського, а також двохтомовий "Нарис Історії України" Д. Дорошенка. Автор мав і читав цю працю у виданні "Українського Наукового Інституту" у Варшаві зараз же по її виході. Але тепер не може відновити її в пам'яті в такій мірі щоб ствердити чи нове видання 1966 року не різниться від оригіналу. "Правдомовність" автора передмови, яка складається з загальникових фраз на честь Д. Дорошенка (якому, зрештою, є особливо дуже зобов'язаний О. Оглоблін) — не дає певності, що колом нового видання не походила рука "редактора". На це могло б вказувати і промовчання в списках літератури ряду виданих в СРСР праць які Д. Дорошенко мав у руках. Тому, що Д. Дорошенко був завзятим "драгоманівцем" і що в описі подій доби Мазепи, поруч з компліментами гетьманові подається надто багато такого, що дає негативне насвітлення добі і діяльності гетьмана, важко усталити без докладного порівняння обох видань, що з того належить Д. Дорошкові. Не маючи змоги зробити таке порівняння було правильніше не розглядати цього видання, щоб не приписати авторові чужих тверджень. Зрештою вже "Мазепинський рік" дає багато до думання і узасаднює конечність видання цієї праці, яка мала б відограти роль лярмуючого дзвона і виявити усю безпідставність ширених далі утертих вигадок, що спотворюють великого українського патріота та конечність не крізь московські окуляри глянути на один із найтрагічніших моментів нашого минулого.

Коли цей дзвін на сполох збудить в серцях українців узасаднений неспокій і належну відсіч — автор уважатиме своє завдання виконаним.

ПРИМІТКИ

ПРИМІТКА Ч. 1 (до стор. 24)

Козаки були господарями, як і селяни (посполіті), але вони обов'язані були на кожний поклик гетьмана ставитися у війсьсько з власною зброєю, на власному коні і з конем, який віз би харчі й припаси. Війни були дуже часті і тому ті тягарі були остільки поважні, що справедливим було звільнення козска від усяких інших данин і тягарів.

ПРИМІТКА Ч. 2 (до стор. 65)

Гетьман Мазепа не мав впливу ні на засуд Кочубея, ані на його виконання. Що це не суб'єктивне твердження чи просто припущення, доводить з усією переконливістю висланий з Вітебська дня 30 травня 1708 року лист до царя Петра I від шефа тодішнього "енкаведе" — Гавріла Головкина. Допитували москвини Кочубея, як знаємо, власне у Вітебську, в тому ж листі читаємо таке: "Кочубея і Іскру велелі весті водою до Києва, а оттуда к Гетману, в войско, і просім Ваш. Велич. немедленаво указу, какую їм казнь повеліш гетману учініть..."

Наведені слова не лишають найменшого сумніву що-до того, що москвини не лише переводили слідство, не лише виносили засуд, але й московський цар мав визначити рід кари та дати наказ ту кару виконати.

Недовіря москалів до доносу Кочубея було, як ми вже підкресливали, наслідком неузасаднености багатьох закидів, яка виявилася або підчас перевірки їх або й була москалям відома. Це недовіря виявлював не раз і Головкин в листах до Петра I і інші. Ось напр. князь Гр. Долгорукой пише Петрові, "што упоміналось в питочних речах Іскриних о цидуле другого судей — Чюйкевіча, пісаной к Кочубею, і та государь цидула сискана, только во оной не так пісано, как говоріл Іскра, і сля в ней нікакой нет".

Звичайно, Пушкін зробив Мазепу й Орлика — катами, а московського царя-ката "великодушним".

ПРИМІТКА Ч. 3 (до стор. 36)

Уривок з універсала "Петрика": "Ненавистні монархи, посеред котрих ми живемо, як льви люті, пащі свої роззявивши, хотять нас поглинути, то є вчинити своїми невільниками... Позволили москалі нинішньому гетьманові роздавати старшинам маетки, а старшини позаписували собі і дітям своїм у вічне володіння наших братів і тільки-що в плуги не запрягють... Москва для того це нашим старшинам дозволила, щобі наші люди таким важким підданством втихомирилися і за-

мислам їх не противилися. Коли наші люди від таких тягарів закріпостяться, тоді Москва береги Самари і Дніпра обсадить своїми людьми."

ПРИМІТКА Ч. 4 (до стор. 74)

З листа Г. Головкина до москов. царя з 16 жовтня 1708 року: "По письмам гетьмана господина Мазепи, в котрих он писал, представляя многіе опасности, естлі ат України отделітца і што будто по полкам малоросійскаво народу вже націнаютца немалія возмушенія".

Вислав Головкин, як далі видно з листа, замість сподіваної згоди на те, щоб гетьман з військом лишався в межах України, Протасева, для усної розмови. Від останнього, правдоподібно, гетьман довідався, що Головкин має намір наслати москвинів в Україну і тому таке сказав: "о шатості в малоросійском народе . . . што только оние происходят от гультайства, і то маліе, а старшини все прі ньом верни і в том он не опасаетца..." та московський цар наказав "Голіцину ітти в средину України для надежди і постраху малоросійскому народу".

ПРИМІТКА Ч. 5 (до стор. 77)

Лист гетьмана Мазепи до Стародубського полковника І. Скоропадського:

"Мій ласкавий приятелю, Пане Полковнику Стародубський! Нехай те буде Вашій Милости відомо, що ми, Гетьман, бачучи батьківщину нашу Українську, що до крайньої вже згуби приходить, коли ворожа нам могутність московська те, що від багатьох років поклала собі у всезлюбному своему замірі й цілі, тепер до упадку останніх прав і вольностей наших почала приходить, і коли без жодної нашої на те згоди, міста українські з свою область відбирати, людей наших повиганявши з них пограбованих і до кінця знищених, почала своїми військами обсаджувати. І нехай би то робили в полку Стародубському, Чернігівському і Ніженському, маючи й замишляючи, з ворожої своєї хитрости, вигадані причини, нібито для оборони від наступу військ Шведських, але й коло дальніх міст, куди війська Шведські ніколи не думають наступати, — заходилися, коли до Полтави два полки з Білгороду скерували. А і з нашими 6 містами те саме зробилося, якби ми, зза звичайної нашої до батьківщини горливости, тому їх злому наміренню не запобігли, не тільки від зичливих приятелів тайно попереджені, але й самі те в явних доводах спостерігаючи й знаючи, що нас, Гетьмана, Генеральну Старшину, Полковників і всього війська Запорозького начало, ворожими своїми заходами, хотять до рук прибрати й тиранську свою неволю запровадити, імя війська Запорозького знищити, а козаків у драгунів і солдатів перетягнути, народ же український навечно собі порабо-

тити, і коли б Господь не поміг нам від тиранських рук ухилитися, то напевно б той замір їх неприязний вони осягли. Адже не для чого іншого Александр Меншіков і кн. Дімітрій Михайлович Голіцин з військами своїми до нас поспішали, не для чого іншого "прелестями" своїми, перше з військом, а потім саму Старшину до обозів своїх Московських приваблювали, щоб тільки нас усіх могли забрати в тяжку неволю, а не дай Боже — і на тиранські муки. Те видячи й те, що могутність Московська, безсила й невійськова, втечею завжди від непереможних військ Шведських рятується, не боронити нас сюди від наступу тих військ Шведських тікає, тільки вогнем, рабунками і безмилосердним вбивством руйнувати і міста під свою область відбирати прийшла — ми, за загальною згодою з Панами Генеральними особами, Полковниками й всього війська Запорозького Старшиною постановленієм, — в непереможну найяснішого Короля Його Милости, Шведській могутності передалися, маючи на Бога Всемогучого, Єдиного обидимих Заступника, Люблячого правду та Ненавидячого лжу, неспостидну надію, що батьківщину нашу Українську і військо Запорозьке Його Королівська Величність, завжди щасливою своєю непереможною зброєю від того московського тиранського ярма оборонить, звільнить і відібрані нам права й вольности не тільки поверне, але з загальною користю й безсмертною повік для війська Запорозького славою збільшить і поширить. У тому нас і королівським своїм ніколи незмінним словом і даною на письмі асекурацією запевнив і затвердив. Тому і ваша милість, як справжній Батьківщини своєї син, як зичачи їй крайньої загибелі, знищення й руїни, берись до одної з нами всіма згоди та до спільної тієї Батьківщини оборони. Старайся всіма способами, даним тобі Богом розумом та іскуством користуючись, погодившись у тому з паном полковником Переяславським і Ніженським, будучи певні того, що могутність московська нічого там не зможе вашій милості й місту Стародубу зашкодити, бо скоро буде зброєю Королівської Величності шведською загнана в свої границі. А коли б ваша милість до винищення того гарнізону московського, що в Стародубі знаходиться, стільки сили і способу не мала, тоді радимо вашій милості звідти вийти й до боку нашого в Батурин з товариством поспішати, щоб не попасти з неповітованим нам жалем у московські руки. Цього від Вашої Милости і вдруге пильно жадаючи, пильністю та любовію до Батьківщини обов'язуючи й наказуючи, йому ж (товариству) жичимо від Господа Бога здоров'я

З Дигтярівки, Октомбрія 30, року 1707.

Вашей Милости зичливий приятель
Іван Мазепа, Гетьман і Кавалер.

Як видно з "Приказа всім малоросійському народу" з 6 листопада 1708 р. московський цар так окреслював кількість військ, що становила залогу Батурина: "оставил в городе Батурина сердюцкаво полковника Чечеля да немца Фридриха Кенигсена, а с ними несколько сердюцких полков да із городових полков немалое число казаків".

Треба нагадати, що пересічний сердюцький полк складався приблизно з 900-950 сердюків; отже кілька сердюцьких полків (три чи чотири, більше в районі Батурина не могло бути) як можна припускати давало разом від 2.700 до 3.600 вояків. До того додати треба ще городові полки. Шведські джерела подають залогу Батурина на 3.000. Може бути, що це число дуже применшене, але трудно припустити, щоб воно перевищало 6.000. Самозрозуміло, що коли відмовитися від мінімальних чисел, які ми з надмірної обережності брали при своїх обрахунках, і в цьому випадкові прийняти 6.000, — тоді число тих, хто зі зброєю в руках пішов боротися за суверенність Української Держави доведеться підвищити до яких 57 тисяч.

Учні напрактикованих у нищенню українських державницьких стремлень "вчених" приймають число 10 тисяч (безсумніву невідповідаюче правді), для того, щоб: а) "згадати наче б то ненароком", що "Де-які історики оцінюють військо Мазепи від 2-ох до 10-ох тисяч — з тих, що чимало козаків подорозі до шведського табору попалося на царську сторону", б) не згадати про жодні війська, які виступили по боці гетьмана Мазепи (навіть про запорожців!), в) процитувати, як "поважне джерело", уривки із переповненого вигадками й помилками москвофільського публіцистичного твору — "Історія Русов", в якому оповідається неймовірна вигадка (понижуюча українців, але за те згідна з тенденційними намаганнями автора "Історії Русов" переконати всіх, немов сердюки — це були заволоки, "поляки", п'яниці і взагалі найгірший елемент). Згідно з цією вигадкою ті кілька тисяч сердюків, в обложеному місті "повпивалися і були в глибокому сні" і то такому глибокому сні, що їх "без оборони рубали й кололи війська Меншікова".

г) Для ще більшого згущення барв тут же подають такі "патріоти", що Батурин був добре уфортифікований, бо — мовляв — тому перечать "лише ті три джерела" (очевидячки вони не знають цілого листування гетьмана з москвинами в справі відновлення тих укріплень) і г) підсунувши вигадку немов за гетьманом пішла лише жменька козаків, яка або не встигла втікти, або була п'яницями й гультьями, ті ж що не повпивалися (як хоч би "статечний" прилуцький полк з сотником І. Носом, якого наділив автор "Історії Русов" — полковництвом!) — були по боці москвинів!

Так "звеличники Мазепи" доходять до такого потрібного москвинам, а далекого від правди висновку: "Загал українського козацтва і суспільства не підтримав І. Мазепи — це був великий удар по концепції самостійності української держави в першій чверті XVIII віку" ("Свобода" з 9. X. 1956 року). Там же ще раз вбивають московські учні в "хохлацькі" голови вигадку, що українці наче б то не хотіли самостійності, а хотіли бути під Московщиною, такими словами: "Суть нашої невдачі лежить передусім в наставленню української еліти і простолюддя першої половини XVIII віку до проблеми власної самобутності".

Ми від себе можемо додати: ця власне думка і є провідною ідеєю тенденційного антиукраїнського "наукового" збірника "Полтава", виданого більшовиками в 1939 році під редакцією Белоусова і Оглобліна!

Москвинам треба довести, що український нарід завжди хотів бути з "єдинокровним народом", а Мазепа, і такі як він, наче б то, були, кажучи словами проф. Ключевського, "безплезніми ізменниками!" Адже ж їм ходить не про те, щоб нарід думав, що українська нація не мала ні одного самостійника, а про те, що наче б то ті самостійники були "ворогами власного народу", діяли всупереч його бажанням і інтересам. Коли б справді так було — не було б пощо й святкувати Мазепиних Роковин! Дальше приховування правди про підтримку ідей гетьмана українським народом є водою на московський млин, що нівечить саму ідею святкування цих роковин.

ПРИМІТКА Ч. 7 (до стор. 170)

Пункти Статуту "Славянського Общества ім. Кирила і Мефодія" (подаємо за працею проф. Д. Дорошенка "Микола Іванович Костомаров", видала "Українська накладня", Ляйпціг, ст. 26-27):

1. Духовне і політичне об'єднання слов'ян єсть справжнє їхнє призначення, до якого вони мають прямувати. Слов'янські народи в будуччині повинні прилучитися до Росії і скласти з нею одну федерацію.

2. При прилученні кожне слов'янське плем'я має зберегти свою самостійність і такими племенами вважаються: українці, москалі з білорусами, поляки, чехи з словінцями, лужичани, іллиро-серби з хорутанами і болгари. Росія має бути поділена на штати: північний, північносхідний, два українських, два волзьких — нижній і верхній, два південних, два сибірських, один кавказький, один білоруський, далі штати: Польща, Чехія з Моравою, Сербія, Болгарія, західня Галичина приєднувалась до Польщі, східня — до західнього українського штату.

3. Кожне племя має народні правління і додержує повної рівності своїх громадян по їх народженню, християнській вірі і стану.

4. Управління, законодавство, право власності і просвіта у слов'ян мусять засновуватися на святій вірі Ісуса Христа. В релігії має панувати повна свобода. Забороняється всяка пропаганда, яка безкористна при свободі віри; але мається на увазі прихилити слов'ян-католиків прийняти слов'янську мову до служби Божої. Що-до мови, яка мала б бути загальною для всіх, — не вирішено ще, але правдоподібно такою має бути московська, як найбільш розповсюджена.

5. При рівності, освіта і чиста моральність повинні служити умовою для участі в правлінні. Освіта в народі має бути обов'язковою; кріпацтво касується, так само й привілеї всякі, касується смертна кара й кара на тілі.

6. Збирається загальний слов'янський собор з представників усіх слов'ян. Київ не повинен належати ні до якого штату і має бути місцем зборів загального союму. В союмі — дві камери: в одній вибрані сенатори й міністри, в другій — депутати. Загальний сойм збирається кожних чотири роки, а як треба то й частійше; в кожному штаті є свій сойм, який збирається що-року; свій президент і сенат. Верховна або центральна палата належить президентові, який вибирається на чотири роки, і двом міністрам — закордонних і внутрішніх справ. Для оборони федерації од зовнішніх ворогів існує регулярне військо, але не в великому числі, бо кожний штат має свою міліцію і всі вчать військовій справі на випадок потреби.

ПРИМІТКА Ч. 8 (до стор. 263)

Коли порівняємо все ж, як ставився загал еміграції в 1959 році, зі ставленням до гетьмана Мазепи напр. "Укр. Громади" Парижу, яка в числі 50 душ на зборах 23 червня 1909 року ухлилася від винесення протесту проти московських "полтавських урочистостей", і пригадаємо, що організований тоді з ініціативи "самостійників" т. зв. "Протестаційний Комітет" у своїй "Відозві" не зважився згадати добрим словом І. Мазепу, — то помітимо виразний поступ. Та чи не вправі ми були сподіватися по таких 50 літах більшого?

Вправі! Однак, як це не дивно, в цьому періоді наступили великі зміни головню в настроях широких освічених верств тих західньо-українських земель (виключаючи Галичину й Буковину, — де не були потрібні аж такі зміни), які перебували поза кордонами "СРСР" і серед еміграції, але не серед тих кол, які зараз наче б то "репрезентують" сучасну нам політичну еміграцію. Про це свідчить не лише вже нами подане, але й може

допомогти зіставлення тут згаданого відношення "Української Громади" Парижу з 1909 року зі звітним, яке принесла нам "Свобода" з дня 19 лютого 1960 року про "урочисту пленарну конференцію УВАН у ЗДА". Поминаємо сам факт, що ця "конференція" була "пізнім Іваном", бо відбулася кілька місяців по замкненню "Мазепиного року", а три відчити аж ніяк не вимагали майже 18 місяців на їх підготовання, і поминаємо те, що один з відчитів ("Польща за часів Мазепи") мав таке ж відношення до вшановання діяльності Великого Гетьмана, як і відчит на тему "Франція за часів Мазепи", або "Туреччина", "Австрія" і т. д. — це б то, що таких відчитів не на тему можна було дати кілька десятків. Відчит про "Українське мистецтво і добу гетьмана Мазепи" — рівно ж не вимагав аж стільки часу на підготовання, бо ця тема не є нерозробленою і, зрештою, навіть ряд ворогів української самостійності признає, що на цей період припадає розцвіт українського мистецтва і культури, та не заперечує ролі гетьмана Мазепи в тому. Отже центром цілої імпрези був відчит відомого вже нам добре "спеца" в "на-світлюванню" діяльності гетьмана Мазепи — ... проф. Оглобіна.

Пригадавши собі згадане ставлення "Укр. Громади" Парижу, мусимо його порівняти, як з фактом, що згадана установа обрала своїм речником таку "славнозвісну" в цій ділянці особу, так і тими концепціями, які висунув на цій конференції : втор відчиту "Мазепа і Москва".

Подаємо коротко згадані концепції за звітним у "Свободі", а в дужках відмічаємо мету і наукову вартість кожної окрема.

Концепція I: "Низка суперечностей Москви і Києва загострилася за часів Мазепи, коли Москва розглядала себе як третій Рим...", а в Україні "набула собі особливої популярності ідея Києва, як другого Ієрусалиму..." (Ця концепція піднімає довговікову боротьбу двох народів — концепцією тимчасової політичної ривалізації двох культурних осередків, прикритої ривалізацією двох ідей, з яких другу, зручно висмикнувши з тексту виступів тогочасних наших "риторів" і панегіриків, оголосив проф. Оглоблін як "набувшої особливої популярності". Така підміна усуває з поля зору національну боротьбу між двома народами, а генералізуючи висмикнуті дрібнички, — ставить цілу справу в площині напр. боротьби за першество між Краковом і Варшавою, Москвою і Петербургом, а в гіршому випадкові — Москвою й Новгородом, чи Атенами й Спартою, а ніколи не в площину боротьби між Парижем і Берліном, Еспанією і Нідерляндами!).

Концепція 2: "Україна була під владою запорозького війська" та "як Малая Росія, входила в склад Росії" і, мовляв, "до початку 18 віку була більше-менш рівновага, хоча були місцеві тертя та інциденти". (Ця яскраво москвофільська концепція, всупереч науковим даним, робить в Україні "паном ситуації" запорожців, а довгу і вперту боротьбу українсько-московську, що після князівського періоду відновилася знова ще за Богдана Хмельницького й тяглась майже безупинно протягом 85 років, якої "епізодами" були численні криваві війни й такі бої, як конотопський бій за Виговського, ця концепція замовчує, перетворюючи все те у... "місцеві тертя й інциденти", це б то підмінюючи справжню історію нашого народу "історією", в "конструюванні" якої брав прелегент визначну участь разом з Гуслистим, Петровським, Дядиченком та інш.).

Концепція 3: "Москва, після початку великої північної війни, почала наступ на права України... з окрема зробила спробу реорганізувати козацьке військо..." (цілковиту безпідставність і москвофільський характер цієї концепції зясовано в цій книжці на стор. 263).

Концепція 4: "Мазепа не був ні москвофілом ні ворогом Москви", лише "не розумів того процесу, що відбувся там, де на зміну боярству приходило дворянство і елементи з народу, як напр. Меншіков" (концепція цілковито неузасаднена, апріорна, а має на меті скріпити попередні, затираючи національний характер боротьби. Вона, вихованого на західній культурі гетьмана Мазепу, знайомого з західною Європою краще за Петра I, бо студіював там щось більше ніж ремесло корабельного теслі, робить нездатним "зрозуміти", що діється в Московщині, нездатним "збагнути" політику Петра I, з яким постійно перебував у контакті).

Уся неймовірність цієї вигадки стає ще більш очевидною, коли ми собі пригадаємо, як чужі дипломати подивлялися здатність Мазепи спостерігати найменші зміни і все істотне в політиці більш навіть далеких держав, і що Мазепа був у контакті й часто зустрічався особисто не з представниками боярської Московщини, лише — "Петрової", і що тому, не може мати й тіні правдоподібності вигадка, що — так би мовити — "непоінформованість" і т. п. привела до виступу проти Московщини.

Коли поміркуємо над цими чотирма концепціями, які "пущено в обіг" на цій "урочистій конференції", то мусимо прийти до висновку, що всі вони спрямовані безпосередньо проти ідеї виписаної на прапорах українських військ, що виступили проти Московщини, а посередньо — обнижують роль й значіння гетьмана. Це спізнене "вшановання" могло б бути (для

де-кого з учасників) бодай чимсь подібним до урочистого засідання представників римо-католицької церкви, яка в Римі 1920 року ухвалила акт "беатифікації" Жанни Д'Арк, засудженої і спаленої на вогнищі, як чарівниця й еретичка, католицьким духовним трибуналом під проводом еп. Пера Кошона 30. V. 1431 року, і виправданої тою ж католицькою церквою десять років пізніше, по зміні політичних обставин. Та, як бачимо, так не було. Воно може нагадувати скорше збори синодів, який займався під проводом Каїяфи обговоренням діяльності Христа!

І тому ще раз стверджуємо: частина еміграції, про якої нашої ми говорили, — в своїй масі посунулася порівнюючи з роком 1909 дуже й дуже вперед, але вона ще далеко не набула потрібного досвіду й знання.

ДОДАТНИ

"РІК МАЗЕПИ" ЧИ "РІК ПУШКІНА"?

Щоб краще висвітлити саму істоту справи, на початку звертаємося до абстрактного прикладу. Ставимо питання: 1) коли б в якому органі секти "сатаністів" (людей, що поклоняються сатані) почав хтось надто часто, наче б то для "укріплення" чим тім чортівським культурі, покликатися на... Євангелію, цитуючи з неї таке: "Вивів сатана Ісуса на височенну гору й показує Йому всі царства на світі та їхню славу та й каже Йому: Це все віддам Тобі, як-що упадеш переді мною і мені поклонитися" (Євангелія від Матвія 4, 8, 9) і, навівши згадані слова, гисав: "Євангелія доводить ясно й виразно, що сатана є володарем світа, якому впертий Ісус не хотів поклонитися", — то, питаємо ми, чи така пропаганда не привела б до того, що кращі й інтелігентніші з "сатаністів" почали б читати "Євангеліє і як не навернулися б до справжньої віри, то бодай перейнялися б багатьма християнськими поглядами? 2) коли б який атеїст у атеїстичному органі почав часто наводити "слова Біблії": "нема Бога" (пропустивши початок, бо там стоїть: "безумний каже в серці своєму: "Нема Бога"), то чи не спричинився б він до того, що певна кількість атеїстів (і то — кращих, які хочуть все знати й не лінуються читати) перестали б бути атеїстами, або бодай би захиталися не в одному?

Думаємо — відповідь ясна. А тепер вертаємо до теми нашої: гетьман Мазепа і Пушкін.

Порушити цю тему змусило нас те, що в звязку з "роком Мазепи" не лише вперто ширять вигадки про пасивне заховання українського народу підчас рішачючих років 1708-1709, не лише при тому вміло підсовується ідея, немов український нарід (або дослівно: "загал українського козацтва і суспільства") не підтримав І. Мазепи ("це був би великий удар по концепції самостійности української держави першої половини XVIII століття", і далі: "суть лежить .. в наставленню еліти і простолюду першої половини XVIII століття до проблеми власної самобутности, до питання української державности"),*) але використовується його для популяризації тамбур-мажора московського імперіялізму А. Пушкіна та його антиукраїнської поеми "Полтава". Згадану поему популяризується завзято українцями, що не визбулися свого "малоросіяинства", москвофілами і, імовірно, звичайними агентами московськими, що всі ра-

*) Наведені слова цитуюсь зі "Свободи" ч. 195 з 9. X. 1959 р.

зом використовують те, що західні українці не знають добре творів Пушкіна, і, не знаючи їх, допоможуть (в добрій вірі) тим, "адвокатам диявола"!

Отже тому кінечним є подати коротко, якого "Мазепу" створив Пушкін у своїй "Полтаві", як до нього ставиться та як ставиться до українських визвольних змагань. Зясовуючи це, ми в багатьох місцях подаватимем оригінальні тексти в московській мові, бо на окупованій Україні, видаючи цей (і інші) твір Пушкіна в українському перекладі, щоб спопуляризувати Пушкіна, усунули де-які особливо драстичні вислови, які могли б в українського читача викликати почуття справедливого обурення.

Отже переходимо до характеристики гетьмана, яку дає йому Пушкін у своєму імені, в імені автора поеми, характеристики, яку не вільно забувати, коли хочемо правильно зрозуміти цілість і окремі уступи, що в них подаються слова наче б то самого Мазепи.

Згідно з Пушкіноюю "Полтавою", — Мазепа — це злочинець, без чести, без жодних етичних засад, егоїст, розпустник, людина, яка не лише не має батьківщини, а й не розуміє, що це таке мати батьківщину, бо ж вона ніякого (ні народу ні особи) не любить, він готовий до всякого злочину, людське життя для нього нічого не варте, він готовий завжди для своїх егоїстичних цілей кров людську лити, як воду, він не розуміє, що таке свобода, він ненавидить волю. Це огидний самолюб, карерович, зрадник і грабіжник, кат, який готовий мучити людину, аби загарбати собі її гроші, але при тому цей злочинець надзвичайно хитрий, підступний і облудний. Він достосовується до кожного дуже спритно, вдає з себе, мов Тартюф, людину побожну, ідейну, патріота, але, — остерігає Пушкін читача, — всі його "гарні слова" — це брехня і облуда, це фальш, це той "гачок", на який цей злочинець ловить наївних людей і навіть людей мудрих. Таким малює Пушкін Мазепу в своїй "Полтаві", яка, за первісним задумом, мала зватися "Пьотр Великій", бо її героєм мав бути творець московської імперії — Петро I, зідеалізований в поемі.

Тому ж, що палко бажаючи заплямувати український визвольний рух, знищити його в площині ідеологічній, розуміючи, що без поневолення України не можливе будівництво московської імперії (грала при цьому ролю й спокуслива перспектива використати романтичну історію з Мотрею), для змальовання Петра I лишилося за мало місця, — Пушкін, не бажаючи назвати свою поему імям зненавидженого ним "злочинця", — назвав її "Полтавою".

Щоб читач міг сам переконатися, що власне таким малює Пушкін гетьмана Мазепу, наводимо далі в оригіналі ті уривки,

в яких автор сам, у власному імені дає характеристику гетьмана Мазепи:

"Не многим может быть известно,
Што дух его НЕУКРОТИМ,
Што рад і чесно і БЕЗЧЕСТНО
Вредить он недругам своим;
Што ні єдиной он абіди
С тех пор как жив не забивал,
Што далеко ПРЕСТУПНИ віди
Старик надменный прастірал:
Што он НЕ ВЕДАЕТ СВЯТИНИ
Што он не помнит благостині
Што он не любит НИЧЕВО
Што КРОВЬ ГАТОВ ОН ЛИТЬ КАК ВОДУ
ШТО ПРЕЗИРАЕТ ОН СВОБОДУ,
Што НЕТ АТЧИЗНИ У НЕВО."

За Пушкіном цей "злой старік" ховав віддавна на споді душі "замисел ужасний" (жахливий задум) і "далеко преступни віди старік надмєкний прастірал" (далеко сягали злочинні пляни бундючного, гордовитого діда) дослівно:

"Іздавна замисел ужасний
Взлелеял тайно злой старік" —

При цьому цей злочинець виявляє в напрямі здійснення своїх злочинних плянів надзвичайну енергію ("В ньом не слабеет воля злая", "неукротім преступний жар"). Ця ненависть до Мазепи у Пушкіна тим більша, що Пушкін правильно розуміє, що Мазепа боровся не проти "деспотизму Петра", тільки проти Московщини. За поемою Пушкіна, Мазепа, цей, як Пушкін його зве — "Іуда" (Юда), є такий диявольськи облудний, що обдурив самого (за Пушкіним — "шляхетного й великодушного") московського царя, який його ще й потішає, уважаючи правду, подану Кочубеем, за... наклеп!

Підступний і жорстокий облудник Мазепа (за Пушкіним), використовуючи злочинно довіря московського царя, як пише Пушкін дослівно, "с кровожадными слезами в холодной дерзости своей" ("з кровожерчними сльозами у зинім нахабстві своїому") домагається смерті "нещастнаво" Кочубея. І тут Пушкін з мєльодраматичним патосом вигукує: "Чьей казни? Чья дочь в обятіях его?" (Чієї смертної кари? Чия дочка в обіймах у нього?) і тут же, автор, звертаючися до Мотрі, пише: "Не знаеш ти, каково змея ласкаеш на груди своей" (Не знаеш ти, яку зміюку ти пестиш на своїх грудях) і питається, яка сила змушує її вірити лукавим і брєхливим словам Мазепи!

Щоб наші читачі не припускали, що ми, маючи якісь упредження до Пушкіна, навмисно згущуємо барви, подаємо написане на цю тему московським критиком Ю. Айхенвальдом у статті присвяченій цьому творові, що була друкована в третьому томі творів Пушкіна, під загальною редакцією Венгерова "Бібліотека Великих писателів" 1909 г., т. II, ст. 2-3). Отже так розцінює Айхенвальд характеристику Мазепи:

"Еті стіхі убівають — сто смертний пріговор, сто удари молота, которимі прігвождається Мазепа к позорному столбу (до стовба ганьби)". Пушкін, каже Айхенвальд, змалював Мазепу "как человека без атчизни... Оттово по мысли Пушкіна, Мазепа, нічем своїх дел не освятівші, нікакой ідеей ілі верой не пронікнутий... страшний своїм коварством (підступністю, облудою), безмерно лукавий властитель умов і сердец не только мужских, но і женских". Цей Пушкінів Мазепа дурив і Мотрю, дурив він і українців. Власне підготовляючи (за Пушкіним) покарання Кочубея, він, щоб не втратити Мотрі, хоче її обдурити, виставивши себе (за Пушкіним — всупереч правді) борцем за незалежність України і з цією метою розповідає їй те, що — згідно з думкою Пушкіна — було суцільною брехнею. Гласне цими словами, якими — за задумом Пушкіна — дурить підступний Мазепа наївну Мотрю, "українці" з малоросійськими душами дурять наївну еміграцію, представляючи їй Пушкінову "Полтаву", як твір, коли не прихильний Мазепі, то бодай об'єктивний. Ось ці слова в тому перекладі, в якому їх підсовають нам:

*... Давно задумали ми діло,
Тепер воно кипить у нас.
Усім нам діяти наспіло,
На боротьбу ударив час.
Без вольности, добра й слави
Ми гнулись нижче від трави
Під покровительством Варшави,
Під самовладністю Москви.
Україні бути, як державі
У незалежності пора:
Й знамена вольности криваві
Я підіймаю на Петра..."

(останні рядки, щоб ліпше піддурити читача, автор одної з таких статей ще й підкреслив, як це подано вгорі).*)

*) Слід підкреслити, що в оригіналі не прапори названі "кріавими", тільки та воля, якої хочуть українці, названа "кріавою".

Мотря (за Пушкіним) уже й без того починала дорікати Мазепі за те, що вона йому надокучила, нагадувала, що вона йому "віддала все", і ставить питання: "Скажи, чому ж мене не любиш?"

Отже наведений попереду уривок мав зацитькати і заспокоїти Мотрю. І та справді захоплюється перспективою, яку перед нею відкриває гетьман, і він зараз же використовує те захоплення ідеєю та її реалізатором, ставлячи спочатку питання: чи кохаєш? А після позитивної відповіді, друге: "Чи я, чи батько твій тобі дорожчий?" Вирвавши нарешті по довгій розмові слова: "Я всім готова тобі пожертвувати в ці дні", ще раз їй нагадує з притиском: "пам'ятай, що ти сказала тут мені".

А після цього переходить Пушкін до опису Орлика в ролі слідчого й ката, який з доручення Мазепи намагається у сповненого чеснотами "нешасного Кочубея" видобути признання про те, де заховані його гроші й скарби, кличе ката й починає тортурувати Кочубея. І тут знова патетично вигукує автор:

"Де ж гетьман? Де той лиходій?
Куди сховатися він хоче?
В гадючій совісті своїй?"

Таким же змальований і Орлик. Вони в двох:

... .. как вори
Ведут свої переговори
Ізмену ценят меж собой".

Тому пише вже згадуваний Айхенвальд, що коли у Мотрі відкрились нарешті очі, вона збожеволіла, "увідев настоящево Мазепу", бо "перед нею спала пелена і вместо краси — явилось безобразіє (гидота), вместо негі і любові — безпредельная жестокость..."

Закінчуючи ж "Полтаву" описом бенкету Петра I по перемозі, вигукує Пушкін:

"Где ж Мазепа? Где злодей,
Куда бежал Іуда в страхе?
Зачем король не меж гостей,
Зачем Изменик не на плахе?"

Таким малює в дійсності Пушкін Мазепу, вживаючи всього свого хисту на те, щоб всупереч історичним фактам зогидити великого діяча й патріота, обкидати його болотом, обласкувати!

За кого ж тоді маємо уважати таких авторів, які пишуть, спекулюючи на незнанні, хоч би таке:

"Коли ми прочитаємо кредо Мазепи, як його розуміє Пушкін, то побачимо, якого патріотичного звучання воно набуло ..

як сам автор — незрівняно підніс і ошляхетнив його, зробив його справді борцем за волю, а його ідею величною." ("Сучасна Україна" ч. 12, 1952 р.). Цей автор хоче вмовити в нас, що Мазепа не був ані шляхетною людиною, ані патріотом, — тільки Пушкін його "зробив" таким! Це більш ніж глум з довірливого читача!

А нині, в "рік Мазепи", ось що пише другий прихильник Пушкіна:

"Пушкін реалістично характеризує гетьмана Мазепу, як державного мужа, як людину високого розуму... Це досвідчений державець (?). Він уміє берегти свою державну таємницю. А в душі гетьмана "давно зріють пляни..." здійснення цих мрій — відновлення незалежної української держави. Ця характеристика Мазепи цікава тим, що О. Пушкін не зміг приховати основного — правдивості й ідейності, безкористості і глибокої свідомості гетьмана". ("Новий Шлях" ч. 82, 1959, стаття Килимника).

Такі вигадки пускає в світ захоплений "малорос", вигадки, що вражають безсоромно-нахабним перекрученням правди з метою... захвалити Пушкіна!

А Пушкін для нашого "малороса" остільки рідний, що він, забувши, що він не в ССРСР, пише, похваливши ще перед тим Пушкіна за те, що він — мовляв — "крім матеріалів, зібраних з України, використав іще таємні архіви з часів Мазепи" (отже, мовляв, у "Полтаві" — сама правда!), перед тим, як перейти до того, що писав про Мазепу француз — Невіль, виривається з такими словами: "Крім згаданих джерел та відомостей про великого гетьмана, треба ще заглянути й у чужинецькі".

Отже для автора Пушкін не належить до "чужинецьких" (для "малороса" Пушкін — "свій, русській"!).

Щоб ще більше спопуляризувати Пушкіна, згаданий автор ввів перед цитованим уривком пару уривків, які мали б характеризувати відношення Пушкіна до українських змагань, наводив їх у неправильному перекладі та ще й спрепаровані автором статті. В дійсності, за Пушкіноюю "Полтавою", Мазепа є езуїтом.

"Народний бунт готує тихо.
Отруту всюду потайну
Гетьманські слуги розсівають.
Там із Булавіним здійсмають
Козацькі бунти на Дону.
Там будять диких орд відвагу
Там за порогами Дніпра
Лякають вольную ватагу
Самодержавністю Петра."

Петро I змальований справжнім великим державним мужем, який несе мир і добробут, закладає підвалини блискучого майбутнього, але його не всі розуміють і тому:

"Україна глухо волновалась
Давно в неї іскра розгоралась
Друзья кровавой старини
Народной чаялі войны,
Ропталі, треба КІЧЛИВО,
Чтоб гетман узи їх расторг
І Карла ждал нетерпеліво
Іх ЛЕГКОМИСЛЕНИИ васторг.
Вакруг Мазепи раздавался
Мятежній крік: пора! пора!
Он ізнемог, он слішком стар,
Зачем дрожащею рукою
Ещю он носіт булаву?
Тепер би грянуть нам войною
НА НЕНАВИСТНУЮ МОСКВУ."

і ось вони "кічливо" (чванливо) домагалися, щоб гетьман використав ситуацію, кажучи:

"Коли б старий наш Дорошенко
Семен*) Самойлович молодий,
Семен Палій, чи Гордієнко
Були б при владі військовій,
Тоді у сніжному завої
Не вмирили б наші козаки,
І Малоросії сумної
Вже визволялись би полки..."

а до того додає Пушкін:

"Так своевоіем**) пилая,
Роптала юность удалая,
Опасних алча перемен."

бо, мовляв, та молодь:

"Забула краю давній бран
І при Богдані буйні збори,
Священні битви, договори,"

це б то забула "вдячність" до Москви за "визволення", переяславську умову і т. п. Але підступний Мазепа — мовчить і

*) У Пушкіна: "Чи Самойлович молодий".

**) Савііством, амаркічними настроєм.

**"Хто пізна безодню зловорожу
Душі підступної?"**

виголошує Пушкін.

Думаю, що кожний зрозуміє, яким цинізмом є, власне використовуючи зацікавлення гетьманом Мазепою з нагоди "року Мазепи", годувати читачів спрепарованим Пушкіном, щоб... есаціквити і сполуяризувати ту антиукраїнську поему, якої головне вістря спрямоване власне проти Мазепи!

На доказ, що це так, наводимо слова зі щойно цитованої статті С. Килимника:

"Заслугує на увагу творчість найвизначнішого російського поета О. Пушкіна, який у своєму талановитому творі-поемі "Полтава" відзеркалює і тодішній настрій в Україні і політичну ситуацію і світогляд Мазепи та його характер, його справжні наміри щодо розв'язки з Москвою... Хоч О. Пушкін і лає Мазепу, але правди не може приховати... Пушкін... глибоко вивчив справу боротьби Мазепи з Москвою, а тому, хоч "Полтава" не є науковим твором, але окремі моменти цілком правдиво висвітлені". ("Новий Шлях" ч. 81, 1959 рік).

Отже просимо перечитати ще раз характеристику Мазепи, подану нами в цитатах і спрецизовану Айхенвальдом, його вбивчий "світогляд", думку, що "справжні наміри" Мазепи мали на увазі не визволення України, яка того не потребувала,*) тільки задоволення особистих егоїстичних плянів огидного старого злющого діда і... прийняти до відома, що це є "правда"! Більше того! Всі вигадки і неправильно змальований перебіг основних подій — це "цілком правдиве висвітлення" ("наукове"! хоч "Полтава" і не є науковим твором, — запевняє С. Килимник).

Далі — спрепаровані цитати, яких мета — заохотити українців прочитати "Полтаву", і, "хоч це і не наукова праця", — довідатися "правди", опертої на "глибокому вивченню справи!"

Так підступно впорскується отрута в нашу свідомість і рік на честь Мазепи перетворюється на рік зогидження постаті Мазепи і звеличування україножера, московського шовініста — О. Пушкіна!

Але цього мало! На основі тексту "Полтава" Пушкіна написав московський композитор Чайковський оперу під назвою "Мазепа". Тому, що цей московський композитор користується

*) При цій нагоді зазначуємо, що в перекладі, який подає Килимник в часописі, слова "Зухвалі друзі давнини" не відповідають оригіналові, в якому стоїть "Друзья кровавой старини", це б то охочі до кривавих війн, грабунків і розливу крові.

серед американців популярністю, усім, що хоч трохи цікавляться чужою музикою і театром, відома ця опера і, саморозуміло, її лібретто в англійській мові також відоме тій публіці.

І ось вже вдруге захвалює ту оперу, як наче б то українську: страшенно патріотичну (де ж там! гетьман на сцені: "на коні і у гетьманській киреї!") п. Дмитро Чутро ("Новий Шлях" ч. 82, за 1959 р.) додаючи до того, що, мовляв, її кілька років тому багато разів ставили "в американських і канадійських театрах."

Остатнього "аргументу" розглядати не можливо, бо ж хоч би в тому ж Нью Йорку видана була в 1918 році (і досі продається!) такими ж українцями книжечка "Гетьман Мазепа", яка є просто... прозовим переказом "Полтави", звичайно, без подання джерела.

Виникає, на тлі сказаного, питання: чому ми маємо замість хоч би поставити прекрасну драму заслуженої української письменниці і патріотки, знищеної Москвою, Старницької-Черняхівської "Іван Мазепа" (яку ми можемо поставити пристойно, а то й добре), виступати з оперою, написаною москвином на текст московського імперіяліста А. Пушкіна? Чи для того, щоб використати "рік Мазепи" для спопуляризованя серед українців московських письменників і композиторів, це б то, щоб діяти проти основної тенденції святкування пам'яті Мазепи?

Чи (коли ми візьмемо під увагу і американців) для того, щоб зміцнити в їх свідомості твердження Хрущова, що "Україна — це Техас"? Адже ж кожний чужинець з тої нагоди зробить висновок, що "тексасці" сходю Європи, не маючи регіонального твору на цю тему, ставлять твір московський, бо ж то також "свій" (не дурно ж С. Килимник його не зарахував до "чужинецьких").

Мало того! Знаючи зміст творів "Полтава" і опери Чайковського, власне американець зміцниться в переконанню, що українці подібно ж дивляться на справу усамостійнення України і на особу гетьмана, як і Пушкін.

Сказане управнює нас до поставлення запити: чи ми обходимо "рік Мазепи" чи "рік Пушкіна", і чи не практичніше було б (в останньому випадкові) просто закупити в Києві збірник "Полтава", виданий в 1939 році, з такими ж тенденціями як і "Полтава" Пушкіна?

Зрештою, на другий запит підповідаємо самі: ні, "не практичніше", бо в ньому все виложено надто ясно, а тому міг би той збірник, замість вплинути отруююче на свідомість еміграції, — викликати у неї відрухове обурення, і тоді б "робота" пішла на марно!

М. Р.

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ДО МОТРИ.

(Передруковано дослівно в цілому все подане в "Історії Малої Росії" Бантиша-Каменського, Т. III, вид. 1842 р.)

"Мазепа бил восприємником Матрени Кочубеевой от Св. купели, а племянник ево, Обидовскій, женат на родной ея сестре. В начале 1704 года он старался получить руку сей девицы, но благочестивие родители с ужасом отклонили предложение ево. Тогда Гетман, для удовлетворения преступной страсти, решился соблазнить крестную дочь, подсылал в дом Кочубея одново слугу расторопново, ловкаво, по імені Демьяна, с предложением Матрьоне сначала трех тысяч, потом десяти тысяч червоних. Чего не могли ісхитить деньгі, то совершила любовь. Шестидесяти-летний старик превратился в пылково юношу; із Властелина сделался рабом; умолял жестокою прислать к нему частіцу волос; похщал, за дорогія деньгі, красний корал, который она носила на шее, платье ея; держал іх прі себе, орошал слезами. Самолюбіе, свойственное слабому полу, довершило торжество злодея. Мазепа увьоз возлюбленную. Раздался вопль в доме родителей оскорбленных. От стыда принуждѣн бил Гетман разстаться с Матрьоною, лішив ею с невинностью покоя, очародействовал несчастную, говоря словами Кочубея. Она плевала на мать, отца своєво, не внімала убеждениям іх, не страшилась угроз. Все мысли, все желанія ея стремились к одной цели: жить і умереть с предметом пламенной любви. Так поступала юная Матрьона. І Мазепа страдал не менее. Письма ево дышали страстию огненною, исполнены сіли, чувств, несвойственных ево преклонным летам. Прілагаю іх здесь для любопытства чітателей:

1.

"Мое серденько, мой квіте рожаний!"

Сердечне на тое болію, що не далеко од мене ідеш, а я ни могу очиць твоих и личка біленкого видіти, через сее писмечко кланяюся и всі члонки цілую любезно.

2.

Мое серденько!

Зажурился почувши от дівки такое слово, же В.М. за зле на мене маеш, иж В.М. при собі не задержалем, але одослал до дому; уваж сама, щоб стого вироло.

Першая: щоб твои родичи по всім світі розголосили: же вьзяв у нас дочку у ночі квалтом и держить у себе місто подложниці.

Другая причина: же державши В. М. у себе, я бим не могг жадною мірою витримати, да и В. М. так же; мусілибисмо из собою жити так, як малженство кажет, а потом пришло би неблагословеніе од церкви и клятва, жеби нам с собою не жити. Гдеж би я на тот час поділ и мнібже через тоє В. М. жаль, щоб есь на потом на мене не плакала.

3.

Мое сердечне коханье!

Прошу і вельце прошу, рачь зо мною обачитися, для устной розмови: коли мене любиш не забувайже, коли не любиш не споминайже, спомни свои слова: же любить обіцала на щось мні и рученьку біленькую дала.

И повторе и постократне прошу, назначи хоч на одну мигуту коли маємо з собою видітися для общаго добра нашего, на которое самаж преже соизволила есь била, а нім тоє будет пришли намисто з шиї своей прошу.

4.

Мое серденько!

Уже ти мене изсушила красним своим личком и своими обітницами.

Посилаю тепер до В. М. Мелашку, щоб о всім розмовилася з В. М.; не стережися ей ні в чем, бо есь вірная В. М. и мні го всім.

Прошу и вельце за нужки В. М. мое серденько облапавши прошу не одкладай своей обітници.

5.

Мое сердце коханое!

Сама знаеш, як я сердечне шалене люблю В. М.; еще нікого на світі не любив так; моеб тоє щастя и радость, щоб нехай іхала да жила у мене, тилкож я уважав якік конец з того может бути, а звлаша, при такой злости и заедлости твоих родичов, грошу моя любенко, не одміняйся не в чом, яко юж не поеднокрот слово свое и рученку дала есь, а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду.

6.

Мое серденько!

Не маючи відомости о повоженью В. М.; чи вже перестали В. М. мучити и катовати, тепер теди одіжаючи на тиждень на певніє містца, посылаю В. М. одіздного через Карла, которой прошу завдячне прийняти, а мене в не отміжноу любви своей ховати.

7.

Мое серденько!

Тяжко болю на тоє, що сам не можу з В. М. обширне поговорити, що за отраду В. М. в теперешнім фрасутику (печалім) учинити; чого В. М. по мні потребуєш скажи все сій дівці, зостатку, коли они, проклятіи твої тебе цураються или в монастир, а я знатиму що на той час з В. М. чинити, чого потреба и повторе пишу ознайми мні В. М.

8.

Моя сердечне коханая!

Тяжко зафрасовалемся, почувши же тая катушка не перестает В. М. мучити, яко и вчора тоє учинила; я сам не знаю, що з нею гадиною чинити; то моя біда, що з В. М. слушнаго не маш часу о всім переговорити, больш од жалю не могу писати, тилко тоє якож колвек станеться, я поки жив буду тебе сердечне любити и зичити всего добра не перестану, и повторе пишу не перестану, на злость моим и твоим ворогам.

9.

Моя сердечне коханая!

Вижу же В. М. во всем одміннися своєю любовію прежнію ку мні, як собі знаєш; воля твоя, чини що хочеш, будеш на потум того жаловати, припомни тилко слова свои под клятвою мні даніє, на тот час коли виходила есть з покою мурованого од мене, коли далем тобі перстень діамантовій, над которій найліпшого, найдорогшаго у себе не маю: "же хоч сяк, хоч так будет, а любовь межи нами не одмінится".

10.

Мое серденько!

Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучает! Знав би я як над ворогами помститися, тилко ти мні руки звязала; я з великою сердечною тескницею жду от В. М. відомости, а в яком ділі сама добре знаєш; прошу тоди велце учини мні скорій отвіт на сее мое писанье, мое серденько.

11.

Моя сердечне коханая, наймильшая, найлюбезнійшая
Мотрононько!

Впередь смерти на себя сподівався, ніж такой в серцу вашом одміни. Спомни толко на свои слова, спомни на свою присягу, спомни на свои рученки, которіє мні неоднокрот давала: же мене хочь будеш зо мною, хочь не будеш, до смерти любити обіцала. Спомни на остаток любезную нашу бесіду, коли есь бувала у мене на покою: "нехай Бог неправдивого карает,

а я хочь любиш хочь не любиш мене, до смерти тебе подлуг слова свого любити и сердечне кохати не перестану, на злость мои ворогам". Прошу и велце мое серденько, яким колвек способом обачься зо мною; що маю с В. М. далее чинити: бо южь болш не буду ворогам своим терпіти, конечно одомщєніє учиню, а якое сама обачиш.

Щасливиши мои писма, що в рученках твоих бувають, нежли мои бідніє очи, що тебе не оглядають.

12.

Моя сердечне коханаая Мотренько!

Поклон мой отдаю В. М., мое серденько, а при поклоні посилаю В. М. гостинца книжечку и обручик діяментовий, прошу тое завдячне прийняти, а мене в любові своєї неотмінно ховати; нім дасть Бог зліпшим привитаю, а за тим цілую уста коралєвін, ручки біленкіє и всі члонки тілціа твого біленкого, моя любєнко коханаая."

Сіі пїсьма храняться, в списках, в Коллежском Архіве. Подлїннїя возвращєні Мазєпі Графом Головкїніим прї слєдующєм отзївє: "Разбїрая взятїя у Кочубєя пїсьма, нашлї ми, между прочїмі, некоторїя пїсьма і цїдулї Вашєго ль Сїятльства рукою, ілі чьєю іною пїсаннїя, к дочєрї єво Кочубєєвой, которїя подлїннїя, не перепїсывая і нікому оних не показывая, к Вашєму Сїятельству, за печатью, прї сьом посилаєм." Малор. дела, Кол. Архіва, 1708 года, ч. 19.

Попєреду наведєне подав Бантїш-Каменський лїше "для любопїтства" (для цїкавости), цїлком не журячїся ані усїєю нєймовїрнїстю своїх власнїх пояснєнь, що навїть стилем нагадують звичайнїсїнїкї плїткї, ані тим, що текст лїстїв заперєчує всі вигадкї поданї як історично-усталєні фактї, вїявлюючи власнє цїлковїту незгїднїсть вигадок Бантїша-Каменського з гравдою. Текст лїстїв відпїсував урядовєць-москвїн і звичайно наробїв помїлок та попєрекручував дє-якї слова.

Фотокопії з деяких сторінок з праці Бантиш-Каменського присвяченої Мазепі. Бібл. рідкість.

вопоріе во Дорожманъ живую, искади
ошасношей и добить, Мазеса обрашилъ
взоръ свой на Задѣбрскаго Генмана,
кромольнаго, храбраго, влестолюбива-
го, врага Полковъ и собиеншей ро-
дны. Первые годы, прозданные нмъ
подъ начальствомъ Дорошенки не озна-
менованъ никакимъ особеннымъ подвиг-
гомъ: или Мазеса не хотѣлъ влругъ
обнаруживъ своихъ способностей, или
два удобнаго времени, или Предводитель
Чигиринскій, не мѣше его лука-
виль, обуздывалъ предприимчиваго вино-
шу, спрашалъ въ нежъ опаснаго сопер-
ника. — Въ 467^{мъ} году влесь Доро-
шенки начала ослабванъ: Самойловичъ
повелѣвалъ на обныхъ споровахъ Дити-
ра. Ожидая вспоможеннаго войска
Турецкаго и Тамарскаго, Дорошенко
спаралса выигранъ время, опиравалъ
Мазесу въ Переславѣ къ Князю Родо-
домовскому съ предложениемъ поддан-
ства. Козарный посланикъ вдалъ мн-
сла, свощени Властелина съ извѣрками

ЖИЗНЬ МАЗЕПЫ

Сочиненіе

Бантиша-Каменскаго.

съ ПОРТРЕТОМЪ и СЕРТИКАТОМЪ ПОДПИСИ.

Забывъ Мазепу съ дѣлехъ поръ!
Лжшь въ шоржаскую сакшань
Разъ въ годъ вилекой донимъ,
Гроза, грешншъ о немъ Соборъ.
Пужкинъ.

МОСКВА.

ВЪ ТИПОГРАФИИ АВГУСТА СЕМЕНА
на Ипполитовской Медико-Хирург. Академіи.

1834.

Съ всеобщимъ востаніемъ умомъ, даромъ слова, вслушивочъ убѣдши, вкрадывающа въ взгляды сердца человѣческаго, хитрый, ослорожившій Мазепу сарматъ въ душѣ своей злобу, вснипительность, злѣбосниязаніе, вссрамительное слезолюбіе, билъ и ударъ выволъ блгодарности : сему чловѣку ввзрмалъ Гейманъ Самодловъ въ оснипательнѣе сивоей сенокъ. Тѣсно и бмло званіе учмела для Мазепы, рюльдинато съ вытѣмъ чувстваніемъ, в славнаго управлѣть вродоухъ, а не унлчи нѣкодызвѣкъ выноней : но вврниа сѣа, испианлѣе рюль, вѣн сго въ рюльдожденой чвал. Онъ, угождаъ Гейману, пригоновлѣа будущее возмнѣненіе свое. Нлдегда не обчинула его. Семъ лѣтъ попервнмъ лунчѣбъ жнзн сакрѣо вознлгрѣдлнсь. Въ 1681 году Самодловъ привѣзлъ наставника сѣней въ Зннскнме Пойскнмъ Говорнщн. ошнрлжнл въ Москву съ рѣзвнчн рѣдснвалнскнмч о Блжчнцрѣбнчнхъ догуборѣ ; во впопрѣмъ разъ, 1682 году, съ полднрѣслнчѣ

шавъ : влѣзлъ вскнвал, обнлжнлнлнго въ нѣспрѣчнстѣ, съ унлстнмъ въ Московокъ догуборѣ. Мазепа ошнрлжл Гусударя: пѣчалъ свою ж болячу, млдкчу, нудобоснмлюу ; шѣловелъ во вратовъ, рлзстѣлллжлщл колѣа, млбнмнл клѣтѣмн, нлдѣ сллвоу сго ; шлжл въ сѣа рлболъ вѣрнлмъ, нспрлшлмъ, не скрлжлмнл отъ Царя длѣе шлблчъ, вкнтрѣннл въ сѣрлцѣ сѣоого ; умоллъ, чѣобмъ, прѣ простодушноу сго нѣзлвнчнстѣ, прѣ сллужѣ вѣрѣю и рѣдншлчнлоу, не позрѣмла сму блснѣ лолмла, сѣврнла и смрлдлл. Такъ дѣлствлवलъ, говорлмъ Мазепа, когда Пѣтръ управлѣа Гусударствомъ ; во шлвнъ, унлсѣнлз Голцнчнмъ въ обнстѣа Архангѣльскую, воспребнл съ нлвѣ. Остѣлѣа нлвѣ однѣ догдѣа. — Нлдѣлжлво вншл прѣрѣкъ вслѣкодушнъ, чѣобмъ околѣа въ доблрѣмѣлѣлѣй : Рѣлнпрскато спрлз Ротмнстръ Нлвѣа Снблѣвъ, рлзгорѣчлспнй ллпѣтѣмн, прлвѣзѣа въ Глауковскл Рѣтлшъ, прѣ свндѣшллзъ :

жертвенную славу? Вѣдана же во что
свидѣннѣйшія обязанности, Матеря имѣла
въ виду личные только выгоды, и со-
шла съ поприща сѣмъ съ тавиломъ же
боснславіемъ, какъ и явилася.

К О Н Е Ц Ъ.

кавъ я, лишь только овдовѣвъ, (въ 1704
году) смѣлъ помышлять о новой женить-
бѣ, съ Мавревою. Благочестивые родите-
ли съ ужасомъ ознакомили предложение Ма-
ммы. Тогда Гетманъ, для удовлетворенія
преслушной страсти, рѣшился соблюсти
привскую дочь, подсылавъ въ домъ Коку-
бея одного слугу распорошного, ловкаго,
во имени *Амалки*, съ предложеніемъ Ма-
врей съначала преть мыслямъ, потомъ де-
сломи мыслямъ чераюныма. Чего не могла
ископоть деняги, то совершила любовь.
Шестидесятилѣтній старикъ превратился
въ юнаго юношу; изъ Властелина сдѣ-
ялся рабочи; учюлла жесипокою прислать
въ вечеру часину волосъ; пощипалъ, за до-
роги деняги, краснѣй коралъ, колпорый
она висела на шеѣ, плазны ея; держалъ
въ при себя, орншалъ слезачи; писалъ
къ ней: *ето оми милушка еси крестныма*
своима лнмама и голымъ оубиранима; ели
ома ннколю ма семѣ еше такъ: не любма;
емюма бѣтъ съ душою роллунтъ того, кто
не роллунтъ; ето: прстанимъ еси
нмама, то въ рутскма-тъ сабу-вмама, ма-
ли еси браніе ома, что еси не огладлнма и

проч? называла свою *Матрошеньку*: *серденкомъ своимъ*; *розовымъ цветкомъ*, *наимилшмъ*, *наилюбезнѣйшимъ*! — Самолюбіе, свойственное слабому полу, довершило торжество злодѣя. Мазена увезъ возлюбленную, *похитилъ ея ногу*, какъ *солкъ овцу* — по слованъ Кочубей. Раздался вопль въ домѣ родителей оскорбленныхъ. Ошъ стыда припужденъ былъ Гетманъ разстаться съ Матреною, лишивъ ее съ невинностію покая, *отпродѣйствовавъ несчастную* — какъ изъясняется Кочубей. Она плевала на мать, отца своего; не внимала убѣжденіямъ ихъ, не страшилась угрозъ. Всѣ мысли, всѣ желанія ея стремились къ одной цѣли: жить и умереть съ предметомъ пламенной любви. Такъ поступала юная Матрена, когда коварный соблазнитель лежалъ у ногъ ея, изъясняя спрасъ въ письмахъ огненнымъ, дышавшихъ слово чувства; но всему есть конецъ и пылкость старика не можетъ долго продолжаться! Она угасла. Несчастливая почувствовала вѣроломство и вѣстѣ вину свою проинилъ родителей. Живѣйшее раскаяніе овладѣло ею. Старикъ началъ понемногу, какъ бы припрощать дочь.

РІЖНІ "ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ"
(безпідставні фантазії)

**Мазепа, ніби то, старий малюнок з портрета,
що ніби був тоді в монастирі під Лисцямию.**

Матиас I Гвастерски краљ XVIII век.

Григор Де Бајала.

**"Тетяма Мазепи" — олія.
З виготови "Українських Мастців" у Торонті.**

"Портрет Мазепи" з "Літопису" С. Верлюка — Кочубевого канцеляриста, св'язаного з посади Гетьманом.

I. Нілітін. Портрет наполеонаво гетмана.

**Травюра Осіпова, зроблена на підставі портрета Нікітіна
для Вальтш-Каменського "Жизнь Мазепи".**

Пізнiшi варiанти портрету роботи Нiкитiна.

З ГАЛЕРІЇ ОБРАЗІВ

УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ В КАЛІФОРНІ

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Старіше малювало олійною фарбою, розміром 29×22½ дючі. Мистець-маляр редакції мезі-домкї. Педарував для Музею Каленнїк Писмен.

З поданням вгорі написами було опудлїковане це "малювання" яке є справдї тїльки парташкою копїєю з краківського варїанту портрету "напольнаво гетмана" роботи Нiкитiна.

potent wyświadczył mu dzielną pomoc przy zdobyciu Azowa, na stepy wychodził co roku latem i zimą, wysyłał i na północ pułki za pułkami, wreszcie od r. 1704 przebywał parę lat w

Fig. 119.

Jan Mazepa.

podług portretu w Akad. Sztuk Pięk., w Petersburgu;
reprod. u Traczewskiego.

Polsce z 40 tysięcznym wojskiem kozackim. Gdy obozował pod Zamościem w roku 1705, otrzymał od króla Stanisława Leszczyńskiego propozycję sojuszu. Mazepa kazał męczyć

3 noyrpera Hixirixa.

**Портрет пензля Куриласа.
(Фантазія)**

Колірова графіка — фантазія Дядишина.

Фантазія мал. Масютюка.

Фантазія мал. Кроковн.

Carolus

Шведський король Карло XII.

Останній шлях союзника гетьманів Мазепи й Орлика — відважного, як легендарні герої шведських саг, вождя шведських армій короля Карла XII, що загинув під час штурму форту Фрідерікстена у грудні 1718 року. — Малюнок Цедерстрема.

Додаток ч. 5.

Фотокопії уривків і окремих сторінок з останньої виданої в УССР праці проф. О. Оглобліна, появу якої він заперечував і сторінок на яких був видрукований дзвін, і взятий з того дзвона "портрет" Мазепи, які він, видрукувавши вдруге в 1960 році, твердив на сторінці 8, що їх "публікує вперше".

Все те змушує нас поставити питання: як може читач вірити твердженням і доказам та цитатам автора, які торкаються XVII-XVIII століття, які важче перевірити, коли той автор відважується писати явну неправду про те, що було тільки 35 років тому і торкається його особисто?

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проф. О. П. ОГЛОБЛІНА

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІПУСК VI

УКРАЇНА В КІНЦІ XVII —
В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
1918 — 1941

ФОТОКОПІЇ З ОСТАТНЬОЇ КНИЖКИ

Вид. в УССР

{ 1941 }

Проф.
О. ОГЛОБЛІНА.

польсько-турецькою авалом правобережне селянство. Серед них був і білоцерківський шляхтич Іван Мазепа, який на завжди, до кінця свого життя, зберіг панську ненависть до селянина й побожну уклінність дрібного „кресового“ шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою, — один з тих „ясковельможних гетьманів“, яких полум'яний український пост-революціонер з огидою й презирством назвав „варшавським сміттям“.

„Коломацькі статті“ (1687). Коломацький переворот завершився складанням нової угоди між козацькою старшиною

Стр. 12

боротьби в самому місті до слушного часу стримувало керівні кола міщанства від активніших виступів проти старшини й гетьманського уряду. Отже, тим більш ясною стає загальнополітична орієнтація українського міста на підтримку російського уряду. У критичний момент шведського нападу на Росію та Україну українське міщанство, як і весь український народ, зберегло вірність Росії і мужньо виступило на захист своєї батьківщини.

Стр. 62

IV

Боротьба російського і українського народів проти шведських загарбників (до 1709 р.)

Стор. 138

2. ВТОРГНЕННЯ КАРЛА XII НА УКРАЇНУ І ЗРАДА МАЗЕПИ

Стор. 143

ломлю і етніцизмів і скасувати козацький устрій.

При таких обставинах старшинська верхівка, яка давно вже співчутила і заздрим оком дивилася вбік магнатсько-шляхетської Польщі, почала активізувати свою діяльність, звертаючи на відрив України від Росії і повернення її до Польщі. Усі ці Герасюки, Ломиковські, Апостоли й інші лідери старшинської аристократії, які ще недавно вийшли з старшинської маси або з дрібної шляхти, а на той час уже поробилися найбільшими державцями на Лівобережній Україні, всію бачачи, що рамки їх класової експлуатації і політичної влади значно вужчі за ту необмежену сваволю польських магнатів, які думали в своїх кріпосницьких лещатах народні маси Правобережної України. Шляхетська Польща стала ідеалом старшинської аристократії часів Мазепи. Верхівка старшини добре знала, що широкі маси українського народу нерозривними зв'язками зв'язані з російським народом. Але з народними масами старшинській верхівці було не по дорозі. Зате їй по дорозі було з Мазепою, який завжди залишався поль-

Стор. 153

ським шляхтичем, у якого, перефразуючи відомі козацькі слова про Адама Киселя, українські кістки обросли лядськими м'ясом". Недарма в розмові з В. Кочубеєм Мазепа одверто казав: „Не был бы шляхтичем, не был бы сыном короля, естли бы всегo добра Короле Польской не злыли”.

Стор. 151

густові II проти шведів та їх „адгерентів” на Україні і коли Мазепа активно допомагав польським панам придушувати народні повстання на Правобережній Україні під проводом Семела Паляка. Станіслав Лещинський писав французькому

Стор. 154

і тоді гетьман став би безсилий проти старшинської опозиції. Не „Велике князівство руське“ тоді було б йому потрібне, а щось більш реальне — подяка й нагорода йому особисто від вдячної йому за повернення Лівобережної України шляхетської Польщі.

Отже, не відкриваючи старшинській верхівці своїх справжніх намірів, спритно роздуваючи її „галяцькі“ настрої, Мазепа договорювався із Станіславом Лещинським про безумовне приєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа діставав, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воеводства Вітебське й Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої. Ясно річ, про це старшинська верхівка не повинна була нічого знати.

Зносини Мазепи й старшинської верхівки з польсько-литовськими магнатами давно вже не були секретом для ро-

Стр. 138

Націоналістична легенда зробила з Полуботка захисника „українського автономізму“, палкого оборонця „прав и вольностей“ України супроти централістичної політики Петра. Однак, насамперед виникає питання про те, наскільки сам Полуботок міг очолити старшинську опозицію політиці Петра I на Україні. Найзможливіший дідич Гетьманщини, що все життя присвятив здобуванню маєтностей („добр“), один з найактивніших визискувачів українського селянства, Полуботок, і за життя Скоропадського, і будучи вже наказним гетьманом, „верно и тихо“ (В. Л. Модзалевський) служить царському урядові. Він прагне булати і, добиваючися її, запобігає ласки Меншикова, їде йому назустріч в справі „почепського междування“, наказуючи гетьманським представникам „не ви-

Стр. 250

Друкарня Академії Наук УРСР у Львові, вул. Осоловських 11

Остання сторінка

формулою: „и гетман, и вся старшина, и войско Запорожское, и народ малороссийский на их царской милости были челом“, з'являється новий додаток: „и приняли то с радостью“ (наприклад, пакти II, IV, VI, XIII).

„Коломацькі статті“ забезпечували передусім інтереси царського уряду на Україні. Зокрема велику увагу було приді-

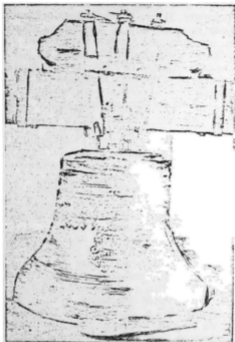

І. Мазепа (з зображення кол. Дочинського монастиря)

лено актуальним питанням зовнішньої політики. Оскільки відомо було, що Сазойлович критично ставився до „вічного миру“ з Польщею 1686 р. і через те був в опозиції антитурецькій коаліції, в „Коломацьких статтях“ застережено було, що новий гетьман повинен: поперше, не мати жодних зносин з польським королем і кримським ханом (а також з іншими державами); подруге, не зачіпати інтересів Польщі і „вечный

мир и союз" з нею „содержать крепко и ничем не нарушать“; нарешті, посилати українське військо проти Криму (пакт VII).

Щоб забезпечити належний контроль царського уряду над Гетьманщиною, а разом з тим і охоронити гетьманський уряд від невдоволених народних мас, зазначено було, що „при гетмане в Батурине для охранения целости его быть полку

Дзвін І. Мазепи (Чернігівський істор. музей)

Московському стрелецькому“ — коштом гетьманського уряду (пакт XVII).

Новим, порівнюючи з попередніми „статтями“, був пакт XIX про взаємовідносини України й Росії, де вказано було, „чтоб гетману и старшине, служба великим государям... народ малороссийский всякими мерами и способы с великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением, чтоб были под одною их ц. п. в. державою обще, яко единой христианской веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссий-

вича, становище у війську Неплюєва й Григорія Самойловича було вже дуже напружене. Григорій Самойлович, повідомлений кимсь про події на Коломаку, посварився з Неплюєвим і вирушив з козацькими полками до Кодака. Прихильна до Самойловича старшина, на чолі з прилуцьким полковником Лазарем Горленком, радила Григорію Самойловичу шукати допомоги в Криму. Але в цей час почалося повстання у війську проти старшини. 31 липня перелякана старшина на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом сповістила Неплюєва про те, що „в полках у них козаки имеют рознь и начиняется недоброе“, і закликала Неплюєва на допомогу. Це був початок „великих бунтов“. У Прилуцькому полку повсталі козаки полковника Л. Горленка й полкового суддю, „бив-вкинули в горящую печь и засыпали землею живых“. В інших полках козаки „побили многих знатных людей“. Багато старшини повтікало з війська. „Во всех полках — доносили Неплюєву — у побитых и у беглых (старшин — О. О.) пожитки и лошадей разграбили и сердюков и компанейцев хотят побить же“. Дісталось і духівництву: прилуцькі козаки знищили свою похідну полкову церкву. Сердюки й компанійці, а з ними Григорій Самойлович і старшина опинилися в облозі повстанців. Тоді старшина видала Неплюєву Григорія Самойловича. Повстання було придушено Неплюєвим з допомогою сердюків та компанійців, а також „из поспольства лучших людей“, тобто заможної частини козацтва.

Почалася жорстока старшинська помста. Новий гетьман Мазепа відразу ж узявся придушувати повстання. Повернення Мазепи з Коломака до Батурина було по суті каральною експедицією гетьмансько-царського війська. Голіцин дав на допомогу Мазепі 3000 чол. з смоленських полків і 1000 чол. кінноти. Однак, придушити повстання було, очевидно, не легко, бо 13 серпня 1657 р. Мазепа, який був тоді в Гадячі, викликав до себе ще компанійські полки Новицького й Пашковського. Одночасно діяли і каральні загони місцевої козацької старшини. У Переяславському полку повстання придушував новий полковник Дмитрашко-Райча, який посилав свої каральні загони в різні місцевості полку. Ці загони відновлювали владу старшини, жорстоко карали учасників повстання, вишукуючи насамперед його „принципалов“, стягали великі контрибуції з місцевих громад (так, на Воронківську громаду накладено було 500 талерів). Під виглядом відшкодування старшинських збитків каральні загони грабували селян. Картину жорстокого придушення повстання малює козацький літописець Величко: „Зараз всех тих своевольников по городах и селах велено от гетмана старшинам зисковати, ловити и до крепкого вязения отдавати, потом розиски чикити; по которых розисках одним викинейшим руки и ноги поламано, другим

голови неистовне оттинано, третих на шибеницях вешано, четвертих на худобах харано, з п'ятих глупство княми вигоняно".

Так придушив Мазепа народне повстання 1687 року.

3. УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ВІЙНІ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ І КРИМОМ

Другий Кримський похід (1689). Невдалий кінець першого Кримського походу не припинив дальшої боротьби Росії проти Туреччини й Криму. Активну участь у цій боротьбі продовжувала брати і Україна. Головну увагу при цьому приділено було боротьбі проти татарських нападів. Кримське ханство, користуючися невдачею першого Кримського походу, і далі робило руйнівні напади на територію України, але український народ давав рішучу відсіч татарським загарбникам. У лютому 1688 р. козацьке військо на чолі в охочкомонним полковником І. Новицьким розгромило татарський загін біля устя р. Тясмина. Наприкінці вересня того ж року Новицький на чолі кількох козацьких полків вирушив у похід під турецьку фортецю Очаків, де було зруйновано кілька турецьких поселень, розгромлено татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий „єсир", взято було полонених і велику здобич. Ці успіхи українського польського армії виділяються на фоні невдалого походу польської армії під Кам'янець у 1683 р.

Тим часом російський уряд готувався до нового великого походу проти Криму. 19 вересня 1688 р. був виданий царський указ до всіх „служилих людей" готуватися до походу проти Криму, призначеного на весну 1689 р. У листопаді 1688 р. був оголошений збір „десятої деньги" з торгових і посадських людей на військові потреби, зв'язані з новим походом. У березні 1689 р. російське військо під командуванням князя В. Голіцина вирушило в похід. Це була величезна армія в 112 тис. чол., яка незабаром (20 квітня) збільшилась приєднанням до неї на Коломаку козацького війська на чолі з Мазепою. Об'єднане військо вирушило на південь прямо степом, залишивши на р. Самарі загін для забезпечення комунікації і постачання війську. 11 травня Голіцин і Мазепа дійшли до р. Каїрки, поблизу Перекопа; звідси Голіцин для забезпечення правого флангу послав загін до турецької фортеці Аслак-Кермена (на Дніпрі), а сам рушив далі до Перекопа.

Звістка про похід російсько-українського війська дуже стривожила Крим і Туреччину. На допомогу татарам прийшло 50-тисячне військо з Азова. Татарське військо вирушило назустріч Голіцину і стало на Каланчаку. Тут 14 травня, між Зеленою Долиною і Чорною Долиною, на правий фланг ро-

(зокрема тестем йому був М. Ілляшенко, колишній лубенський полковник); були Полуботки — Леонтій, колишній переяславський полковник, і син його Павло, одружений з сестрою Михайла Самойловича; були Сулими (старший син Самойловича Семен, полковник стародубівський, був одружений з дочкою Федора Сулими); був князь Юрій Святополк-Четвертинський (що згодом одружився з дочкою колишнього гетьмана Самойловича), племінник кийського митрополита Гedeона, якого Мазепа дуже не любив і смерть якого (в 1690 р.) дуже порадувала його. З удовою Якова Самойловича був одружений стародубівський полковник М. Миклашевський (заарештований під час Коломацького перевороту 1687 р.), а з дочкою Семена Самойловича — генеральний осавул Антін Гамалія. Були на Україні й інші родичі, свояки й друзі Самойловичів. Самойловичі були зв'язані також із смоленською шляхтою (через Швейковських і Корсаків) і, можливо, з слобожанською старшиною. Велике значення мали зв'язки Самойловичів з російським боярством, зокрема з Шереметєвими (брат покійного боярина Ф. П. Шереметєва, зятя гетьмана Самойловича, — відомий полководець, боярин Б. П. Шереметєв протягом багатьох років командував російським військом на Україні).

Ці широкі й впливові зв'язки Самойловичів дуже турбували Мазепу, який добре розумів, що при певних обставинах Самойловичі можуть порахуватися з ним за переворот 1687 р. Становище Мазепа, особливо в перші роки гетьманування, було тим складніше, що він не міг цілком довіряти і своїм коломацьким спільникам, навіть найближчому з них — генеральному писареві Кочубею.

Ні щедре роздавання маєтків, ні підвищення в урядах не могли усунути тих суперечностей, які незабаром виявилися між Мазепою і його коломацькими „друзями“. Мазепа, очевидно, боявся цих „спільників“, особливо коли між ними виникли певні розходження в конкретних політичних питаннях, зокрема в питаннях зовнішньої політики. Колишні доросенківці, що склали основне ядро учасників змови 1687 р., — генеральний суддя М. Вуяхевич, лубенський полковник Г. Гамалія, чернігівський полковник Я. Лизогуб, а особливо генеральний писар В. Кочубей, — навряд чи могли прихильно ставитися до участі України в антитурецькій коаліції і, незалежно від того, як сам Мазепа особисто ставився до цього питання, неминуче мусили стати в опозицію політиці гетьманського (і царського) уряду.

Нарешті, незабаром серед незадоволених Мазепою опинилися й інші спільники його по коломацькому перевороту — генеральний обозний Борковський, переяславський полковник Дмитрашко-Райча (приятель Михайла Самойловича), кийський полковник Солонина і ніжинський полковник С. Забіла; до них приєднується ще миргородський полковник Д. Апо-

стал. За ними тяглися їхні численні родичі — отже, мало не вся старшинська верхівка Гетьманщини.

А втім, Мазепа не розгубився. Спираючись на підтримку царського уряду, спритно використовуючи тертя і гризню серед опозиційного табору, додержуючи принципу „divide et impera“, Мазепа не гребував ніякими засобами, щоб зміцнити своє становище і поодинокі розбити окремі опозиційні угруповання. Він не зупинявся перед наклепами, фальшуванням документів, провокацією, навіть фізичним знищенням своїх конкурентів (так, ніжинський полковник С. Забіла був „отруєн по ненависти“ до нього з боку гетьмана). Один по одному сходили, тимчасово або назавжди, з політичної сцени люди, яких Мазепа вважав так чи інакше небезпечними для себе. Натомість Мазепа створював нові кадри старшинської аристократії, на перші місця висувуючи своїх родичів (ніжинський полковник І. Обидовський, київський полковник К. Мокієвський, А. Войнаровський), свояків (лубенський полковник Д. Зеленський, гадяцький полковник С. Трошинський) або просто відданих йому людей (прилуцький полковник Д. Горленко, полтавський полковник П. Герцик, переяславський полковник І. Мирович, генеральний писар П. Орлик). Це допомогло йому подолати ряд виступів опозиційних старшинських угруповань і до самого кінця гетьманування зберегти в своїх руках всю повноту гетьманської влади і необмежене керування політикою старшинської аристократії.

Діяльність старшинської опозиції дуже мало відома; збереглися, природно, лише фрагменти, окремі, нерідко дуже неясні, натяки документів. Однак, факти репресій гетьманського (або царського) уряду і такі гучні справи, як виступ Петрика (1691—1696 рр.) чи виступ Кочубея та Іскри в 1708 р., свідчать про те, що з першого до останнього року гетьманування Мазепа то вщухала, то знов розгоралася, але ніколи не припинялася серед старшини боротьба за владу.

На кого спиралася старшинська опозиція? Цілком зрозуміло, що вона, так само як і її конкуренти з урядового табору, понад усе боялася народних мас і, якщо іноді і апелювала до них, то це було з її боку кічим іншим, як звичайною демагогією і обманом. Опозиція твердо засвоїла загальностаршинський тезис про те, що „не так страшні татари, як свої нехристи“ (слова М. Вуяхевича), і цілком послідовно будувала всі свої політичні розрахунки на різних зовнішньополітичних комбінаціях. Оскільки в цій опозиції велику роль грала боротьба окремих старшинських родин за гетьманську владу, опозиція у своїх зовнішньополітичних відносинах виявляла повну безпринципність. Залежно від обставин часу старшинська опозиція шукала собі підтримки то в Бахчисараї, то в Москві, то навіть у Варшаві, а нерідко одночасно у всіх сусідніх держав, але особливі надії покладала (до Константино-

Уривки зі статті В. Давиденка і О. Касименка "Славна сторінка споконвічної дружби російського і українського народів".

Стаття була надрукована в т. зв. УССР, у часопису "Комуніст України" (ч. 9, 1959 рік). Вона яскраво показує, яку схему історії хочуть накинати окупанти і які вигадки пускають у світ про гетьмана Мазепу, та дають змогу порівняти з тими "змякшеними", які ширяться серед нас. Ряд ні на чому не опертих вигадок (напр. про "ліквідацію укріплень Січі" з промовчанням того, що всіх, хто живим дістався в московські руки, вимордовано) або орудування числовими даними, які суперечать собі взаємно і свідчать про вартість статті. Статтю написали спільно "доктори історичних наук" — вірні слуги окупантів.

"...Полтавська битва була великим подвигом російського й українського народів, що піднялися на захист своєї свободи і незалежності, продемонструвала їх нерозривну братерську єдність і дружбу....

"Особливо злобно фальсифікували і фальсифікують ці події українські буржуазні націоналісти. Вони замовчують братерський союз і історичні зв'язки російського і українського народів, всіляко піднімають на щит запроданця і найлютішого ьорога України й Росії — Мазепу. В численних книжках, статтях, написаних націоналістичними недобитками, що осіли в різних імперіялістичних країнах, цей зрадник вихваляється на всі лади....

"Корінь дружби братніх східнослов'янських народів—російського, українського і білоруського — лежить в єдності їх походження і виникнення з єдиної древньоруської народності. Спільною колискою цих народів була Київська Русь.

"Як відомо, внаслідок роздроблення Київської Русі в XI-XII ст. виникли окремі феодальні князівства. В нових умовах, в умовах тяжкої боротьби з татаро-монгольськими та іншими агресорами відбулося відособлення окремих частин древньоруської народності і утворення трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Але між цими народами і далі зберігались економічні, політичні й культурні зв'язки, зміцнювані свідомістю єдності всієї Руської землі. Цю глибоку свідомість єдності народи пренесли через віки своєї історії....

"Поворотним етапом в історії українського народу стало його воз'єднання з російським народом, здійснене на Переяславській раді в 1654 році. Цей історичний акт поклав початок но-

вому славному періодові єдності й спільності всього дальшого розвитку двох братніх народів....

Радянські люди добре знають справжню підлу роль гетьмана-зрадника. Радянська історична наука спираючись на незапечені факти, показала всьому людству дійсне обличчя цього запродаця.

Мазепа все своє життя глибоко вороже ставився до українського і російського народів. Його життєвий шлях був зв'язаний з шляхетською Польщею. Народився Мазепа в родині українського шляхтича, який з улесливістю холопа служив польським магнатам. Освіту він здобув в єзуїтській колегії, де все навчання було пройняте духом католицького фанатизму....

У 1909 році М. Грушевський всіляко розписував вигаданий ним "українсько-шведський союз", метою якого нібито було визволення України. На всі лади вихваляють Мазепу петлюрівські недобитки різних гатунків — Б. Крупницький, Б. Андруськ, І. Борщак та інші....

... Він зобов'язався також віддати Лівобережну Україну і Січ під зверхність Польщі. Як винагороду за цю зраду польські пани обіцяли Мазепі титул князя і два воєводства — Вітебське і Полоцьке — у спадкове володіння. Мазепа видав польському королеві російський план воєнних дій проти шведів....

Весь український народ у тяжку годину ворожого вторгнення виявив непохитну вірність союзові з братнім російським народом. Українське козацьке військо, яке налічувало понад 50 тисяч бійців, відважно билосся проти ворога. Мазепі вдалось повести за собою лише кілька тисяч чоловік найманого війська....

Основна маса запорозького козацтва складалася з бідноти, якій інтереси старшини були зовсім чужі. На боці Мазепи виступила лише старшинська верхівка Січі на чолі із зрадником, кошовим отаманом К. Гордієнком; обманом їм вдалось було повести за собою частину рядових козаків.... Вони поширювали наскрізь брехливі твердження про те, ніби вся Запорозька Січ підтримала шведів і за це була зруйнована Петром І. Ці вигадки не мають нічого спільного з історичною дійсністю, яка незаперечно доводить, що рядове козацтво чесно і до кінця виконало свій обов'язок перед батьківщиною. А ліквідація за наказом Петра І укріплень Січі, що відбулася ще в квітні 1709 року, мала на увазі виключно воєнні цілі....

Кожне місто і містечко шведам доводилося брати в запеклій боротьбі. Стародуб, Пирятин, Мглин та інші вони так і не змогли взяти....

Під проводом Карла XII виступала 30-тисячна шведська армія, яка вважалася однією з найсильніших в усій Європі і мала

багатий досвід переможних воєн з Данією, Польщею, Саксонією та іншими країнами Європи... Шведським загарбникам і їх слугам, підлим зрадникам — Мазепі та його поплічникам — не вдалося відірвати український народ від його вірного брата — великого російського народу....

За роки північної війни кількість промислових підприємств в Російській державі збільшилась мало не в десять раз. У ті роки виникли перші мануфактури на Лівобережній Україні. За указами Петра I збільшувалося видобування солі, селітри, виробництво скла."

Численні уривки статті підписаної двома советськими "істориками" вмістили ми тому щоб дати змогу ознайомитися з тою історією України, яку творять окупанти і якої вчать поневолений український народ і тим улегшити розпізнання ворожих ідей ширених серед нашої еміграції ріжним способом. У цій статті зветься державу наших гнобителів "нашою батьківщиною", вона ж зветься не ССРСР, а найчастійше "Росією". Її бивається в голови поневоленням існування вигаданої "древнеруської народности" і то "єдиної", з якої по зруйнованню її не московськими предками, а... татарами з часом повстали три народи. Однак вони завжди наче б то зберігали свідомість своєї єдності і Україна наче б то стало боролася за поновне зєднання в москалями, з "Росією". Це ріжниться від ширеного серед еміграції тим, що напр. "гарвардці" взагалі всіх творців київської держави роблять предками москалів, а українську землю заселяють новими переселенцями.

Перетворювання України по Полтаві в московську кольонію всупереч правді представляється періодом економічного "розцвітту", концентруючи увагу на розитковій московської економіки на Україні.

Ударемнення московськими військами спроб українців визволитися подається ніби дію українського народу. Примусову участь українських полків у Північній війні представляється як добровільну. Як ми знаємо, всупереч правді переконуються читачів начеб то українські історики "галасливо вихваляля гетьмана Мазепу і далі твердять "Радянська історична наука, слираючися на незаперечні факти, показала всьому людству дійсне обличчя зрадника Мазепи". Під словами "радянська наука" можна розуміти тільки згадувану працю Оглобліна і ще деяких авторів, якого зі зрозумілих причин не названо, але подані далі безпідставні обвинувачення взяті у нього. Оглоблін твердив, що Мазепа "все своє життя ставився вороже до українського народу" ("Нариси", вип. VI, 1941, стор. 12). Про навчання в "єзуїтській колегії" (стор. 9).

"Дослідження радянських істориків" мали довести, що "по-силлення феодального гніту" відбулося за Мазепи" і що "Ма-зепи з нечуваною жорстокістю придушив повстання 1687 р." Цьому твердженню присвячена вайже ціла книжка видана в 1941 році, друге звітти ж (стор. 60). Вигадку про продаж України за герцогство Курляндське ширене було ним же і на Україні і серед еміграції (1947, 1952, 1960).

Вигадка про те, що гетьман привів до шведів лише 2000 козаків, а і ті розбіглися взяті зі стор 171 видання 1941 року.

Цікавим є що прізвище Оглобліна не згадується ані разу ні серед "радянських", ні серед "буржуазно-націоналістичних" істориків.

Додаток ч. 7.

Високошановна Редакціє!

Прошу Шановну Редакцію не відмовити помістити у Вашо-му цінному часописі слідує спростовання:

У числі 32 за 1958 рік "Гомону України" вміщено було "Листа до Редакції" проф. Р. Січинського з приводу згадки в моїй книжці ("Гетьман Мазепа") про нього, в звязку з т. зв. "портретом Мазепи" Норбліна. Лист той, на жаль, певно є справді наслідком якогось непорозуміння! По перше, проф. Сі-чинський пише цього листа в серпні 1958 року і підкреслює в ньому, що книжка Р. Млиновецького "Гетьман Мазепа" — "видана в неозначеному місці", хоча я цю книжку вислав йому забезпеченою пересилкою з місця видання на його приватну адресу ще 20 січня цього року, це б то 9 місяців тому (пошто-вого квитка маю) і на ній була зворотна адреса. Вправді, всу-переч прийнятому між культурними людьми звичаю, я не одер-жав ані звороту книжки, ані подяки за її надіслання.

По друге, як може кожний легко перекопатися, в моїй книж-ці на згаданій проф. Січинським сторінці 121 не сказано, як це він чомусь твердить, що в його розвідці "говориться про пор-трет гетьмана Мазепи" роботи Норбліна, як автентичний", тіль-ки стоїть дослівно таке: "У цьому збірнику") в статті В. Січин-ського серед опису ріжних старовинних гравюр і рисунків, по-

*) Збірник Українськ. Науков. Інституту у Варшаві присвячений гетьманові Мазепі.

в'язаних з особою гетьмана Мазепи, був згаданий і "портрет гетьмана Мазепи роботи Норбліна". Про те, які з численних названих там рисунків і гравюр проф. Січинський вважає за автентичні, а які ні, — не сказано в мене ані слова. Мова там йшла не про те, чи уважав його проф. Січинський за автентичний чи ні, а про те, що він згаданий в його праці, як один з числа портретів гетьмана Мазепи тоді, як сам маляр не мав наміру малювати гетьмана Мазепу! Існують численні "портрети" гетьмана Мазепи (як хоч би напр. роботи О. Куриласа, або інший — роб. В. Дядилюка і т. д.) які можна назвати "фантастичними", які не мають нічого спільного з особою гетьмана, хоч автори тих портретів хотіли намалювати власне гетьмана Мазепу, але "портрет" Норбліна не повинен фігурувати навіть серед тих фантастичних портретів гетьмана, так, як не повинен серед них опинитися портрет І. (Ісаака) Мазепи, міністра У.Н.Р. Адже ж то є портрет жида-арендаря, що його звали волею долі "Мазеґою" і якого одягнув маляр, як твердить автор монографії про Норбліна, в одяг "голяндського жидівського рабіна", а не в гетьманський. Тимчасом фактом є, що в збірнику "Мазепа" цей портрет був згаданий серед портретів гетьмана Мазепи (яким він ніколи не мав бути).

Знаючи, що проф. Січинський (архітект з фаху) виявлював не аби-яке зацікавлення минулим українського народу і написав ряд книжок про його культуру, історію економічного розвитку і т. д., а серед них має ряд користних праць, я не виступив тоді з рецензією чи з поправкою в пресі — тільки написав листа до редактора збірника, просячи його розшукати працю Батовського і виправити, очевидно за згодою автора, помилку в одному з чергових збірників. Редактор переслав мого листа проф. Січинському і він особисто, зустрівшись у Празі в 1943 році зі мною, в присутності свідків, підтвердив одержання того листа, в якому я писав, що то був портрет оренда-ря жида. Проф. Січинський не сказав мені тоді, що знає книжку Батовського.

Як-що ж дійсно проф. Січинський був знайомий раніше з працею Батовського, то солідність вимагала б, щоб він — замість писати: "бачимо якийсь "орієнтальний" тип, що нагадує його шкци жидів" (наводжу з листа проф. Січинського в "Гом. Україні") — написав, що Батовський (майже 20 років перед проф. Січинським) усталив, що згадана гравюра є шостим опрацюванням шкци з натури і то не "жидів", тільки конкретного оренда-ря жида.

Коли ж проф. Січинський справді був знайомий з тією працею, але з твердженням її автора не погоджувався, — повинен був заперечити їх і подати свої контр-аргументи. Ні одного,

ні другого проф. Січинський не зробив. Більше того! Він написав наведене попереду речення.

Мое здивування є зрозуміле, поскільки в брошурці "Іван Мазепа — людина і меценат" знову подав проф. Січинський про цю роботу Норбліна, як про портрет гетьмана Мазепи (нехай і "фантастичний"!), а не як про портрет жида-орендаря, якого не можемо згадувати навіть хоч би поруч з гравюрою Осипова, який, виконуючи ту гравюру, думав, що малює гетьмана Мазепу!

Правдоподібно до тих же "непорозумінь" слід зачислити і твердження проф. Січинського, що я книжку Батовського подаю "чомусь як надзвичайну рідкість". Такого я ніколи не писав, навпаки, мав певність, що редактор збірника у Варшаві легко одержить з бібліотеки ту книжку, замовивши її телефоном (стор 121). Інша справа в Америці, де її не так легко відшукати людині, що не живе в Нью Йорку. Фотокопії ж з неї подав я, щоб остаточно зясувати ширшому загалу справу, а також з причини, про яку пишу на стор. 122.

Справді прикро, що поляк, автор монографії про Норбліна, присвятивши портретові три сторінки на 220, уважав конечним перед написанням тих трьох сторінок зазирнути і до М. Грушевського "Ілюстров. Історія України" і до "Історичних причинків" Барвінського, а наші автори протягом 40 років не знайшли часу познайомитися з поданими Батовським шкідцями портрету.

Все ж мене тішить цей, де-що дивний, лист проф. Січинського тому, що може нарешті після його написання вже ні в праці автора того листа, ні в інших працях більше не буде згадуватись портрет випадкового орендаря серед портретів гетьмана Мазепи.

Р. Млиновецький

НАДЗВИЧАЙНИЙ ДОДАТОК

Коли друк цієї праці був майже закінчений, на книжковому ринкові появилася нібито "нова наукова праця" про гетьмана Мазепу — "The Letters of Ivan Mazepa" by Orest Subtelny. Ця містифікація, "об'єктивного наукового досліджу", в дійсності — не дає нічого нового. В ній подані, здебільшого давно відомі листи гетьмана Івана Мазепи до московського приплентача — "коронного польського гетьмана" Адама Сенявського, який по зреченню Августа II Саксонського від польського трону, був московським кандидатом на польський трон. До цих листів зручно причеплено 8 листів резидента А. Сенявського при дворі гетьмана Мазепи — Грабі.

Листи Мазепи писані всі до листопаду, при кінці серпня найпізніше, це б то тоді, коли гетьман ще мусів вдавати з себе вірного москалям виконавця царської волі. Він добре знав, що Сенявський листується з царем і є московським прихильником, і поскільки гетьман Мазепа ні перед ким з української старшини не зрадив своїх зносин зі шведами, тим більше, мусів вдавати московського прихильника перед Сенявським, чисячися з можливістю переслання цареві московському кожного підозрілого листа. Доводилося йому писати й деякі листи на доручення московського царя. Є й такі листи, в яких він, з поданих вище міркувань, мусить звати всякі чутки з приводу знайомства з княгинею Дольською звичайними "бабськими плітками".

Про існування цих листів і їх зміст було давно відомо.

Отже ж, по що ж відомому містифікаторові, якому, як ми бачили, вірити не можна (справа з публікуванням у 1941 році книжки про Мазепу і його добу), було потрібна поява цього видання та інформовання про те, що його вихованцеві потрібно було витратити рік часу на те тільки, щоб переписати 54, здебільшого коротких, листів гетьмана Мазепи і 8 листів Грабі?

Містифікаторові треба переконати наївних, що ті нещирі листи мають велику вартість, що кожен з них "відзеркалює непомітні потягнення Мазепи", і тут же повторити ту ж характеристику гетьмана, яку можна знайти ще й у Пушкіна і у інших

москалів та москвофілів. Вона має на меті обхляпати гетьмана болотом, це характеристика, яку вже не раз ширив проф. Оглоблін і під владою Сталіна і на еміграції, а згідно з нею Мазепа — крутій, що рахується лише з силою, не має, властиво, Батьківщини, ненавидить український нарід, облудний, має здатність подобатися, інспірує свої думки і т. п.

Щоб мати змогу ще й ще спотворювати гетьмана Мазепу, містифікатор запевняє, наче б то "питання українсько-руського конфлікту 1708-1709 року, започатковане (? Р. М.) гетьманом Мазепою, не зясоване досі", та що "неможливо стільки справ розв'язати" і що наче б то "не було доступу до джерел", аж поки вихованець проф. Оглобліна і Прицака тим не зайнявся, поїхавши до Кракова. Мовляв історики й "знали про ці листи, але давали з них лише винятки" (а як же з "доступом"? І може не вважали потрібним переписувати все, бо було неістотним?). І тут же містифікатор присягається без жодних доказів, що і зміст їх важливий і навіть "вирішальна їх роля надзвичайно велика".

Самозрозуміло, автор передмови приписує Мазепі "намагання створити з поляками спільний фронт проти шведів", промовчуючи, що є листи Петра I, які свідчать, що то він того хотів і домагався від Мазепи допомоги в цій справі. Тут же, знова не подаючи доказів, несподівано заявляє, немов Мазепа хотів довести до обеднання польських магнатів, щоб вони творили поважну силу для боротьби проти... Москви! Далі запевняє, що вся старшина бажала відновити гадяцьку умову, але тримала це в таємниці від українського народу, який ненавидів поляків. Гетьман — запевняє передмова, — "не ховав своїх польських плянів від старшини", навпаки, діяв як репрезентант зненавидженої народом еліти. Хоча в листах до Сенявського не було і бути не могло мови про якийсь "розподіл московської імперії", але і ця смішну вигадку для збільшення хаотизації пускається в рух, хоча далі говориться, наче б то, незважаючи на те, що Сенявський був союзником Петра I і під сталим доглядом "розумного Дашкова", але обережний Мазепа (і то ховаючи свої шведські пляни в найглибшій таємниці надіть від Орлика) раптом "відкриває свої протимосковські пляни"... Сенявському! Звичайно, в передмові доказів нема жодних, але і в тексті листів гетьмана — про це нема нічого. Проф. Оглоблін, звичайно знає, що донесення, які послав Грабя, не мають великого значіння, бо: 1. немає найменших підстав припускати, щоб у таку критичну хвилину, Мазепа міг звіратися і резидентові Сенявського і самому Сенявському, союзникові московського царя, і 2. рівно ж немає жодної гарантії, що той посередник, коли й чув щось, — то правильно переказав

почуте. Але проф. Оглоблін рівнож добре знає, що коли най-неімовірнішу вигадку повторювати стало немов цілком певну річ, — загал нарешті "звикне" і повірить у правдивість вигадки. На сторінках 214-217 цієї праці в такій формі ширив ці ж вигадки проф. Оглоблін "на родине".

Тут він передмовою лише "підготовлює" читача, а його вихованець — Субтельний має повторити ту вигадку яснійше. Щоб представити гетьмана Мазепу безідейним конюктуристом, твердить п. Субтельний, без найменших підстав, всупереч кільком яскравим фактам, про які навіть не згадує, що наче б то Мазепа "на протязі 14 років був відданим слугою цареві" і лише вибух Північної Війни й перші поразки москалів і їхніх спільників "змусили його до перегляду цілого відношення до Московщини" (стор. 20). Власне ця вигадка дуже й дуже потрібна москалям, бо з одного боку вже сама вона робить Мазепу безідейним зрадником, що в біді зраджує свого "пана і доброчинця", а з другого боку вона до де-якої міри виправдує москалів і їх царя, що — так би мовити — "пошилися в дурні". Чи в цій вигадці є щось нового, що про нього треба було їздити аж у Краків, а перед тим витратити мільйони доларів на виховання "субтельних"? І без того всього і на еміграції й на Україні, на жаль, було серед нас забагато людей, яких "етику" висміяв наш нарід у приказці: "Цигане, якої ти віри?" — "А якої вам треба?". І продавали свій нарід і за "соболі московські", і "за шмат гнилої ковбаси" (деколи той "шмат" був цілими лятифундіями, ціна залежала від "вартости" купованого), і за советські "рублі", і за американські долари! Що з такими твердженнями виступали московські "підголоски" та москалі і без "краківських" дослідів, подаємо доказ: У 1949 році оганьбила себе еміграція виданою під псевдом "І. Холюський" "Історією України", записаною "на рахунок" І. Крипякевича (хоча вона і "поглядами" і мовою цілковито різниться від писань Крипякевича, але за те дуже нагадує "твори" містифікаторів, що працюють серед нас). Отже в цій "Історії" на стор. 253 (першого видання, бо звичайно, завдяки певним "заходам", саме такі видання перевидаються) стояло: "Цій політиці співробітництва з Москвою Мазепа залишився вірним на протязі майже двацяти років". Ми не знаємо, чи автор тої "Історії" загальопувався і, приловлений на тому, "вніс поправку", чи в Гарварді навчився його учень краще рахувати в межах двох десятків, але як бачимо, з 20 років час вигаданої "відданої служби цареві" зменшено до 14 років! За те видання "Листів І. Мазепи" дало змогу ще раз повторити вже не раз повторювану вигадку, що "Гетьман і старшина пригадали собі союз зі Швецією і ще виразнійше Гадяцьку умову", яка служила їх класовим інтересам". ("Листи" стор. 21).

На сторінці 217 цієї праці подана ця ж думка, яку давніше проф. О. Оглоблін висловив ще яскравіше ("Шляхетська Польща стала ідеалом..." і т. д.). Потім кілька разів проф. О. Оглоблін виступав (і "на родині" і "на еміграції") з цим же твердженням, доповненим вигадкою про продаж Мазепою полякам України за два воевідства і титул герцога Курляндського, васала Польщі. Тимчасом академик Брайчевський не побоявся, перебуваючи "на родині", написати, що це "стара, бездоказова абсурдна плітка, яка не витримує найменшої критики"). Саме тому проф. О. Оглоблін хотів цю плітку "відсвіжити", гальванізувати і далі вбивати в голови, повторивши її бодай ще три рази (в "Листах" це й зроблено), а для недумаючих читачів дати якусь подобу "доказу". А що той "доказ" мало різниться від плітки, то й виступив з ним не сам Оглоблін. Він же не звернув уваги свого вихованця на всю неповажність вигадки, що гетьман Мазепа, тоді, коли для успіху справи відіграв величезну роль навіть один зайвий день збереження в таємниці зв'язків зі шведами, коли він з тою метою, щоб відтягнути той момент, вислав до московського царя Войнарівського, переконувати москалів, що він справді дуже хворий (а діялось це в листопаді) — міг при кінці серпня намовляти московського прихильника перейти на бік шведів! Навпаки! Проф. О. Оглобліну залежало на тому, щоб ще раз приписати Мазепі такі слова: "Коли Сенявський покине Августа II, тоді обіцяє Мазепа зробити все, щоб йому допомогти всім, що в його силі. Гетьман рішений віддати всю Україну назад Польщі, навіть без наказу царя. Отже Мазепа тримаючи в глибокій таємниці від найближчих людей можливість порозуміння зі шведами навіть у жовтні, мав би розкривати свої думки і плани людині, що співпрацює з москалями? Мало того! У випадкові, коли б Мазепі вдалося переконати Сенявського, що це "найкраща для Польщі нагода вернути Україну", — Мазепа мусів би зірвати з москалями, а тому, "як латка на цілому" виглядають слова "навіть без наказу царя".

Відповіді (і то по надумі), а тим більше ясної, якої ніби то домагався гетьман від Сенявського, не було, а Гр'яба далі намовляв Сенявського врахувати симпатії старшини до поляків, нехить до москалів і інформуючи про рухи шведів та накази московського царя, застерігався сам, що подає призбирані відомості і чутки, але не хоче втратити ласки Сенявського, як би щось було не так. В дальших двох листах подає назбирані ним відомості і чутки про накази від царя, і про ніби то сказане гетьманом.

Там було і про бій між москалями і шведами і про повстання Булавіна і т. п. Все це свідчить і про політичну гру і про

Срак довіря до союзника і про те, що Мазепа мусів брати участь у цій грі, але не підтверджує слів Оглобліна. Мало того! Те, що ніби то значно пізніше мав би казати Сенявський московському цареві, а саме, що йому були давно відомі наміри Мазепи, викликає ще більше застережень до всіх інспірованих "Листами" тверджень, бо така заява була некористна Сенявському й зайва.

Реасумуючи все сказане, можемо ствердити появу ще одної публікації, скерованої проти Мазепи і українських самостійницьких стремлень, яка під плащиком "науки" має ширити те, що проф. Оглоблін майже пів віка ширив, а саме, що Мазепа — спольонізований егоїст, якому чужі інтереси українського народу, який є представником здеморалізованої старшини, який дбає про свої і тої старшини класові інтереси, який пробував продати цілу Україну полякам і заслуговує лише на призирство. Для "повноти картини" справа фактичного приєднання Правобережжя, всупереч правді, приписана Петру, і не згадані московські накази охороняти шляхетські маєтки, ані не згадано, що й Палій не раз поборював грабіжницькі напади.

Як видно з приміток, автор охоче користався "антимазепинськими" працями старої дати, московськими, українськими і польськими, обминаючи промазепинські і шведські. Можна припускати, що з тою ж метою, у цьому виданні замість вперто ширеного Оглобліном портрета якоїсь потвори появилася той портрет, якого автентичність доводив автор цієї праці ще десять років тому. Але він вміщений, всупереч прийнятому звичаю, на другому місці, після портрета Сенявського (хоча в книжці нема ані одного листа Сенявського). Певно рахується на незнання читачами, що за тих часів портрети визначних воєначальників мальовано в телягах і панцирях та що не лише поляки носили злегка підкручені вгору вуса і мали голені підборіддя (портрет Петра I в подібному озброєнні і з такими ж вусами; зрештою то ж з наказу Петра обтинано було боярам бороди).

З огляду на все сказане, було конечним у цьому "Надзвичайному додатку", вже по закінченню друку цієї праці, зайняти належне становище.

ПОДЯКА ВІД АВТОРА

Найприємнішим своїм обов'язком, який поєднується з найщирішим почуттям глибокої вдячності, уважає автор складення подяки всім тим хто спричинився до появи нормальним друком цієї праці. Осіб, яким складає автор подяку не багато, бо не переводилося серед широких кол жодної збірки, лише допомагало їй видати те тісне коло, яке знало, що воно робить.

У першу чергу складаю подяку моїй дружині — Надії, яка, друкуючи безкоштовно на матрицях і всіляко допомагаючи, уможливила появу першого цикльостилевого видання, а потім поширеного значно, рівно ж цикльостилевого, другого видання цієї праці.

Появу третього, ще більш поширеного видання, вже нормальним друком, цієї праці уможливили всі далі названі особи.

Із їх числа, як і при виданні нормальним друком попередніх праць автора на інші теми, належить найщиріша моя подяка і признання П. Володимирові Макару, який, незважаючи на виконання сили інших національних обов'язків і брак здоров'я, умів знайти час для безплатного коректування і догляду над технічним переведенням видання та збереженням де-що відмінного правопису. Рівно ж належить моя подяка всім тим хто безкоштовно допомагав у технічному оформленню видання.

Окрема подяка належить св. п. Іллі Чайківському, що дав змогу користуватися своєю цінною бібліотекою.

Не менша подяка належить і жертводавцям, без фінансової допомоги яких була б неможлива поява цієї книжки.

Далі подаю список жертводавців, зазначивши, що де-хто з них (напр. Іван Бескид) допоміг фінансово більше ніж то подано в спискові.

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

Бескид Іван	\$780.00
Бжеська Надія	10.00
Вартовий Роман	250.00
Гордієнко Костянтин	250.00
Дацюк Петро	25.00
Дудар Олег	50.00
Кисілевська Віра	200.00
Козин Валентина	50.00
Мазепинець Іван	200.00
Малиновський Стефан	50.00

Макар Володимир	50.00
Окопна Вікторія	50.00
Петрушенко Василь	100.00
Письменна Марія	1.000.00
Трійка Оксана	75.00
Яворівський Яків	25.00

З Р Е Ц Е Н З І Я

**на попередні видання цієї праці та на частину праць
автора.**

(Де-які довші фахові рецензії передруковано в цілості
тому, що вони подають певні речі, про які не згадано
в книзі.)

ДЕ-ЯКИ З ПРАЦЬ ТОГО Ж АВТОРА,

опублікованих під різними псевдами, і голоси критиків про них

Р. Задеснянський: *Еволюція світогляду Лесі Українки*, стор. 110, 1945.

"Перед нами дуже змістовно і річезво написана праця, автор її крок за кроком розкриває і освітлює той не легкий та довгий шлях, яким простувала Леся Українка... Автор старанно стежить за розвитком ідей творів Л. Українки, тримаючися послідовності в часі.

("Важі" ч. 1, 1947 рік)

"Даючи докладний огляд усієї творчості Л. Українки, наведено багато прикладів з її лірики, поем і драм... і висловлюючи чимало сміливих думок автор приходиться до висновку, що Л. Українка доходить "до апотеози влади як природнього закінчення мужнього світогляду великих націй..." Написана з вичерпним знанням багатого матеріалу."

("Пґ-Гґ" ч. 37, 1947).

"Коли уважно слідкуємо як Р. Задеснянський, рік за роком і крок за кроком аналізує творчість її, вибирає з неї найціннішу, і порівнюючи визначає ступені еволюції — перед нашими очима постає вся незрівняна велич Л. Українки... Ціла праця — це винятково цінна поєва."

("Орлик" ч. 9, 1947).

Р. Задеснянський: "Україна:" т. I і т. II. Накладом С.У.М. Канада.

"Це курс українознавства для гуртків молоді і самоосвіти. Цей, як і всі твори Задеснянського, відзначаються оригінальним підходом і цікавою та відважною оцінкою усього, що входить у коло дотичної праці автора."

("Овід" ч. 10, 1953 рік)

Р. Задеснянський: "Ще нам дав Хвильовий?" Стор. 110, 1955 рік.

"Ця книжка правильно розцінює шкідливість писань М. Хвильового для української ідеї... моральну гниль такої творчості. Нею велику прислугу віддав автор українській суспільності."

("Америка" ч. 142, за 1955 рік).

"У висліді дуже сумлінної аналізи літературних творів і статей М. Хвильового, автор вказує, що все те, що на початку сказав Хвильовий — було раніше дебатоване на партійних з'їздах... автор доказує як зручно підхоплював Хвильовий тематику, вибрану з московських ідеологічних проблем... Автор дуже гостро розпрацьється з прихильниками т. зв. "хвильовизму". Дуже поважним заходом є закид пофальшовання "хвильовистами" творів Хвильового."

("Овід" ч. 8-9, 1958).

Задеснянський: "Ще нам дав Хвильовий?" Вид. 2, доповнене, стор. 227.

"З ваших писань, особливо праці "Що нам дав М. Хвильовий?" мені стало ясно, що в Вашій особі ми маємо такого знатока тих часів та майже безпомилкового критика творчості письменників доби "Розстріляного Відродження" за досить незіримим окресленням Дивинча." (Оксана Керч)

"Книжка цілава і розглядає такі моменти, яких ніхто з попередніх критиків не бере на увагу." Д-р М. Стахів

"Написана вона ґрунтовно і з абсолютною об'єктивністю, навіть з перебільшеною об'єктивністю. Та може це й краще..." (Г. Ващенко)

Р. Паклен: "Віла Книга", стор. 220, 1948 рік.

"Перечитавши її можна тільки жаліти, що видана вона так пізно! Адже ж написано її п'ять років тому... Висвітлення теми зроблено спокійно, обґрунтовано детально. Автор увесь час переконує читача не так своїми власними міркуваннями, як мовою фактів та офіційних документів." ("Самостійна Україна" ч. 2, 1949 р.)

"Ця книжка виявлює, що автор добре зорієнтований в українській та російській літературі та джерельних матеріалах, що він добре знає внутрішні совєтські відносини, що так само він добре обізнаний з українським громадським і культурним життям, а частково і з культурним життям інших народів СРСР. Очевидно він жив в УРСР і був уважним спостерігачем всього того, що там робилося від початку наших визвольних змагань в 1917 році."

("Українські Вісті" ч. 5, Ульм, 1948)

Р. Паклен: "Загадка сфінкса", стор. 176, 1952. Аргентина.

Два розділи з цієї праці передрукував у цілості "Гомін України", а один — "Українські Вісті".

Р. Задеснянський: "Творчість Лесі Українки", ст. 178, вид. 1970 р. Два нариси з числа поданих у цій праці були передруковані в журналі "Визвольний Шлях" ч. 2 за 1971 р. і ч. 3.

Р. Задеснянський: Апостол української національної революції", вид. четверте, стор. 394, 1969 р.

"Слід привітати появу цієї праці друком... Годі в короткій часописній нотатці належно оцінити цей визначний твір, досі одинокий, що стоїть на належній для вимог сучасності історичній височині. Для пізнання справжнього, а не підробленого поета України, автор подав у цій книзі дуже багато для того конче потрібних текстів та піддав сумлінній і докладній критиці силу-силенну байок та легенд поширюваних протягом десятиліть... Ця праця незаступна для наукового вивчення доби Шевченка, і як такої їй належить місце в університетських та семінарійних книгозбірнях."

("Українське Слово", 1969, Париж).

ЦІННА ПРАЦЯ ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

Перед нами цінна й корисна праця (Р. Млиновецький: "Гетьман Мазепа у світлі фактів і в дзеркалі історій", видання друге, доповнене, в двох книгах, ст. 137), яка на основі історичних документів з тієї доби піддає річевій ревізії навіяні доволітньою московською пропагандою погляди, ніби гетьман І. Мазепа у своєму змаганні не мав підтримки і зрозуміння українського народу. З історичних джерел автор подає тем багато доказів глибокого патріотизму гетьмана, якому московська "історична пропаганда", з метою очорнення його, приписувала "хитання" і т. п. Бездоганно розбираючись у лабіринті історичних матеріалів, Млиновецький дає правдиве освітлення тактики Мазепи в незвичайно складній ситуації, в якій опинилася Україна зокрема у вирішальних роках боротьби з Москвою по появі Карла XII.

Зокрема вартісне нове наświetлення історії з Мотрею Кочубеївною на підставі передрукованих листів самого гетьмана, зміст яких так перекутків свого часу Бантиш-Каменський. Дбайлива критична аналіза поглядів на Мазепу наших хроністів та істориків, подана безумовним знавцем тогочасної доби та її історичних джерел, — дає читачеві можливість розібратись в повені помилок та недокладностей, які трапилися не одному історикові, збитому з правдивого шляху московськими намаганнями перекутити й знівечити історичні факти, що промовляють за гетьмана.

Не будемо наводити численних прикладів позитивної оцінки діяльності Мазепи на сторінках "Кобзаря", бо вони є загально знаними. Зазначимо тільки, що автор праці наче йде слідами за Великим Кобзарем в оцінці І. Мазепи. Сучасники Шевченка (Купіш) недармо називали Шевченка не лише найбільшим поетом, але й істориком України. У своїй оцінці І. Мазепи, Шевченко не був одиноким. Василь Горленко (1851-1907), історик мистецтва, писав у листах до Панаса Мирного: "Я, як українець, прокинуваю Полтавську битву. Мій предок разом з Мазепою боровся проти деспотії Петра I."

Костомаров 1860 року писав у "Современнику", що "Мазепа щиро дбав за добро України і бажав незалежності і свободи для своєї батьківщини. Тоді ж він писав у листі до Алєксєва: "Ви не доміркуютьесь, що на дні душі майже кожного думаючого українця сидять Виговський, Дорошенко, Мазепа і прокинутьсь, коли настане нагода..." (Архив", 1906, ч. 12, с. 545). Пізніше Костомаров, щоб догодити московській цензурі, всупереч історичним джерелам, склав свою працю проти Мазепи. Але одразу по її виході, у французькому фатовому журналі "Революційна історія", йому відповіли, майже дослівно повторюючи його власні попередні слова про Мазепу, що діяльність Мазепи слід оцінювати лише з погляду інтересів та охорони прав українського народу, які він обороняв, а не з погляду чужинських заборчих претензій Москви.

1897 р. немаче у відповідь вийшла велика історична студія Ф. Уманца (1841-1908), тоді голови Чернігівської Земської Управи, "Геть-

кам Мазепа", але протилежно до праці Костомарова написана була в обороні полкравдженого ворогами й несумлінними істориками гетьмана. Ще перед виходом праці Уманця, Василь Горленко зі своєї Ярошівки на Полтавщині запитував Стороменка в Києві: "Чи маєте вже "Мазепу" Уманця? Я чекаю на книгу з дня на день і дуже мало цікавлюся. Вона пройшла через багато цензурного чорнила перше ніж побачити світло..."

По одержанні книги Горленко писав: "Янабувавніше прочитав "Мазепу" Уманця... Річ дуже гарна. По-перше присмию, що про Мазепу говорять з симпатією, вперше після 1708 р., а по-друге — це прекрасно написано... Розділ "Шведська інкурсія" просто блискучий як спроба історичної критики. Цими днями я буду писати про книгу з метою популяризувати думки книги й захитати дикий погляд, що слався на розумного і талановитого гетьмана."

Ще значно раніше, обговорюючи наллепницьку оперу Чайковського, Горленко з прикритістю писав: "На Мазепі тамтих проклаття. Який неподібний на себе він був у поезії Байрона, Словацького, Пушкіна, такий же мізерний і сумний він був і на сцені, куди тагли його автори опери ("Кієвская Старина", 1886, ч. 12).

Знаний пильністю своїх історично літературних дослідів, недавно змерлий проф. С. Маслов, пише, що на початку XIX ст. в Україні існував такий реальний ґрунт для утворення прихильного ставлення до Мазепи". Це ставлення перетривало у спадщину з 18 ст. Маслов неводить запис з одного монастиря на Чернігівщині з р. 1751: "Добре було життя за Мазепи. Най кості його святяться". Це свідчення цілком подібне до слів засланоного 1712 р. на Соловки свящ. Рогачевського, який вже як ректор семінарії в Архангельську сказав: "Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар у небі не буде".

Знаменними для почувань українців є слова Мартоса з р. 1810: "В грецькому монастирі в місті Галаці, похований український гетьман Мазепа, по полтавській баталії прийнятий під протекцію турецького двора. Мазепа змер у віддаленості від своєї батьківщини, чию незалежність він боронив; він був приятель свободи й за це заслужовує пошани від нащадків. Після його віддалення з України, мешланці її втратили свої права, такі священні, які Мазепа так довго боронив з властивою кожному патріотові любов'ю та запалом. Його не стало і назву України й її хоробрих козаків втерлося з реєстру народів, хоч невеликих чисельністю, проте знаних своїм існуванням і конституцією. Телер багата Україна складає поруч з іншими дві три губернії, але це загальна доля держав та республік: варто лише заглянути до політичної історії націй.

"Крім інших чеснот Мазепа був приятель наук: він звеличав у Києві академію в Братській монастирі, який ним поновлений і прирашений, дарував їй бібліотеку й рідкі манускрипти. Одначе фундатор академії й багатьох церков і людинолюбних установ щорічно слухавно виклинається в воскресний тиждень Великого Посту, разом з Степаном Разіном й іншими злодіями й розбишаками. Але яка різниця. Останній був розбійник-святотатець, Мазепа — освічений, людинолюбніший чоловік, майстерний полководець і господар вільного, отже щасливого, народу. Я слухав цю ганебну цере-

мокію в Києві, яку виконує митрополит з архисреями й усім духовенством, цілковито з зневагою імені нашої церкви" ("Записки інж. оф. Мартоса, Вандрівля до Бесарабії", "Архив" 1893, кн. 7, ст. 345).

Вельми актуальними є шостий і сьомий розділи праці Млиновецького: "Відношення "істориків" до гетьмана Мазепи за нової московської окупації" та "Мазепинський рік 1959", в яких автор подав чимало матеріалу про незмінне тривання старих московських намагачь всілякими способами зникнути добру пам'ять про Мазепу. Зокрема цікаві згадки та література про мазепинську маніфестацію на площі Св. Софії в Києві 1918 р.

Багато труду завад собі автор з останнім розділом праці — портрети гетьмана Мазепи як засіб антиукраїнської пропаганди, догодяти фальшиність деяких популярних серед неознайомленого суспільства підробок. Справжніми портретами, які малювані ще за життя гетьмана, слід уважати лише три: 1) портрет-фреска на стіні Лаври на Печерську, 2) портрет у вітварі головної Лаврської Церкви та 3) шведський портрет у Грінсгольмі. Слід визнати, що автор має цілковиту рацію, пишучи, про останні два портрети: "...Хто знайомий з пластичною анатомією і знається на маларстві, може безумовно ствердити, що портрет з вітвари Києво-Печерської Лаври і шведський портрет в Грінсгольмській галерії були малювані з тієї самої людини, лише людина, з якої малювали першого, встигла постаршати на яких 15 років."

В додатках до цієї книги історично-критичних нарисів подані листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі й вельми влучні і дотепні спостереження на маргінесі кількох поточних журналістичних творів "Рік Мазепи" чи "Рік Пушкіна"?

Своєю фаховістю поважного рівня книга Млиновецького яскраво відрізняється від багатьох скороспілих творів з минулого ювілейного року і слід побажати цій книзі більшого успіху серед нашої читацької громади.

("Українське Слово" число 1.235-1.236, рік 1965. "М. Куремівець" — одне з псевд відомого дослідника, ерудита і журналіста св. п. М. Мухіна).

Р. Млиновецький — "Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі "історії". На правах рукопису, друге видання доповнене в книгах, цикл., 114 ст., 4 портрети гетьмана Мазепи і малюк. Детройт 1959.

Автор відомий з своїх часописних праць з ділянки історії, дав нам на ювілейний Мазепинський рік — друге видання своєї монографії про гетьмана Мазепу. Тим разом автор використав нові джерела, тем шведські, з яких подав винятки текстів і зрозуміло, що з уваги на нові матеріали, прийшлося поширити перше видання не тільким текстом але тем ілюстраційним матеріалом.

Проте найціннішою прикметою книжки є аналіза джерел і подій переведена автором для підкреслення, а то й виокремлення справжньої оцінки діяльності гетьмана й історичних аспектів подій.

Р. Млиновецький розправляєтсья успішно з московською інтерпретацією життя Мазепи, зосібна з тими, які перепечатковано в нашу

історію. Цей цінний факт дуже позитивно зв'язує: він усунув ті замечення, які принесли нам з собою доволити неволя, і які ще й досі погугують у ментальності українця.

Слід звернути увагу на великий портрет гетьмана Івана Мазепи зміщений на початку твору у великому форматі. Є це репродукція оригіналу, який переходується в Грінгольмській галерії у Стокгольмі (під ч. 497). Далі, маємо ще три репродукції з фрески Києво-Печерської Лаври, із збірки Бутковичів і з вітарної стіни Києво-Печерської Лаври. Цей останній дуже схожий на стокгольмський, а два інші це знову ця сама особа в іншому віці.

Монографія Гетьмана Мазепи Р. Млиновецького — це дуже важливий вклад у праці нашої еміграції над статтю і діяльністю Великого Гетьмана.

Ю. Т. К.

(“Українське Слово”, Буенос-Айрес, ч. 18, 1960 р.).

ПЕРЕВЕРТНІ УКРАЇНСЬКИМИ ГЕРОЯМИ

Читасмо в “Українській літературній газеті” (Мюнхен, ч. 12) статтю О. Оглоблина, колись відомого на Україні автора монографії, що розвінчувала до решти постать Івана Мазепи. Стаття займається одним із “людей старої України”, полковником Михайлом Миклашевським (лінець 18 століття). Автор О. Оглоблін називає його “нащадком старого українського роду, героєм Фокшан, Римкила та Мачина” і широко розводиться над похвалами, які для цього українця — царського слуги і солдата — мав генераліссімус Суворов...

Досі “елітарна” історіографія і публіцистика звала і Суворова і війни Катерини II і весь період нашої історії від 1654 року “неволею у російському армі”. Тепер у неї людина, яка брала участь у тому всьому та ще й заслужилася, раптом стала “героєм”? Від якого часу війни і битви, які велися царатом, раптом стали записуватись на наш позитивний рахунок?

Чи це недогляд редакції чи рецидива колишніх великодержавницьких симпатій талановитого “знавця” мазепинської доби О. Оглоблина?

Чи може взагалі зворот в українській історіографії на слитальщині?

(“Громадський Голос” ч. 7, 1959).

Де-які рецензії на працю Р. Млиновецького з історії визвольних змагань:

"ІСТОРІЯ МОВЧИТЬ"

Р. Млиновецький: "Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917-1918 рр" (Про що "історія мовчить"). Друге видання, переглянуте і значно доповнене. Чужина 1970. Ст. 568.

Перше видання цієї великої цінної праці було цинькостилеве, отже — видане в обмеженій кількості примірників. Друге видання появилось недавно друком у Торонті. Не можна не привітати цієї праці з її появою нарешті справжнім, нормальним друком.

За основу перегляду подій 1917 р. автор взяв тогочасну щоденку пресу, яку в цій праці широко використовує. Це дає запоруку об'єктивності при передачі подій та настроїв цієї бурхливої доби.

У кількох ґрунтовних вступних розділах, автор широко змальовує обставини, в яких довелося розвиватись революційним подіям 1917 р. (Розд. I. Загальний стан національної і політичної свідомості українського народу перед революцією 1917 року; Розд. II. Дві течії в історичній перспективі та погляди автономістів на минуле й сучасне).

До основного тексту праці, виложеного в 12 розділах, долучено ще коло 200 стор. "Додатків" — документів та публікацій, які висвітлюють тогочасні події (листи С. Петлюри до Д. Донцова, невміщені або перекручені в приснопам'ятному виданні УВАН у ЗСА: С. Петлюра — "Статті, листи, документи". 1956. Юртик-Юрко Тютюнник: "Звенигородський кіш Вільного Козацтва... Розстріл Богданівців". В. Биниченко — "Про справу української державности", кілька тогочасних публікацій самого М. Грушевського і т.п.).

Зайво додавати, що ці "додатки" ще більше підносять об'єктивну вартість цієї дбайливої історичної праці та викличуть більше зацікавлення з боку читачів.

Кисгоцький

("Українське Слово", Париж в серпні 1972).

Р. Млиновецький. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Торонто — 1973.

Хто слідкує за новими виданнями, той не може не звернути уваги на 2-ге доповнене видання 2-го тому праці Р. Млиновецького, названої "Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр." Підзаголовок книжки звучить: "Про що "історія мовчить". Рік видання 1973. Місце видання — загальне: чужина. Видавництво не подане. Належить сподіватися, що своєю працею видав автор власним коштом, при, — відносно до коштів видання, — невеликій допомозі жертводавців. Книжку друковано в друкарні оо. Василіян у Торонті.

Названа книжка об'ємиста, начислює 670 сторінок. В дійсності цих сторінок менше, бо в пагінації переслано зі сторінки 576-ої на 657-у. З пояснень довідуємося, що в цій прогалині мав бути по-

міщений "Надзвичайний додаток", що його однак пропущено, бо він не торкався змісту праці.

На зміст праці Р. Млиновецького складаються: дві передмови (до першого й другого видання) написані самим автором (стор. 7-21), основна частина — тобто самі "нариси" (стор. 23-459), післяслово автора (стор. 460-477), примітки (стор. 478-487), додатки (стор. 488-576), показчик прізвищ (стор. 657-662), слово від автора (стор. 663), список жертводавців (стор. 664), зміст (стор. 665-666), список деяких праць того ж автора (стор. 667-670).

Із списку праць довідусьмося, що ці праці появились під псевдонімами Р. Задеснянський, Р. Павлек, або й під прізвищем Р. Млиновецький, яке також слід уважати псевдонімом. Уважний читач "Нарисів" може здогадатися про правдиве прізвище їх автора. Своїх здогадів виявляти однак не буду, бо нема для того потреби.

Все вище сказане про працю Р. Млиновецького — це формальна, — так би мовити, — легітимна її сторінка. А тепер вразення від прочитання тієї праці.

Є свої вразення у мене, свої вразення будуть — очевидно — у кожного, хто познайомиться з працею Р. Млиновецького. Будуть такі, що до праці Р. Млиновецького віднесуться прихильно, а будуть і такі, що в сторону автора не заважаються кинути каменем. По стороні автора стане той, хто любить правду, хто до історичних подій відноситься "сіне іра ет студію", бо метою автора було дати правдиве наświetлення подіям недавнього нашого минулого, очистити історію тих часів від тенденційності збоку її (історії) авторів. Тенденційність цих авторів не однакова. Вона залежить від політичних переконань кожного з них. В 2-му томі своїх "Нарисів" автор Р. Млиновецький торкнувся часів Української Центральної Ради і початків гетьманату. В У. Ц. Раді і докруги неї згрупувалися, за висловом Р. Млиновецького, автономісти, які були далекі від ідеї самостійності і суверенності України. Їх політичною ціллю була автономія, а згодом федерація України з Росією. Проголошення самостійності України сталося в наслідок тодішніх обставин. У.Ц.Р. була прямо змушена цими обставинами проголосити самостійність. Але й у 4-му Універсалі не обійшлося без туги за федерацією. Ми знайомі здебільша з початком 4-го Універсалу, але коли прочитаємо його до кінця, натрапимо на згадку про вибори до Українських Установчих Зборів і про те, що:

"ЦЬОМУ НАЙВИЩОМУ НАШОМУ ОРГАНОВІ НАЛЕЖИТЬ РІШИТИ ПРО ФЕДЕРАТИВНИЙ ЗВ'ЯЗОК З НАРОДНИМИ РЕСПУБЛІКАМИ БУВШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ". (Цитусьмо за Р. Млиновецьким, стор. 25-7).

Після прочитання праці Р. Млиновецького люди зрозумілишим стане ґрунт, на якому зродився 3-й Універсал У.Ц.Р. Цей Універсал проголошено вже після того, як в Росії здобули владу більшовики. Цей факт спонукав У.Ц.Р. проголосити 3-й Універсал. Що собою уявляє цей Універсал? Найкращу відповідь на це питання дасть сам текст Універсалу:

"Український народ і всі народи України!

Тампа і трудна година впала на землю російської республіки. На півночі в столицях іде міжусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема і по державі шириться безвласть, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, душой, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати життя на нашій землі. І ми, Українська Національна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятівання всієї Росії, оповідаємо.

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від російської республіки і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії." І т. д.

Згідно з духом 3-го Універсалу Укр. Центр. Рада після його проголошення велику частину своєї уваги присвятила справі творення якоїсь центральної федеральної ради. До Києва прибув навіть заступник міністра внутрішніх справ поваленого уряду Керенського — В. Хіжияков для переговорів у справі створення центрального федерального уряду. Немає сумніву, що У.Ц.Р. весь час провадила мисивофільську політику і змагала до відновлення держави-гнобителі при рівночасному запереченні правосильности большевицького уряду. Така політика У.Ц.Р. була водою на млин большевників, і вони, розпочавши війну з Україною, називали її (війну) — очевидно в пропагандивних цілях — "громадянською". (Передаю думки з "Нарисів" — стор. 93).

Автор "Нарисів" Р. Млиновецький розглядає багато справ з часів У.Ц.Р. На згадку про них усіх нема місця в цій короткій рецензії. Але про одну справу ще згадаємо. Большевики — як відомо — пішли на перемир'я з Центральними Державами. Цією дорогою пішла й У.Ц.Р., хоч вела переговори з Антантою. Переговори велися у Ясах в дні від 17 до 23 січня 1916 р. По одному боці брали участь представники посольств ЗСА, Англії, Франції та Італії, а Україну заступали Теодот Галак і Євген Голіциньський. Антанта хотіла, щоб Україна вдертувана протинімецький фронт і не підписувала сепаратного миру з німцями. Коли це сталося, представники Антанти погоджувалися на визнання самостійности України і на фінансову допомогу. На ці пропозиції представники України не могли погодитися з тої простої причини, що Україна не мала відповідної мілітарної сили на вдермання протинімецького фронту та й на боротьбу з большевиками. Так — як бачимо — помстився ще раз політика У.Ц.Р., яка прогала пів року, цілковито знехтувавши справу створення сильної української армії. (Стор. 90).

В другому томі "Нарисів" Р. Млиновецький розглядає також початки гетьманату, точніше — прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського. Цей переворот не приніс лише зміну режиму, але змінив цілковито політичне обличчя України. Автор Р. Млиновецький, послуговуючися відповідними історичними матеріалами, прийшов до висновку, що переворот був зроблений москалями: і москвофілами організованими в "Союзі хліборобів-власників". Українська назва тієї партії відповідає передреволюційній російській назві "Союз Земельних Собственников". Українці з українською національною ідеологією (очевидно — землевласники й селяни) були організовані в партії "Українських Хліборобів-Демократів". "З'їзд членів цієї партії був назначений на день 28 квітня 1918 р. — Німці властиво навіть не дали згоди на відбуття цього З'їзду. Відбувався він в характері "наради". Не дали німці згоди через те, що дня 29 квітня мав відбутися З'їзд "Союзу Хліборобів-Власників", на якому заплановано проголосити Павла Скоропадського гетьманом. Німці і їх партнери з "Союзом Хліборобів-Власників" не хотіли встасминувати в свої плани членів партії "Українських Хліборобів-Демократів". Ці останні отже про переворот довідалися вже "пост фактум". Доказом того, що Українські Хлібороби-Демократи були зовсім непричасні до перевороту, може послужити факт, що коли в травні 1918 року був організований "Національно-Державний Союз", то до нього приступила й партія "Українських Хліборобів-Демократів". "Н.-Д. Союз" гетьманові Скоропадському подав дня 21 травня 1918 р. "Меморандум", у якому писалось:

"В кабінет міністрів звійшли... представники тих неукраїнських груп, які завжди ставилися вороже до українського руху і до української державности і поборювали їх з усіх сил во ім'я "Єдиної невідомої Росії".

Дня 28 травня 1918 р. "Н.-Д. Союз" звернувся з апелем до німецького народу. В апелі стояло таке:

"Одна частина землевласників, організована ще за московського самодержавія... під проводом московських і москвофільських поміщиків доконала перевороту." — Скоропадський і місцеве командування "увійшли в згоду не з українськими, але з російськими провідниками... Переворот віддав усю владу в руки чужинців, ворогів українського народу... Дійсне їх призначення — підготувати на Україні реставрацію російської державности."

Цей апель підписали також Липинський, Шемет і проф. Д. Дорошенко. ("Нариси", ст. 358-359).

Діяла в Україні в тому часі ще одна сила — це українські самостійники, які твердо дивилися на всі справи і правильно їх розуміли. Але голос самостійників не слухали ні автономісти, ні — тим більше — гетьманці.

Ми нарочно зупинилися на загальному — правда — огляді праці Р. Млиновецького, щоб показати, за що саме дехто із читачів "Нарисів" може кинути каменем на автора. Знаємо, що автор цього свідомий. Інакше свої праці він написати не міг, бо він тримався за-сади, до речі, християнської засади: "Пізнавайте правду, а правда визволить вас". Праця Р. Млиновецького призначена більше для мо-

лодого покоління, серед якого чайже найдуться об'єктивні історики, які до праці Р. Млиновецького віднесуться з респектом і використають її як достовірне джерело, або як дорогу до джерел для своїх власних історичних праць.

(“Гомін України” ч. 11 (256), 9 листопада 1974.)

ПРО ЩО “ІСТОРІЯ” МОВЧАЛИ

Самі історики (і то визначні, світової слави) визнають, що цілком об'єктивної історії власного народу власниво не написав жоден історик. Це не значить, що історики свідомо фальшують історію власного народу (хоча надто часто і таке бувало), як теж це не свідчить, що такої об'єктивної історії неможливо написати, бо, мовляв, події може ложен історик сприймати інакше. Ні! Найчастіше суб'єктивізм історика виявляється інакше. Історик просто не помічає ряду фактів, які перечать інтересам його народу, або — залишає їх у тіні. Але моли мова про українських істориків та мемуаристів, що пишуть про визвольні змагання 1917-1920 років, то ми тут зустрічаємося з суб'єктивізмом — партійним і особистим.

Ми знаємо всі, що визвольну боротьбу ми програли, і знаємо, що все на світі має свої причини. Має причини і наша програма. Її неможливо випліувати хворого без усталення правильної діагнози, так неможливо використати нову нагоду без попереднього усунення причини нашої поразки, що не на руці завинявшим. Тому маємо багато більш чи менш тенденційних споминів і нарисів з історії тих часів, у яких як “ліві” так і “праві”: а) намагаються перекинути вину на нарід і б) хочуть довести, що заважили тут головні причини соціально-політичного характеру. Майже всі ті партії тоді були проти самостійности України і ставали “самостійниками” щойно під тиском обставин.

З уваги на славане, великого значення набирає поква другого тому праці Р. Млиновецького “Нариси з історії українських визвольних змагань”, яка має підзаголовок: “Про що ‘історія’ мовчить...”. Ця цінна праця знайомить читача з рядом незвичайно важливих і цікавих фактів, які виявляють не лише усю помилковість багатьох загально-прийнятих поглядів на перебіг подій, але й не лишас сумніву, що ялась злочинна рука зіштовхус і нарід і еміграцію назад на вже перейдені шляхи, якими можна прийти тільки до нової катастрофи.

Невідомі нашому загалові факти не подас автор як свого роду сенсацію або особисті спостереження, тільки дбайливо їх удокументовус. Дуже широко використовує тодішню пресу, даючи перевагу тим пресовим відомостям, яких подавання було не в інтересі того, кого заступала дана газета. Таке користання з преси дає певного роду гарантію вірогідности, яка ще зростає, коли ті відомості узаєднюють і роблять логічним дальше розгортання подій. Але деякі промовчувачі досі факти вквертають догори коренем утерті по-

гляді і увазі (досить хаотичну) про ці винятково важливі, неповторні роки.

Наводжу приклад: на ст. 241 першого тому праці Р. Млиновецького подано, що ще 15 травня 1917 р. (за новим стилем) був заснований Союз Української Державности і наведено коротко важливіші завдання, які він собі поставив. На стор. 242 наведено уривок (піз сторінки) промови одного з організаторів того союзу на з'їзді делегатів цієї організації, який відбувся 14 червня 1917 року. Подане те все було за великим московським часописом "Новое Время". Це була властиво декларація, в якій узаasadнювалася konieczність відновлення нашої державности, проголошення самостійности і зрвання з Москвою.

Може здаватися дивним, чому у жодних споминах, у жодній іншій історії українських визвольних змагань чи в енциклопедіях немає ані однієнької згадки про існування такої організації. Але стане нам усе ясним, коли ми нагадаємо собі, що все те писали автономістами, людьми, що тоді були запевненими ворогами самостійности, яких потім обставини, всупереч їх переконанням, змусили таки проголосити її. І ось для виправдання свого москвофільства і короткозорости була спопуляризована ними вигадка, немов тоді ніхто й не думав і чути не хотів про жодну самостійність, а тому, мовляв, перший універсал був висловом найскрайніших бажань українського народу. Тимчасом згадана декларація появилася два тижні перед першим універсалом і тим самим перекреслювала вигадку автономістів. І була то не маленька організація, бо напр., як подавало "Русское слово" з 19 червня 1917 року, а "Реч" з 22 червня того ж року, на вічі Союзу Української Державности, яке відбулося 18 червня в Києві, було понад 2.500 осіб (там же, стор. 251).

З наведеного ясно, що — не знаючи подібних фактів (а їх праця Млиновецького подає багато), неможливо утворити собі правильне уявлення про події тих рішачючих років, які вплинули на майбутнє не лише України, але й всього світу.

Навіть коли стати на становищі, що і ця праця Млиновецького не вільна від певного суб'єктивізму, який є наслідком націоналістичних поглядів автора, то і тоді треба вітати її появу, бо той "суб'єктивізм" є цілком відмінним і кидає яскраве світло на все те, що до появи цієї праці здавалося незрозумілим або й загадковим. Це, зрештою, найбільше, левина обсягом праця з числа тих, що досі повивилися про період УЦР (574 стор. і 670 стор.), при чому частина тих сторінок присвячена надзвичайно цінним "Додаткам", серед яких знаходимо також статті відомих діячів того періоду, які ними важко знайти звичайному читачеві.

Враховуючи розміри книжки, спадок долара і малий наклад, треба вважати ціну її тому (\$16) за невисоку.

(*"Гомін України"* ч. 293)

Р. Млиновецький: *"Історія українського народу"*, стор. 660, вид. 2.
"Автор, один із найкращих знавців минулого, бажав очистити

нашу історію від баласту московських і польських шкіл... З успіхом розправляєтья автор з такими численними підходами."

("Овид" ч. 1-2, 1954 рік)

"Автор своєю "Історією" зробив великий вклад в сучасну історичну літературу, яка досі не мала так живо, так виразно написаної праці... Прочитавши книгу приходимо до висновку: "Оттакій історії нам досі бракувало."
("Український Голос" ч. 16, 1954)

Р. Млиновецький: "Тетяма Мазепа в світлі фактів і дзеркалі "Істерія". Друге доповнене видання. Стор. 280, 1959 рік.

"Перед нами незвичайно корисна і потрібна книга, яка на основі історичних документів із тієї доби піддає ретельній ревізії навіть довголітньою московською пропагандою погляди, ніби Мазепа не мав підтримки українського народу... Майстерно розбираючися у лабіринті історичних матеріалів, Млиновецький дає правдиве освітлення тактики Мазепи... Дбайлива критична аналіза поглядів на Мазепу наших хроністів та істориків, написана тут першорядним знавцем тогочасної доби та історичних джерел, дає читачеві можливість розібратися у повені частих помилок та недоледностей..."

("Овид" ч. 3, 1962).

Рецензія, з якої наведено уривки, була в цілості передрукована в "Українському Слові" ч. 1.235 за 1965 рік.

Р. Млиновецький: "Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу", стор. 222, вид. 1964 року.

"Ця праця на підставі дбайливо зібраного наукового матеріалу, текстів першоджерел і документальних даних позбавляє московських предків будь-яких претенсій і прав до "київського" періоду нашої історії. Це надзвичайно цінна наукова праця, яку слід перекласти на англійську мову."
("Українське Слово", 1.143, 1964).

"Перу автора — Р. Млиновецького належить багато цінних історичних та українознавчих творів... У праці багато вартісних, незнайомих загалові матеріалів. Ці матеріали подані на підставі автентичних документів, або звідомлень преси даного часу."

("Гомін України" ч. 25, за 1971 рік).

"Подаю думки висловлені Р. Млиновецьким в "Нарисах з стародавньої та давньої історії українського народу". Далі стисло зреферуюються твердження Р. Млиновецького, підкреслюючи такі його твердження: "Погубні наслідки нападів кочових племен для київської держави поставлено нарівні з такими ж наслідками нападів московсько-фінських князівств. Він пише: "Факти доводять, що ту державу зруйнували москвини" і "центр український переноситься на західні землі, на Волинь і Галичину". "Що-до уряду Галицько-Волинської держави, то велику вину за те приписав Р. Млиновецький сваволі галицьких бояр."

"Багато нових і свіжих думок висловив Р. Млиновецький про козацьку державу в своїй "Історії українського народу".

(Проф. д-р Петро Ісаїв. "Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи." Видання українського католицького університету. Том X, Рим, 1975, стор. 74, 75, 76 і 77.)

З М І С Т

Передмова до першого видання	3
Передмова до другого видання	6
"Крик у порожнечу" або передмова до третього видання	7
Книга перша (Гетьман Мазепа в світлі фактів і документів)	11
1. Біографічні відомості про походження, юнацькі й молодечі роки майбутнього Гетьмана	15
2. На службі у гетьманів України	16
3. Внутрішні відносини в Україні на передодні і на початку гетьманування Івана Мазепи	21
4. Обрання І. Мазепи і перші кроки	23
5. Політичне "вірую" гетьмана Мазепи і його політика в першій половині гетьманування	29
6. Повстання "Петрика" (П. Іваненка)	33
7. Шляхом оздоровлення, консолідації та відбудови	37
8. Семен Палій та об'єднання України	42
9. Гетьман Мазепа і Мотря Кочубеївна	49
10. Велика Північна Війна	51
11. Зріст антимосковських настроїв в Україні і політика гетьмана Мазепи	54
12. Перед зірванням з Московщиною	62
13. Зброя і патріотизм проти обставин, кількості і зради	67
14. Від Батурина до Полтави	85
15. Відношення українського народу до подій	93
16. Бій під Полтавою і трагічний кінець	106
17. Політичне значіння гетьмана Мазепи для нащадків	122
Висновки	128
Що принесла поразка гетьмана Мазепи	130

Книга друга

Передмова	135
1. Московськими очима або "за шмат гнилої ковбаси"	143
2. Гетьман Мазепа в кривому дзеркалі "Історії Русов"	146
3. Гетьман Мазепа в навітленню Бантиш-Каменського	155
4. Відношення до гетьмана т. зв. "свідомих українців" перед 1917 роком	168

5. Відношення українських істориків і авторів по революції до гетьмана	188
6. Відношення "істориків" до гетьмана Мазепи за нової московської окупації	209
7. "Мазепинський рік" — 1959	221
8. Чергові завдання українського мазепознавства	249
9. Портрети "гетьмана Мазепи", як засіб антиукраїнської пропаганди	263
10. Кінцеві уваги	269
11. Примітки	292
12. Додатки	301
а. "Рік Мазепи" чи "Рік Пушкіна"?	303
б. Листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни	312
в. "Жіть Мазепи"	316
г. Фотокопії з неправильних "портретів" гетьмана	321
г. Фотокопії з книжки О. Оглобліна	336
д. Уривки зі статті В. Давиденка і О. Касьяненка	346
е. Лист до Січинського	348
е. "Надзвичайний додаток"	352
Подяка від автора і список жертводавців	357
3 рецензій	359

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

Стор. 211, рядок 10-ий здолни, треба: Худорба

Стор. 219, рядок 1-ий здолни, треба: ширять

